

TARİX VƏ ONUN PROBLEMLƏRİ

BAKİ DÖVLƏT ÜNİVERSİTETİ - 105
TARİX FAKÜLTƏSİ - 105

3

XÜSUSİ BURAXILIŞ

BAKİ - 2024

“ ... Bakı Dövlət Universiteti Azərbaycan xalqının milli sərvətidir ... Əsrin əvvəlindən bu günə kimi Azərbaycan elminə və maarifinə çıraq tutan universitetimizin yaradılması xalqımızın tarixində ən əlamətdar hadisədir ... ”

Heydər Əliyev

*** * ***

“ ... Bakı Dövlət Universiteti tarixən vətənpərvər ziyalıların fədakar əməyi sayəsində yetirdiyi ictimai-siyasi, elm və mədəniyyət xadimləri ilə Azərbaycanın mövcud simasının təşəkkülünə böyük töhfələr vermişdir ... ”

İlham Əliyev

TARİX VƏ ONUN PROBLEMLƏRİ

1997-106

HISTORY AND ITS PROBLEMS

ИСТОРИЯ И ЕЁ ПРОБЛЕМЫ

NƏZƏRİ, ELMİ, METODİK JURNAL

ISSN 2708-0641 (print)
2708-065X (online)

3

XÜSUSİ BURAXILIŞ

Bakı Dövlət Universiteti - 105
Tarix fakültəsi - 105

ADİLOĞLU
BAKİ – 2024

Baş Redaktor - **Əsməd İmamməmməd qızı Muxtarova** - *Bakı Dövlət Universiteti*
Baş redaktorun müavini - **İsmayıl Məhəmməd oğlu Məmmədov** - *Bakı Dövlət Universiteti*
Məsul katib - **Məmmədağa Ələkbər oğlu Baxışov** - *Bakı Dövlət Universiteti*

Redaksiya heyəti (əlifba sırası ilə)

Axundova Nərgiz Çingiz qızı - *AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu*
Andrzej L.Bonusiak - *Jeşuva Universitetinin Tarix İnstitutu (Polşa)*
Bariş Özdal - *Bursa Uludağ Universiteti (Türkiyə)*
Dadaşov Əmrah Nemət oğlu - *Bakı Dövlət Universiteti*
Danish Miroslav - *Bratislava Komenski Universiteti (Slovakiya)*
Əliyeva Sevinc İsrail qızı - *Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti*
Əliyev Qabil Əli oğlu - *Bakı Dövlət Universiteti*
Əlizadə Hikmət Əbdül oğlu - *Bakı Dövlət Universiteti*
Hacıyev İsmayıl Muxtar oğlu - *AMEA Naxçıvan bölməsi*
Hacıyev Sani Tofiq oğlu - *Bakı Dövlət Universiteti*
Hatice Palaz Erdemir - *Manisa Calal Bayar Universiteti (Türkiyə)*
Hüseynova İradə Mehtiqulu qızı - *Bakı Dövlət Universiteti*
Hüseynova Lalə Cavid qızı - *AR Prezidentinin İşlər İdarəsi Siyasi sənədlər arxivi*
İsgəndərov Anar Camal oğlu - *Bakı Dövlət Universiteti*
Qasımlı Musa Cəfər oğlu - *AMEA Qafqazşünaslıq İnstitutu*
Quliyeva Nərgiz Məlik qızı - *AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu*
Kvitsiani John Jokiyeovich - *İ.V.Cavaxişvili adına Tbilisi Dövlət Universitetinin "Qafqazşünaslıq" Elmi-Tədris İnstitutu (Gürcüstan)*
Mahmudov Yaqub Mikayıl oğlu - *AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu*
Mamoulia Georges Quramovich - *Sosial Elmlər üzrə Ali Araşdırmalar Məktəbi (Fransa)*
Mirabdullayev Adil Mirabdulla oğlu - *Bakı Dövlət Universiteti*
Mohammad Salmansızadə - *Təbriz Universiteti (İran)*
Turichin İqor Victoroviç - *Moskva Tarix, İqtisadiyyat və Hüquq Elmi-Tədqiqat İnstitutu (Rusiya)*
Vəlixanlı Nailə Məmmədli qızı - *Azərbaycan tarix muzeyi*
Yusifzadə Sevinc Ziya qızı - *Bakı Dövlət Universiteti*
Zeynalov İbrahim Xudaverdi oğlu - *Bakı Dövlət Universiteti*

Web-sayt: <https://tarixveonunproblemleri.az/>

Redaksiya ilə əlaqə: TarixVeOnunProblemleri@gmail.com

Şəhadətnamə № 0060079 (1997)

©Lisənziya ser.AB - №22477

MÜNDƏRİCAT
BAKİ DÖVLƏT UNIVERSİTETİ – 105

MAHMUDOV Y.M.	<i>Milli şüurumuzda istiqlal bayrağını enməyə qoymayan müqəddəs ziyalı ocağı</i>	7-16
MUXTAROVA Ə.İ.	<i>Bakı Dövlət Universiteti: 105 illik şanlı tarix</i>	17-22
ГУСЕЙНОВА И.М.	<i>Бакинский Государственный Университет-бесценное достояние азербайджанского народа</i>	23-29
HÜSEYNOVA S.B.	<i>Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xalqımıza bəxş etdiyi şah əsəri: milli sərvətimiz Bakı Dövlət Universiteti</i>	30-35
İSMAYILOV S.Ə.	<i>Müstəqilliyin ilk illərində Bakı Dövlət Universitetində elmi-pedaqoji kadrların hazırlığı vəziyyəti (1991-1994)</i>	36-42
MƏMMƏDOV A.B.	<i>XX əsrin ikinci yarısı - XXI əsrin əvvəllərində Bakı Dövlət Universitetinin tarixçi-məzunlarının tədqiqat əsərlərində tarixi demoqrafiya məsələləri</i>	43-53

TARİX FAKÜLTƏSİ – 105

CƏFƏROV C.M.	<i>Tarix yazan Tarix fakültəsi</i>	54-58
ZEYNALOV İ.X., CABBAROV R.E.	<i>BDU-105: zəngin ənənələri olan Tarix fakültəsi</i>	59-72
RUİNTƏN S.F.	<i>Türk xalqları tarixi kafedrasının nümunəsində Bakı Dövlət Universiteti Tarix fakültəsinin gənclər siyasətinə baxış</i>	73-77
DOSTİYEV T.M.	<i>BDU-nun Arxeologiya və Etnoqrafiya kafedrasının tarixinə dair</i>	78-84
AGAYEV İ.Q.	<i>“Asiya və Afrika ölkələri tarixi” kafedrasının qısa tarixi</i>	85-92
DOSTİYEV T.M., MƏMMƏDOV İ.C.	<i>Azərbaycanın maddi mədəniyyət tarixi elmi-tədqiqat laboratoriyası: tədqiqatlar, nəşrlər</i>	93-98
LƏTİFOVA E.M.	<i>105 illik Bakı Dövlət Universitetinin 85 yaşlı akademiki Yaqub Mahmudov</i>	99-104

ALMAZ ZÜLFƏLİ QIZI, RZAYEV A.Ə.	<i>Alim və vətəndaş Zülfəli İbrahimov</i>	105-109
MAHMUDOVA H.R.	<i>Bakı Dövlət Universitetinin 105 illik tarixində professor Həvil Həvilovun xidmətləri</i>	110-114

QƏDİM DÖVR VƏ ORTA ƏSRLƏR

ИСМАЙЛОВА С.А.	<i>Интересные факты о западных гуннах</i>	115-120
MƏMMƏDLİ E.M.	<i>Albaniya və İberiya III Mitridat müharibəsi dövründə (e.ə.74-64)</i>	121-126
MURADOVA Z.V.	<i>Ağqoyunlu hökmdarı Uzun Həsən sarayı ilə Venesiya doju arasında diplomatik yazışmalar tarixindən (1460-1473)</i>	127-130

YENİ DÖVR

HACIYEV İ.	<i>Naxçıvan əyaləti və Ordubad dairəsinin iqtisadi həyatı</i>	131-137
MUSA RƏHİMOĞLU- QULİYEV	<i>Xurşud xanım Qacar-Naxçıvanskaya</i>	138-142
ЭЙБАЗОВА Н.В.	<i>Особенности внутренней миграции населения Северного Азербайджана в первой половине XIX века</i>	143-146
SADIQOVA A.	<i>Qarabağın Çiləbörd mülkiyyəti</i>	147-151

MÜASİR DÖVR

ДЖАЛИЛОВ А.	<i>«Польский вопрос»: история, развитие и итоги</i>	152-157
-------------	---	---------

ЗАБАХИДЗЕ И.	<i>Влияние Суэцкого кризиса на Ближний Восток</i>	158-165
MƏMMƏDOV N.R.	<i>Azərbaycanın Suqovuşan qəsəbəsinin işğaldan azad edilməsi və tarixi əhəmiyyəti</i>	166-173
NAĞIYEVA N.C.	<i>Neokolonializmə qarşı etirazlar</i>	174-177
İSMAYILOV M.	<i>Sivilizasiya anlayışı: diskursun siyasi, psixoloji və fəlsəfi aspektləri</i>	178-182
MƏHƏRRƏMOV P.	<i>Heydər Əliyev və müstəqil Azərbaycanda hava nəqliyyatının inkişafı</i>	183-188
ADIŞOVA S.	<i>Xalq müqavimət hərəkatının Zəngəzur əhalisinin daşnaklardan müdafiəsindəki əhəmiyyəti (1920-1930)</i>	189-193
ABDULLAYEV İ.	<i>Azərbaycanda nəqliyyat və rabitənin inkişafı (1969-1982-ci illər)</i>	194-198
SADIQLI A.	<i>The policy regarding the development and exploitation of Azerbaijan's oil and gas industry during the Soviet Union</i>	199-202
ENES YILDIRIM	<i>İkinci Qarabağ müharibəsi zamanı Avropa İttifaqının mövqeyi və müharibədən sonra Azərbaycanla münasibətlərin yenidən formalaşması</i>	203-209
MUSTAFAYEVA L.	<i>Müasir dövrdə ümumbəşəri təhlükəsizlik çağırışları</i>	210-214
İBRAHİMOV R.	<i>Demokratik sülh nəzəriyyəsi liberal beynəlxalq nizamın aparıcı elementlərindən biri kimi</i>	215-219
ЗАДАЕВ Э.	<i>Услуги «АСАН» как инструмент мягкой силы и международного влияния Азербайджана</i>	220-224
ŞAMİLOVA A.M.	<i>Vətəndaşların ictimai-siyasi proseslərdə fəallığının artmasında seçkilərin əhəmiyyəti</i>	225-229
SÜLEYMANOV M.	<i>Azərbaycan Respublikasında e-hökumətin yaranması və elektron idarəçiliyə dair qanunvericilik bazasının formalaşdırılması</i>	230-235
ORUJOVA H.N.	<i>Concept of Peace-Building in International Relations</i>	236-239
ƏHMƏDZADƏ İ.F.	<i>Beynəlxalq terrorizmlə sistemli mübarizə zamanın tələbidir</i>	240-246
ARXEOLÖGİYA, ETNOQRAFİYA, MUZEYŞÜNASLIQ		
ƏLİYAROVA V.	<i>Son Tunc dövrü Sarıçoban kurqanından tapılmış at yüyəninə aid bəzi tunc köməkçi vasitələr haqqında</i>	247-251
MƏNBƏŞÜNASLIQ, TARİXŞÜNASLIQ, TARİXİ ÇOĞRAFİYA, DEMOQRAFİYA, METODİKA		
SULEYMANOVA N.	<i>The silk trade of the Safavid state during the reign of Shah Ismail and Shah Tahmasp in English-language historiography</i>	252-258
KİTABLAR, RƏYLƏR		
MUXTAROVA Ə.İ., RZASOY S.	<i>Ümumtürk tarixşünaslığına qiymətli töhfə</i>	259-263

Cümhuriyyətimizin əvəzsiz yadigarı, 2024-cü ildə 105 illik yubileyini qeyd etdiyimiz zəngin elm və tədris ənənələrinə malik Universitetimiz onu yaradanların, həmçinin fəaliyyət göstərdiyi dövəmdə rastlaşdığı heç bir çətinliyə baxmayaraq, onu yaşatmağı bacaranların adına layiq tədris və elm ocağı olaraq qalmaqdadır. Universitetimizin bundan sonra da fəxr ediləcək tədris və elm mərkəzi olaraq qalması isə bu gün Universitetdə çalışan və təhsil alan hər kəsdən, yəni hər birimizdən asılıdır. Bu vəzifənin öhdəsindən gəlmək üçün hər birimizin, hazırda qeyd etməkdə olduğumuz 105 yaşımıza uyğun müdriklik nümayiş etdirməsinin kifayət olacağını hesab edirik.

“Tarix və onun problemləri” elmi, nəzəri, metodik jurnalın Redaksiya heyəti adından Bakı Dövlət Universitetinin kollektivini 105 illik yubiley münasibətilə təbrik edir, gələcək fəaliyyətlərində uğurlar arzulayıram! Adınız hər zaman qürurla anılsın!

**“Tarix və onun problemləri” elmi, nəzəri, metodik jurnalın
Təsisçisi və Baş redaktoru, tarix elmləri doktoru,
professor Əsməd Muxtarova**

Bakı Dövlət Universiteti - 105

UOT 94(479.24)

YAQUB MAHMUDOV

*AMEA-nın həqiqi üzvü, Əməkdar elm xadimi,
Dövlət Mükafatı Laureatı
yagubmahmudov@bsu.edu.az*

**MİLLİ ŞÜURUMUZDA
İSTİQLAL BAYRAĞINI ENMƏYƏ QOYMAYAN
MÜQƏDDƏS ZİYALİ OCAĞI**

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/106/7-16>

“Bakı Dövlət Universiteti Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qərarı ilə təsis edilmişdir. Bu qərar bir daha onu göstərir ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Azərbaycan xalqı qarşısında böyük xidmətlər göstərmişdir. Xalq Cümhuriyyətinin qurucuları yaxşı anlayırdılar ki, savadsız cəmiyyətdə güclü müstəqil dövlət qurmaq mümkün deyil. Baxmayaraq ki, gənc respublika böyük çətinliklərlə üzləşmişdi və ölkə ərazisinə tam nəzarət edə bilmirdi, bu qərar bir daha respublikanın niyyətini, qurucuların siyasətini əks etdirir. Bakı Dövlət Universiteti 100 il ərzində Azərbaycanın hərtərəfli inkişafına böyük töhfələr vermişdir”.

**Prezident İlham Əliyevin
Bakı Dövlət Universitetinin 100 illik yubileyi
münasibətilə keçirilən mərasimdəki çıxışından.
26 noyabr 2019-cu il.**

Bakı Dövlət Universiteti hər bir azərbaycanlı üçün müqəddəs ziyalı ocağıdır. Bu elm və təhsil ocağı ona görə müqəddəsdir ki, bu ocaq Gülistan və Türkmənçayda parçalanmış və bundan sonra torpaqları dəfələrlə bölüşdürülmüş Azərbaycanda, son dərəcə mürəkkəb və çətin tarixi şəraitdə, dövlət bayrağı qaldırmağı bacarmış unudulmaz əqidə-məslək insanlarımızın doğma xalqına əmanətidir. Elə bir əmanət ki, onun yaratdığı bünövrə üzərində bizim bütövlükdə müasir elm və təhsil sistemimiz təşəkkül etdi. Ən başlıcası: cümhuriyyətçilərimizin yaratdığı universitet bolşevik rejimi dövründə başına açılan bütün müsibətlərə sinə gərdi və milli şüurumuzda istiqlal bayrağını enməyə qoymadı.

Azərbaycan xalqının milli dövlətçilik tarixində elm və təhsilin inkişafında misilsiz xidmətləri olan Bakı Dövlət Universitetinin yaranması günü təkcə təhsil sisteminin deyil, bütün Azərbaycan ziyalılığının müqəddəs bayram günüdür.

105 yaşlı Bakı Dövlət Universiteti (BDU) təkcə ölkəmizdə deyil, bütün müsəlman Şərqiində yaranan ilk müasir ali təhsil ocağıdır. BDU ölkədə ali təhsilin və elmin inkişafında əvəzsiz rol oynayıb. Universitetimiz hazırda Azərbaycan Respublikasının aparıcı ali təhsil ocağıdır – ali təhsil sistemimizin bayraqdardır.

BDU-nun təsis olunması Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin millətimiz qarşısında ən mühüm tarixi xidmətlərindən biridir. Çar mütləqiyyəti dövründə yeridilən qəddar milli müstəmləkəçilik siyasəti nəticəsində Rusiya imperiyası Cənubi Qafqazda heç bir ali təhsil müəssisəsinin açılmasına imkan vermədi. Fevral inqilabı (1917) nəticəsində Romanovlar mütləqiyyəti devrildikdən sonra yaradılmış

Müvəqqəti hökumət də Cənubi Qafqazda yeganə ali məktəbi - "rus universiteti"ni Bakıda deyil, Tiflisdə açmaq niyyətində idi. Tiflisdə universitet açmaq üçün yerli Ali qadın kurslarının professorlarından ibarət bir komissiya da yaradılmışdı. Həmin komissiyaya sonralar BDU-nun yaradılmasında mühüm rol oynamış professor V.İ.Razumovski başçılıq edirdi. Komissiya Tiflisdə açılması nəzərdə tutulan "rus universiteti"nin layihə və smetasını hazırlayıb Zaqafqaziya Respublikası hökumətinin müzakirəsinə verdi. V.İ.Razumovski xatırlayırdı: "İşimiz qurtarana yaxın (Rusiyada Oktyabr çevrilişindən sonra - Y.M.) Cənubi Qafqaz Zaqafqaziya Respublikası kimi Rusiyadan ayrıldı və gürcülərdən, ermənilərdən və türklərdən (azərbaycanlılardan - Y.M.) ibarət qarışıq hökumət təşkil edildi. Xalq maarifi naziri bakılı Xan Xoyski (Fətəli xan Xoyski - Y.M.) idi. Biz Tiflisdə "rus universiteti"nin təşkili üçün gördüyümüz işlərdən istifadə etməyi həmin hökumətə təklif etdik. Nazir (Xan Xoyski) bizi dinlədi, Qafqazda "rus universiteti"nin təsis edilməsinə rəğbətini bildirdi, lakin əlavə edib dedi: **"Bəs niyə Tiflisdə? Tiflisdə Politeknikum var, indi də gürcü universiteti... Bəlkə universiteti Bakıda açmaq daha düzgün olardı?"** O, bizim məlumat məktubumuzu nəzərdən keçirmək üçün götürdü və məqsədimiz barədə Nazirlər Şurasına məlumat verəcəyini vəd etdi".

Göründüyü kimi, Zaqafqaziya Respublikası hökumətinin xalq maarifi naziri olan Fətəli xan Xoyski, faktiki olaraq, yeni universitetin Tiflisdə deyil, Bakıda açılması təklifini irəli sürüb. Lakin hökumət bu məsələyə baxmağa imkan tapmadı. Zaqafqaziya hökuməti süquta uğradı. Cənubi Qafqazda üç müstəqil respublika yarandı. Bununla belə, yeni universitetin Bakıda deyil, məhz Tiflisdə açılması gündəmdə saxlanıldı. 1918-ci ilin iyulunda Ali qadın kursları üç fakültədən - Təbiət, Tarix-filologiya və Tibb fakültələrindən ibarət, tədrisin rus dilində aparılacağı Zaqafqaziya Universitetinə çevrildi. Universitet Tiflisdə açıldı. V.İ.Razumovski universitetin rektoru seçildi. Lakin Zaqafqaziya Universiteti yarandığı ilk günlərdən böyük maliyyə çətinlikləri ilə rastlaşdı və çox keçmədən məlum oldu ki, onun Tiflisdə fəaliyyət göstərməsi mümkün olmayacaqdır. Beləliklə, yenidən açılmış universitetin Yekaterinodar (indiki Krasnodar), İrəvan və ya Bakıya köçürülməsi məsələsi meydana çıxdı.

Azərbaycanın müstəqilliyi elan olunduqdan sonra Fətəli xan Xoyskinin başçılıq etdiyi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti Bakı şəhərində Universitetin açılmasına böyük önəm verirdi. Bu xətti Nəsim bəy Yusifbəyli Hökuməti də davam etdirdi. Beləliklə, Cümhuriyyət hökuməti yaranmış əlverişli imkandan istifadə edərək yeni universitetin Bakıda fəaliyyətə başlaması üçün xüsusi qətiyyət nümayiş etdirdi. V.İ.Razumovski yazırdı: **"1919-cu ilin əvvəlində Azərbaycan Respublikası xalq maarifi nazirinin müavini Həmid bəy Şahtaxtinski Tiflis şəhərinə gəldi. O, "rus universiteti"ni Bakıya köçürmək təklifi ilə gəlmişdi, yaxşı binalar, maddi təminat və s. vəd etdi"**.

Yeri gəlmişkən, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin Bakıda universitet açmaq niyyəti ictimai ehtiyacdən doğurdu. Xalq Cümhuriyyətinin qurucuları da daxil olmaqla Azərbaycanın bir çox ictimai xadimləri və ziyalıları millətin gələcəyini elmdə və təhsildə görür, öz mütərəqqi ideyalarının gələcəyini də maariflə, ali məktəblə bağlayırdılar. Bütün bunlarla yanaşı, Azərbaycanın real intellektual potensialı da ölkədə universitetin fəaliyyətə başlamasına imkan verirdi. Digər tərəfdən, Zaqafqaziya Universitetinin Tiflisdə fəaliyyət göstərə bilməməsi yeni yaradılmış universitetin professorlar şurasını da qətiyyətli hərəkət etməyə vadar etdi. 1919-cu ilin martında rektor V.İ.Razumovski universitet şurasının iclasında Bakıya köçmək haqqında təklif irəli sürdü. Çünki Bakıdan alınmış təkliflər daha real, sanballı və ümidverici idi. Universitet şurasında müzakirə zamanı əksəriyyət universitetin Bakıya köçürülməsinə tərəfdar oldu. Lakin şura üzvlərindən bir qrup, xüsusən ermənilər, bunun əleyhinə çıxdılar. Məsələnin qəti həlli üçün komissiya yaradıldı. N.A.Dubrovski, L.A.İşkov və İ.S.Sitoviçdən ibarət nümayəndə heyəti Cümhuriyyət Hökumətilə danışıqlar aparmaq, real vəziyyətlə yerində tanış olmaq üçün Bakıya göndərildi. V.İ.Razumovskinin xatirələrindən məlum olur ki, nümayəndə heyətinin Bakıda apardıqları danışıqlar nəticəsində bir daha aydın oldu ki, Azərbaycan Hökuməti öz universitetinin olmasında o dərəcədə ısrarlıdır ki, **"hətta Zaqafqaziya "rus universiteti" köçməyə də, Bakıda universitet yaradılacaqdır, ultimativ müddət də müəyyən olunmuşdu - 1 may"**. Bu zaman Azərbaycan xalq maarifi nazirinin müavini Həmid bəy Şahtaxtinski V.İ.Razumovskiye teleqram göndərərək bildirdi ki, Bakıda yeni universitet açılır və bu universitetin təşkilini öz üzərinə götürsün. V.İ.Razumovski öz həmkarları ilə məsləhətləşmələr apardıqdan sonra, təklifi qəbul etdi, Tiflisdə açılmış Zaqafqaziya Universitetinin rektoru vəzifəsindən imtina etdi və Cümhuriyyət

hökumətinin təklifinə razılıq verdiyini teleqraf vasitəsilə Bakıya bildirdi. Beləliklə, Tiflisdə fəaliyyət göstərə bilməyən “rus universiteti”nin Krasnodara və İrəvana köçürülməsi cəhdləri baş tutmadı.

Çox keçmədən Azərbaycan Xalq Maarifi Nazirliyi nəzdində Universitet komissiyası haqqında əsasnamə qəbul edildi. 1919-cu il mayın 19-da Hökumət Xalq Maarifi Nazirliyi nəzdində Universitet komissiyasının tərkibini təsdiq etdi. Komissiyanın tərkibinə prof. V.İ.Razumovski (sədr), prof. A.M.Levin, prof. N.A.Dubrovski, İ.A.Babuşkin (katib) ilə yanaşı Xalq Maarifi Nazirliyindən V.İrza-yev, M.A.Şahmurov, şəhər özünüidarəsindən şəhər idarəsinin üzvü Əlibabbar Orucəliyev, “Neft sənayeçiləri qurultayı” şurasından A.N.Sarapov, M.Sultanov daxil idilər. Bundan başqa, Bakı müəli-cəxanalarının üç baş həkimi də məşvərətçi səslə komissiyanın fəaliyyətinə cəlb edildilər. Kimyaçı L.Q.Qurviç, zooloq A.N.Derjavin, əczaçılıq magistri İ.K.Qolberq də universitet komissiyasının fəa-liyyətinə cəlb olunmuşdular. Komissiyanın 1919-cu il mayın 21-də keçirilən birinci iclasında xalq maarifi naziri Rəşid bəy Qaplanov çıxış edərək Azərbaycan Hökumətinin Bakıda universitet açılması barədə qəti qərarı olduğunu bildirdi.

Cümhuriyyət hökuməti Universitet komissiyasına geniş hüquqlar verdi. Komissiya üzvləri Hö-kumət başçısı da daxil olmaqla, hər bir yüksək vəzifə sahibinə birbaşa müraciət etmək səlahiyyətinə malik idi. Hökumət iyunun 16-da Universitet komissiyasının ştatlarını təsdiq edib, maaşlarını müəy-yənləşdirdi. Komissiya qısa müddətdə universitetin təsis edilməsi haqqında 1919-cu il 31 may tarixli bəyannaməni, qanun layihəsini, universitetin nizamnamə layihəsini, həmçinin, 1919-1920-ci tədris ili üçün ştat cədvəli və smeta layihəsini Hökumətə təqdim etdi. Hökumət komissiyanın təqdim etdiyi la-yihəni iyulun 7-də müzakirə etdi. Müzakirənin gedişində Cümhuriyyət hökumətinin universitet təsis olunması məsələsində nə qədər qətiyyətli olduğu bir daha aydın oldu. Belə ki, ölkənin iqtisadi vəziy-yətinin mürəkkəb olduğu bir şəraitdə universitetin açılması üçün tələb olunan **3,5** milyon manatlıq maliyyə vəsaiti nəinki azaldılmadı, əksinə, **5** milyon manata qədər artırıldı. Müəllimlərin əmək haq-qına da nəzərdə tutulduğunun **1/3**-i qədər əlavə olundu. 1919-cu il avqustun 21-də Parlamentdə uni-versitetin təsis edilməsi haqqında qanun layihəsinin ilkin müzakirəsi keçirildi. Müzakirə göstərdi ki, universitetin açılmasına əksəriyyət tərəfdar olsa da, əleyhdarları da var. Bakıda universitet açılması-nın əleyhinə olanlar rus dilində açılacaq universitetin ruslaşdırma ocağı olacağından ehtiyat edirdilər. Universitet açılmasının əleyhdarlarının fikrincə, yeni universitet rus dilində açılsa, milliləşdirilən orta məktəblərin hamısı universitet fəaliyyətə başladıqdan sonra ləğv olub gedəcəkdir. Onların fikrin-cə, Bakıda Universitet açılmalıdır, lakin Azərbaycan dilində, həm də onun açılışı orta məktəblərin milliləşdirilməsinin başa çatması ilə bir vaxtda həyata keçirilməlidir.

Universitetin rus dilində təsis olunmasının əleyhinə olanların bütün iddiaları mütərəqqi və uzaqgörən Parlament üzvləri və qabaqcıl ziyalılar tərəfindən qəbul olunmadı. Həmin ziyalılar real vəziyyətlə hesablaşaraq rus dilində açılacaq universitetin tədriclə milliləşdirilməsi və türkləşdirilmə-sinə tərəfdar idilər. Universitetin açılmasında onun ilk təşəbbüsçüsü F.x.Xoyskinin, həmçinin, N.Yu-sifbəylinin, R.Qaplanovun, H.Şahmurovun, M.Ə.Rəsulzadənin böyük xidmətləri oldu. 1919-cu il sentyabrın 1-də Parlament “Bakı şəhərində dövlət universitetinin təsis edilməsi haqqında qanun” qə-bul etdi. Parlamentdə universitetin açılması barədə qanunun qəbul olunmasında Müsavat fraksiyasına başçılıq edən M.Ə.Rəsulzadə mühüm rol oynadı. Elə həmin iclasda Parlament 1919-1920-ci dər-s ilində 100 nəfər azərbaycanlı gəncin xarici ölkələrin ali məktəblərinə göndərilməsi üçün vəsait ayrıl-ması barədə də qərar qəbul etdi.

Universitetin açılması haqqında qanunda onun dörd fakültədən: **Tarix-filologiya, Fizika-riyaziyyat, Hüquq və Tibb** fakültələrindən ibarət olduğu göstərilmiş, 1919-cu il sentyabrın 1-dən başlayaraq birillik müvəqqəti ştat və smeta cədvəli, Universitet komissiyasına üç il müddətinə ilk rektor və dekanları, kollegiyaya isə professorları dəvət etmək, elmi şuraya idarə heyəti təşkil etmək hüququ verildiyi öz əksini tapmışdı. Qanunda 1919-1920-ci dər-s ilində tədrisin təşkili, zəruri avadan-lıqlarla təchiz olunması üçün universitetə dövlət büdcəsindən **5** milyon manat vəsait ayrılması nəzər-də tutulmuş, **xüsusi olaraq göstərilmişdi ki, türk (Azərbaycan) dili bütün fakültələrdə icbari fənn kimi tədris olunmalıdır.** BDU 1919-cu il sentyabrın 1-dən etibarən fəaliyyətə başlamış sayılır-dı. **Universitetə həm kişilər, həm də qadınlar bərabər hüquqla qəbul olunurdular. Qəbulda Azərbaycan vətəndaşlarına üstünlük verilirdi.** Universitetin təsis haqqında qanunun Parlament

tərəfindən təsdiq olunması münasibətilə V.İ.Razumovski Parlamentdəki çıxışında demişdi: **“Azərbaycanda, hətta müsəlman dünyasında bu böyük hadisənin - Darülfünunun təsis mərasimi təntənəsini qeyd etməyə, nəinki Parlamani, buraya toplaşan kütlələrin şəxsində ictimai fikri də gördüyümə hədsiz xoşbəxtəm...”**.

Universitetin təşkilat komissiyası V.İ.Razumovskini yekdilliklə universitetin rektoru, görkəmli tarixçi, publisist N.A.Dubrovskini Tarix-filologiya fakültəsinin, prof. İ.İ.Şirokoqorovu isə Tibb fakültəsinin dekanı seçdi. İ.İ.Şirokoqorov bu zaman Bakıda olmadığına görə prof. A.M.Levin Tibb fakültəsinə müvəqqəti dekan seçildi. Beləliklə, Bakı Dövlət Universiteti iki fakültə ilə - **Tarix-filologiya və Tibb** fakültələri ilə fəaliyyətə başladı. Sentyabrın 10-da Universitet komissiyası A.A.Oşman, M.S.Milman, L.Q.Qurviç və A.N.Derjavini Tibb fakültəsinə, Y.İ.Baybakov, L.A.İşkov, L.Q.Lopatinski və A.B.Seli-xanoviçi Tarix-filologiya fakültəsinə professor vəzifəsində işə dəvət etməyi qərara aldı.

1919-cu il sentyabrın 15-də Universitet komissiyasının son iclası oldu. İclasda Müvəqqəti Şura və Universitet İdarə Heyəti yaradıldı. 1919-cu il sentyabrın 29-da “Bakı Dövlət Darülfünunun Nizamnaməsi” Parlamentdə təsdiq edildi. 5 fəsildən, 72 maddədən ibarət Nizamnamədə universitetin təşkilatı quruluşu, elm və tədris sahələrinin fəaliyyəti, professor-müəllim heyətinin vəzifə və hüquqları müəyyənləşdirildi. Çatışmayan işçiləri cəlb etmək üçün V.İ.Razumovski və N.A.Dubrovski 1919-cu ilin sentyabrında Rostov-Don, Yekaterinoslav (indiki Dnepr) və Xarkova gedərək, orada bir sıra görkəmli alimlərin razılığını aldılar. Universitet komissiyasının üzvü prof. B.K.Finkelşteyn avadanlıq, ədəbiyyat və s. almaq üçün Qərbi Avropaya göndərildi. 1919-cu il noyabrın 10-da Universitet Şurasının birinci iclası oldu. İclasda professor-müəllim heyətinin tərkibi təsdiq edildi. 1919-cu il noyabrın 15-i universitetdə birinci dərs günü elan olundu. “Azərbaycan” qəzeti 17 noyabr tarixli nömrəsində **“Darülfünunun açılması”** başlığı altında xüsusi məqalə dərc etdi. Məqalədə yazılırdı: **“Dün Azərbaycan Darülfünunu ilk dəfə olaraq açıldı və ilk gündür ki, məşğuliyyətə başladı”**. Bununla əlaqədar universitetin rektoru V.İ.Razumovski yazırdı: **“Azərbaycan öz maarif ocağını yaratdı, türk (Azərbaycan - Y.M.) xalqının tarixinə yeni parlaq səhifə yazıldı. Asiya ilə Avropanın qovşağında yeni məşəl şölələndi”**.

Bakı Dövlət Universiteti dünyanın o nadir ali təhsil müəssisəsidir ki, onun şanlı tarix salnaməsinə dünya elm və təhsil tarixinin çox nadir korifeylərinin adları qızıl hərflərlə həkk olunmuşdur. Qürurverici haldır ki, Universitetimizin tarix salnaməsində, onun təşəkkülündə iştirak edən və şöhrətini dünyaya yayan V.V.Bartold, N.Y.Marr, İ.İ.Meşşaninov, A.A.Qrossheym, A.N.Samoyloviç, S.F.Oldenburq, A.Y.Krımski, V.A.Qordlevski, Ə.S.Qubaydullin, M.Qubaydullina, B.V.Çobanzadə, İ.M.Cəfərzadə, Y.A.Ratqauzer, İ.P.Tokin, M.F.Nağıyev, M.M.Mirqasimov, Y.H.Məmmədəliyev (1954-1958-ci illərdə rektor), Ş.F.Mehdiyev, Ə.İ.Hüseynov, M.L.Rəsulov, M.S.Qaşqay, A.O.Makovelski, P.K.Juze, V.M.Xuluflu, M.K.Ələkbərli (1934-1935-ci illərdə rektor), S.Hüseynov, H.N.Hüseynov, A.İ.Qarayev (1944-1950-ci illərdə rektor), V.P.Qəhrəmanov, Ə.Ə.Əlizadə, Ə.S.Sumbatzadə, İ.A.Hüseynov, H.M.Araslı, A.F.Zamanov, Məmməd Arif, Z.İ.Xəlilov, F.Ə.Məlikov, F.S.Qasımzadə, M.H.Rəfili, Ə.A.Sultanlı, Cəfər Xəndan (1950-1954-cü illərdə rektor), Həsən Dadaşov, C.H.Cəfərov, Z.İ.İbrahimov, Ə.M.Şahmalıyev, M.M.Erivanski, Z.M.Bünyadov, Ə.N.Quliyev və b. kimi onlarla tarixi simaların və görkəmli alimlərin adları var. Görkəmli yazıçı, şair, mədəniyyət və dövlət xadimlərinin böyük bir nəslə Bakı Dövlət Universitetinin məzunlarıdır.

İlk tədris ilində universitetdə təhsil alan tələbələrin sayı **877** nəfər idi. Bundan başqa, universitetə **217** azad dinləyici də qəbul edilmişdi. BDU özünün ilk bəhrəsini 1922-ci ildə verdi: 30 nəfər gənc ali təhsilli həkim adına layiq görülmələri barədə universitet diplomu aldı. Bu məzunların ikisi azərbaycanlı qızlar idi: Ədilə xanım Şahtaxlı tibb sahəsində ilk azərbaycanlı qadın elmlər doktoru, Cənnət xanım Sultanova isə respublikanın adlı-sanlı həkimi oldu.

1920-ci ilin 28 aprelində baş vermiş bolşevik işğalından sonra BDU yeni tarixi şəraitdə - kommunist rejiminin hökmranlığı şəraitində fəaliyyət göstərməli oldu. Universitetdə təlim-tərbiyə və elmi fəaliyyətin əsas istiqamətlərinin *sinfilik* və *partiyalılıq* prinsipləri əsasında yenidən qurulmasına başlandı. Azərbaycan Müvəqqəti İnqilab Komitəsinin 1920-ci il 10 və 22 may tarixli dekretləri ilə universitetdə yenidənqurma işləri aparıldı. Universitetin yeni Əsasnaməsi qəbul olundu. **1920-ci ildə qəbul edilmiş “Bakı Dövlət Universiteti haqqında” yeni Əsasnaməyə görə bütün məcburi kurs-**

lar və məşğələlər müvəqqəti olaraq rus dilində aparılmalı idi. Bu, bolşeviklərin Bakı Dövlət Universitetini ruslaşdırma mərkəzinə çevirmək siyasəti ilə bağlı idi. 1920-ci ilin dekabrında universitetdə Fəhlə fakültəsi açıldı. Bununla belə, 1920-1922-ci illər ərzində, bütövlükdə ölkəmizdə olduğu kimi, universitetin həyatında da nisbi müstəqillik dövrü davam etdi. 1920-ci ildə Fizika-riyaziyyat, 1922-ci ildə Şərqşünaslıq fakültələri təşkil edildi. Azərbaycan Xalq Maarifi Komissarlığının **1922-ci il 6 dekabr** tarixli qərarı ilə universitetin əvvəlki tarixi adı dəyişdirilərək, **Azərbaycan Dövlət Universiteti** adlandırıldı. **1923-cü ildə Tarix-filologiya fakültəsi İctimai elmlər fakültəsinə çevrildi**, 1924-cü ildə isə İctimai elmlər və Fizika-riyaziyyat fakültələri əsasında Pedaqoji fakültə yaradıldı. **1924-cü il yanvarın 23-də universitetə V.İ.Leninin adı verildi.** 1927-ci ildə Hüquq şöbəsi açıldı və həmin şöbə bir ildən sonra müstəqil fakültəyə çevrildi. Birinci onilliyin sonunda İqtisadiyyat fakültəsi yaradıldı. **1930-cu il yanvarın 12-də universitetin onillik yubileyi təntənəli surətdə qeyd edildi.** Bununla da, əslində universitetin Cümhuriyyət dövründə deyil, guya 1920-ci ildə bolşevik işğalından sonra yaradıldığı təsbit olundu.

İlk Azərbaycan universitetində elmi dərəcələr və elmi adların da verilməsinə başlanmışdı. Doktorluq elmi dərəcəsi almaq üçün universitetdə ilk dissertasiya 1921-ci il iyunun 15-də Tarix-filologiya fakültəsinin elmi şurasında müdafiə olundu. Təkcə tibb elmi sahəsində 10 il ərzində 27 tədqiqatçı tibb elmləri doktoru elmi dərəcəsinə layiq görülmüşdü. 2 fakültə və 40 müəllimlə fəaliyyətə başlayan universitet 10 il ərzində respublika üçün ümumən 1500-dən artıq gənc mütəxəssis yetişdirmişdi.

V.İ.Razumovskidən sonra İ.İ.Şirokoqorov, S.M.Davidenko, A.D.Qulyayev universitetin rektoru oldular. **1926-1929-cu illərdə Azərbaycan Dövlət Universitetinə ilk azərbaycanlı rektor - görkəmli dövlət xadimi, yazıçı və alim Tağı Şahbazi rəhbərlik etdi.** **1930-cu ildə Azərbaycan Dövlət Universiteti bağlandı.** Onun əsasında 4 müstəqil institut açıldı: Tibb fakültəsi **Azərbaycan Tibb İnstitutuna**, Pedaqoji fakültə **Ali Pedaqoji İnstitutu**, Hüquq fakültəsi **Sovet Quruculuğu və Hüquq İnstitutuna**, İqtisadiyyat fakültəsi isə **Ticarət-Kooperasiya İnstitutuna** çevrildi. Bununla Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaratdığı ziyalı ocağına növbəti ağır zərbə vuruldu. 1934-cü ildə universitet 4 fakültə (Fizika-riyaziyyat, Kimya, Biologiya və Tarix) əsasında yenidən bərpa edildi. 1938-ci ildə Filologiya, 1940-cı ildə isə Hüquq fakültələri də bərpa olundu. **1939-cu ildə Azərbaycan Dövlət Universitetinə xalqımızın cəlladlarından biri olan S.M.Kirovun adı verildi.**

XX yüzilliyin **30-cu illərində** həyata keçirilmiş bolşevik repressiyaları zamanı azadlıq ideallarını qoruyub saxlayan, milli şüurumuzun əsas mərkəzi və başlıca ziyalı ocağı olan universitetimizə olduqca ağır zərbə vuruldu. Həmin dövrdə universitetin **100-dən çox professor, elmi işçi və müəllimi, 40-a qədər tələbəsi** təqib və təzyiqlərə məruz qaldı, güllələndi. Universitetə müxtəlif illərdə rəhbərlik etmiş 7 azərbaycanlı rektor - Tağı Şahbazi (1926-1929), Müseyib Şahbazov (1929), Maqsud Məmmədov (1929-1930), Məmmədkazım Ələkbərli (1934-1935), Balabəy Həsənbəyov (1935-1937), Abdulla Yusupov (1937), Hüseyn Quliyev (1937), habelə Tarix və Şərq fakültələrinin dekanları və dekan müavinləri, kafedra müdirləri və digər rəhbər işlərdə çalışanlar da repressiyaya məruz qaldılar. **Bu, əslində milli şüurun, istiqlal təfəkkürünün və milli azadlıq ənənələrinin boğulması məqsədilə vəhşicəsinə törədilmiş cinayətkarlıq aktı idi.**

1941-1945-ci illər müharibəsinin əvvəlində Azərbaycan Pedaqoji İnstitutu, Azərbaycan Qiyabi Pedaqoji İnstitutu, Xalq Təsərrüfatı İnstitutu, Azərbaycan Bədən Tərbiyəsi İnstitutu, Xarici Dil Müəllimləri İnstitutu universitetlə birləşdirildi. 1943-cü ildə Geologiya-coğrafiya fakültəsi, Filologiya fakültəsi yanında Şərq şöbəsi təşkil edildi. Həmin dövrdə universitetdə müharibənin tələblərinə müvafiq olaraq elmi-tədqiqat işləri genişləndirildi. Görkəmli alim Yusif Məmmədəliyevin işləyib hazırladığı orijinal metodlar istər yüksək oktanlı aviasiya yanacaqlarının, istərsə də trotil hazırlanması üçün əsas xammal olan toluolun istehsalının xeyli artırılmasına imkan verdi. Onun tətbiq etdiyi kimyəvi proseslər neft sənayesinin inkişafında yeni istiqamətin əsasını qoydu. Müharibə illərində Bakıda tikilən alkibenzol istehsalı zavodu Yusif Məmmədəliyevin metodu ilə işləyirdi. O, 1944-cü ildə aviasiya yanacaqları üçün yüksək keyfiyyətli əlavələr alınmasının yeni metodunu hazırladığına görə yüksək dövlət mükafatına layiq görüldü. Beləliklə, böyük Azərbaycan alimi Yusif Məmmədəliyevin Universitetdə həyata keçirdiyi kəşflər faşizm üzərində tarixi qələbədə mühüm rol oynadı.

1945-ci ildə universitetin kadr potensialı və elmi bazası əsasında Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası təsis olundu. Bu, BDU-nun Azərbaycanın elm tarixinə böyük töhfəsi idi. Universitetin professorları **Heydər Hüseynov**, **Aleksandr Qrossheym**, **Yusif Məmmədəliyev** və **Mirəli Qaşqay** Akademiyanın təsisçiləri sırasında idilər.

Müharibədən sonrakı dövrdə Azərbaycan Dövlət Universiteti daha sürətlə inkişaf etdi, tədris və elmi-tədqiqat bazası təkmilləşdi və möhkəmləndi, yeni fakültələr, şöbələr, kafedralar və laboratoriyalar təşkil olundu. 1945-1946-cı tədris ilində Tarix fakültəsi nəzdində **Fəlsəfə şöbəsi** açıldı, sonrakı ildə isə Filologiya fakültəsinin Şərqşünaslıq şöbəsi müstəqil fakültəyə çevrildi.

1950-ci ilin ortalarında universitet ölkədə ən güclü təhsil və elm mərkəzinə çevrildi. 1964-cü ilin sentyabrında Universitetin indiki binasının ilk növbəsi istifadəyə verildi.

1960-cı illərdə universitet həyatında atılan mühüm addımlardan biri də müstəqil Fizika fakültəsinin açılması oldu.

XX əsrin 60-cı illərinin sonundan 80-ci illərinə qədər universitetin Azərbaycan təhsil sistemi və elminin inkişafında əldə etdiyi tarixi nailiyyətlər xalqımızın dahi oğlu Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Məhz Ulu Öndərin təşəbbüsü ilə 1930-cu ildən sonra ilk dəfə universitetin 50 illik yubileyi keçirildi. 1969-cu ildə universitetin 50 illiyinə həsr olunmuş möhtəşəm yubiley mərasimində Heydər Əliyev məzunu olduğu doğma universitetdə doğma Azərbaycan dilində çıxış etdi. Bu çıxış bütün respublikada böyük sevinc və razılıqla qarşılandı. Azərbaycan rəhbərinin cəsarətli hərəkəti yubileydə iştirak edən Moskvadan gəlmiş rəhbər işçiləri və xarici qonaqları da təəccübləndirmişdi. Çünki dövlət dilinin rus dili olduğu halda, respublikanın Moskvanın nəzarəti altında olduğu şəraitdə belə bir addımı atmaq böyük cəsarət, eyni zamanda milli qeyrət tələb edirdi. Məhz Heydər Əliyevin prinsipial mövqeyi sayəsində 1971-ci il fevralın 11-də SSRİ Ali Sovetinin Rəyasət Heyəti 50 illik yubileyi münasibətilə və ölkə qarşısında böyük xidmətlərinə görə Azərbaycan Dövlət Universitetini Qırmızı Əmək Bayrağı ordeni ilə təltif etdi. Bu yüksək mükafatı məzunu olduğu universitetə Heydər Əliyevin özü təqdim etdi.

Azərbaycan rəhbərinin gündəlik qayğısı sayəsində XX əsrin 70-ci illərində universitetin maddi-texniki bazası gücləndirildi və tədris prosesində texniki vasitələrdən istifadə olunmasında əsaslı dəyişikliklər baş verdi. 1974-cü ildə Azərbaycan Dövlət Universitetinin kitabxanasına elmi kitabxana statusu verildi. 1961-ci ildə fəaliyyəti dayandırılmış universitet nəşriyyatı 1980-ci illərdə yenidən fəaliyyətə başladı. Həmin dövrdə universitetin beynəlxalq əlaqələri yeni mərhələyə daxil oldu. 1970-1990-cı illərdə universitetin 40-dan artıq müəllimi müxtəlif ölkələrə pedaqoji işə göndərilmiş, həmin müddət ərzində universitetin 300-dən artıq müəllim və tələbəsi Asiya və Afrika ölkələrində tərcüməçi işləmiş, 30 nəfər müəllim və elmi işçisi Avropa ölkələrinə, ABŞ və Yaponiyaya uzunmüddətli elmi ezamiyyətə göndərilmiş, 50-dən artıq müəllim xarici ölkələrdə qısamüddətli səfərlərdə olmuşdur. Universitetin professor və müəllimləri xarici ölkələrdə 50 müxtəlif beynəlxalq simpozium və konfranslarda iştirak etmişlər.

Universitetin elmi-pedaqoji kollektivinin fədakar əməyi sayəsində qazanılmış böyük uğurlar Sov.İKP MK və SSRİ Nazirlər Sovetinin 1987-ci il 13 mart tarixli qərarı ilə yüksək qiymətləndirildi. Azərbaycan Dövlət Universiteti **“İttifaqın aparıcı universitetləri”** sırasına daxil edildi.

1980-ci illərin sonunda başlayan milli azadlıq hərəkətində - meydan hərəkətində (1988) və 20 Yanvar hadisələrində universitetin müəllim-tələbə kollektivi ön sıralarda idi. Müstəqillik dövründə də universitet ictimai-siyasi proseslərdə - Yeni Azərbaycan Partiyasının təşəkkülündə, vətəndaş müharibəsinin və dövlət çevrilişinə cəhdlərin qarşısının alınmasında fəal iştirak etdi. Hələ 1992-ci ildə aralarında BDU ziyalılarının da olduğu 91 nəfər ictimai və elm xadimi Heydər Əliyevə müraciət edərək, ondan böyük siyasətə - respublika rəhbərliyinə qayıtmasını xahiş etmişdi. Universitetin onlarla tələbə və məzunu isə Birinci Qarabağ savaşlarında və 44 günlük Vətən müharibəsində şəhidlik zirvəsinə ucaldı.

Ümumdünya tarixinin dahi şəxsiyyətləri sırasında ən uca zirvəyə yüksələn Heydər Əliyev BDU-nun Tarix fakültəsinin məzunudur. Universitetin çoxminli kollektivi öz dahi məzunu ilə - **Heydər Əliyevlə** fəxr etdiyi kimi, Heydər Əliyev də BDU-nun məzunu olduğu üçün fəxr etdiyini dəfələrlə vurğulayırdı: **“Mən çox xoşbəxtəm ki, Bakı Dövlət Universitetinin məzunuyam”**.

Universitetin inkişafına göstərdiyi böyük qayğıya, onun şöhrətini və tərəqqisini yüksəklərə ucaltdığına, Azərbaycan xalqı və dövləti qarşısında böyük xidmətlərinə görə universitetin Böyük Elmi Şurası 1994-cü il 28 oktyabr tarixli qərarı ilə Heydər Əliyevə Bakı Dövlət Universitetinin Fəxri Doktoru adını verdi. Universitetin 90 illik yubileyi tədbirində isə Prezident İlham Əliyev BDU-nun Fəxri Doktoru adına layiq görüldü.

2008-ci il sentyabrın 15-də Prezident İlham Əliyev Bakı Dövlət Universitetinin Tarix fakültəsinin də yerləşdiyi yeni tədris korpusunun açılışında iştirak etdi. Heydər Əliyevə həsr edilmiş stendlə, fakültənin kafedraları, auditoriyaları, akt zalı ilə tanış olması dövlətimizin başçısının universitetə və onun yaşadı olan Tarix fakültəsinə xüsusi önəm verməsinin və qayğısının bariz nümunəsidir.

Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra BDU-nun beynəlxalq nüfuzu artmış, dünya dövlətləri və xalqları ilə əlaqələri genişlənməmişdir. Ölkəyə rəsmi səfərə gələn bir çox dövlət rəhbərləri, siyasət və mədəniyyət xadimlərinin universitetin fəxri doktoru adına layiq görülməsi onun böyük nüfuzla malik olduğunu sübut edir, dünya şöhrətini daha da artırır.

Son illərdə Bakı Dövlət Universiteti təhsilin və elmi araşdırmaların səviyyəsini yüksəltmək, səmərəliliyini daha da artırmaq üçün mühüm uğurlar qazanmışdır. Universitetimiz təhsildə və elmi araşdırmaların müxtəlif sahələrində əldə etdiyi böyük nailiyyətlərə görə dünyanın ən aparıcı universitetləri sırasına yüksəlmişdir. BDU-nun beynəlxalq reytinglərdə irəliləyişi yüksəlməkdə davam edir: “QS World University Rankings 2025” - ilk minlik (951-1000), “QS Europe 2025” - 336-cı yer, “QS Western Asia 2025” - 15-ci yer. Bu göstəricilər Bakı Dövlət Universiteti kollektivinin məqsədyönlü və gərgin əməyinin nəticəsidir.

105 illik fəaliyyəti dövründə BDU-nun 7 dəfə yubileyi keçirilib: **1930**-cu ildə 10 illiyi, **1969**-cu ildə 50 illiyi, **1979**-cu ildə 60 illiyi, **1994**-cü ildə 75 illiyi, **2000**-ci ildə 80 illiyi, **2009**-cu ildə 90 illiyi və **2019**-cu ildə 100 illiyi. Diqqətəlayiq haldır ki, Bakı Dövlət Universitetinə həsr olunmuş 7 yubiley mərasimindən 4-ü Ulu Öndər Heydər Əliyevin, 2-si isə Prezident İlham Əliyevin təşəbbüsü və fəal iştirakı ilə keçirilib.

105 yaşlı Bakı Dövlət Universitetinin bütün tarixi inkişaf mərhələlərində Tarix fakültəsi aparıcı rol oynayıb. Universitetimizin yaşadı olan bu fakültə şərəfli inkişaf yolu keçib və bütün bu illər ərzində tarix elminin, milli ideologiyanın, milli mənlilik şüurunun formalaşmasında və inkişafında müstəsna rol oynayıb.

Tarix fakültəsi milli mədəniyyətimizin inkişafına, milli-mənəvi ənənələrimizin qorunub saxlanmasına, milli vətənpərvərlik ruhunun yüksəldilməsinə güclü təkan verib, tarixçi kadrlar hazırlayan əsas təhsil və elm mərkəzinə çevrilib.

105 yaşlı Tarix fakültəsi Bakı Dövlət Universiteti ilə eyni zamanda fəaliyyətə başlayan ilk iki fakültədən biridir. Cümhuriyyət xadimləri xalqın milli şüurunun oyadılmasında və müstəqil dövlətçilik ənənələrinin qorunub saxlanılmasında mühüm rol oynayan tarix elminin inkişafına xüsusi önəm verirdilər. Bu baxımdan heç də təsadüfi deyil ki, Tarix fakültəsi çox keçmədən bütün Cənubi Qafqazda tarix elminin ən mühüm inkişaf mərkəzinə çevrildi.

Bakı Dövlət Universitetinin fəaliyyətinə cəlb olunmuş V.V.Bartold, N.Y.Marr, A.Y.Krımski, V.A.Qordlevski, İ.İ.Meşşaninov, Ə.S.Qubaydullin, M.Qubaydullina, P.K.Juze, P.P.Fridolin, A.O.Makovelski kimi bir çox görkəmli tədqiqatçılar Azərbaycan alimləri V.M.Xulufu, M.K.Ələkbərli, Ə.M.Şahmalıyev, M.M.Erivanski, İ.M.Cəfərzadə və başqaları ilə birlikdə BDU-da müasir tarix elminin bünövrəsini qoydular. Bolşevik rejiminin ağır təqibləri şəraitində Azərbaycan tarix elmini müxtəlif səviyyələrdə layiqincə təmsil edən İ.A.Hüseynov, Ə.Ə.Əlizadə, Ə.S.Sumbatzadə, Z.M.Bün-yadov, Ə.N.Quliyev və b. kimi onlarla tədqiqatçılar nəslə yetişdi.

Sovet hakimiyyəti illərində mərkəzdən yeridilən milli ayrı-seçkilik və milli oyanışın qarşısını almaq siyasəti şəraitində bir sıra cəsarətli Azərbaycan tarixçiləri öz tədqiqatları ilə tariximizin araşdırılmasına mühüm töhfələr verməyi bacardılar.

Heydər Əliyevin Azərbaycana birinci rəhbərliyi dövründə milli müstəqillik ruhunun oyanışı BDU-nun Tarix fakültəsində də xüsusi canlanmaya səbəb oldu.

Ötən əsrin 80-90-cı illərində Azərbaycanda tarixçi kadrların hazırlanmasında, tarix elminin inkişafında və ölkənin ictimai-siyasi həyatında Tarix fakültəsinin rolu daha da artdı.

1986-1990-cı illərdə Tarix fakültəsində yeni ixtisaslar - “tarixçi-arxivşünas”, “tarixçi-şərqşünas”, “çinşünas”, “tarixçi-arxeoloq”, “tarixçi-etnoqraf”, “beynəlxalq münasibətlər”, “sosiologiya”, “psixologiya”, “etnopsixologiya”, “etnososiologiya” və “sosial psixologiya” ixtisasları açıldı, Tarix fakültəsinin təşəbbüsü ilə “Azərbaycan tarixinin tədqiqi, tədrisi və təbliği üzrə” Dövlət və Hökumət proqramları hazırlandı, Respublika Tarix Liseyi yaradıldı, “Azərbaycan tarixi” fənninin saatları artırıldı, “Azərbaycanın maddi-mədəniyyət tarixi”, “Dünya azərbaycanlıları: tarixi-demoqrafiya” elmi-tədqiqat laboratoriyaları, “Tarixi tədqiqatlarda elektron-hesablama maşınları və riyazi üsulların tətbiqi” tədris laboratoriyası, Arxeologiya və Etnoqrafiya muzeyi yaradıldı, qədim türk dili və folklorunun tədrisinə başlandı. 1980-ci illərin ikinci yarısında Tarix fakültəsinin əlaçı tələbələrinin SSRİ-nin aparıcı ali məktəblərinə göndərilməsi genişləndirildi. 1989-cu ilin payızında BDU-nun 70 illik yubileyinin keçirilməsinə imkan verilmədiyi halda, Tarix fakültəsinin 70 illiyi Azərbaycanla yanaşı, Rusiya, Ukrayna, Belarus, Özbəkistan, Qazaxıstan, Türkmənistan və Gürcüstandan olan tarixçi alimlərin iştirakı ilə SSRİ miqyasında qeyd olundu. 1991-ci ildə Tarix fakültəsində fəaliyyət göstərən “beynəlxalq münasibətlər” ixtisasının bazasında Beynəlxalq münasibətlər və beynəlxalq hüquq fakültəsi (indiki Beynəlxalq münasibətlər və iqtisadiyyat fakültəsi), həmçinin fakültədə tədris olunan “etnososiologiya”, “etnopsixologiya” və “sosiologiya” ixtisaslarının bazasında universitetdə daha bir fakültə - Sosial elmlər və psixologiya fakültəsi yaradıldı.

Bəhs olunan dövrdə Tarix fakültəsi milli azadlıq hərəkatının əsas mərkəzlərindən biri idi. Hərəkatın qabaqcılları olan tarixçi tələbələr fakültənin otaqlarından birində üçrəngli bayrağımız altında fəaliyyət göstərirdilər. 1989-cu ildə Tarix fakültəsinin Elmi Şurası “S.M.Kirov adına Qırmızı Əmək Bayrağı Ordenli Azərbaycan Dövlət Universiteti”nin tarixi adı olan Bakı Dövlət Universiteti adının bərpa olunması haqqında qərar qəbul etdi və bu qərarın icrası ilə bağlı müvafiq məsələ qaldırıldı. Fakültə dekanının təşəbbüsü ilə Sovet İttifaqı Kommunist Partiyasının Tarix fakültəsindəki ilk partiya təşkilatı buraxıldı. Elə həmin dövrdə tələbələrimiz BDU-nun girişindəki “S.M.Kirov adına Qırmızı Əmək Bayrağı Ordenli Azərbaycan Dövlət Universiteti” adlı lövhəni öz əlləri ilə söküb atdılar. Bu, 1939-cu ildə Kommunist rejiminin Azərbaycan xalqının cəlladlarından birinin adının universitetimizə verilməsi barədə qərarına tələbə gəncliyimizin haqlı cavabı idi. Çox keçmədən Tarix fakültəsi Elmi Şurasının qərarı öz nəticəsini verdi. Azərbaycan SSR Xalq Təhsili Nazirliyi universitetin tarixi adını bərpa etdi. Nazirliyin 1990-cı il 1 mart tarixli əmrində deyilirdi: “S.M.Kirov adına Azərbaycan Dövlət Universitetinin ilkin adı bərpa edilsin və Bakı Dövlət Universiteti adlandırılınsın”.

BDU-nun Tarix fakültəsinin qabaqcıl tələbələri xalq hərəkatında respublika gənclərinin önündə gedirdilər. Həmin dövrdə BDU-nun rəhbərliyi yuxarıdan verilən göstərişə əsasən universitetin Böyük Elmi Şurasında milli azadlıq hərəkatının fəalları olan bir qrup tarixçi tələbənin universitetdən xaric edilməsi barədə qərar çıxarmağa cəhd göstərdi. Fakültə rəhbərliyi buna kəskin etiraz etdi. Buna cavab olaraq Tarix fakültəsinin rəhbərliyinə qarşı ağır təqib rejimi işə salındı. Və fakültə dekanı 1990-cı ildə istefa verdi. Bununla tələbələrin universitetdən qovulmasının qarşısı alındı.

Müstəqillik dövrü Tarix fakültəsi tarixinin ən şanlı səhifələridir. Üzərində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin üçrəngli bayrağının təsviri olan ilk “Azərbaycan tarixi” proqramının nəşri, orta ümumtəhsil məktəbləri üçün müstəqillik dövrünün ilk “Azərbaycan tarixi” və “Orta əsrlər tarixi” dərsliklərinin yaradılması, qəbul proqramlarının tərtibi və təkmilləşdirilməsi, test bankının yaradılması və fənlər üzrə metodiki vəsaitlərin hazırlanması BDU-nun, o cümlədən Tarix fakültəsinin tarixi ilə sıx bağlıdır.

Tarix fakültəsi yeni Azərbaycanın müstəqil təhsil sisteminin yaradılmasında yaxından iştirak etdi. Qədim dünya və orta əsrlər tarixi kafedrasının müdiri 1991-1992-ci illərdə Azərbaycan Respublikasının ilk Təhsil Konsepsiyası və Təhsil Qanununu hazırlayan ekspert-işçi qrupuna rəhbərlik etdi. O vaxt təhsil sistemi işçiləri, həmçinin əhalinin geniş təbəqələrinin geniş ictimai müzakirələrindən sonra konsepsiya və qanun layihələri bəyənilirdi. Lakin buna baxmayaraq, o zamankı iqtidarın bəzi nümayəndələri Milli Məclisdə Təhsil Qanununun qəbul olunmasına kəskin müqavimət göstərdilər. Bununla belə, 1992-ci il dekabrın 16-da Milli Məclis Qədim dünya və orta əsrlər tarixi kafedrasının müdirinin təqdimatı ilə müstəqillik dövrünün ilk Təhsil Qanununun qüvvəyə minməsi barədə qərar qəbul etdi və beləliklə, ölkədə müasir təhsil sisteminə keçildi. Bu sənəddə bir çox müsbət və mütə-

rəqqi cəhətlər: ali təhsilin çoxpilləli sisteminə keçilməsi, qeyri-dövlət təhsil müəssisələrinin yaradılması, mütəxəssis hazırlığı aparmaq üçün ixtisaslara lisenziya verilməsi, ali və orta ixtisas təhsili müəssisələrinin akkreditasiyasının keçirilməsi, yeni tipli təhsil müəssisələrinin yaradılması, dərslərin azaldılması, müəllimlərə sosial qayğının artırılması, təhsil müəssisələri rəhbərlərinin təyinatının seçki yolu ilə müəyyən edilməsi və başqa məsələlər öz əksini tapmışdı.

Respublikamızda xaosun hökm sürdüyü və Heydər Əliyevə qarşı rüsvayçı kampaniya aparıldığı bir vaxtda - 1992-ci il noyabrın 12-də Qədim dünya və orta əsrlər tarixi kafedrasının müdiri Naxçıvana səfər etdi, Ümummilli Lider Heydər Əliyevlə görüşdü və Naxçıvan Dövlət Universitetinin 25 illik yubileyində çıxış etdi. Bunun ardınca, 1992-ci ilin dekabrında "Səs" qəzetində ardıcıl çıxışlar edərək bəyan etdi ki, Azərbaycanın gələcəyi Yeni Azərbaycan Partiyası ilə bağlıdır.

Tarix fakültəsinin professor-müəllim heyəti və tələbələri Birinci Qarabağ müharibəsi dövründə erməni-faşist işğalçılarına qarşı xüsusi fəallıq nümayiş etdirdilər. Professor-müəllim heyətinin ayrı-ayrı nümayəndələri döyüş bölgələrinə səfərlər etdilər. Fakültə dekanı həmin dövrdə tez-tez cəbhə bölgələrinə - Xocalı, Şuşa, Ağdam, Laçın, Kərkicahan, Xankəndi, Meşəli, Cəmilli, Köhnəkənd, Qubadlı, Horadiz, Füzuli və başqa döyüş məntəqələrinə gedərək gəncləri düşmən üzərində qələbəyə ruhlandırırdı. 1993-cü ilin iyununda - vətəndaş müharibəsinin reallaşmaqda olduğu bir vaxtda Qədim dünya və orta əsrlər tarixi kafedrasının müdiri Navahı kəndinə də səfər etdi və qarşı duran təərəflər arasında barışıq yaratmaq üçün danışıqlar apardı.

Heydər Əliyevin siyasi hakimiyyətə qayıdışından sonra Tarix fakültəsinin həyatında yenidən canlanma baş verdi. 1990-cı ildə istefa verməyə məcbur edilmiş fakültə dekanı 1994-cü ildə yenidən dekan seçildi. Fakültə kollektivinin elmi-pedaqoji fəaliyyəti üçün normal mühit bərpa olundu. Tarix fakültəsi, əvvəlki illərdə olduğu kimi, yenidən ölkənin ictimai-siyasi həyatında fəal iştirak etməyə başladı. Ulu Öndərin tapşırığına əsasən Tarix fakültəsinin dekanı bir qrup ziyalı ilə birlikdə separatçıların qondarma "Car-Balakən Respublikası" yaratmaq cəhdinin (1994) qarşısının alınmasında fəal iştirak etdi. Dünya azərbaycanlılarının Vaşinqtonda keçirilən II konqresində (1998) bundan əvvəlki konqresdə bayrağımıza qarşı edilmiş hörmətsizliyin təkrar olunmasının qarşısı alındı. 1994-2004-cü illərdə Tarix fakültəsində "Qafqazşünaslıq" və "Amerikaşünaslıq" ixtisasları açıldı, yeni fənlər - "Azərbaycan toponimikası", "Tarixi demoqrafiya", "Altayşünaslığın əsasları", "Beynəlxalq münasibətlər tarixi", "Türk xalqları tarixi" və "Din tarixi" fənləri tədris planına daxil edildi. Azərbaycanşünaslıq, Altayşünaslıq və Amerikaşünaslıq mərkəzləri, "Türk odası" yaradıldı və "Dünya azərbaycanlıları: tarixi-demoqrafiya" elmi-tədqiqat laboratoriyası yenidən fəaliyyətə başladı. Bütün bunlar Tarix fakültəsinin tarixinin şanlı səhifələridir.

2004-cü ildə ölkə başçımızın xeyir-duası ilə Tarix fakültəsinin dekanının Milli Elmlər Akademiyasının Tarix İnstitutuna direktor təyin edilməsi o zaman fakültənin nüfuzunun ölkədə nə qədər yüksək olmasının daha bir göstəricisi idi. Tarix fakültəsi üçün xarakterik olan işgüzar yaradıcılıq mühiti Tarix İnstitutunda da davam etdirildi. Prezident İlham Əliyevin çağırışlarına cavab olaraq son 20 ildə onlarla qiymətli tədqiqatlar, o cümlədən "Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası" (2 cildə), ilk "Azərbaycan tarixi atlası", "Heydər Əliyev ideyalarının zəfər yürüşü", "Heydər Əliyev" (2 cildə), "İlham Əliyev və Azərbaycan tarix elmi", "Azərbaycan Respublikasının tarixi" (2 cildə), "Qarabağ: real tarix, faktlar, sənədlər", "Naxçıvan: tarixi və abidələri", "İrəvan xanlığı: Rusiya işğalı və ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi" kitabları və "Tariximizin keşiyində", "Dahi azərbaycanlı", "İrəvan: gizlədilmiş həqiqətlər", "Zəngəzur", "Qarabağ: əcdadlarımızın mirası" sənədli filmləri işıq üzü gördü və bu tədqiqatlar müxtəlif dillərə tərcümə edilərək dünyanın aparıcı ölkələrində yayıldı. Bu elmi problemlər ətrafında yazılan silsilə əsərlərə görə Prezidentimiz bir sərəncamla 13 nəfər tarixçi alimi, o cümlədən BDU-nun Qədim dünya və orta əsrlər tarixi kafedrasının müdiri və Tarix İnstitutunun direktorunu Azərbaycanın Dövlət Mükafatına layiq gördü. Prezident İlham Əliyev tarix elminin dərin bilicisidir və ərsəyə gələn bütün yuxarıda göstərilən elmi araşdırmalar bilavasitə onun prinsipial mövqeyinin nəticəsidir. Heydər Əliyev bu işləri başlatdı və zamanın tələbinə uyğun olaraq İlham Əliyev onu yaradıcılıqla və böyük uğurla davam etdirir.

Bakı Dövlət Universitetinin yaşadı olan 105 yaşlı Tarix fakültəsi hazırda öz zəngin tarixi ənənələrini uğurla davam etdirir. Tarix fakültəsi yenə Universitetin aparıcı fakültəsidir. Ölkənin əsas

ideoloji mərkəzlərindən biri kimi öz tarixi missiyasını uğurla davam etdirir. Fakültəyə Azərbaycanın müasir tarixinin tanınmış tədqiqatçısı və təcrübəli pedaqoq professor İbrahim Zeynalov başçılıq edir.

Hazırda Tarix fakültəsində 10 kafedra - Azərbaycan tarixi (humanitar fakültələr üzrə), Azərbaycan tarixi (təbiət fakültələri üzrə), Arxeologiya və etnoqrafiya, Qədim dünya və orta əsrlər tarixi, Türk xalqları tarixi, Asiya və Afrika ölkələri tarixi, Avropa və Amerika ölkələrinin yeni və müasir tarixi, Mənbəşünaslıq, tarixşünaslıq və metodika, Slavyan ölkələri tarixi, Qafqaz xalqları tarixi kafedraları, həmçinin, “Dünya azərbaycanlıları: tarixi-demoqrafiya” və “Azərbaycanın maddi-mədəniyyət tarixi” elmi-tədqiqat laboratoriyaları, “Tarix, dil, tədris, metodika” mərkəzi fəaliyyət göstərir.

Fakültədə tarix elmləri doktoru, professor Ə.İ.Muxtarovanın baş redaktorluğu ilə nəşr olunan “Tarix və onun problemləri” jurnalı elmi araşdırmaların genişlənməsinə və yüksək ixtisaslı tarixçi kadrların yetişdirilməsinə mühüm təsir göstərir.

2200-ə yaxın tələbə kontingenti olan Tarix fakültəsi ölkə üçün **Tarix, Tarix müəllimliyi, Regionşünaslıq (Qafqaz və Amerika üzrə)** ixtisasları üzrə ali təhsilli mütəxəssislər hazırlayan əsas mərkəzdir.

BDU-nun Tarix fakültəsi ölkə üçün yüksək ixtisaslı tarixçi kadrların hazırlanmasında da fəal iştirak edir. Fakültədə **Vətən tarixi** və **Ümumi tarix** ixtisasları üzrə fəlsəfə doktoru və elmlər doktoru elmi dərəcələri vermək səlahiyyəti olan Dissertasiya Şurası fəaliyyət göstərir.

ƏDƏBİYYAT

- V.İ.Razumovski, A.O.Makovelski. Bakı şəhərində Universitetin yaradılması. Bakı: “Nurlar”, 2014. (layihə rəhbəri Abel Məhərrəmov)
- Bakı Dövlət Universiteti // Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. 2 cilddə. I cild. - Bakı: “Lider nəşriyyat”, 2004. (baş redaktor Yaqub Mahmudov)
- Bakı Dövlət Universiteti // Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. 2 cilddə. I cild. Təkmilləşdirilmiş 2-ci nəşr. - Bakı: Şərq-Qərb, 2014. (baş redaktor Yaqub Mahmudov)
- Xoyski Fətəli xan // Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. 2 cilddə. II cild. Təkmilləşdirilmiş 2-ci nəşr. - Bakı: Şərq-Qərb, 2014. (baş redaktor Yaqub Mahmudov)
- Razumovski Vasili İvanoviç // Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. 2 cilddə. II cild. Təkmilləşdirilmiş 2-ci nəşr. - Bakı: Şərq-Qərb, 2014. (baş redaktor Yaqub Mahmudov)
- Rəsulzadə Məhəmməd Əmin // Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. 2 cilddə. II cild. Təkmilləşdirilmiş 2-ci nəşr. - Bakı: Şərq-Qərb, 2014. (baş redaktor Yaqub Mahmudov)
- Bakı Dövlət Universiteti: 100 ilin elm və təhsil məbədi. Bakı: “Nurlar”, 2019. (məsləhətçi Elçin Babayev)
- Misir Mərdanov. Azərbaycan təhsil tarixi. IV cild. Bakı: “Təhsil”, 2012.
- Abel Məhərrəmov. Bakı Dövlət Universiteti. Bakı: “Bakı Universiteti” nəşriyyatı, 2000.
- Murtuz Ələsgərov, Misir Mərdanov, Fəzil Vahidov. Bakı Dövlət Universiteti. 1919-1994. Bakı: “Bakı Universiteti”, 1994.
- Şərəfli ömrün bir səhifəsi: Tarix fakültəsi (1986-1990). Bakı: Turxan NPB, 2019. (ideya müəllifi, tərtibçi və ön sözün müəllifi Güntəkin Nəcəfli)
- Ziyad Əmrahov, Samir İsmayılov. Bakı Dövlət Universitetinin tarixi. Bakı, “Elm və təhsil”, 2019.
- Nazim Xəlilov, Elnur Nəciyev. Ağır sınaqlarda sınımayan böyük alim: Yaqub Mahmudov. Bakı: “Zərdabi-Nəşr” MMC, 2022.

*Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 oktyabr 2024-cü il.
Məqalə Redaksiya heyətinin qərarı ilə nəşr edilib.*

Bakı Dövlət Universiteti - 105

UOT 94(479.24)

ƏSMƏD MUXTAROVA

tarix elmləri doktoru, professor

*Bakı Dövlət Universitetinin "Türk xalqları tarixi" kafedrasının müdiri,
asmadmukhtarova@bsu.edu.az*

BAKİ DÖVLƏT UNIVERSİTETİ: 105 İLLİK ŞANLI TARİX

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/106/17-22>

2024-cü il noyabrın 15-də müstəqil Azərbaycanın ən qədim və ən böyük ali təhsil ocağı olan Bakı Dövlət Universitetinin yaranmasının 105 ili tamam olur. Bu müddət ərzində daim azərbaycançılıq məfkurəsinə sadiqlik nümayiş etdirən Universitetin ölkəmizdə ali təhsil sisteminin qurulmasında, elmi tədqiqatların dərin məzmun kəsb edərək son texnologiyaların da tətbiqi ilə müasir standartlara uyğun aparılmasında, milli özünüdərk prosesinin inkişafında müstəsna xidmətləri vardır. Universitet ölkəmizin intellektual potensialının inkişafında, həmçinin elm, təhsil və mədəniyyətimizin tərəqqisində, müstəqil milli dövlətçilik düşüncəsinin təşəkkülündə, Azərbaycanın zəngin tarixi-mədəni irsinin dərin-dən öyrənilməsində önəmli rola malikdir. Təsədüfi deyildir ki, 2019-cu ildə universitetin 100 illik yubileyinin dövlət səviyyəsində qeyd olunması ilə bağlı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti möhtərəm İlham Əliyevin sərəncamında vurğulanırdı ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yadigarı olan Bakı Dövlət Universiteti müsəlman Şərqində yeni tipli ilk ali məktəb kimi yarandığı gündən etibarən nailiyyətlərlə dolu zəngin şərəfli bir yol keçmişdir.

Açar sözlər: Bakı Dövlət Universiteti, ali təhsil, elm, maarif, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti.

Giriş. Azərbaycanın elm və təhsil tarixində müstəsna xidmətləri olan, ölkəmizdə ali məktəblərin flaqmanı missiyasını həm XX, həm də XXI əsrə uğurla yerinə yetirən Bakı Dövlət Universiteti şərəfli inkişaf yolu keçmişdir. Universitetin yaranması hələ XX əsrin əvvəllərində genişlənməyən milli maarifçilik, milli azadlıq mübarizəsinin yekunu kimi bu mübarizəyə rəhbərlik edən mütəfəkkir şəxsiyyətlərin, ziyalıların böyük fəaliyyətləri nəticəsində təsis olunub. Həmin ziyalılar hələ XIX əsrin ikinci yarısından müasir, Avropa tipli təhsil müəssisələri yaratmaq, cəmiyyətin müasirləşməsi uğrunda mübarizə aparırdılar. Onların yaratdığı zəmin əsasında Azərbaycanın dövlətçiliyi tarixinə silinməz izlər buraxan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin milli təhsil və dövlət quruculuğu sahəsində apardığı siyasətin real nəticəsi olaraq Bakı Dövlət Universitetinin əsası qoyulmuşdur. Bu baxımdan Bakı Dövlət Universiteti Cümhuriyyətimizin Azərbaycan xalqına bəxş etdiyi əvəzsiz töhfəsi və yadigarıdır.

Universitet Cümhuriyyət dönamində. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti xadimləri ölkəmizdə ali təhsil müəssisələrinin yaradılması, ali savadlı milli kadrlarının hazırlanmasını qarşılarına qoyduqları ən ciddi məsələlərdən biri hesab edirdilər. Bu sahədə Milli Hökumət iki istiqamətdə iş aparırdı:

- 1). Ölkədə ali təhsil müəssisələrinin yaradılması;
- 2). Azərbaycanlı gənclərin Avropanın qabaqcıl universitetlərinə təhsil almağa göndərilməsi.

İlk istiqamətdə əsas diqqət Bakı Dövlət Universitetinin, habelə Kənd Təsərrüfatı və Pedaqoji İnstitutların, Konservatoriyanın yaradılmasına yönəldilmişdi. 1919-cu il aprelin 14-də Nəsim bəy Yusifbəylinin sədrliyi ilə yaradılan IV Hökumət Kabinetinin Parlamentə təqdim etdiyi proqramda Bakı Universitetinin təsis edilməsi də prioritet məsələ idi. Bu məsələ ilə bağlı Hökumət Proqramında deyilir-

di: “Möhtərəm məbuslar! Məlumunuzdur ki, istiqlalımız, istiqbalımız həp maarifə bağlıdır. Əgər milli maarifimiz, milli məktəbimiz tərəqqi etməzsə, bizim üçün nicat ümidi qalmaz. Hökumət bunu bilir. Bunun üçün ibtidai təhsilin ümumi olmasına əsas hazırlamaya və bu eylöldən (sentyabrda – Ə.M.) etibarən ibtidai məktəblər açmağa təşəbbüs ediləcəkdir... Hökumət ali təhsili dəxi düşünmüşdür. Bunun üçün Ali Ziraət Məktəbi qanun layihəsi təsvibinizə təqdim edilmişdir. Tiflisdə bulunan Mave-rayi-Qafqaz Darülfünununun paytaxtımıza nəqli üçün müzakirəyə girişilərək eylül ibtidaları tədrisatı burada davam edilməsinə səy və iqdam ediləcəkdir” [2, s.447-448].

N.Yusifbəylinin yuxarıdakı çıxışından bəlli olur ki, Cümhuriyyət hökumətinin ali təhsil sahəsində əsas məqsədlərindən biri Kənd Təsərrüfatı İnstitutunun yaradılması, digəri isə vaxtilə Tiflisdə yaradılmış Zaqafqaziya Universitetinin 1919-cu ilin iyununda Bakıya köçürülməsi məsələsi idi. Əlbəttə, Zaqafqaziya Universitetinin Bakıya köçürülməsi haqqında əvvəllər maarif naziri olmuş N.Yusifbəylinin rəhbərliyi ilə Azərbaycan nümayəndələri Gürcüstan hökuməti ilə danışıqlar aparırdı. Cümhuriyyətin parlaq simalarından olan Fətəli xan Xoyski də Tiflisdə olarkən Zaqafqaziya Universitetini yaratmaq istəyən professor Vasili Razumovskiye həmin universitetin Bakıda açılmasını məsləhət görərək demişdi: Niyə məhz Tiflisdə? Tiflisdə politexnikum var, indi Gürcü Universiteti. Bəlkə, universiteti Bakıda təşkil etmək daha məqsədyönlüdür?” [8, s.12]. Bu təklifi ən çox müdafiə edənlərdən biri də Cümhuriyyətin ilk maarif naziri Nəsim bəy Yusifbəyli olmuşdur. Gərgin debat və müzakirələrdən sonra Bakıda universitetin təsis edilməsi ilə bağlı qanun layihəsi 21 avqust 1919-cu ildə Cümhuriyyət Parlamentinin iclasının gündəliyinə salınır. Həmin iclasda sədrlik edən görkəmli pedaqoq Sultan Məcid Qənizadə Bakıda universitet açılmasına dair qanun layihələrinin müzakirəsinə başlamağı təklif edir. Müzakirələr zamanı Cümhuriyyət parlamentinin katibi Mehdi bəy Hacınski BDU-nun yaradılması ilə bağlı çıxışında mövcud durumu belə ifadə edirdi: “Hörmətli deputatlar! Bakıda Azərbaycan dövlət universitetinin açılması ilə bağlı böyük səs-küy qopmuşdur. Bunun lehində və əleyhinə olanlar çoxdur ...Bakıda universitetin olması mümkündür, ya yox? Hökumət bəyannaməsində deyir ki, mümkündür. Çünki professorlar gəlmək istəyirlər” [3, s.7; 6, s.93]. Buradan bəlli olur ki, Bakıda universitetin yaradılması məsələsi ciddi müzakirə predmeti olmuş, məsələyə bir-birinə zidd mövqelər sərgilənmişdi. Bu zaman Cümhuriyyətin banilərindən olan Məhəmməd Əmin Rəsulzadə universitetin yaradılmasının əleyhinə olanlara öz qəti etirazını bildirərək möbqeyini belə əsaslandırmışdı: “Hər şeydən əvvəl biz hamımız bunu etiraf edirik ki, Azərbaycanda elmlərə, biliklərə bələd olan mütəxəssislər və bütün ölkənin maariflənməsini yüksəltmək üçün universitet binası lazımdır. Deyirlər ki, əsas etibarilə universitet açılması əleyhinə deyilik. Əslində isə əleyhinədirlər. Bizim ölkəmizdə universitetə ehtiyac o nöqtədən nəzərdən vardır ki, bizdə ixtisaslı, mütəxəssis alimlər yoxdur. Bu cür adamların yoxluğu hər cəhətdən təsirini göstərir. Ona görə bir an əvvəl alim, mütəxəssis, təcrübəli adamları yetişdirmək hökumət və dövlətin vəzifəsidir” [3, s.8].

Beləliklə, bütün maneə və çətinliklərə rəğmən, 1919-cu il sentyabrın 1-də “Bakı Dövlət Universitetinin təsişi haqqında”, eləcə də 100 nəfər azərbaycanlı gəncin dövlət hesabına xarici ölkələrin ali məktəblərində təhsil almağa göndərilməsi barədə Cümhuriyyəti Parlamentində qanun qəbul edildi. Parlament xaricə göndərilən gəncləri seçmək üçün Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin sədrliyi ilə Mehdi bəy Hacınski, Əhməd bəy Pepinov, Qara bəy Qarabəyov və Abdulla bəy Əfəndiyevdən ibarət xüsusi müsabiqə komissiyası yaratdı. Komissiya iki həftə ərzində müsabiqəni uğurla həyata keçirərək bu barədə hökumətə yazılı açıqlama verdi. Nəticədə Xalq Maarifi Nazirliyi tələbələrə 49 nəfərə Almaniya, 27 nəfərə Fransa, 4 nəfərə İtaliya, 1 nəfərə İngiltərə, 6 nəfərə isə Türkiyənin müxtəlif ali məktəblərinə göndərilməsi haqqında rəsmi sənəd verdi. Rusiyada vətəndaş müharibəsi getdiyi üçün müsabiqədən keçən 13 nəfər gənci ora göndərmək mümkün olmadı.

1919-cu il sentyabrın 15-də universitet komissiyasının sonuncu iclası keçirildi, iclasda Müvəqqəti Şura və Universitet İdarə Heyəti yaradıldı. Sentyabrın 29-da “Bakı Dövlət Darülfünunun Nizamnaməsi” Parlament tərəfindən təsdiq edildi. 5 fəsil və 72 maddədən ibarət olan Nizamnamədə universitetin strukturu, elm və tədris sahələrinin fəaliyyəti, professor-müəllim heyətinin vəzifə və hüquqları kimi mühüm məsələlər müəyyənləşdirilmişdi [4, s.26].

Yenicə açılmış universitetin yalnız iki fakültəsi var idi: Tibb fakültəsi və Tarix-filologiya fakültəsi. Hər iki fakültədə türk (Azərbaycan) dilinin icbari tədrisi nəzərdə tutulmuşdu. Universitetə xaricdən dəvət edilən rektor, dekan və professor-müəllim heyətinin qarşısında ali savadlı yerli kadrlar hazır-

lamaq kimi mühüm vəzifə dayanırdı. Görkəmli rus alimi, professor V.İ.Razumovski universitetin rektoru, N.A.Dubrovski Tarix-filologiya fakültəsinin dekanı, İ.İ.Şirokoqorov Tibb fakültəsinin dekanı seçilmişdi. Birinci tədris ilində təxminən 11 milyon manat məbləğində smeta təsdiq edildi [7, s.173]. Hökumət bahalaşma dövründə universitet işçilərinin əmək haqqlarının müvafiq səviyyədə artırılması, səlahiyyətli şəxslərin evlə təmin edilməsi, yaxud evpulu verilməsi məsələləri də qoyulmuşdu. İlk dəfə olaraq həm qadınların, həm də kişilərin ali təhsil almaq kimi bərabər hüquqlarının olduğu vurğulanırdı. Eyni zamanda qadınların da universitetdə dərs deməsinə şərait yaradıldığı göstərilirdi.

1919-cu il noyabrın 15-də Bakı Dövlət Universitetinin auditoriyalarında ilk mühazirələr oxundu. Bunu “təkcə Azərbaycan üçün deyil, bütün islam dünyası üçün böyük tarixi hadisə kimi” qiymətləndirən professor V.Razumovski sonralar bu məsələnin tarixindən danışarkən böyük iftixar hissi ilə yazmışdı: “Azərbaycan öz ali təhsil ocağını yaratdı. Azərbaycan xalqının tarixinə yeni parlaq səhifə yazıldı. Avropa ilə Asiyanın qovuşağında yeni çıraq yandı”. İlk tədris ilinə universitet 44 nəfər (o cümlədən 12 professor, 3 dosent) akademik heyətlə başladı. Universitetdə təhsil alan tələbələrin sayı 877 nəfər, azad dinləyicilərin sayı 217 nəfər idi. Beləcə 1919/1920-ci tədris ilində Bakı Dövlət Universitetinin 1094 tələbə təhsil alırdı. Tarix-filologiya fakültəsində 604 nəfər, Tibb fakültəsində 490 nəfər təhsil alırdı. Tələbələrin 297 nəfəri azərbaycanlı, 366 nəfəri yəhudi, 209 nəfəri rus, 222 nəfəri digər millətlərin (gürcü, erməni, polyak, alman və s.) nümayəndələri idi [5, s.34].

Universitet sovet dövründə. 1920-ci ilin aprel işğalından sonra Bakı Dövlət Universiteti yeni tarixi şəraitdə fəaliyyət göstərməyə başladı, universitetdə təlim-tərbiyə və elmi fəaliyyətin əsas istiqamətləri sinfi mübarizə və kommunist partiyası prinsipləri əsasında quruldu. Azərbaycan Müvəqqəti İnqilab Komitəsinin 1920-cu il 10 və 22 may tarixli dekretləri ilə universitetdə yenidənqurma işləri aparıldı. [1, s.98] 1920-ci ildə qəbul edilmiş Bakı Dövlət Universiteti haqqında yeni Əsasnamədə bütün əsas kursların və məşğələlərin müvəqqəti olaraq rus dilində aparılması nəzərdə tutulurdu. 1922-ci ilin dekabrında ali təhsil ocağı rəsmi olaraq Azərbaycan Dövlət Universiteti adlandırılır, 1924-cü il yanvarın 23-də universitetə V.İ.Leninin adı verilir. 30-cu illərdə ziyalılara qarşı repressiyalar Universitetin təmsalında öz bariz nümunəsini göstərir, bu illərdə universitetin bir neçə rektoru ən ağır cəzaya, güllələnməyə məhkum edilir, yüzlərlə universitet əməkdaşı güllələnir. Bütün bu terror və təzyiqlərə baxmayaraq universitet və onun kollektivi ağır sınaqdan şərəflə çıxdı. İkinci Dünya müharibəsi illərində universitet alimləri bir sıra global miqyaslı kəşflərə imza atdılar. Buna ən bariz nümunə kimi akademik Yusif Məmmədəliyevin donmayan sürtkü yağlarını kəşf edərək sovet hərbi aviasiya sənayesində verdiyi ciddi töhfəni göstərmək olar. Müharibədən sonrakı illərdə sovet cəmiyyətində baş verən mütərəqqi hadisələr universitet həyatına da müsbət təsir etdi ki, bu baxımdan 50-60-cı illəri universitetin yüksəliş dövrü kimi qiymətləndirmək olar.

Universitetin tarixində ən mühüm yüksəliş və çiçəklənmə dövrü Ümummilli lider Heydər Əliyevin Azərbaycan SSR-yə rəhbər təyin olunduğu 1969-cu ildən başlanır. 1970-ci ildə Azərbaycan Dövlət Universitetinin 50 illik yubiley tədbirində iştirak edən Heydər Əliyevin o zaman üçün fəvqəladə hal hesab edilən partiya liderinin Azərbaycan dilində çıxış etməsi universitet həyatında milli ruhun, milli özünüdərk, milli dirçəliş və oyanışın baş qaldırması üçün qığılıcı rolunu oynadı. Azərbaycan ziyalıları milli mənafeyi hər şeydən uca tutan həqiqi liderini tanıdı və ümidlərini ona bağladı. Respublika rəhbərinin ana dilində çıxışı Azərbaycan dilində tədrisin qüvvətləndirilməsinə, milli dilimizin hərtərəfli inkişafına xidmət edirdi. Bunun nəticəsində tezliklə universitetdə yaradılan 4 cildlik “Müasir Azərbaycan dili” dərsliyi Dövlət Mükafatına layiq görüldü. Ümummilli lider Heydər Əliyevin böyük fədakarlığı və mübarizəsi sayəsində Azərbaycan SSR-nin 1978-ci il Konstitusiyasında Azərbaycan dilinə dövlət dili statusu verildi. Sovet Azərbaycanına rəhbərliyi illərində (1969-1982) Heydər Əliyevin böyük himayəsi ilə universitet ölkədə ali məktəblərin flamanına çevrildi, universitetlə bağlı yaranmış “Qoy, ədalət zəfər çalsın!” aforizmi Azərbaycanda mənəvi-əxlaqi prinsipə çevrildi, 15 minə yaxın gənc Sovet ittifaqının aparıcı ali təhsil məktəblərinə təhsil almağa göndərildi. Universitetin 50, 60, 75 və 80 illiyi Heydər Əliyevin iştirakı və rəhbərliyi ilə dövlət səviyyəsində qeyd edildi.

Heydər Əliyevin Universitetin Tarix fakültəsinə və bütövlükdə tarix elminə xüsusi münasibəti olub. 1994-cü ildə Bakı Dövlət Universitetinin 75 illik yubiley mərasimindəki çıxışında o, məzunu olduğu tarix fakültəsinin də adını vurğulayaraq, onun ölkəmizdə elmin inkişafında müstəsna rolundan danışmışdı. 1997-ci ilin yanvarın 31-də AMEA-nın rəhbərliyi, həqiqi və müxbir üzvləri və aparıcı

alimləri ilə görüşdə Ümummilli lider Heydər Əliyev: “Əlbəttə, müstəqil Azərbaycanda fizika, riyaziyyat, biologiya, kimya, yaxud başqa fənlərin hamısı inkişaf etməlidir. Ancaq bunların hərəsinin özünəməxsus çərçivəsi var. Amma tarix hər bir insan üçün yeniyetməlikdən başlayaraq ömrünün sonuna qədər lazımdır” – deməklə, tarix elminin müstəsna rolunu, əhəmiyyətini qeyd etmişdir.

Universitet müstəqillik dönməsində. Hazırda Azərbaycan Respublikasının aparıcı ali təhsil müəssisəsi olan Bakı Dövlət Universiteti dövlətimizin milli təhsil konsepsiyasının, milli ideologiyamızın həyata keçirilməsində böyük rol oynayır. Xüsusilə Prezident İlham Əliyevin qayğısı və diqqəti sayəsində BDU-nun ölkədə olan nüfuzu, beynəlxalq şöhrəti də günü-gündən artır. Görkəmli ictimai-siyasi xadimlərin, alimlərin, ədiblərin və bir çox başqa ziyalılar böyük bir hissəsi məhz BDU məzunlarıdır. Universitet bu günə qədər dövlət idarəçiliyinin, xalq təsərrüfatının, elmin, təhsilin, mədəniyyətin müxtəlif sahələrində müvəffəqiyyətlə çalışan on minlərlə yüksək ixtisaslı milli kadr hazırlamışdır.

BDU respublikamızda yüksək ixtisaslı kadrların hazırlanması prosesində mühüm rola malik olan ali təhsil ocağıdır. Rəhbərlik etdiyim “Türk xalqları tarixi” kafedrası universitetin böyük nailiyyətlər əldə etməsinə öz töhfəsini verir. Universitetin fəaliyyətinin ilk illərində Tarix fakültəsində mövcud olmuş kafedralardan biri olan “Türk xalqları tarixi” kafedrası türkologiya sahəsində tarixi və ədəbi tədqiqatların mərkəzi olmuş, lakin sonradan məlum səbəblərə görə fəaliyyəti dayandırılmışdı. Stalin repressiyası illərində türkoloqların əksəriyyəti repressiyalara məruz qalmış, bu səbəbdən də Sovet dövründə türk xalqlarının tarixinə aid tədqiqatlar başqa mövzuların tərkibində müxtəlif adlar altında aparılmış, şərqşünaslıq, ədəbiyyat və linqvistika aspektlərində araşdırılmışdır. Keçən əsrin 90-cı illərində Azərbaycan özünün dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra, 1992-ci ildə fakültə Elmi Şurasının qərarı ilə əvvəlki “SSRİ tarixi (sovet dövrü)” kafedrasının əsasında fakültədə yenidən fəaliyyətə başlamışdır. Bununla da, Azərbaycanda türk xalqları tarixinə dair tədqiqatlara geniş imkanlar yarandırmışdır. Kafedra fəaliyyətini bərpa etdiyi gündən türk dünyası ilə elmi əlaqələr yaratmış, fakültənin beynəlxalq əlaqələrində fəal iştirakı ilə fərqlənmişdir.

“Türk xalqları tarixi” kafedrasının beynəlxalq əlaqələri tədris və elmi münasibətlər olmaqla iki istiqamətdə qurulmuşdur. Əlaqələr kafedranın əməkdaşlarının, magistrant və doktorantlarının beynəlxalq konfranslarda və mübadilə proqramlarında iştirakı, elmi araşdırmaların nəticələrinin beynəlxalq elmi ictimaiyyətə çatdırılması, xarici universitetlərlə birbaşa əlaqələrin qurulması formalarında həyata keçirilir. Kafedranın professor-müəllim heyəti müntəzəm surətdə müxtəlif ölkələrdə keçirilən beynəlxalq konfranslarda, simpoziumlarda və seminarlarda iştirak edirlər. Kafedranın beynəlxalq əlaqələrinin mühüm istiqamətlərindən biri də 1997-ci ildən nəşrinə başlanmış və bu günə qədər 105 sayı nəşr olunmuş, Azərbaycan Respublikası Ali Attestasiya Komissiyasının nüfuzlu nəşrləri siyahısına daxil edilmiş “Tarix və onun problemləri” elmi, nəzəri, metodik jurnal vasitəsilə qurulmuş əlaqələrdir. Jurnal vasitəsilə ABŞ, Almaniya, Rusiya, Türkiyə, İran, İsrail, Özbəkistan, Qırğızıstanın elmi ictimaiyyəti ilə, həmçinin həmin ölkələrdəki Azərbaycan diasporasının nümayəndələri ilə əlaqələr qurulmuşdur. Bunu Türk xalqları tarixi kafedrasının Tarix fakültəsinin və bütövlükdə Bakı Dövlət Universitetinin tərkibində özünün fəallığı və elmi-tədris potensialı ilə sayılıb-seçilən kafedralarından biri olduğunun bariz göstəricisi hesab etmək olar.

Nəticə. Bu gün Bakı Dövlət Universiteti Azərbaycanın ali təhsil müəssisələri arasında flaqman rola malikdir. Doğma təhsil ocağımız özünün zəngin tarixi və elmi-pedaqoji ənənələrinə, təcrübəsinə, möhtərəm Prezident İlham Əliyevin yürütdüyü müdrik və uzaqgörən siyasətə arxalanaraq, elm və təhsil yolunda xalqımıza, dövlətimizə dəyərli töhfələrini verir, gələcəyə doğru inamla addımlayır. Yaşa, çiçəklən, var ol, Bakı Dövlət Universiteti!

ƏDƏBİYYAT

1. Atakişiyev A. M.Ə. Rəsulzadə adına Bakı Dövlət Universitetinin tarixi. İki hissədə, I hissə. Bakı, “Bakı Dövlət Universitetinin nəşriyyatı”, 1991, 528 s.
2. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament. Stenoqrafik hesabatlar. I cild. Bakı, “Azərnəşr”, 1998, 976 s.
3. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament. Stenoqrafik hesabatlar. II cild. Bakı, “Azərnəşr”, 1998, 992 s.

4. Əmrahov Z., İsmayılov S. Bakı Dövlət Universitetinin tarixi. Bakı, "Elm və təhsil", 2019, 328 s.
5. İsgəndərov A. Əliqızı S. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yadigarı: Bakı Dövlət Universiteti - 100. Bakı, "Nurlar", 2019, 176 s.
6. Mərdanov M., Quliyev Ə. Azərbaycan təhsili Xalq Cümhuriyyəti illərində (1918-1920). Bakı, "Çaşıoğlu", 2003, 240 s.
7. Nəzərli Ə. Azərbaycan Cümhuriyyətində xalq təhsili: 1918-1920-ci illər. Bakı, "Xəzər Universiteti nəşriyyatı", 2018, 238 s.
8. Razumovski V., Makovelski A. Bakı şəhərində Universitetin yaradılması. Bakı, "Nurlar", 2014, 112 s.

АСМЕД МУХТАРОВА

*доктор исторических наук, профессор,
Заведующий кафедрой «История тюркских народов»
Бакинского Государственного Университета*

БАКИНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ: СЛАВНАЯ 105-ЛЕТНЯЯ ИСТОРИЯ

15 ноября 2024 года исполняется 105 лет со дня основания Бакинского Государственного Университета, старейшего и крупнейшего высшего учебного заведения Азербайджана. За этот период университет, всегда демонстрирующий свою приверженность идеологии азербайджанства, имеет исключительные заслуги в становлении системы высшего образования в нашей стране, в проведении научных исследований в соответствии с современными стандартами с применением новейших технологий, в развитии процесса национального самосознания. Университет играет важную роль в развитии интеллектуального потенциала Азербайджана, а также в прогрессе науки, образования и культуры, в формировании мысли о независимой национальной государственности, в глубоком изучении богатого историко-культурного наследия Азербайджана. Неслучайно, что в 2019 году в связи с празднованием на государственном уровне 100-летнего юбилея университета, распоряжением Президента Азербайджанской Республики Ильхама Алиева было особо подчеркнуто, что Бакинский Государственный Университет, являющийся символом Азербайджанской Демократической Республики, прошел почетный путь с богатыми достижениями с момента своего создания как первое высшее учебное заведение нового типа на мусульманском Востоке.

Ключевые слова: Бакинский Государственный Университет, высшее образование, наука, просвещение, Азербайджанская Демократическая Республика.

ASMAD MUKHTAROVA

*Doctor of Historical Sciences, Professor,
Head of the Department of History of Turkic Peoples at Baku State University*

BAKU STATE UNIVERSITY: A GLORIOUS 105-YEAR HISTORY

November 15, 2024 marks the 105th anniversary of the foundation of Baku State University, the oldest and largest higher education institution in Azerbaijan. During this period, the university, which has always demonstrated its commitment to the ideology of Azerbaijanism, has made exceptional contributions to the development of the higher education system in our country, to conducting scientific research in accordance with modern standards using the latest technologies, and to developing the process of national self-awareness. The university plays an important role in the development of the intellectual potential of Azerbaijan, as well as in the progress of science, education and culture, in the formation of the idea of independent national statehood, and in the in-depth study of the rich historical and cultural heritage of Azerbaijan. It is no coincidence that in 2019, in connection with the celebration of the 100th anniversary of the university at the state level, the order of the President

of the Republic of Azerbaijan İlham Aliyev, it was particularly emphasized that Baku State University, which is the relic of the Azerbaijan Democratic Republic, has passed an honorable path with rich achievements since its establishment as the first higher educational institution of a new type in the Muslim East.

Keywords: Baku State University, higher education, science, enlightenment, Azerbaijan Democratic Republic.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 oktyabr 2024-cü il.

Məqalə Redaksiya heyətinin qərarı ilə nəşr edilib.

Bakı Dövlət Universiteti - 105

UOT 94(479.24)

ИРАДА ГУСЕЙНОВА

*Заведующая кафедрой «История народов Кавказа»
Бакинского Государственного Университета,
доктор исторических наук, профессор
iradahuseynova@bsu.edu.az*

**БАКИНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ -
БЕСЦЕННОЕ ДОСТОЯНИЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО НАРОДА**

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/106/23-29>

*«... История университета – это история
азербайджанского народа, история
Азербайджанской Республики, история
Азербайджанской науки, образования, культуры».*

Г.А.Алиев

В статье исследуется один из актуальных научных вопросов - роль Бакинского Государственного Университета в развитии высшего образования в Азербайджане. Бакинский Государственный Университет прошёл тернистый путь развития. В статье изучены процесс формирования и деятельность первого высшего учебного заведения в сложных исторических условиях. Для глубокого изучения истории развития университета рассмотрены отдельные периоды. Бакинский государственный университет, как первое высшее учебное заведение мусульманского Востока, является достоянием Азербайджанской Демократической Республики. В настоящее время университет является одним из высших учебных заведений нашей страны, как и прежде, сегодня вуз играет роль флагмана высшего образования. Наш родной альма-матер, опираясь на свою историю, научно-педагогические традиции, опыт, пройденный ею продуманную политику Президента Ильхама Алиева, вносит ценный вклад в развитие нашего народа и государства, уверенно шагает в будущее и развивается на пути науки и образования.

Ключевые слова: Бакинский Государственный Университет, Азербайджанская Демократическая Республика, Гейдар Алиев, Ильхам Алиев.

Введение. Бакинскому Государственному Университету в этом году исполняется 105 лет. Азербайджанский народ творец и богатый преемник культуры народов Востока и Запада. В Азербайджане в силу своего географического положения, благоприятного климата, природных богатств на протяжении длительного исторического периода происходило активное взаимодействие, интеграция с культурами многих народов мира. Азербайджанский народ подарил человечеству гениальных личностей, произведения и творчество, которых обогатили мировую науку, явились весомым вкладом в сокровищницу мировой культуры. Азербайджан являясь частью Кавказа, Ближнего и Среднего Востока исторически отличался самобытностью, культурный фонд которого обогащался творчеством Низами, Физули, Насими, Насреддина Туси, Аджеми, Шах Исмаила Хатаи, Мирза Казымбека, Аббаскули Ага Бакиханова, Гасан бека Зардаби, Мирза Фатали Ахундова, Узеира Гаджибекова, Джалила Мамедкулизаде и многих других

мыслителей, великих просветителей, ученых, писателей, государственных деятелей. Динамично обогащающаяся национальная память, генофонд азербайджанского народа стали духовной основой процесса образования азербайджанской нации. Бережное отношение к своей истории, культуре, нравственным истокам, духовным ценностям, любви к своей родине - все это составляющие богатой духовности азербайджанского народа. Бакинский Государственный Университет неразрывно связан с историей родного народа, являющийся плодом его политического, социального и культурного возрождения. Демонстрируя неразрывное единство обучения и научных исследований Бакинский Государственный Университет являлся первым высшим учебным заведением на мусульманском Востоке, способствовавший глубокому изучению и осмыслению многовековых культурных традиций богатого научного и литературного наследия азербайджанского народа.

Со дня основания на протяжении всей своей более чем столетней истории Бакинский Государственный Университет, являющийся одним из важных общественных институтов, представляющий собой фундамент образования, культуры и науки нации, всегда шел в фарватере передовых идей, демократических взглядов, представлял собой мощную силу, выраженную в интеллектуальном потенциале его педагогов, ученых, масштабности и качестве учебного процесса, известного широкой деятельностью за пределами страны.

Всеобъемлющая деятельность Бакинского Государственного Университета, сыгравшего большую роль в развитии науки и образования, по праву стяжала ведущему очагу высшей школы широкое международное признание и известность. Как отмечал первый ректор Бакинского Университета: «На рубеже Европы и Азии загорелся новый светильник». [3, с.5]. «Я верю в великую будущность Бакинского Университета. В молодой, бодрой энергии его первых деятелей и студентов я вижу прочный залог его светлого будущего...» отмечал в последствии Василий Иванович Разумовский.

Появление такого величественного храма азербайджанской науки и просвещения являлось не только удовлетворением общественного запроса, но и результатом напряженной деятельности руководителей АДР, а также талантливой, любящей свой народ национальной интеллигенции.

Дорога к созданию высшего учебного заведения в Азербайджане, была тернистой и уходит корнями в глубокое прошлое. Находясь на стыке нескольких торговых путей, являясь одним из важнейших узлов обмена элементами культуры, традиций, управленческих навыков и т.д., Азербайджан многое перенял, а также внес свою лепту в институционализации образования и расширения круга доступа к нему. Очаги науки и образования, сформированные в Азербайджане, получили широкую известность далеко за пределами страны, привлекали к себе внимание как знаменитых ученых и преподавателей, так и учащихся Востока. Медицинские школы и медресе, обладающие на тот момент статусами академий и университетов своего времени, обсерватории на территории Азербайджана, заложили фундамент высшего научного образования. Научные очаги, представлявшие собой своеобразный гибрид исследовательского учреждения и высшего учебного заведения, существовали в Азербайджане и в последующие века [1, с.9]. Именно в данных очагах вырастают такие представители азербайджанской педагогической, научно-просветительской школы, как Мирза Шафи Вазех, Сеид Азим Ширвани и др., которые сыграли большую роль в формировании последующей волны общественно-политических деятелей Азербайджана, которые соединили в своем творчестве и просветительской деятельности местный, традиционный образовательный опыт и достижения российской и западной, образовательной школы и культуры в целом.

После присоединения Азербайджана к Российской империи в XIX веке, начался процесс модернизации образования. В этот период ряд передовых мыслителей Азербайджана получают образование в ведущих российских, западноевропейских университетах. К примеру, Алимардан бек Топчибашев и Аслан бек Сафикурдский окончили Санкт-Петербургский университет, Фатали хан Хойский – Московский Государственный Университет, Насиб бек Юсифбейли – Одесский университет, Ахмед бек Агаев - Сорбонский университет в Париже, Бехбуд хан Джаван-

шир – Фрайбургскую горную Академию, Мамедрза Векилов – Харьковский университет. Непосредственно на своем жизненном опыте ознакомившись с превосходствами современных высших учебных заведений, они жили мечтами осуществить это на родине [5, с.13-14]. Как следствие, уже со второй половины XIX века в Петербург пошли обращения с просьбой о создании в Кавказском крае высшего учебного заведения. И хотя речь шла в первую очередь о создании вуза в Тифлисе, оно планировалось как кузница кадров для всего Кавказа и в различных прошениях с просьбой открытия такого учебного заведения активную роль играли нефтепромышленники Баку. Но каждый раз на каком-то этапе царские власти в прямую не отказывая, под различными предлогами оттягивали принятия решения, и топили различные инициативы в жерновах бюрократического аппарата [2, с. 34-40].

Начало гражданской войны в уже распадающейся Российской империи, первые годы независимости стран Южного Кавказа, разрушение всех коммуникационных, в том числе в образовательной сфере, связей еще более усилило актуальность создания в крае высшего учебного заведения. Непонимающие происходящие глубокие изменения как в центре, так и на национальных окраинах Временное правительство выражало намерение по инерции открыть русский тифлисский университет. Ввиду стремительных политических изменений идея так и осталась неосуществленной, но подготовительные наработки созданной университетской комиссии во главе с профессором В.И.Разумовским оказались как нельзя кстати для только что образованной Закавказской республики. И хотя шаткость структуры раздираемой внутренними противоречиями данной республики привели в конечном итоге к закрытию данного вуза в Тифлисе, как теоретические разработки, так и практические навыки, и созданная рабочая команда Разумовского были по достоинству оценены правительством Азербайджанской Демократической Республики [2, с.42-43]. Вошедшее неотъемлемым элементом в социальную жизнь азербайджанского общества идея просветительства, экономические, культурные запросы молодой республики требовали в кратчайшие сроки открытия и функционирования высшего учебного заведения в моторе Кавказского региона – в Баку. В условиях хаоса, нехватки ресурсов, того общего кризиса в регионе В.И.Разумовский был приятно удивлен серьезностью намерений правительства Азербайджана и положительным общественной атмосферой. Правительство ассигновало крупные суммы денег, для университета и его учреждений отвели великолепные здания. В 1919 году 1 мая заместитель министра образования АДР Гамид бек Шахтахтинский от имени правительства отправил телеграмму В.И.Разумовскому об организации университета и создании комиссии. Команда Разумовского, устав от прений в Закавказском университете, сложила свои полномочия и полностью сфокусировалась на открытие университета в Баку [2, с.45-47].

В Баку направились комиссия в составе профессоров В.И.Разумовского, Н.А. Дубровского, Л.А.Ишкова и И.С.Цитовича для переговоров с правительством Азербайджана. Переговоры дали положительные результаты, в результате чего было принято решение о создании университета. 1 сентября 1919 г. Парламент принял Закон об учреждении в Баку государственного университета. В 1919 году было создано выдающееся учреждение – Бакинский университет, положившее начало высшему образованию в Азербайджане. Его основание стало результатом усилий правительства Азербайджанской Республики и прогрессивной общественности, среди которых были М.Э.Расулзаде, Ф.Х.Хойский, Н.Б.Усуббеков, Р.Капланов, Г.Б.Шахтахтинский, М.А.Шахтахтинский и другие.

Первый учебный день в университете начался 15 ноября 1919 года. В 1919 году 29 сентября был принят устав университета. Устав покоился на двух краеугольных положениях: автономное управление и конкурсное замещение должностей. Тем самым уже в фундаменте данного образовательного учреждения были заложены принципы прогрессивных организационных форм ведущих вузов мира, и та роль флагамена, новатора, которую с гордостью вот уже больше века несет на своих плечах Бакинский Государственный Университет. 29 сентября 1919 года на 69-ом заседании парламента, посвященном учреждению государственного университета с докладом выступил М.Гаджинский: «Почтенные члены парламента, это великое историческое дело, которое вы предприняли, конечно, требует очень обдуманного решения. Я очень счастлив

видеть, как здесь так добросовестно относится все партии к этому вопросу об открытии университета. В эту торжественную минуту для Азербайджана совершается можно сказать великое историческое событие, да и не только для Азербайджана и для всего мусульманского мира». Бакинский государственный университет является историческим научным памятником. В университете были открыты два факультета: медицинский и историко-филологический [7]. Первыми педагогами-азербайджанцами на историко-филологическом факультете были: преподаватели тюркского языка – М.А.Шахтахтинский, Мирза Рагим, фарсидского языка – Мирза Шариф Мирзоев, по истории турецкой литературы – М.Э.Расулзаде.

На базе Бакинского Университета в последующие годы было создано большинство высших учебных заведений республики, а также Национальная Академия Наук.

В годы Советской власти Бакинский Государственный Университет, как главный очаг интеллигенции, был на переднем плане как всех общественных преобразований и успехов, так и ужасных трагедий, и потрясений, выпавших на долю азербайджанского народа. Первый вуз Азербайджана сыграл ключевую роль в развитии научного азербайджанского языка и формировании новой азербайджанской интеллигенции, местных кадров в различных областях науки, образования, культуры. Как пик данного положительного вектора развития в 1926 году был назначен первый ректор-азербайджанец БГУ – Таги Шахбази Симург. Но именно тот огромный вклад, который внесли представители азербайджанского вуза в развитие национальных кадров, стал причиной попадания многих сотрудников БГУ под жернова репрессий второй половины 30-х годов XX века. «Игры» в национальное строительство малых народов закончились и за то, что раньше награждали, теперь обвиняли, сажали, расстреливали. Так, один бывший и три действующих ректора – Таги Шахбази, Магсуд Мамедов, Мамедкязым Алекберли и Балабек Гасанбеков были обвинены в контрреволюционной националистической деятельности и приговорены к расстрелу с конфискацией имущества [5, с.30-31]. Также многие рядовые сотрудники университета были названы «врагами народа», «туранистами», «пантюркистами» и были репрессированы. В период сталинских репрессий свыше 100 профессоров, доцентов, научных сотрудников и преподавателей подверглись преследованиям, были расстреляны или приговорены к заключению. В годы репрессий свыше 40-студентов университета также подверглись преследованиям. Больше всего репрессиям подвергался исторический факультет университета [6, с.9-11].

Но несмотря на это, в трудную минуту вторжения фашистской Германии, коллектив БГУ, как и весь азербайджанский народ, сплотился в борьбе против иноземных захватчиков. Показательно, что первым из них уже в самый первый день войны – 22 июня 1941 года – на фронт ушел ректор университета Джебраил Алескеров. Вслед за ним 159 академических работников, 23 аспиранта и 141 студент отправляются на фронт. В эти же годы почти все выпускники вуза были мобилизованы [4, с.136-137].

В годы войны в университете также были организованы курсы по подготовке медсестёр на 4 месяца. Также активно начали вести предметы по военной подготовке. В 1941-1945 годах на химическом факультете актуальные вопросы нефтяной промышленности и нефтехимии были глубоко исследованы. Профессор университета, впоследствии ставший ректором Юсиф Мамедалиев разработал новые методы получения бензина для авиации, применение которых сыграло весомую роль в общей победе над фашизмом.

Гейдар Алиев- почётный выпускник Бакинского государственного университета. Новый качественный этап в развитии университета, несомненно, связан с именем и деятельностью общенационального лидера азербайджанского народа, выпускника исторического факультета БГУ Гейдара Алиева. Годы обучения Гейдара Алиева в университете и его последующая активная связь с этим учебным заведением стали важным этапом в истории Бакинского государственного университета. Под руководством видного государственного и политического деятеля Гейдара Алиева наблюдался значительный рост во всех областях жизнедеятельности общества, включая науку и образование. Каждый год сотни представителей молодежи направлялись в ведущие университеты для получения глубоких знаний и освоения уникальных специальностей важных для народного хозяйства страны. Бакинский государственный университет будучи

флагманом высшей школы в Азербайджане всегда являлся своего рода локомотивом общественно-политического и культурного развития страны. Гейдар Алиев с большой любовью и трепетом отмечал: «Я горжусь тем, что являюсь выпускником Бакинского государственного университета».

1 ноября 1969 года с участием Гейдара Алиева был отмечен 50-летний юбилей университета, где он еще в условиях советской тоталитарной системы выступил на азербайджанском языке, вернув национальный дух в университетские стены, демонстрируя глубокое уважение к национальным корням, национально-духовным, нравственным ценностям своего народа. Каждый юбилей – это своего рода подведение итогов пройденного пути и определения приоритетных направлений будущей деятельности. Общенациональный лидер Гейдар Алиев отметил: «Бакинский государственный университет практически взял на себя инициативу в создании системы высшего образования в Азербайджане и, можно сказать, стал отцом и матерью этих учебных заведений».

Это свое трепетное отношение к вузу альма-матер общенациональный лидер проявлял во все периоды своей деятельности – как в советский период, так и в период независимости. Четыре из семи юбилеев – 50-летие, 60-летие, 75-летие и 80-летие – были отмечены непосредственно по инициативе и распоряжению великого лидера Гейдара Алиева. За период руководства Азербайджаном Гейдара Алиева в БГУ были сданы в эксплуатацию второй и третий учебные корпуса, созданы учебная кинотелевизионная лаборатория, компьютерный центр, закуплено и установлено многочисленное современное лабораторное оборудование, что создало основу для осуществления существенных изменений в качестве образования.

Во второй половине 80-х-начале 90-х гг. XX века, когда центральная власть Советского Союза в лице пресловутого Михаила Горбачева, поддержала ростки национальной вражды и сепаратизма на Кавказе, «закрыв» глаза на шовинистические выступления армянских националистов, коллектив Бакинского Государственного Университета вновь был в числе лидеров общенационального протестного движения. Коллективом университета во главе с ректором Яхьи Мамедовым были развернуты акции против равнодушия как центрального, так и местного коммунистического руководства. Вуз отказался от имени одного из зачинщиков национальной резни в начале XX века – С.М.Кирова, превратился в колыбель происходящих в Азербайджане процессов [5, с. 49].

В 1994 году по призыву азербайджанского народа вновь вернувшийся к руководству страной общенациональный лидер Гейдар Алиев, несмотря на все еще тяжелое общественно-политическое положение страны, подписал указ о проведении 75-летнего юбилея Бакинского Государственного университета имени Мамед Эмина Расулзаде и сам лично возглавил юбилейную комиссию. Это служило еще одним свидетельством высокой оценки руководителем Азербайджана роли и места БГУ в жизни общества и страны. Во время выступления на юбилее Гейдар Алиев особенно отметил роль БГУ в развитии азербайджанской науки: «Азербайджанская наука входит в ряд передовых наук мира. Деятельность Бакинского государственного университета в ее развитии бесценна. Со дня своего создания Бакинский Государственный Университет стал центром, развивающим науку в Азербайджане. Большинство возникших в Азербайджане в последующие годы научно-исследовательских институтов, все очаги науки берут свое начало в Бакинском Государственном Университете» [8].

Исторический факультет БГУ – центр развития национального самосознания азербайджанского народа. В истории Бакинского Государственного Университета особую роль играл и играет один из первых факультетов вуза, сыгравший важную роль в подготовке передовых научных, национальных кадров – исторический факультет. При всей идеологической цензуре советского режима, преподаватели-историки университета находили возможности изучения и освещения ценных исторических документов, архивных данных, отражающих закрытые страницы истории Азербайджана, воспитывали в молодежь любовь к национальной истории и культуре.

Начиная с середины 80-х годов, были проведены широкие реформы в области подготовки историков, были усовершенствованы учебные программы. Именно исторический факультет

БГУ был одним из центров идеи национальной свободы, независимости и демократии. С приобретением независимости исторический факультет стал одним из динамично развивающихся факультетов вуза: открываются новые кафедры с упором на более глубокое, детальное изучение национальной, региональной истории.

15 сентября 2008 года Президент Азербайджанской Республики Ильхам Алиев принял участие в открытии нового учебного корпуса, посетил исторический факультет. Президент ознакомился со стендом, посвященным Гейдару Алиеву, общенациональному лидеру азербайджанского народа - выпускнику исторического факультета.

В 2011 году была создана кафедра «Истории народов Кавказа» – являющийся первым учебным и научным центром кавказоведения в Азербайджане. Кафедра истории народов Кавказа располагает высококвалифицированным профессорско-преподавательским составом в этой области. На кафедре проводятся важные научные исследования в области кавказоведения и Алиевоведения, связанные с актуальными проблемами кавказоведения, издаются учебники, монографии, учебные пособия, учебные программы. Большое внимание на кафедре уделяется подготовке молодых научных кадров в области кавказоведения и Алиевоведения [9, с.9].

Достойный продолжатель великого дела общенационального лидера Гейдара Алиева на современном этапе президент Азербайджанской Республики Ильхам Алиев сохраняя и приумножая славные традиции, уделяет большое внимание развитию высшей школы в стране и ее первого вуза – Бакинского Государственного Университета - как национального центра науки и подготовки высококвалифицированных специалистов. В честь столетнего юбилея БГУ во время церемонии 2019 году президент Азербайджанской Республики Ильхам Алиев, придавая большое значение этому храму науки, отметил: «После падения Азербайджанской Демократической Республики Бакинский государственный университет продолжил свою деятельность в новую общественно-политическую эпоху. За сто лет около 200 тысяч выпускников университета продемонстрировали свои знания и умения в различных областях Азербайджана. Среди выпускников были выдающиеся люди, ученые, общественные деятели, политики и специалисты. Многие из них внесли свой ценный вклад во всестороннее развитие Азербайджана» [10].

Заключение. Оглядываясь назад на пройденный Бакинским Государственным Университетом богатый историческими событиями путь можно с уверенностью констатировать, что он превратился в мощный мозговой центр, который в унисон со временем внес существенный вклад становлению и развитию отечественной науки и образования.

Сегодня университет вбирает в себя 16 факультетов, 37 научно-исследовательских лабораторий, 2 научно-исследовательских института и лицей.

Славный путь, пройденный Бакинским государственным университетом, этой важнейшей кузницей научных и педагогических кадров нашей страны, свидетельствует, что он осуществил и продолжает осуществлять важную миссию по повышению уровня национального самосознания и просвещения. БГУ, сыгравший исключительную роль в формировании системы высших учебных заведений Азербайджана, и сегодня вносит свою лепту в реализацию стратегических задач, поставленных Президентом Азербайджанской Республики Ильхамом Алиевым перед деятелями науки и образования.

ЛИТЕРАТУРА

1. Алимйрзоев Х.О. Азербайджанский Государственный университет за 50 лет. Баку, 1969.
2. Атакишиев А.М. История Азербайджанского Государственного Университета. Баку, 1989.
3. Бакинский Государственный Университет 1919-1994. Специальный выпуск. Баку, 1994.
4. Гусейнова И.М. Bakı Dövlət Univeristetinin keçdiyi şərəfli yol. Tarix, insan və cəmiyyət. Bakı. 2019, 4 (27).
5. Магеррамов А. Бакинский Государственный университет. Баку, 2017.
6. Əziz B., Əmiraslanov V. Bakı Dövlət Universitetinin Repressiyaya məruz qalmış müəllim və tələbələri (1937-1940)". I hissə. Bakı: 2024.
7. Azərbaycan Respublikasının Milli Arxivi. Fond № 895, siyahı №3, iş № 32, 84-85 v.
8. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin Məmməd Əmin Rəsulzadə adına Bakı

Dövlət Universitetinin 75 illik yubileyinə həsr olunmuş təntənəli mərasimdə nitqi - Respublika Sarayı, 26 noyabr 1994-cü il. - <http://lib.aliyev-heritage.org/print.php?lang=az&page=3631526>

9. Hüseynova İ.M. Bakı Dövlət Universitetinin inkişafında Heydər Əliyev mərhələsi. Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında Bakı Dövlət Universitetinin Tarix fakültəsinin yeri və rolu. Bakı Dövlət Universitetinin və Tarix fakültəsinin 100 illik yubileylərinə həsr olunmuş Respublika elmi konfransının materialları. 8-9 oktyabr 2019-cu il. Bakı, 2020.

10. Əliyev İlham Bakı Dövlət Universitetinin 100 illik yubileyi münasibətilə keçirilən mərasimdə iştirak edib». Azərbaycan Prezidentinin Rəsmi internet sahifəsi. president.az.

İRADƏ HÜSEYNOVA

*Qafqaz xalqları tarixi kafedrasının müdiri
Bakı Dövlət Universiteti, Tarix elmləri doktoru, professor*

BAKİ DÖVLƏT UNIVERSİTETİ - AZƏRBAYCAN XALQININ QIYMƏTSİZ SƏRVƏTİDİR

Məqalədə aktual elmi məsələlərdən biri - Azərbaycanda ali təhsilin inkişafında Bakı Dövlət Universitetinin rolu araşdırılır. Bakı Dövlət Universiteti çətin inkişaf yolu keçib. Məqalədə çətin tarixi şəraitdə ilk ali təhsil ocağının formalaşması prosesi və fəaliyyəti öyrənilir. Universitetin inkişaf tarixinin dərinədən öyrənilməsi üçün ayrı-ayrı dövrlər nəzərdə tutulur. Bakı Dövlət Universiteti müsəlman Şərqinin ilk ali təhsil ocağı kimi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yadigarıdır. Hazırda universitet ölkəmizin ali təhsil ocaqlarından biridir və əvvəlki kimi bu gün də ali təhsilin flaqmanı rolunu oynayır. Doğma alma-materimiz öz tarixinə, elmi-pedaqoji ənənələrinə, Prezident İlham Əliyevin düşünülmüş siyasəti nəticəsində qazandığı təcrübəyə arxalanaraq xalqımızın və dövlətimizin inkişafına dəyərli töhfələr verir, elm və təhsil yolunda gələcəyə inamla addımlayır və daim inkişaf edir.

Açar sözlər: Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, Heydər Əliyev, İlham Əliyev.

İRADA HUSEYNOVA

*Head of the Department of History of the Peoples of the Caucasus
Baku State University, Doctor of Historical Sciences, Professor*

BAKIN STATE UNIVERSITY - PRICELESS HERITAGE OF THE AZERBAIJANI PEOPLE

The article examines one of the current scientific issues - the role of Baku State University in the development of higher education in Azerbaijan. Baku State University has gone through a thorny path of development. The research work examined the process of formation of the first higher educational institution in difficult historical conditions and its activities. For an in-depth study of the history of the university's development, individual periods are considered. Baku State University, as the first higher educational institution of the Muslim East, is a relic of the Azerbaijan Democratic Republic. Currently, the university is one of the higher educational institutions in our country, and, as before, today it plays the role of a flagship of higher education. Our native school, relying on its history, scientific and pedagogical traditions, the experience it has passed through the thoughtful policies of President İlham Aliyev, makes a valuable contribution to the development of our people and state, confidently steps into the future and develops along the path of science and education.

Keywords: Baku State University, Azerbaijan Democratic Republic, Heydar Aliyev, İlham Aliyev.

*Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 oktyabr 2024-cü il.
Məqalə Redaksiya heyətinin qərarı ilə nəşr edilib.*

Bakı Dövlət Universiteti - 105

UOT 94(479.24)

SEVDA HÜSEYNOVA

*tarix üzrə fəlsəfə doktoru,
Bakı Dövlət Universitetinin dosenti
sevdahuseyn@mail.ru*

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİNİN XALQIMIZA BƏXŞ ETDİYİ ŞAH ƏSƏRİ: MİLLİ SƏRVƏTİMİZ BAKI DÖVLƏT UNIVERSİTETİ

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/106/30-35>

Bakı Dövlət Universiteti yarandığı gündən Azərbaycanın elmi-tədqiqat mərkəzinə çevrilmiş, 1930-cu illərdə SSRİ Elmlər Akademiyasının Azərbaycan bölməsi ilə sıx elmi əməkdaşlıq şəraitində fəaliyyət göstərmişdir. Tarixi həqiqətdir ki, o dövrdə bütün görkəmli alimlər həm universitetdə, həm də Akademiyanın elmi-tədqiqat institutlarında çalışırdılar. 1945-ci ildə BDU Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının təşkilində müstəsna rol oynamışdır. BDU-nun şanlı tarixinin ən böyük nəticələrindən biri də Azərbaycan xalqının təfəkküründə ən yüksək status qazanması sayıla bilər. Əslində dilimizdəki “universitet” termini BDU-nun yaradılması ilə vətəndaşlıq hüququ əldə etmişdir. Bu gün Azərbaycanda çox sayda universitetlər olsa da, xalqımız “universitet” deyəndə ilk növbədə BDU-nu nəzərdə tutur. Böyük fəxrlə deməliyik ki, BDU-nun məzunu olan ümummilli lider Heydər Əliyevin “Azərbaycan xalqının, Azərbaycan Respublikasının milli sərvəti və milli qüruru” adlandırdığı BDU 105 illik fəaliyyəti dövründə görkəmli şəxsiyyətlər yetişdirmişdir. Ölkəmizin elm, təhsil və mədəniyyət sahəsində Azərbaycanın intellektual potensialının formalaşmasında əvəzsiz xidmətləri olan BDU bu gün də müstəqil Azərbaycanın xoşbəxt gələcəyini təmin edəcək gənc kadrların yetişdirilməsi kimi tarixi missiyanı uğurla davam etdirməkdədir!

Açar sözlər: Milli Hökumət, Parlament, milli ziyalılar, ali təhsil, Bakı Dövlət Universiteti.

Giriş. Azərbaycan dövlətçiliyi tarixinə şanlı səhifələr yazmış və qısa müddətdə şərəfli bir yol keçmiş Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti tariximizdə silinməz izlər buraxmış, az vaxt ərzində özünün dövlət mexanizmini yaradaraq, milli dövlət bayrağımızı ucaltmış oldu. Bolşeviklərin və ermənilərin yaratdığı daxili qarışıqlığa və iqtisadi vəziyyətin ağır olmasına baxmayaraq, AXC milli mədəniyyətin, təhsilin inkişafına da xüsusi önəm vermiş, bu vacib məsələlərə xüsusi diqqət yetirmişdir. Bu, milli demokratik ziyalılarımızın uzun illərdən bəri apardığı gərgin mübarizəsinin həyatı təzahürü idi. Azərbaycan milli hökuməti yarandığı ilk günlərdən həlli mühüm olan bir sıra iqtisadi və siyasi problemlərlə üzləşsə də, xalqın maariflənməsi üçün çox ciddi addımlar atmış, bütün məktəblərdə təhsilin icbari olması və ana dilində aparılması sahəsində konkret tədbirlər həyata keçirilmişdir. Bu tədbirlərin içərisində bütün müsəlman Şərqində ilk avropa tipli ali məktəb kimi fəaliyyətə başlayan, Azərbaycan elmi, təhsil və mədəniyyəti tarixinə şanlı səhifələr yazmış, hazırda da Azərbaycan Respublikasının aparıcı ali təhsil müəssisəsi, elm məbədi olan Bakı Dövlət Universitetinin yaradılması xüsusi yer tutur.

Şərq dünyasına ilk respublikia məfkurəsini və demokratik idarə üsulu gətirən milli Azərbaycan dövlətinin həyata keçirdiyi nəhəng tarixi işlərdən biri, şübhəsiz Bakı Dövlət Universitetinin yaradılması olmuşdur. Dövrün ağır, mürəkkəb beynəlxalq şərtlərinə, xarici təhdidlərə, kəskin maliyyə və kadr çatışmamazlığına baxmayaraq, milli hökumət ölkədə təhsil və mədəniyyətin inkişafına xüsusi

diqqət yetirərək, ölkədə orta təhsil və ali təhsil müəssisələrinin yaradılması, ali təhsilli milli kadrların hazırlanması yönündə ciddi işlərin başlanmasına qərar vermiş oldu. Bunun da əsas səbəbləri Cümhuriyyət xadimlərinin hamısının bir nəfər kimi bu taleyüklü işdə, xalqın tarixində bu şanlı səhifənin açılmasında maraqlı olması, bunun xalqımızın, eləcə də milli dövlətçiliyimizin gələcək tarixi inkişafında çox böyük rol oynayacağına böyük inamı ilə izah etmək olar.

Beləliklə, milli hökumət qarşısında duran ən ciddi məsələlərdən biri olan ali təhsil müəssisələrinin yaranması və ali təhsilli milli kadrların hazırlanması işinə başlamağa qərar vermiş oldu. 1919-cu il aprelin 14-də Nəsim bəy Yusifbəylinin sədrliyi ilə yaradılan IV Hökumət Kabinetinin bu məqsədlə Parlamentə təqdim etdiyi Proqramda BDU-nun təsis edilməsi məsələsi ön plana çəkildi. Bu məsələ ilə bağlı hökumət Proqramında deyilirdi:..."Möhtərəm məbuslar! Məlumunuzdur ki, istiqlalımız, istiqbalımız həp maarifə bağlıdır. Əgər milli maarifimiz, milli məktəbimiz tərəqqi etməzsə, bizim üçün nicat ümidi qalmaz... Hökumət ali təhsili dərhal düşünmüşdür. Bunun üçün Ali Ziraət Məktəbi qanun layihəsi təsvibinizə təqdim edilmişdir. Tiflisdə bulunan Məvəzi-Qafqaz Darülfünunun paytaxtımıza nəqli üçün müzakirəyə girişilərək eylül ibtidaları tədrisatı burada davam edilməsinə səy və iqlam ediləcəkdir. Darülfünumuzda təbii lisanımızın, tariximizin, ədəbiyyatımızın inkişafına xidmət edə biləcək kürsülər açılacaqdır" [2, s.447-448].

Nəsim bəy Yusifbəylinin Parlamentdəki bu çıxışından məlum olur ki, Hökumətin ali təhsil sahəsində əsas işlərindən biri Kənd Təsərrüfatı İnstitutunun yaradılması, digəri isə vaxtilə Tiflisdə yaradılmış Zaqafqaziya universitetinin 1919-cu ilin iyununda Bakıya köçürülməsi məsələsi olmuşdur. Əlbəttə, Zaqafqaziya Universitetinin Bakıya köçürülməsi haqqında əvvəllər maarif naziri olmuş Nəsim bəy Yusifbəylinin rəhbərliyi ilə Azərbaycan nümayəndələri Gürcü Hökuməti ilə danışıqlar aparmışdı. Bundan əvvəl həmin danışıqlara maarif nazirinin müavini Həmid bəy Şaxtaxtinski başçılıq etmişdi [3, s.86].

Universitet yaratmaq üçün başlanan hazırlıq işlərinə AXC nazirlər şurasının sədrləri F.Xoyski və N.Yusifbəyli, xalq təhsili naziri R.Qaplanov onun müavini H.Şaxtaxtinski başçılıq edirdilər [8]. Hələ 1919-cu ilin mayında R.Qaplanov məlumat vermişdir ki, hökumət universitet açmağın zəruri olduğunu möhkəm qərar etmişdir və bu niyyətin həyata keçirilməsi üçün vəsait əsrigəməyəcəkdir [7, s.28]. Hökumətin böyük dövlət əhəmiyyəti verdiyi bu məsələ ilə bağlı xüsusi bir komissiya da yaradıldı. Ciddi maliyyə çətinliklərinə baxmayaraq, hökumət universitetin təşkilinə 5 milyon manat ayırdı və sonra, 1919-1920-ci tədris illəri ərzində 10 milyon 858 min manat pul xərcləmişdi [7, s.29].

1919-cu il aprelin 14-də təşkil edilən yeni Hökumət Kabinetində Baş nazir vəzifəsini Nəsim bəy Yusifbəyli, maarif naziri vəzifəsini isə əslən qumuq knyazı nəslindən olan, məşhur Sorbonna Universitetinin məzununu, sonralar BDU-nun təsis edilməsi ilə bağlı bütün çətinliklərin öhdəsindən bacarıqla gələn böyük ziyalı Rəşidxan Kaplanov tutdu [6, s.346]. Yeni Hökumət Proqramına uyğun olaraq Zaqafqaziya Universitetini (bəzi mənbələrdə "Tiflis Universiteti" adlandırılır) Bakıya köçməsi ilə bağlı uzun-uzadı danışıqların aparılması, universitetin rektoru V.İ. Razumovskinin tez-tez Bakıya gəlməsi o dövrdə bu ümummilli məsələni həll etməyə imkan vermədi. Nəhayət, AXC Hökumətinin razılığı ilə Xalq Maarif nazirliyi tərəfindən V.İ. Razumovski Bakıya Azərbaycanda müstəqi universitet təşkil etmək üçün yaradılmış Universitet Komissiyasına rəhbərliyə dəvət olunur. Dəvət V.İ. Razumovski tərəfindən məmuniyyətlə qəbul olunur. Həmin il aprelin sonunda V.İ. Razumovski Bakıya gəlir. Bu zaman artıq Azərbaycan Hökuməti xüsusi qərarla Xalq Maarif Nazirliyinə 1919-20-ci ilinin əvvəlinə kimi Bakıda Universitetin açılması məqsədilə lazımi qanun, qərar və digər hüquqi-normativ sənədlərin layihələrini hazırlamaq üçün komissiya yaratmağı, müvafiq təşkilati məsələləri həll etməyi tapşırırdı. Bunu əsas tutan Xalq Maarif nazirliyi Universitet Komissiyasının tərkibini və Nizamnaməsini hazırlayıb Hökumətə təqdim edir.

Təxminən 2 aya yaxın bir müddətdə həmin qanun layihələri Parlamentin büdcə və digər komissiyalarında ətraflı müzakirə olunur. Bakıda universitet açılması məsələsi dövrü mətbuatın da baş mövzusa çevrilir, mətbuatda qızğın müzakirələr gedir...Çox gərgin mübahisə və müzakirələrdən sonra Bakıda universitetin təsis edilməsi ilə bağlı qanun layihəsi Azərbaycan Parlamentinin 21 avqust 1919-cu il tarixli 67-ci iclasının gündəliyinə salınır. Bu tarixi iclasə sədirlik edən tanınmış pedaqoq Sultan Məcid Qənizadə Bakıda Universitet açılmasına dair Qanun layihələrinin müzakirəsinə başlamağı təklif edir, katib Mehdi bəy Hacinski həmin sənədlərin məzmunu və mahiyyəti, komissiyalarda irəli sürülən təklif və edilən düzəlişlər barədə Parlamentə ətraflı məlumat verir. Müzakirələr başlanır.

Parlamentdə ilk söz alan “İttihad” fraksiyasının rəhbəri doktor Qarabəy Qarabəyov universitet təsis olunması haqqında qanun layihələrinin müzakirəsinin dayandırılmasını, layihələrin yenidən komissiyalara qaytarılmasını təklif edir, ümumiyyətlə isə, universitet açılmasının hələlik mümkünsüzlüyü barədə fraksiyası adından bəyanat verərək məsələnin səsə qoyulmasını sədrdən tələb edir [2, s.5-9].

Parlamentdə səsə qoyulan həmin təklif səs çoxluğu ilə qəbul edilir və universitetin təsis olunması ilə bağlı məsələ gündəlikdən çıxarılır. Universitetin 1919/20-ci dərslərinin əvvəlində açılması haqqında Hökumətin planları və Universitet Komissiyasının gördüyü işlər təhlükə altına düşür. Bakıda universitet təsis etmək istəyən Cümhuriyyət qurucuları yaxşı dərk edirdilər ki, bu məsələ 1919/20-ci dərslərinin əvvəllərinə kimi həll edilməsə, mütləq uzanacaq, sonrakı taleyi isə bilinməyəcəkdir. Bu narahatlığı və təhlükəni maarif naziri Rəşid xan Qaplanov belə ifadə edirdi: “Layihəni bərayi-tədqiq fraksiyalara göndərəcək, vaxt qayıb olacaq, əmin olun ki, darüfünun bu sənə açılmayacağı kimi, gələcək sənə də açılmayacaqdır...” [2, s.24].

Digər tərəfdən ölkədaxili siyasi vəziyyət mürəkkəbləşmiş, ingilis qoşunları həmin ilin avqustun əvvəllərində Azərbaycanı tərk etmiş, Şimal təhlükəsi isə Vətənin başı üzərində “Demokl qılıncı” kimi asılmışdı. Məsələ çox ciddi idi: universitetin yaradılması mütləq və mütləq indi həll edilməli idi, əks halda bu məsələ də bir ideya olaraq tarixin arxivinə düşə bilərdi. Tarix və zaman göstərdi ki, universiteti yaradanlar onu min bir çətinliklə təsis etdilərse də, bir neçə ali məktəbin (Kənd Təsərrüfatı İnstitutu, Pedaqoji İnstitut, Konservatoiya) təsisi ilə bağlı layihə sənədləri hazır olmasına baxmayaraq, onları gerçəkləşdirmək mümkün olmadı. Bütün bu tarixi reallığı və universitet açılmasının milli dövlətçiliyimiz, elm, təhsil və mədəniyyətimizin tərəqqisi üçün böyük əhəmiyyətini dərinləndirən Parlamentin bir çox üzvləri, siyasi və dövlət xadimləri Bakıda universitetin təsis edilməsinə dair qanun layihələrinin Parlamentin müzakirəsindən çıxarılması haqqında qərara qəti olaraq etiraz səslərini ucaltdılar. Parlamentdə böyük nüfuzu və çoxlu tərəfdarı olan Məmmədamin Rəsulzadə ilk olaraq söz aldı və milli təhsil tariximiz üçün tarixi əhəmiyyətli bir çıxış edərək bildirdi ki, “Darüfünunun faydalarından birisi də budur ki, burada bir kərə elmi bir müəssisə vücudə gələcək. Bununla məmləkətin məchul qalmış bir çox xüsusiyyəti öyrəniləcəkdir. Camaat arasında elmə və fənnə nə qədər həvəs artacaqdır. Digər tərəfdən xaricə getməyə imkanı olmayan tələbələr elm və fənn hasil etmək imkanında olacaqdır. Vaxtilə bu darüfünun milliləşəcək. Bununla bərabər arada türk dili ümumi surətdə məcburi olaraq keçiriləcək və öyrəniləcəkdir” [6, s.20]. Onun ardınca maarif naziri Rəşid xan Qaplanov, Səmədağa Ağamalıoğlu, Mustafa Məmmədov və başqaları çıxış edərək universitet açılmasının ümummilli, ümumdövlət və ümumbəşəri əhəmiyyətini əsaslandırdıqdan, nəhayət, 4 saatdan artıq sürən üzücü və gərgin mübarizədən, müzakirədən sonra Parlament öz qərarına yenidən baxmaq və universitet təsisinə dair qanun layihələrinin müzakirəsinə başlamaq haqqında qərar qəbul etmək məcburiyyətində qaldı.

Həqiqətən, 21 avqust 1919-cu il BDU-nun, bütövlükdə Azərbaycan təhsili, elm və mədəniyyəti tarixinin ən mürəkkəb, ən gərgin, lakin ən şərəfli günlərindən biri oldu. Sonralar V.İ. Razumovski bu tarixi hadisələri xatırlayaraq həmin məsələnin müsbət həllində fədakarlıq, əsl vətənpərvərlik nümunəsi göstərən cümhuriyyət qurucularını “universitetin və maarifin dostları” adlandırır, onlar içərisində Nəsim bəy Yusifbəyli, Fətəli xan Xoyskini, Məmmədamin Rəsulzadəni, Rəşid xan Qaplanovu, Həsən bəy Ağayevi, Səmədağa Ağamalıoğlunu, Əhməd bəy Pepinovu, Cəmo bəy Hacınskini və başqalarını xüsusi olaraq nəzərə çatdırırdı...

Bakıda universitet açılmasını müdafiə edən “milli ziyalı elitamız” həmin elm-təhsil ocağını milli-müstəqilliyin, demokratik, azad, dünyəvi dövlətin əsas atributlarından və təsisatlarından biri sayır, bunun vasitəsilə xalqın intellektual potensialının, elm, təhsil və mədəniyyətin, milli ruhunun, milli özünüdərkinin inkişaf etdirilməsinə, millətimizin müstəqil və azad yaşamağa layiq olduğunu bütün dünyaya sübut etməyə xidmət edəcəyinə inanırdılar. Universitet açmağın əleyhdarlarına cavab olaraq maarif naziri Rəşid xan Qaplanov belə demişdi: “Biz məsələni dövlətin mənafeyi nöqtəyindən tədqiq və mülahizə etməliyik. Biz cəhanə elan edirik ki, hürriyyətə haqlı müstəqil millətlik, bunu yalnız elanımız kafi deyildir. Təzahüratı-milliyətimizi daha ziyadə təhdid etmək və onu atıya hazırlamaq lazımdır. Bu millətin ruhunu bu surətdə yüksəldərsək, əmin olalım ki, istiqbalda-fənalıqların önünü almış və millətimizi sahil-səlamətə şövq ilə fəlakətdən qurtarmış oluruq. Bunu biz əsrə yaşaya bilmək vəsaiti-maddiyyatdan ziyadə vəsaiti-mənəviyyəyə olan elmə mü-

vəffəqdir... İştə o, ruhu yüksəldəcək bir elm ocağı lazımdır ki, o da darülfünundan başqa bir şey deyildir... Darülfünün mövcudiyyəti ilə biz Vətənimizi daha başqa surətdə Avropaya qarşı göstərəcək və yaşamağa layiq bir millət olduğumuzu da bir surətlə ədə və isbat edəcəyik” [2, s.25].

Etiraf etməliyə ki, əvvəla, universitetə, bütövlükdə təhsilə belə münasibət bu gün də öz əhəmiyyətini saxlamaqdadır. İkincisi, universitetdə tarixi realıq üzündən, milli kadrlar olmadığından tədrisin rus dilində olacağını milli faciə kimi qələmə verənlərə qarşı haqq səsinə ucaldan “universitetin və maarifin dostları” belə hesab edirdilər ki, tədrisin rus dilində olması millətin və dövlətin mənafehlərinə heç bir xələl gətirməz, əksinə bu prosesə tez başlamalıyıq ki, az müddətdən sonra milli kadrlarımız yetişsin. Dünyanın bir çox ölkələrində yeni yaranan universitetlərin də ilk mərhələlərində əcnəbi dildə təhsil vermələri artıq sınıanmış təcrübə idi. Universitet hansı dildə olmasına baxmayaraq, o, Azərbaycan dövlətinə, xalqına, Vətəninə xidmət edəcəkdi. M.Rəsulzadə bu məsələdən danışarkən deyirdi: “Onların dəfələrlə rus elmi, rus mədəniyyəti - deyə təkrar etmələri əfkarı-ümumiyyəni qorxudamaz. Dünyada rus elmi deyil, beynəlmiləl bir elm var. Biz beynəlmiləl elmi hər bir millətin ağzından eşitdiyimiz kimi, rus professorlarının ağzından da öyrənə bilərik. Çünki bizə elmi və fənni Çində belə olsa, öyrənməyi tövsiyyə etmişlər. Vəqtilə bu darülfünün get-gedə milliləşəcək... Heç bir millət tarixən ilk addımında milli darülfünuna sahib olmamışdır. Darülfünün hansı dildə olsa da olsun açığ oxumalıyıq...” [2, s.13].

BDU-nun təsis edilməsinə dair qanun layihələrinin müzakirəsinə başlanması haqqında məlum qərardan sonra həmin məsələ Parlamentin 25 avqust və 1 sentyabr 1919-cu il tarixli 68-ci və 70-ci iclasında ətraflı müzakirə olunaraq, sonuncu iclasda “BDU-nun təsis olunması haqqında Qanun” qəbul edilir. Qanun 10 maddədən ibarət idi və qanunda göstərilirdi ki, universitet şərq şöbəsilə tarix, fizika-riyaziyyat, filologiya, hüquq və tibb fakültələrindən ibarət təsis edilir (1-ci maddə). 2-ci maddəyə əlavə olunan qeyddə isə Azərbaycan dilinin bütün fakültələrində məcburi olduğu göstərilirdi. 8-ci maddə də xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi. Belə ki, Qafqaz və digər universitetlərin dinləyicilərini qanunla təhsil dövründə müəyyən edilmiş əlavə sınaqlar keçmək şərti ilə Bakı universitetinin müvafiq kurslarına qəbul zamanı Azərbaycan vətəndaşları üstünlük alırdı [5, s.59]. Azərbaycan Parlamentində 18 sentyabr 1919-cu il tarixindən “BDU-nun Nizamnaməsi”nin oxunuşuna başlanmış, gərgin müzakirədən sonra ayın 29-da təsdiq edilmişdir. Tarixi fakt kimi onu da yada salmalıyıq ki, “BDU-nun təsis edilməsi haqqında Qanun” görkəmli pedaqoq, Parlamentin sədr müavini Sultan Məcid Qəni-zadə, “BDU-nun Nizamnaməsi” isə tanınmış ziyalı, Parlamentin sədr müavini doktor Həsən bəy Ağayev tərəfindən imzalanmışdır. Azərbaycan Parlamentinin BDU-nun təsis edilməsi haqqında qanunun qəbulu zamanı çıxış edən və həmin qərarı “təkcə Azərbaycan üçün deyil, bütün islam dünyası üçün böyük tarixi hadisə kimi” qiymətləndirən universitetin ilk rektoru professor V.İ.Razumovski sonralar bu məsələnin tarixindən danışarkən böyük iftixar hissiylə: “Azərbaycan öz ali təhsil ocağını yaratdı. Türk (Azərbaycan) xalqının tarixinə yeni parlaq səhifə yazıldı. Avropa ilə Asiyanın qovşağında yeni çıraq yandı” [6, s.467].

Universitet haqqında hər iki qanunda bu günümüz və tarixi keçmişimiz üçün əhəmiyyətli olan bir prinsipal məsələyə də toxunmaq istərdik. Əvvəla, hər iki sənəddə BDU-nun statusu muxtariyyət səlahiyyətli elm-tədris müəssisəsi kimi müəyyənləşdirilmişdir ki, bu status AXC Hökumətinin demokratik prinsiplərə nə qədər diqqət və hörmətlə yanaşdığını göstərir. Bu muxtariyyət statusu Parlamentdə müzakirə olunarkən bir çoxları onun əleyhinə çıxmış muxtariyyət hüququndan sui-istifadə ediləcəyini səbəb gətirmişdilər. Bu fikrə etirazını bildirən M.Rəsulzadə Parlamentdəki çıxışında deyirdi: “Onların muxtariyyəti siyasi bir muxtariyyət deyil, Nizamnamə daxilində elmi muxtariyyətdir. Əgər biz bu elmi muxtariyyəti haiz heyətə elmlə əlaqəsi olmayanları daxil edərsək, bu doğru olmayacaqdır. Hər halda şimdiki zamanda nöqsanları ilə bərabər, darülfünunu bu şəkildə qəbul edib, ona muxtariyyət verilməlidir” [1, s.92].

Nəticə. BDU yarandığı gündən Azərbaycanda elmi-tədqiqat mərkəzinə çevrilmiş, 1923-cü ildə yaradılan “Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbü Cəmiyyəti” ilə, sonralar elmi-Tədqiqat İnstitutu ilə, nəhayət, 30-cu illərdə isə SSRİ elmlər akademiyasının Azərbaycan filialı ilə birlikdə, sıx elmi əməkdaşlıq şəraitində fəaliyyət göstərmişdir. Tarixi həqiqətdir ki, o zamanlar görkəmli alimlərin hamısı eyni zamanda həm universitetdə, həm də Akademiyanın elmi-tədqiqat institutlarında çalışırdılar. 1945-ci ildə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının təşkilində BDU-nun müstəsna rolu olmuşdur. Belə ki,

akademiyaya seçilən ilk 15 həqiqi üzvdən 6 nəfəri universitetin məzunu və professoru idi. Bu gün müstəqil Azərbaycanda aparıcı ali məktəblərin önündə gedən BDU özünün 105 illik şanlı, şərəfli tarixinin müasir mərhələsini yaşayır, dünya təhsil məkanına integrasiya yolunda uğurlu addımlar atır.

BDU-nun bir əsirlik şanlı tarixinin ən böyük yekunlarından biri bu təhsil ocağının Azərbaycan xalqının təfəkkür və düşüncəsində ən yüksək statusa yiyələnməsi sayıla bilər. Əslində dilimizdə “universitet” termini BDU-nun yaranması ilə vətəndaşlıq hüququ qazanıb. Bu gün Azərbaycanda çoxlu universitetlər olsa da, xalqımız “universitet” deyəndə, ilk növbədə BDU-nu nəzərdə tutur. Bu, o deməkdir ki, bu ali təhsil və elm məbədi milli təfəkkür və düşüncə səviyyəsində də “universitet” statusu qazanıb, milli mentalitetimizin aparıcı amillərindən birinə çevrilib. Düşünürük ki, BDU-nun keçdiyi tarixi yola, onun böyük fəaliyyətinə xalqımızın verdiyi ən yüksək qiymət budur...Azərbaycan xalqının ən yüksək təhsil, elm mərkəzi saydığı BDU-nun yaranması hələ XIX əsrin ikinci yarısından başlayan və XX əsrin əvvəllərində geniş vüsət alan müasir, Avropa tipli təhsil müəssisələri yaratmaq, bütövlükdə müasirləşmək uğrunda gedən milli maarifçilik, milli azadlıq mübarizəsinin yekunu kimi bu mübarizəyə rəhbərlik edən mütəfəkkir şəxsiyyətlərin böyük fəaliyyətləri nəticəsində təsis olunub. Bu gün birmənalı şəkildə bildirməliyik ki, BDU çağdaş Azərbaycan dövlətçiliyi tarixinə şanlı səhifələr yazmış Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökumətinin milli təhsil və dövlət quruculuğu sahəsində apardığı siyasətin real nəticəsi olaraq yaranmışdır. BDU, sözün həqiqi mənasında, AXC-nin xalqımıza bəxş etdiyi şah əsəri, Cümhuriyyət qurucuları olan Avropa təhsilli dövlət xadimlərinin millətimizə ölməz ərməğanı, əvəzsiz töhfəsi, Milli Hökumətin əbədi yadigarıdır...

İftixar hissi ilə deməliyik ki, BDU-nun məzunu, ümummilli lider Heydər Əliyevin “Azərbaycan xalqının, Azərbaycan Respublikasının milli sərvəti, milli iftixarı” adlandırdığı BDU fəaliyyət göstərdiyi 105 ildə, ölkəmizin elm, təhsil, mədəniyyət sahələrinə görkəmli şəxsiyyətlər bəxş etmiş, Azərbaycanın intellektual potensialının formalaşmasına əvəzsiz töhfələr vermiş, bu gün də müstəqil Azərbaycanın işıqlı gələcəyini təmin edəcək gənc kadrların yetişdirilməsi yolunda tarixi missiyasını uğurla davam etdirməkdədir!

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti 1918-1920: I cild: Parlament (Stenoqrafik hesablar). Bakı, Azər nəşr, 1996, 976 s.
2. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti 1918-1920: II cild: Parlament (Stenoqrafik hesablar). Bakı, Azər nəşr, 1998, 992 s.
3. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. II cild, Bakı, Lider nəşriyyatı, 2005, 472 s.
4. Azərbaycan Demokratik Respublikası. Azərbaycan hökuməti: 1918-1920. B., Gənclik, 1990, 96 s.
5. N.Nəsibzadə. Azərbaycan Demokratik Respublikası. B., Elm, 1990, 94 s.
6. N.Yaqublu. Cümhuriyyət qurucuları. B., Nurlar NPM, 2018, 504 s.
7. B.Nəcəfov. Azərbaycan Demokratik Respublikası. B., 1992.
8. V.Quliyev. Cümhuriyyət naziri: Rəşid xan Qaplanov. - www.kitabxana.net/03.10.2010.

СЕВДА ГУСЕЙНОВА

*доктор философии по истории,
доцент Бакинского Государственного Университета*

ШЕДЕВР, ПОДАРЕННЫЙ АДР НАШЕМУ НАРОДУ: БАКИНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ

С момента своего создания БГУ стал научно-исследовательским центром Азербайджана, а в 1930-е годы действовал в тесном научном сотрудничестве с Азербайджанским отделением Академии наук СССР. Исторический факт, что в то время все видные ученые работали как в университете, так и в научно-исследовательских институтах Академии. В 1945 году БГУ сыграл исключительную роль в организации Национальной академии наук Азербайджана. Одним из величайших результатов славной истории БГУ можно считать обретение высочайшего статуса в мышлении азербайджанского народа. Фактически термин «университет» в на-

шем языке получил право гражданства с созданием БГУ. Хотя сегодня в Азербайджане много университетов, когда наши люди говорят «университет», они имеют в виду в первую очередь БГУ.

Мы должны с большой гордостью сказать, что за 105 лет деятельности БГУ, который общенациональный лидер Гейдар Алиев, выпускник БГУ, назвал “национальным богатством и национальной гордостью азербайджанского народа, Азербайджанская Республика”, он дал выдающиеся личности в области науки, образования и культуры нашей страны. Именно успешно продолжить историческую миссию воспитания молодых кадров, которые внесли неопределимый вклад в формирование интеллектуального потенциала Азербайджана и обеспечат счастливое будущее независимого Азербайджана!

Ключевые слова: Национальное правительство, Парламент, интеллектуалы демократии, высшее образование, Бакинский Государственный Университет.

SEVDA HUSEYNOVA

Doctor of Philosophy in History

Associate Professor at Baku State University

A MASTERPIECE DONATED BY THE ADR TO OUR PEOPLE: BAKU STATE UNIVERSITY

Since its creation, BSU became a scientific research center of Azerbaijan, and in the 1930s it acted in close scientific cooperation with the Azerbaijani branch of the USSR Academy of Sciences. It is a historical fact that at that time all prominent scientists worked both at the university and at the research institutes of the Academy. In 1945, BSU played an exceptional role in the organization of the National Academy of Sciences of Azerbaijan. One of the greatest results of the glorious history of BSU can be considered the acquisition of the highest status in the thinking and thinking of the Azerbaijani people. In fact, the term “university” in our language received the right of citizenship with the creation of BSU. Although today there are many universities in Azerbaijan, when our people say “university”, they mean primarily BSU.

We must say with great pride that for 105 years of activity of BSU, which national leader Heydar Aliyev, a graduate of BSU, called “the national wealth and national pride of the Azerbaijani people. Republic of Azerbaijan”, he gave outstanding personalities in the field of science, education and culture of our country. It is to successfully continue the historical mission of educating young personnel who have made an invaluable contribution to the formation of the intellectual potential of Azerbaijan and will ensure a happy future for independent Azerbaijan!

Keywords: National government, Parliament, intellectuals of democracy, higher education, Baku State University.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 oktyabr 2024-cü il.

Məqalə Redaksiya heyətinin qərarı ilə nəşr edilib.

Bakı Dövlət Universiteti - 105

UOT 94(479.24)

SAMİR İSMAYİLOV

*tarix üzrə fəlsəfə doktoru,
Bakı Dövlət Universitetinin dosenti
samir.ismayilov@mail.ru*

**MÜSTƏQİLLİYİN İLK İLLƏRİNDƏ BAKI DÖVLƏT UNIVERSİTETİNDƏ
ELMİ-PEDAQOJİ KADRLARIN HAZIRLIĞI VƏZİYYƏTİ (1991-1994)**

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/106/36-42>

Məqalədə 1991-1999-cu illərdə Bakı Dövlət Universitetində elmi-pedaqoji kadrların hazırlanmasının vəziyyəti araşdırılır. Araşdırmalardan məlumdur ki, müstəqilliyin ilk illərində Bakı Dövlət Universitetində elmi-pedaqoji kadrların vəziyyəti, elmi-pedaqoji kadrların hazırlanması ilə bağlı ciddi çətinliklər yaranmışdı. Buna bir tərəfdən təcavüzkar Ermənistanın əraziləri işğal etməsi nəticəsində respublikada yaranmış gərgin ictimai-siyasi vəziyyət, digər tərəfdən isə dərin sosial-iqtisadi çətinliklər fonunda ali məktəblərdə kadr hazırlığının lazımi səviyyədə təşkil olunmaması təsir edirdi. “Təhsil haqqında” Azərbaycan Respublikasının yeni Qanunu qəbul edilməsi respublikanın ali məktəblərində çoxpilləli təhsil sisteminə keçid, universitetdə elmi-tədqiqat işlərinin səmərəli təşkili və elmi-pedaqoji kadrların hazırlanmasında dönüş yaratdı.

Açar sözlər: BDU, ali təhsil müəssisəsi, elmi və professor-müəllim heyəti, müstəqillik, aspirant, doktorantura.

Giriş. 1991-ci ildən etibarən Bakı Dövlət Universitetində yüksək ixtisaslı elmi-pedaqoji kadrlar hazırlanması ən aktual məsələlərdən biri kimi qarşıda dayanırdı. Məlum olduğu kimi, universitetdə aspirantura pilləsi ilə bağlı hələ 1929-cu ildə “ADU yanında elmi işçilər (aspirantlar) hazırlanması qaydası haqqında” təlimat hazırlamışdı və elə o vaxt bu istiqamətdə xüsusi komissiya yaradılaraq elmi fəaliyyətə hazırlaşan şəxslər barəsində “aspirant” termini işlədilməsi barədə fikirlər irəli sürülmüşdü. 1929-cu ilin mayın 18-də Dövlət Elm Şurasının plenumunda ADU və API elmi işçilərinin mayın 12-də keçirilmiş ümumi yığıncağında aparılan müzakirələri əsasında “Elmi işçilər (aspirantlar) hazırlanması qaydası haqqında” əsasnamə qəbul olunmuş, əsasnamə 1929-cu il iyunun 11-də Azərbaycan SSR Xalq Maarif Komissarlığının kollegiyası tərəfindən təsdiq olunmuşdu. Onu da qeyd edək ki, universitet yarandığı ilk vaxtlarda onun elmi institutları olmadığına görə elmi-tədqiqat işləri kafedralarda, laboratoriya və klinikalarda aparılırdı. Elmi tədqiqat işlərinə ümumi rəhbərliyi 1920-ci il Nizamnaməsinə görə Elm Cəmiyyəti, 1922-ci il Nizamnaməsinə uyğun olaraq isə Elm Komitəsi həyata keçirirdi. Universitetdə aspirantura şöbəsi yaradıldıqdan sonra elmi-pedaqoji kadrların hazırlanması sistemli şəkildə alındı və 1930-cı ildən keçən dövr ərzində Bakı Dövlət Universiteti dünya miqyaslı alimlər nəslini yetişdirdi [12, s.204].

Respublika həyatını müstəqillik dövrünün, yeni ictimai-iqtisadi formasiyanın tələblərinə uyğunlaşdırmaq üçün hələ 1990-cı ildən mütərəqqi addımlar atıldı. Azərbaycan SSR Xalq Təhsili Nazirliyi 1990-cı ilin aprel ayında “Aspiranturaya qəbul haqqında” əmr verdi. Təhsil nazirinin əmrinə əsasən ali məktəblərdə aspiranturaya qəbulu səmərəli təşkil etmək, ali məktəbləri fərqlənmə diplomu ilə bitirən gənc mütəxəssislərin həmin ildə müsabiqədə iştirakını təmin etmək nəzərdə tutulmuşdu [1, v.82].

Əmrdə, həmçinin, Nazirliyin tabeliyində olan ali məktəblərdə və elmi-tədqiqat pedaqoji institutunda aspiranturaya qəbulun ildə bir dəfə payızda aparılması, ali məktəb rektorlarının aspiranturaya qəbul aparılmasını təmin etmələri, əmrin yerinə yetirilməsinə nəzarətin Elm və ixtisaslı elmi-pedaqoji kadrların hazırlanması İdarəsinə tapşırılması qeyd olunmuşdu [1, v.82]. Təhsil Nazirliyinin müvafiq əmrindən bir qədər sonra, 18.02.1991-ci ildə Bakı Dövlət Universiteti üzrə əmr verildi. Əmrə əsasən, M.Ə.Rəsulzadə adına BDU-nun 1991-ci ildən özünüməliyyəldirməyə keçməsi ilə əlaqədar olaraq Universitetdə məqsədli aspirant və dissertantların hazırlanması üçün illik təhsil haqqı xərcləri müəyyən edildi [14, v.135].

Aparılan araşdırmalar göstərir ki, 1989-1990-cı illərdə universitet elmi-pedaqoji kadrların hazırlanması işində ciddi çətinliklərlə qarşılaşmışdı. Buna bir tərəfdən Respublikanın dəyişən sosial-iqtisadi və cərəyan edən siyasi proseslər təsir edirdisə, digər tərəfdən isə elmi rəhbərlik sahəsində çətinliklər mövcud idi. Bəhs olunan məsələ ilə bağlı BDU-nun aspirantura şöbəsinə BDU-nun Elmi Şurasına göndərilmiş məktubda deyilirdi: "Elmi Şura üzvlərinin nəzərinə çatdırmaq istəyirik ki, Bakı Dövlət Universitetinin aspirant və dissertantlarına elmi rəhbərlik sahəsində çətinliklər yaranmışdır. Müəyyən elm sahələri üzrə elmlər doktorları və elmlər namizədləri olan elmi rəhbərlərin sayı azlıq edir. Buna görə də elmlər doktoru olan bir elmi rəhbər əsasnamədə nəzərdə tutulduğu kimi 5 deyil, bəzən 8, 10 və daha çox aspirant və dissertanta rəhbərlik etməli olur ki, bu da işin səmərəsini xeyli azaldır, həm də aspirantura şöbəsinin işində ciddi nöqsan sayılır..." [2, v.53].

Bakı Dövlət Universitetində kadrların hazırlanması və mövcud vəziyyəti haqqında 18 yanvar 1991-ci ildə verilmiş əmrdən məlum olur ki, 1 oktyabr 1990-cı il tarixinə qədər Bakı Dövlət Universitetində professor-müəllim heyətinin sayı 1158 nəfər olmuşdur. Professor-müəllim heyətinin tərkibinə daxil olanların 71%-nin (823 nəfərinin) elmi adı və elmi dərəcəsi vardır ki, bu da müvafiq ittifaq göstəricisindən yüksəkdir. Yaş tərkibində müsbət hal kimi qeyd edilməlidir ki, 889 nəfərin (59,5%) yaşı 50-yə qədərdir.

Universitetdə fəaliyyət göstərən 98 kafedradan 76-na elmlər doktorları (77,8%), 18-nə elmlər namizədləri (18,4%) rəhbərlik edir... Elmi-pedaqoji kadrların seçilməsi və istifadəsi sahəsində bəzi çatışmazlıqlar və nöqsanlar mövcuddur. Bir çox hallarda professor-müəllim heyəti üzvlərinin baza təhsili onların tutduqları vəzifəyə uyğun gəlmir. Bəzi kafedraların öz profilinə uyğun ixtisaslı elmi-pedaqoji kadrlarla təmin olunmasına lazımi diqqət yetirilməmişdir. Azərbaycan dili, riyaziyyat, tarix, kimya və s. fənlərin tədrisi metodikası üzrə kafedralarda işləyən alimlər arasında pedaqoji elm sahəsində dissertasiya müdafiə edənlər yoxdur.

Aspirantların bir çoxunun dissertasiya mövzusu müasir problemləri əhatə etmir, xalqımızın tarixinin, mədəniyyətinin, ədəbiyyatının, dilinin, eləcə də yeni elm sahələrinin tədqiq olunmasına yönəldilmir. İndiyədək universitetdə doktorantura yaradılmamışdır [11, v.56-60]. Bakı Dövlət Universitetində elmi-pedaqoji kadrların seçilməsi və istifadə olunması sahəsində mövcud nöqsanları aradan qaldırmaq məqsədilə Azərbaycan SSR Xalq Təhsili Nazirliyinin 18 yanvar 1991-ci il tarixli əmr verdi. Əmrdə deyilirdi: "1. Elmi-pedaqoji kadrların seçilməsi və istifadə olunması sahəsində BDU-nun işində nöqsanlar və çatışmazlıqlar qeyd edilsin. 2. Universitetin rektoru, akad. M.G.Qasımov yoldaşa tapşırılsın..." [11, v.60]. Təhsil Nazirliyinin müvafiq əmrindən də göründüyü kimi, ötən əsrin 90-cı illərində Bakı Dövlət Universitetində elmi-pedaqoji kadrların vəziyyəti və hazırlanması yolunda nöqsanlar və çatışmazlıqlar qalırdı. Bu çatışmazlıqlar həm kadrlara rəhbərlik baxımından, həm də dissertasiya işlərinin müasir dövrün tələbləri baxımından yazılması, eləcə də müdafiəsində açıq şəkildə özünü göstərirdi.

Elmi-pedaqoji kadrların hazırlanması işində mövcud çətinlikləri aradan qaldırmaq və elmə həvəsləndirmə yaratmaq üçün Bakı Dövlət Universiteti 1991-ci ildən bir sıra qərarlar qəbul etdi. Belə ki, Bakı Dövlət Universiteti Elmi Şurasının 6 dekabr 1991-ci il tarixli qərarı ilə M.Ə.Rəsulzadə adına Bakı Dövlət Universitetində təhsil alan əyani aspirantların aylıq təqaüdləri artırılaraq 300 manat müəyyən edildi [3, v.109]. Bakı Dövlət Universiteti Elmi Şurasının 1991-ci il 6 dekabr tarixli iclasında, həmçinin, kənar müəssisə və təşkilatlardan BDU-ya namizədlik minimumu vermək üçün gələn aspirant və dissertantların xərclərinin göndərən təşkilatlar tərəfindən ödənilməsi qərara alındı [3, v.27].

1992-ci ildə BDU aspiranturasına qəbul haqqında məlumatlara görə, 1992-ci il qəbul planına əsasən BDU-ya 26 əyani, 34 qiyabi olmaqla cəmi 60 yer ayrılmış və bu yerlərə 31 əyani, 43 qiyabi olmaqla

74 sənəd təqdim olunmuşdur. Sənəd təqdim edənlərdən 41 nəfəri institutu fərqlənmə diplomu ilə bitirmiş, 31 nəfər aspiranta zamanət verilmiş, 21 nəfər elmi məqalə müəllifi olmuşdur [9, v.19-20].

1992-ci ildən etibarən Bakı Dövlət Universitetində elmi-pedaqoji kadrların hazırlanması qaydaları Azərbaycan Respublikasının yeni Təhsil Qanunu ilə tənzimlənməyə başlandı. Belə ki, M.Ə.Rəsulzadə adına Bakı Dövlət Universitetinin Böyük Elmi Şurasının 27 noyabr 1992-ci il tarixli iclasının qərarı ilə Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin qəbul etdiyi “Azərbaycan Respublikasının Təhsil Qanunu” yeni Azərbaycanın müstəqil təhsil sisteminin yaradılması yolunda atılmış ilkin və mühüm qanunvericilik addımı kimi qiymətləndirilir, Qanunda təhsilin strateji əhəmiyyətə malik olan və üstün inkişaf etdirilən fəaliyyət sahəsi elan olunması təqdirəlayiq hal hesab edilir, yeni tədris ilindən üçpilləli təhsil sisteminə keçirilməsi başlanılır, tələbə aspirant və pedaqoji işçilərin hüquqları, sosial müdafiəsi və imtiyazları diqqət mərkəzində saxlanılır, ixtisasartırma və kadrların yenidən hazırlanması sistemi təkmilləşdirilirdi [4, v.37-38].

Bakı Dövlət Universitetində elmi-pedaqoji kadrların hazırlanması işində çətinliklərin aradan qaldırılması 1993-cü ildə də Univerditetin Elmi Şurasının iclaslarında müzakirə mövzularından olaraq qalırdı. Belə ki, Universitetin aspirantura şöbəsinin fəaliyyətini yoxlayan komissiyanın məlumatından aydın olur ki, 1990-1992-ci illərdə aspirantura şöbəsinin fəaliyyəti qeyri-məqbul hesab edilmiş, bəzi aspirant və dissertantların minimum imtahan nəticələri ləğv edilmiş, Aspirantura şöbəsinin yeni rəhbərliyinə isə ciddi tapşırıqlar verilmişdir [15, v.6].

Bakı Dövlət Universiteti Elmi Şurasının 4 iyul 1994-cü il tarixli “Universitetdə aspirantura və dissertantura təhsilinin vəziyyəti haqqında” qərarından aydın olur ki, universitetin rektorluğu, dekanlıqları, kafedraları, təsərrüfat orqanları və ictimai təşkilatları 1989-1993-cü illərdə aspirantura və dissertantura təhsili yolu ilə yüksək ixtisaslı elmi-pedaqoji kadrlar hazırlanması sahəsində müəyyən iş görmüşlər. Belə ki, 1989-cu ildə aspiranturaya 29 nəfər (9 nəfər əyani, 20 nəfər qiyabi), 1990-cı ildə 40 nəfər (13 əyani, 27 nəfər qiyabi), 1991-ci ildə 49 nəfər (26 nəfər əyani, 23 nəfər qiyabi), 1992-ci ildə 62 nəfər (27 nəfər əyani, 35 nəfər qiyabi) qəbul edilmişdir [16, v.179].

1994-cü ildə M.Ə.Rəsulzadə adına BDU-nun aspiranturasına və dissertanturasına qəbulun keçirilməsinin yekunları haqqında arayışdan məlum olur ki, 1993-cü ildə BDU-da aspiranturaya qəbul olmamışdır. Arayışda yazılır: “Məlum olduğu kimi rektorluq 1994-cü il üçün aspiranturaya 101 nəfər, 41 nəfər əyani, 60 nəfər qiyabi qəbul edilməsini planlaşdırmış və bu barədə hələ 1994-cü ilin yanvar ayında Təhsil Nazirliyinə lazımı sənədlər təqdim edilmişdir. Subyektiv səbəblər üzündən 1993-cü ildə Respublikada Təhsil Nazirliyi sistemində, o cümlədən BDU-da aspiranturaya qəbul olmamasına baxmayaraq, Təhsil Nazirliyi və Respublika Elm-Texnika Komitəsi 1994-cü il üçün universitetin verdiyi sifarişi azaldaraq cəmi 46, 13 əyani, 33 qiyabi yer ayırmışdır. Əvvəlki illərdən fərqli olaraq universitet aspiranturaya sənədlərin qəbulunda iştirak etməmişdir və bu işi Təhsil Nazirliyi Azərbaycan Neft Akademiyasına həvalə etmişdir...” [17, v.9].

Arayışda daha sonra yazılır ki, aspiranturaya elan olunmuş 40 ixtisas üzrə 46 yerə 69 nəfər (20 əyani, 49 qiyabi) sənəd vermişdir. 4 ixtisasa – yüksək molekullu birləşmələr kimyası, filiz və qeyri-filiz yataqlarının axtarış və kəşfiyyat geologiyası, ətraf mühitin mühafizəsi, biokimyaya sənəd verilmişdir. Yüksək bal toplayan 42 nəfər rektorun 08.12.1994-cü il tarixli əmri ilə aspiranturaya qəbul edilmişdir. Bunların 12 nəfəri əyani şöbəyə, 30 nəfəri qiyabi şöbəyə daxil olmuşlar. Rektorluq 1993-cü ildə aspiranturaya qəbul keçirilmədiyini nəzərə alaraq, habelə boş qalan 4 yeri itirməmək və müsabiqədən keçməyən gənclərin təhsilinə qayğı göstərərək həmin yerlərin başqa ixtisaslara verilməsi və plandan əlavə daha 6 yer ayrılması barədə Təhsil Nazirliyinə müraciət etməyi lazım bildi. Təhsil Nazirliyi rektorluğun əmrini müsbət həll etdikdən sonra əlavə 10 nəfər də aspiranturaya qəbul olundu. Bunların 3-ü əyani, 7 nəfəri isə qiyabi şöbəyə daxil oldu. Beləliklə, 1994-cü ildə aspiranturaya 52 nəfər, 15 əyani, 37 nəfər qiyabi aspirant qəbul olunmuşdur. Hazırda Universitetin aspirantura şöbəsində xarici vətəndaşlar da daxil olmaqla 63 əyani, 114 qiyabi (cəmi 177 nəfər) aspirant təhsil alır. Sənədlərin universitetə daxil olmasından qəbul imtahanlarının başlanmasına qədər çox az müddət qalmasına baxmayaraq, rektorluq, qəbul komissiyası, dekanlıqlar və müvafiq kafedraların birgə və səmərəli işi sayəsində qəbul imtahanlarının normal, tələbkərlilik və obyektivlik şəraitində keçirilməsi təmin edilmişdir [17, v.10].

1994-cü ildə BDU-nun dissertanturasına 99 nəfər qəbul edilmişdir. Bunların 26 nəfəri BDU-nun müxtəlif kafedralarında və elmi-tədqiqat laboratoriyalarında, qalanları isə respublikanın digər ali məktəblərində, təhsil müəssisələrində, redaksiyalarda, habelə dövlət və inzibati orqanlarda işləyən adamlardır. Hazırda universitetdə 198 nəfər dissertantura yolu ilə təhsil alır [17, v.11]. Universitetin Aspirantura şöbəsi tərəfindən hazırlanmış və 1994-cü ildə BDU-nun aspirantura pilləsinə qəbul planını və onun ümumi mənzərəsini əks etdirən arayışdan göründüyü kimi elmi-pedaqoji kadrların hazırlanması istiqamətində əvvəlki illərlə müqayisədə 1994-cü ildə qəbul planında və sənəd qəbulunda artım müşahidə olunmuşdur. Bununla belə, həm aspiranturaya, həm də dissertantura təhsilində çatışmazlıqlar qalmaqda idi. Fikrimizcə, respublikanın siyasi və sosial-iqtisadi çətinlikləri də buna birbaşa təsir edirdi. Xüsusilə 1988-ci ildən Ermənistanın Azərbaycana qarşı növbəti ərazi iddiaları ilə çıxış etməsi, 1992-ci ildən etibarən isə ərazilərimizin 20%-nin Ermənistan tərəfindən işğal edilməsi, 1993-cü ilin siyasi böhranı bu və ya digər şəkildə olsa da BDU-da elmi-pedaqoji kadrların hazırlanmasına təsir edirdi.

Beləliklə, Universitetin Aspirantura şöbəsinin hazırladığı “Arayışı” əldə rəhbət tutan M.Ə.Rəsulzadə adına BDU-nun Elmi Şurası 3 fevral 1995-ci il tarixli iclasında aşağıdakı qərarı qəbul etdi: “1. 1994-cü ildə BDU-da aspirantura və dissertanturaya qəbulun keçirilməsi sahəsində Aspirantura şöbəsinin fəaliyyəti qənaətbəxş hesab edilsin və qəbulun yekunları təsdiq edilsin. 2. Aspirantura şöbəsinə tapşırılsın ki, yeni qəbul olunmuş aspirantların və dissertantların dissertasiya mövzularının, elmi rəhbərlərinin və fərdi iş planlarının 1 ay müddətində təsdiq edilməsini və aspiranturanın tədris planına uyğun olaraq dərslərin keçirilməsini təşkil etsin. 3. Dekanlara, kafedra müdirlərinə və aspirantura şöbəsinə tapşırılsın ki, 5 nəfər (3 aspirant, 2 dissertant) aspirant və dissertantı olanları aspirant və dissertantlara rəhbər təyin etməsinlər. 4. Aspirant və dissertantların fərdi iş planlarının vaxtında yerinə yetirilməsini təmin etmək məqsədilə onlara gündəlik qayğı və tələbkarlıq göstərsin, kafedra iclaslarında, fakültə Elmi Şuralarında müntəzəm surətdə onların və elmi rəhbərlərin hesabatları müzakirə edilsin. 5. Universitetin elmi kitabxanasına tapşırılsın ki, aspirantların və dissertantların kitabxanada işləməsi və kitabxana fondundan istifadə etmələri üçün lazımı şərait yaratsın” [17, v.12].

Bakı Dövlət Universitetində elmi-pedaqoji kadrların iş planına uyğun olaraq M.Ə.Rəsulzadə adına BDU-da aspirantların və gənc tədqiqatçıların elmi konfransı təşkil olundu. Bununla bağlı olaraq 25 fevral 1995-ci il tarixli universitet rektorunun əmrində deyilirdi: “1. M.Ə.Rəsulzadə adına BDU-nun aspirantları və gənc tədqiqatçılarının elmi konfransı 1995-ci ilin aprelin 3-cü ongünlüyündə keçirilsin. 2. Konfransın hazırlanmasını və keçirilməsini təmin etmək üçün aşağıdakı tərkibdə təşkilat komitəsi yaradılsın: M.Ələsgərov – BDU-nun rektoru, B.Əsgərov-BDU-nun elmi işlər üzrə prorektoru, M.C.Mərdanov- BDU-nun tədris işləri üzrə prorektoru, S.X.Xəlilov – BDU-nun aspirantura şöbəsinin müdiri...” [18, v.72].

Müstəqillik illərində də universitetin akademik işçilərinin aktual elmi tədqiqatlarının nəticələrinin əsas dövrü elmi orqanı “Xəbərlər” olaraq qalırdı. Sovet hakimiyyəti illərində “Xəbərlər” müxtəlif səbəblərdən fəaliyyətini dayandırsa da, 1991-ci ildə yenidən bərpa edildi. Bununla bağlı olaraq 14 may 1991-ci ildə “Bakı Universitetinin Xəbərləri” adlı elmi jurnalın təsis edilməsi və redaksiya heyətinin yaradılması haqqında rektorun əmri verildi. Universitet rektorunun 2 oktyabr 1994-cü il tarixli əmri ilə “Xəbərlər”in redaksiya heyətində dəyişiklik edildi”[5, v.37].

Universitetin elmi-pedaqoji kadrlarının “Bakı Universitetinin Xəbərləri” elmi məcmuəsi ilə təmasını daha sürətləndirmək üçün 1997-ci ildə Universitet Elmi Şurasının qərarı [6, v. 50] və rektorun daha bir əmri verildi.

Elmi tədqiqat işlərinin və elmi-pedaqoji kadrların əsas mərkəzlərindən biri də Universitet fakültələrinin kafedraları və elmi tədqiqat mərkəzləri idi. Müstəqilliyin ilk illərindən etibarən elmi-pedaqoji kadrların hazırlığını gücləndirmək məqsədilə Universitetdə bir sıra yeni elmi tədqiqat mərkəzləri yaradılaraq istifadəyə verildi. Belə elmi tədqiqat mərkəzləri universitetin bir çox fakültələrində yaradıldı. Bununla bağlı olaraq kimya fakültəsində “Kimyanın tədrisi metodikası” kafedrası bərpa edildi. 4 noyabr 1994-cü il tarixli universitet rektorunun əmrində bu barədə deyilirdi: “Böyük Elmi Şuranın 1994-cü il 14 oktyabr tarixli qərarına əsasən “Bakalavr” təhsil sisteminə keçidlə və eyni zamanda tələbələrin pedaqoji-metodoloji baxımdan kimya fənnindən tədrisə daha dərinlən yiyələnmələri, həmçinin peda-

qoji praktikanın mütəşəkkil təşkili baxımından “Kimyanın tədrisi metodikası” kafedrası bərpa edilsin [19, v.31]”.

Universitetin Tarix fakültəsinin tabeliyində yeni elmi tədqiqat mərkəzləri yaradıldı. Belə mərkəzlərdən biri tarix fakültəsi elmi şurasının təqdimatı və qərarı əsasında Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin 12 dekabr 1994-cü il tarixli əmri ilə yaradılmış “Dünya azərbaycanlıları (tarixi-demoqrafiya) elmi-tədqiqat laboratoriyası” idi [10, v.81]. Göründüyü kimi, Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi və Universitet rəhbərliyi mühüm tarixi qərarla dünya azərbaycanlılarının həmrəyliyi tarixinə daha bir töhvə vermiş oldular. Bu elmi-tədqiqat mərkəzi həm də öz profilinə uyğun olaraq dünyada yaşayan Azərbaycan türklərini tarixi-demoqrafik baxımdan araşdırır, tədqiqatlar aparır.

BDU nəzdində elmi-tədqiqat institutlarından biri də Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 26 noyabr 1991-ci il tarixli 395 sayılı, Azərbaycan Respublikası Xalq Təhsili Nazirliyinin 16 dekabr 1991-ci il tarixli 920 sayılı qərarı, BDU rektorunun 1 fevral 1992-ci il tarixli əmrinə əsasən yaradılmış “Tətbiqi Riyaziyyat Elmi-Tədqiqat İnstitutu” idi [8, s.88].

Nəticə. Beləliklə, müstəqilliyin ilk illərində Bakı Dövlət Universitetində elmi-pedaqoji kadrların vəziyyəti, hazırlığı səviyyəsi ilə bağlı məlumatların araşdırılması, təhlili göstərir ki, elmi-pedaqoji kadrların hazırlanması işində ciddi çətinliklər var idi. Buna bir tərəfdən təcavüzkar Ermənistan tərəfindən ərazilərin işğalı nəticəsində Respublikada yaranmış gərgin ictimai-siyasi vəziyyət təsir edirdisə, digər tərəfdən dərin sosial-iqtisadi çətinliklərin fonunda universitetdə kadr hazırlığı məsələsinin lazımi şəkildə təşkil edilməməsi təsir edirdi. Hətta universitetdə bir çox elm sahələri üzrə elmlər doktorları olan elmi rəhbərlərin sayının az olması da kadr hazırlığına bu və ya digər şəkildə təsir edirdi. Aspirant və dissertantların çox hissəsi elmi işi başa çatdırdıqdan sonra müdafiə üçün uzun müddət növbəyə durmalı olur, əksəriyyəti isə dissertasiya mövzularını müdafiə edə bilmirdi. Bununla yanaşı, Azərbaycan Respublikasının yeni Təhsil Qanunu qəbul edildikdən sonra Respublika ali məktəblərində çoxpilləli təhsil sisteminə keçid Universitetin elmi-pedaqoji kadr hazırlığında, elmi-tədqiqat işlərinin səmərəli təşkil edilməsində bir dönüş yaratdı.

ƏDƏBİYYAT

1. Aspiranturaya qəbul haqqında. – BDU-nun Arxivi, f. 1, Əmrlər, 1990, №1-96, v.82.
2. Bakı Dövlət Universitetinin Elmi Şurasına. – BDU-nun Arxivi. Elmi Şuranın protokolları, 1990, №1-4, v.53.
3. BDU Elmi Şurasının 6 dekabr 1991-ci il tarixli iclasının 4 sayılı protokolundan. – BDU-nun Arxivi. Elmi Şuranın protokolları, 1991, №1-5, v.109.
4. BDU-nun Böyük Elmi Şurasının 27.11.1992-ci il tarixli qərarı. – BDU-nun Arxivi. Elmi Şuranın protokolları, 1992, №2-3, v.37-38.
5. “Bakı Universitetinin Xəbərləri” adlı elmi jurnalın təsis edilməsi və redaksiya heyətinin yaradılması haqqında /R-13 14.05.91/ əmrin II bəndində dəyişikliklər aparılması məqsədilə. – BDU-nun Arxivi, Əmrlər, 1994, v.37.
6. “BDU-nun Xəbərləri” jurnalının fəaliyyətinin genişləndirilməsi haqqında. 26.09.1997. – BDU-nun Arxivi, Əmrlər, 1997, v.50.
7. “Bakı Universiteti xəbərləri” elmi məcmuəsinin işinin yaxşılaşdırılması haqqında. – BDU-nun Arxivi, Əmrlər, 1997, v.49.
8. Bakı Dövlət Universiteti. 1919-1994. Xüsusi Buraxılış. Red. M.Ələsgərov. Bakı: BDU nəşriyyatı, 1994, 144 s.
9. BDU-nun aspiranturasına qəbul haqqında məlumat (1992-ci il). – BDU-nun Arxivi. Elmi Şuranın protokolları, 1992, №2-3, v.19-20.
10. Elmi-tədqiqat laboratoriyasının açılması haqqında. – BDU-nun Arxivi, Əmrlər, 1995, v.81.
11. Elmi-pedaqoji kadrların seçilməsi və istifadə olunması sahəsində Bakı Dövlət Universitetinin işi barədə. – BDU-nun Arxivi. Elmi Şuranın protokolları, 1991, №6-9, v.56-60.
12. Əmrahov Z., İsmayılov S. Bakı Dövlət Universitetinin tarixi. Bakı: Elm və təhsil, 2019, 324 s.
13. “Xəzər” elmi-tədqiqat informasiya mərkəzinin yaradılması haqqında. 26.02.98. – BDU-nun Arxivi, Əmrlər, 1998, v.92.

14. M.Ə.Rəsulzadə adına Bakı Dövlət Universiteti üzrə əmr. 18.02.91. – BDU-nun Arxivi. Əmrlər, 1991-1992, v.135.
15. M.Ə.Rəsulzadə adına Bakı Dövlət Universitetinin 10.02.1993-cü il tarixli iclasının 4 sayılı protokolu. – BDU-nun Arxivi. Elmi Şuranın protokolları, 1993, №4-6, v.6.
16. M.Ə.Rəsulzadə adına BDU-da aspirantura-dissertantura təhsili yolu ilə elmi və elmi-pedaqoji kadrların hazırlanması vəziyyəti haqqında Elmi Şuranın qərarı. – BDU-nun Arxivi. Elmi Şuranın protokolları, 1994, №6-10, v.179.
17. M.Ə.Rəsulzadə adına BDU-nun aspiranturasına və dissertanturasına qəbulun keçirilməsi haqqında (1994-cü il). – BDU-nun Arxivi, Elmi Şuranın protokolları, 1995, №4-7, v.9.
18. M.Ə.Rəsulzadə adına BDU-da aspirantların və gənc tədqiqatçıların elmi konfransının keçirilməsi haqqında. 25.02.95. – BDU-nun Arxivi, Əmrlər, 1995, v.72.
19. M.Ə.Rəsulzadə adına Bakı Dövlət Universiteti rektorunun 04.11.94-cü il tarixli R-45 sayılı əmri. – BDU-nun Arxivi, Əmrlər, 1994, v.31.
20. Məhərrəmov A. Bakı Dövlət Universiteti-90. Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 2009, 210 s.

САМИР ИСМАИЛОВ

*Доктор философии по истории,
доцент Бакинского государственного университета*

**СОСТОЯНИЕ ПОДГОТОВКИ НАУЧНО-ПЕДАГОГИЧЕСКИХ КАДРОВ В
БАКИНСКОМ ГОСУДАРСТВЕННОМ УНИВЕРСИТЕТЕ В ПЕРВЫЕ ГОДЫ
НЕЗАВИСИМОСТИ (1991-1994 ГГ.)**

В упомянутой статье исследуется состояние подготовки научно-педагогических кадров в Бакинском государственном университете в 1991-1999 годах. Из исследований известно, что в первые годы независимости в Бакинском государственном университете возникли серьезные трудности с положением научно-педагогических кадров и подготовкой научно-педагогических кадров. С одной стороны, на это повлияла напряженная общественно-политическая ситуация в республике в результате оккупации территорий агрессором Арменией, а с другой – отсутствие должной организации подготовки кадров в университета на фоне глубоких социально-экономических трудностей. В то же время, после принятия нового Закона Азербайджанской Республики «Об образовании», переход к многоуровневой системе образования в высших школах республики создал переломный момент в подготовке научно-педагогических кадров университета. и в эффективной организации научно-исследовательской работы.

Ключевые слова: БГУ, высшее учебное заведение, научно-педагогические кадры, независимость, аспирант, докторантура.

SAMIR ISMAYILOV

PhD, Associate professor of Baku State University

**THE POSTURE OF TRAINING OF SCIENTIFIC AND
PEDAGOGICAL PERSONNEL AT BAKU STATE UNIVERSITY
IN THE FIRST YEARS OF INDEPENDENCE (1991-1994)**

In the mentioned article, the state of training of scientific-pedagogical personnel at Baku State University during the years 1991-1999 is investigated. It is known from the research that in the first years of independence, there were serious difficulties in the situation of scientific-pedagogical personnel and the training of scientific-pedagogical personnel at Baku State University. On the one hand, this was influenced by the tense socio-political situation in the Republic as a result of the occupation of territories by the aggressor Armenia, and on the other hand, it was influenced by the lack of proper organization of personnel training in the university against the background of deep socio-

economic difficulties. At the same time, after the adoption of the new Education Law of the Republic of Azerbaijan, the transition to the multi-level education system in the higher schools of the Republic created a turning point in the training of scientific and pedagogical personnel of the University, and in the efficient organization of scientific and research work.

Keywords: BSU, higher education institution, scientific-pedagogical personnel, independence, PhD student, doctoral studies.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 oktyabr 2024-cü il.

Məqalə Redaksiya heyətinin qərarı ilə nəşr edilib.

Bakı Dövlət Universiteti - 105

UOT 94(479.24)

AYDIN MƏMMƏDOV

BDU-nun Mənbəşünaslıq, tarixşünaslıq və metodika kafedrasının dosenti, tarix üzrə fəlsəfə doktoru
aydin.mmmmdov.67@mail.ru

**XX ƏSRİN İKİNCİ YARISI-XXI ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ
BAKİ DÖVLƏT UNIVERSİTETİNİN TARİXÇİ-MƏZUNLARININ TƏDQIQAT
ƏSƏRLƏRİNDƏ TARİXİ DEMOQRAFIYA MƏSƏLƏLƏRİ**

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/106/43-53>

Azərbaycanda əhalinin təbii və mexaniki artımı, məskunlaşması, miqrasiyası həmişə tarixən xalqımıza məxsus sosial-iqtisadi, ictimai-siyasi, mədəni-mənəvi xüsusiyyətlərlə sıx şəkildə bağlı olmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, ixtiyari demoqrafik tədqiqat əhali artımı, məskunlaşması, miqrasiyası ilə bağlı prosesləri tarixi zaman kontekstində öyrəndiyinə görə ümumi demoqrafiya, yaxud demoqrafiyanın istənilən sahəsi ilə tarixi demoqrafiya arasındakı sərhəd çox şərtidir. Demoqrafik münasibətlər bəşəriyyətin bütün tarixi boyu, hər zaman, cəmiyyətin bütün sferaları ilə, xüsusən də istehsal münasibətləri ilə sıx bağlılıq şəraitində mövcud olsa da müstəqilliyini heç zaman itirməmişdir. Başqa sözlə desək, iqtisadi zərurətin diktə etdiyi istehsal münasibətlərinin insanların həyatında rolu nə qədər böyük olsa da, insan nəslini davam etdirmək zərurətindən yaranan, başlıcası isə obyektiv surətdə heç nədən asılı olmayaraq mövcud olan demoqrafik münasibətlər cəmiyyətin həmişə ən prioritet, aparıcı sahəsi olmuş, olaraq da qalmaqdadır.

Məqalədə hazırda 105 illik yubileyini təntənə ilə qeyd etdiyimiz doğma Bakı Dövlət Universitetimizdə təhsil almış və ya işləmiş, o cümlədən XX əsrin ikinci yarısı-XXI əsrin əvvəllərinə aid tədqiqat əsərlərində tarixi demoqrafiya elementlərini əks etdirən alimlərimizin yaradıcılığı araşdırılır.

Açar sözlər: Bakı Dövlət Universiteti, əhali artımı, əhali məskunlaşması, tarixi demoqrafiya, Azərbaycan tarixşünaslığı.

Giriş. Demoqrafik münasibətlərin hər bir tipi ailə ənənələrinin tarixi təcrübə ilə qazanılmış, seçilmiş, qorunub saxlanılmış dəyərlər sisteminə malikdir. Tarixi inkişaf, məhsuldar qüvvələrin tərəqqisi və insanların həyat tərzində baş verən dəyişikliklər demoqrafik münasibətlərin xarakter və xüsusiyyətlərini vaxtaşırı dəyişir. Bu fikri özündə bu və ya digər şəkildə əhali problemlərini əks etdirən istənilən tarixi araşdırma haqqında da söyləmək olar. Dünya əhalisinin sürətli artımı, günü-gündən artan miqrasiya problemləri, ailə və nikah münasibətlərinin yeni forma və məzmun kəsb etdiyi müasir dövrümüzün böhranlı demoqrafik problemlərini düzgün başa düşmək, onları obyektiv tədqiq etmək üçün Vətən tarixini tədqiq edən tarixçilərimizin əsərlərinin öyrənilməsi, böyük əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, Azərbaycan tarixinin müxtəlif dövrlərinə dair tədqiqat əsərlərində əhali, miqrasiya, eləcə də əhalinin artım və azalma səbəbləri bu və ya digər formada öz əksini tapdığına görə onlar da xalqımızın keçdiyi tarixi demoqrafik inkişaf yolunun öyrənilməsində mühüm rol oynayırlar.

Hər bir xalqın milli özünüdərk şüurunun, milli mədəniyyətinin inkişafında, sosial-iqtisadi, o cümlədən cəmiyyətin bütün sahələrinin tərəqqisində elm və təhsilin böyük rolu danılmazdır. Böyük tarixi zaman kəsiyində müstəqilliyini itirmiş Azərbaycan xalqı öz milli təhsil sistemini yarada bilməmiş, yalnız 1918-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması ilə özünün ilk dünyəvi univer-

sitetini yaratmaq imkanı əldə edə bilmişdir. Məhz bu səbəbdən də milli təhsil tariximizdə, qəlbimizdə şərafli yeri olan Bakı Dövlət Universiteti hər bir Azərbaycan vətəndaşı üçün əsl qürur və iftixar mənbəyidir. Bütün bu illər ərzində universitetin böyük uğurlar qazanmasında, gənc nəslin elmi biliklərə yüksək səviyyədə yiyələnməsində və təlim-tərbiyəsi işində təbii ki, orada çalışan müəllimlərin böyük rolu danılmazdır. Təsadüfi deyil ki, Bakı Dövlət Universitetinin 75 illik yubileyində Heydər Əliyev demişdir ki, gənclərimizin təlim-tərbiyəsi işində diqqət və qayğı nəinki azaldılmamalı, əksinə indiki şəraitdə daha da artırılmalıdır: *“Mən əminəm ki, müəllimlərimizin, ziyalılarımızın əksəriyyəti belə düşünür, belə yaşayır və bütün bu çətinliklərə baxmayaraq, öz vəzifələrini şərəflə yerinə yetirir və bundan sonra da yerinə yetirəcəklər”* [11, s.60].

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 26 noyabr 2019-cu il tarixində Bakı Dövlət Universitetinin 100 illik yubileyi münasibətilə keçirilən mərasimdə iştirak edərkən: *“Bakı Dövlət Universiteti 100 il ərzində Azərbaycanın hərtərəfli inkişafına böyük töhfələr vermişdir... Yüz il ərzində universitetin 200 minə yaxın məzununu Azərbaycanın müxtəlif sahələrində öz bilik və bacarıqlarını nümayiş etdirmişdir”* – deyər, söyləmişdir. Məzunlar arasında görkəmli şəxslər, alimlər, ictimai-siyasi, o cümlədən dövlət xadimləri, mütəxəssislər çıxmışdır. Onların bir çoxu Azərbaycanın hərtərəfli inkişafına öz dəyərli töhfəsini vermişdir. Bakı Dövlət Universitetinin məzunları arasında təkcə bu təhsil ocağını deyil, doğma Azərbaycanımızı hər yerdə tanıdan, dünya şöhrətli siyasətçi, görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyevdir. Ümummilli liderin 1999-cu ilin 9 dekabrında imzaladığı *“Azərbaycan Respublikasının Demografik İnkişaf Konsepsiyasının təsdiq edilməsi haqqında”* sərəncamı ölkəmizdə son iki əsrdə cərəyan edən demografik proseslərin tarixini, inkişaf dinamikasını, o cümlədən əhali artımı və məskunlaşması ilə bağlı gələcək planları özündə əks etdirən son dərəcə qiymətli sənəddir. Sözügedən sərəncamda Şimali Azərbaycanda əhalinin ilk dəfə 1897-ci ildə siyahıyaalınmasından 1997-ci ilədək, tam bir əsr ərzində xalqımızın üzləşdiyi demək olarki, bütün demografik proseslərin tarixinə konkret statistik rəqəmlərin müqayisəli, elmi-obyektiv təhlili əsasında nəzər salınır: *“Azərbaycan Respublikasının əhalisinin sayı 1897-1997-ci illəri əhatə edən 100 il ərzində dünya əhalisinə nisbətən daha sürətlə, yəni 4,3 dəfə artaraq 1807 min nəfərdən 7847,5 min nəfərə gəlib çatmışdır”* [1]. Sözügedən sərəncamdan bəlli olur ki, həqiqətən də Azərbaycanda əhali artımının və azalmasının obyektiv səbəblərini ilk növbədə nəzərdən keçirilən hər bir tarixi dövrün ona xas olan siyasi-iqtisadi və sosial-ictimai xüsusiyyətlərində axtarmaq lazımdır. Yəni, əlverişli sosial-iqtisadi amillər həmişə əhali artımının artması, bunun əksi isə azalması üçün əlverişli şərait yaradır.

Sözügedən sərəncamda 90-cı illərin əvvəllərində, SSRİ-nin dağılmasından sonra Azərbaycanın yeni demografik mənzərəsi də geniş və hərtərəfli surətdə təhlil edilir: *“Hazırda Azərbaycan xalqının mədəniyyətinə xas olmayan belə bir hal da diqqəti cəlb edir ki, bir tərəfdən 25-29 yaşlı gənclər arasında subayların sayına görə respublikamız MDB ölkələri arasında ilk yerlərdən birini tutur, digər tərəfdən isə nikahsız doğulanların bütün doğulanlar arasında xüsusi çəkisi 1990-1997-ci illərdə 2,8 dəfə artaraq 2,6 faizdən 7,3 faizədək qalxmışdır”*. Belə bir hal isə qanunauyğun bir şəkildə doğum səviyyəsinin sürətlə aşağı düşməsinə, ölüm səviyyəsinin isə əksinə səbəb olmuşdur: *“Əhalinin hər 1000 nəfərinə düşən ölüm səviyyəsi isə 1990-1994-cü illərdə, yəni atəşkəs dövrünədək 6,0 nəfərdən 7,3 nəfərədək qalxmış və ya 21,7 faiz artmışdır”*. Sərəncamda yuxarıda sadalanan mənfi halların qarşısının alınması üçün əhalinin kəmiyyət-keyfiyyətinə normal təkrar istehsal üçün zəruri olan doğum səviyyəsini təmin edə biləcək hərtərəfli şəraitin yaradılması üçün görülməli tədbirlər xüsusi olaraq vurğulanır. Başqa sözlə desək, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sözügedən sərəncamı xalqımızın demografik mənzərəsini tarixi aspektdə son dərəcə real əks etdirir [19].

İstər 1969-1982-ci illərdə, istərsə də müstəqillik dövründə Azərbaycana rəhbərlik etdiyi vaxtlarda Heydər Əliyevin xalqımızın sosial və maddi təminatının yaxşılaşdırılması üçün gördüyü ardıcıl səylər nəticəsində ölkə əhalisinin demografik mənzərəsində inkişaf dinamikası aydın görünürdü. Azərbaycan tarixçilərinin tədqiqat əsərlərində bu həqiqəti aydın şəkildə müşahidə etmək olar. Akademik Y.Mahmudovun təbirincə desək: *“Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərlik etdiyi və Moskvada fəaliyyət göstərərəkən doğma yurdun keşiyində durduğu dövrdə – 1969-1985-ci illərdə Azərbaycanda 213 yeni iri sənaye müəssisəsi istismara verilmiş, dünyanın 65 ölkəsinə 350 adda məhsul ixrac olunmuşdu. Həmin illər ərzində Azərbaycanın milli gəlirinin ümumi həcmi 2,5 dəfə artmışdı.”* [17,

s.115]. 1962-ci ildə Bakı Dövlət Universitetinin Tarix fakültəsini fərqlənmə diplomu ilə bitirən, uzun illər həmin fakültənin dekanı olan, orada dərs deyən, əsərlərində Azərbaycanın Qərbi Avropa dövlətləri ilə diplomatik əlaqələrinin öyrənilməsinə, avropalı səyyahların məlumatlarına geniş yer ayıran görkəmli tədqiqatçı **Yaqub Mahmudovun** demək olar ki, bütün əsərlərində Azərbaycanın istər siyasi və sosial iqtisadi, istərsə də tarixi demoqrafik baxımdan maraq kəsb edən ailə quruculuğu, nikah məsələlərinə dair son dərəcə qiymətli bilgiler də öz əksini tapmışdır. Trabzon imperatorunun qızı Feodora ilə evlənmək üçün ona müraciət edən Uzun Həsən ondan: “Biz xristianıq siz büt-pərəstsiniz bu necə mümkündür?-deyə, eşidəndə:” Bu məni narahat etmir” – deyə, söyləmişdi. Başqa sözlə desək, Uzun Həsən özünə həyat yoldaşı seçərkən onun dini mənsubiyyətinə deyil, əsasən gələcək arvadının ağılına, xoşxasiyyətli olmasına böyük önəm vermişdir. Buradakı məlumatlardan məlum olur ki, azərbaycanlı ailəsi evinə, ocağına gəlin seçərkən onu ağıllı, xoşxasiyyətli olmasına xüsusi önəm vermişdir [18, s.26].

Qeyd etmək lazımdır ki, müasir tədqiqatçılar arasında belə bir fikir, fərziyyə üstünlük təşkil edir ki, ibtidai insanlar diri heyvanları ovlamaqdan daha çox, ölü heyvanların leşini toplamağa üstünlük vermişlər. Həqiqətən də alt paleolit dövründə yaşayan əcdadlarımızın fiziki imkanlarını həmin dövr yırtıcı heyvanlarının ölçüləri, gücü ilə müqayisə etsək bu fikri olduqca məqbul hesab etmək olar. Bəlkə də elə qədim əcdadlarımızın fiziki imkanlarının o dövrün yırtıcıları ilə müqayisədə çox zəif olması səbəbindən onlar tez-tez yaşayış yerlərini dəyişməyə, daha təhlükəsiz ərazilərdə məskunlaşmağa məcbur olmuşlar. Məşhur Azərbaycan arxeoloqu, 1946-1951-ci illərdə BDU-nun tarix fakültəsində təhsil almış, 1976-1993-cü illərdə universitetin Arxeologiya və etnoqrafiya kafedrasının müdiri olmuş **Məmmədali Hüseynov** 1966-cı ildə nəşr olunan “Yeraltı aləmə səyahət” adlı kitabında məhz bu məsələdən bəhs edərək sözügedən dövrdə təbii amillərin qədim insanların tez-tez yaşadıkları, məskun olduqları yerləri dəyişməsinə, onları məcburi surətdə miqrasiyaya sövq etməsindən bəhs edərək yazırdı: “Çaylardan birisi öz yatağını dəyişib yeni sahə ilə axmağa başladıqda bəzi düşərgələr çayın rastına düşürdü. Çay düşərgəni dağıdıb bir yerdən başqa yerə aparıb çıxarırdı. ... Deməli, təbii hadisələrlə əlaqədar olaraq insanın özü kimi onun məskən tutub yaşadığı yerlər də həmişə öz yerlərini dəyişməli olurdu” [13; 2, s.153]. Maraqlıdır ki, M.Hüseynov da ilk “Homo habilis”lərdən danışarkən: “Qazıntı nəticəsində aşkar edilmiş əmək alətlərindən və onların hazırlanmasının primitiv texnikasından görünür ki, Şell-Aşel dövründə istehsal qüvvələrinin səviyyəsi hələ çox aşağı olmuşdur. Bununla yanaşı, bir düşərgədə həyat sürən insanların dəstələri böyük olmamışdır. Qazıb üzə çıxardığımız düşərgənin sahəsi 200 m²-dən çox deyildir. Belə kiçik sahədə yaşayanların sayı da 40-50 nəfərdən çox ola bilməzdi. Onlar yeməli həşəratların, bitkilərin, istehsal üçün xammalın toplanması kimi işləri birlikdə, kollektiv surətdə görürdülər” – deyə, yazmışdır. Müəllifin fikrincə, Azıx adamı dünyada ən qədim tapıntılardan biridir: “Azıx adamının dövrünə aid tapıntılar dünyanın üç-dörd nöqtəsində aşkar edilmişdir. ...Azıx mağarasının lap alt təbəqələrindən birində aşkar edilmiş daş məmulat öz hazırlanma texnikasına və formasına görə şell-aşel dövrünü xarakterizə edən tapıntılardandır [12, s.20-23]. Müəllif haqlı olaraq 1970-80-ci illərdə nəşr olunmuş “Azərbaycan arxeologiyası (daş dövrü)”, “Azərbaycanın qədim paleolit dövrü”, “Azərbaycanda paleolit” və d. qiymətli əsərlərində geniş şəkildə öz əksini tapmışdır (Гусейнов М.М. Археология Азербайджана (каменный век). Баку, АГУ, 1975, 162 с; Гусейнов М.М. Древний палеолит Азербайджана: культура Куручай и этапы её развития: 1,500,000-70 тысяч лет назад. Баку, Элм, 1985, 71 с; Гусейнов М.М. Палеолит Азербайджана (в соавторстве с А.К. Джафаровым). Баку, Элм, 1986, 17 с). adlı tədqiqat əsərlərində ulu əcdadlarımızın Azərbaycan ərazisində artıq şell-aşel dövründə geniş şəkildə məskunlaşması qənaətinə gəlir: “Bütün bu amillər ilk insanların Azərbaycan ərazisində hələ şell-aşel dövründə yayılmasını göstərir” [12, s.23].

Alt paleolit dövründə ibtidai insan sürüləri, yaxud ulu icma şəklində yaşayan qədim əcdadlarımızın demoqrafik artımında tədqiqatçı-alimlərimizin fikrincə coğrafi amillər heç də az rol oynamamışdır. 1946-1951-ci illərdə BDU-nun tarix fakültəsində təhsil almış **Teymur Bünyadov** 1960-cı ildə nəşr olunan “Azərbaycan arxeologiyası öçerkləri” adlı kitabında tarixi demoqrafiya məsələlərinə geniş diqqət ayıraraq, Azərbaycanda artıq paleolitə əvvəllərində təbii-coğrafi amillərin insanların məskunlaşması və nəsil artımı üçün əlverişli şərait yaratması amilini ön plana çəkmişdir: “İbtidai in-

sanlar təbii şəraitdən çox asılı olmuşlar. Odur ki, onlar özləri üçün əlverişli yerlərdə məskən salmışlar. Bu ondan irəli gəlir ki, ibtidai insanların əmək alətləri və silahları çox sadə, təbiətə qarşı mübarizələri isə, sonrakı dövrlərə nisbətən xeyli zəif olmuşdur” [3, s.28]. Müəllif sözügedən kitabında fikrinə davam edərək yazır: “Əlverişli şəraitdə yaşayan ibtidai insanlar, müxtəlif yabanı bitkilərin meyvə və köklərini toplamaqla məşğul olmuşlar. Bu dövrdə onlar isti iqlimdə yaşayan heyvanları ovlamaqla öz güzəranlarını keçirmişlər. ... İnsanlar iqlimin istiliyi ilə əlaqədar olaraq paltarsız gəzməmiş və istədikləri yerlərdə kiçik qruplarla məskən salıb yaşamışlar” [3, s.28].

“Azərbaycanda maldarlığın inkişafı tarixindən” adlı tədqiqat əsərində də T.Bünyadov Azərbaycanın topoqrafik quruluşu və iqlim şəraitinin köçmə maldarlığının yaranması üçün əlverişli zəmin yaratması fikrini xüsusi olaraq vurğulamışdır [4, s.12]. Başqa sözlə desək O, məhz təbii-coğrafi amillərin sayəsində heyvan sürülərinin sayının sürətlə artmasını Vətənimizdə əhali məskunlaşmanın bir növü olan yarımköçəri həyat tərzinin meydana gəlməsi üçün vacib şərtlərdən biri hesab etmişdir: “Bu formanın inkişaf edib, daha geniş şəkildə yaranmasına səbəblərdən biri də heç şübhəsiz, heyvan sürülərinin, xüsusilə xırdabuynuzlu heyvanların sayının tez və sürətlə artması olmuşdur” [4, s.12]. T.Bünyadovun fikrincə yarımköçəri həyat tərzinin yeni yarandığı dövrlərdə yerli əhali heyvan sürülərini yaşayış yerinin ətrafında deyil, bir qədər aralı olan özlərdə otarır, axşamlar isə geri qayıtırdılar. Sonralar maldarlıq daha da inkişaf etdikcə maldarlar axşamlar yaşayış yerlərinə qayıtmayıb təxminən oradan 15 km aralı iqlim və otlaqları əlverişli olan düşərgələr seçirdilər. Yalnız soyuqların düşməsi və yaşayış yerlərinin ətrafında qoruğa qoyulmuş otlaqların əhəmiyyətli yem bazasına çevrilməsindən sonra insanlar heyvan sürülərini daimi məskunlaşdıqları ərazilərə qayıtırdılar. Müəllifin fikrincə, məskunlaşmanın belə forması artıq e.ə. III minillikdə Kür-Araz mədəniyyəti dövründə daha da inkişaf etmişdi. [4, s.12-13].

1966-1973-cü BDU-nun tarix fakültəsində təhsil almış **Əsədulla Cəfərovun** tədqiqat əsərlərində tarixi demoqrafiyanın mühüm problemlərindən biri olan əhalinin məskunlaşması öz əksini tapdığına görə mühüm rol oynayır. Belə ki, O, 1989-cu ildə “Azərbaycan abidələri” adlı elmi məqalələr toplusunda” dərc etdirdiyi “Azərbaycan qədim insan məskənidir” adlı məqaləsində Vətənimizin ən qədim dövrlərdən məskunlaşmaya məruz qalmasını, Azıx ibtidai insanların burada 1,2 milyon il bundan əvvəl məskən salmış, 120 min il əvvəl isə mağaranı tərk etmişlər. Müəllif Azıx mağarasını oradakı mədəni təbəqələrin zənginliyinə görə dünyada hələlik analoqu olmayan yeganə abidə hesab edir. Elə bu səbəbdən də oranı yaşayış üçün ən uzun müddətli məskunlaşma yeri kimi qiymətləndirir: “Aparılan elmi tədqiqatlar göstərir ki, burada istər məskunlaşma, istər nəsil artımı, istərsə də əmək alətlərinin hazırlanması üçün lazım olan materialların zənginliyi ulu əcdadlarımızın diqqətindən yayınmamış, ...ibtidai insanlar yenidən, 20 min keçdikdən sonra mağaraya qayıtmış və burada daha 50 min il yaşayış olmuşdur” [6, s.21-29]. Ə.Cəfərov 1990-cı ildə nəşr edilən “Quruçay dərəsində” adlı monoqrafiyasında ibtidai cəmiyyətdə əhali məskunlaşması məsələlərini, ulu əcdadlarımızın sosial-iqtisadi vəziyyətini faktoloji materiallar əsasında fundamental şəkildə tədqiq etməyə nail olmuşdur [8]. Müəllif ibtidai cəmiyyətə dair digər tədqiqat əsərlərində də, Azərbaycan ərazisində məskunlaşma prosesinin fasiləsiz olaraq davam etməsi fikrini əsaslandırma bilmişdir. Belə ki, müəllif 1994-cü ildə işıq üzünə görə “İnsanlığın səhəri” adlı əsərində yazır: “Azərbaycan ərazisində aparılan arxeoloji tədqiqatlar zamanı Mustye mədəniyyətinə aid Azıx, Tağlar, Daşsalahlı, Qazma və Buzeyir mağara düşərgələri aşkar olunmuşdur” [7, s.43]. Müəllif Azərbaycan ərazisində tunc dövrü və sonrakı dövrlərdə də məskunlaşma prosesinin geniş vüsət alması qənaətinə gəlmişdir: “Tədqiqatlar nəticəsində məlum olmuşdur ki, Qarabağ ərazisi tunc dövrünün yaşayış məskənləri ilə də zəngindir” [7, s.25].

Qeyd etmək yerinə düşərdi ki, 1946-cı ilə qədər ölkəmizdə Qafqaz Albaniyasının araşdırılaraq öyrənilməsi əsasən kəşfiyyat xarakteri daşmış, bu yerlərin arxeoloji baxımdan tədqiqi çox zəif surətdə aparılmışdır. 1954-1959-cu illərdə BDU-nun tarix fakültəsində təhsil alan, bir qədər sonra S.Qaziyev məktəbinin ən layiqli yetirmələrindən biri olan **Fazil Osmanov** Qafqaz Albaniyasının mərkəzi hissəsini əhatə edən Şirvan və Həftəran ərazilərindəki Göyçay, Girdimançay, Ağsuçay hövzələrinin e.ə. IV – b.e. III əsrlərinə aid olan ərazilərimizin arxeoloji baxımdan öyrənilməsində, əhali məskunlaşmasına dair zəngin maddi mədəniyyət nümunələri əsasında tədqiq olunmuşdur. Müəllifin “İsmayılı rayonu ərazisində 1964-cü il arxeoloji tədqiqat işlərinin hesabatı”. Azərbaycan SSR EA Tarix

institutunun elmi arxivi, № 5779. S.4-6; “Шыхдере келлеси”. Сб. АО 1971 года; “Şıxdərə yaşayış yerində arxeoloji qazıntılar”, “1971-ci ildə Azərbaycanda aparılmış arxeoloji və etnoqrafik tədqiqatlar” məcmuəsi. Bakı, 1972. s.12-14.; Глиняные саркофаги, найденные на территории Азербайджана. АММ, VII с. Bakı, 1973, s.145- 150 və bir çox digər əsərləri, o cümlədən 1982-ci ildə nəşr olunan “Qafqaz Albaniyasının maddi mədəniyyəti (e.ə. IV – b.e. III əsrləri)” adlı monoqrafiyası Azərbaycan tarixşünaslığına qiymətli töhfə olmuşdur. Müəllifin sözügedən monoqrafiyasında Qafqaz Albaniyasının mərkəzi hissəsini əhatə edən Şirvan və Həftəran ərazilərindəki Göyçay, Girdimançay, Ağsuçay hövzələrinin e.ə. IV – b.e. III əsrlərinə aid olan əhali məskunlaşmasına dair ərazilərimiz zəngin maddi mədəniyyət nümunələri əsasında tədqiq olunmuşdur.

Azərbaycan tarixinin görkəmli tədqiqatçılarından biri də 1940-1945-ci illərdə BDU-nun tarix fakültəsində təhsil almış, 150-dən çox nəşr olunmuş əsərin, o cümlədən, 10 monoqrafiyanın müəllifi olan **İqrar Əliyevdir**. Azərbaycanın bir çox ərazilərində , o cümlədən Qəbələ, Şamaxı, Naxçıvan, Ağsu, İsmayilli, Lənkəran, Astara və bir çox digər rayonlarında aparılan arxeoloji ekspedisiyaların işində yaxından iştirak edərək, araşdırdığı problemlərin həllində həmin materiallardan geniş surətdə bəhrələnməmişdir. Onun 1960-cı ildə nəşr olunan Midiya tarixi, 1989-cu ildə nəşr olunan Atropatena tarixinin öçərki, 1989-cu ildə nəşr olunan Dağlıq Qarabağ: Tarix. Faktlar. Hadisələr, 1995-ci ildə rus dilində, 1993-ci ildə Azərbaycan dilində nəşr olunan “Azərbaycan tarixi” və bir çox digər qiymətli tədqiqat əsərlərində xalqımızın formalaşmasında iştirak etmiş bir çox etnosların məskunlaşması, miqrasiyası ilə bağlı mühüm məsələlər öz həllini tapmışdır. Sözügedən əsərlərin məzmunundan bəlli olur ki, bəşər tarixi üçün böyük nəticələri olan, bir çox xalqların, millətlərin yaşadıkları indiki ərazilərin məskunlaşmasının müasir mənzərəsinin formalaşmasında mühüm demoqrafik hadisə olan, əhali məskunlaşmasına ciddi təsir göstərən miqrasiya prosesləri və onları törədən səbəblər Azərbaycan xalqının tarixindən də yan keçməmişdir. İqrar Əliyev "Atropatena tarixinə dair öçerk" adlı kitabında yazır ki, Mananın midiyalılar tərəfindən fəth edilməsi regionun etnik taleyində həlledici rol oynamışdır. Müəllifin fikrincə, Cənubi Azərbaycan ərazisində Midiya əhalisinin kütləvi surətdə miqrasiya edərək, Manna bölgəsində məskunlaşması prosesi eramızdan əvvəl II minilliyin axırları – I minilliyin əvvəllərində xeyli güclənmişdir.İ.Əliyevin yuxarıda qeyd etdiyimiz əsərindən aydın olur ki, mannalıların yeni fəth edilmiş ərazilərə intensiv miqrasiyası, assimilyasiya prosesini sürətləndirərək, artıq proəhəməni dövründə onların tədricən midiya tayfaları ilə rəvan bir şəkildə birləşməsinə əlverişli zəmin yaratdı [23, s.22-25].

XX əsrin II yarısı Azərbaycan tarixşünaslığında qədim dövr şəhərlərimizin şəhərsalma xüsusiyyətləri, yaranması səbəbləri, təyinatı, müdafiə istehkamlarının memarlıq elementləri, yaşayış sahələrinin ölçüləri, o cümlədən əhali məskunlaşması ilə bağlı məsələlər öz əksini tapdı.

Sözügedən dövrdə şəhərlərdə bir tərəfdən onun əlverişli coğrafi mövqeyi o cümlədən, buraya əhali axınları ilə əlaqədar məskunlaşma prosesinin intensiv surətdə davam etməsi ilə əhali artımının baş verməsi, digər tərəfdən yurdumuzu qarət etməyə, ələ keçirməyə, yaxud yolu buradan keçən çoxsaylı tayfaların dağıdıcı təsirləri nəticəsində əhalinin azalması baş verirdi. Sözügedən dövrün tanınmış tədqiqatçılardan olan 1955-60-cı illərdə BDU-nun tarix fakültəsində təhsil alan **Solmaz Qaşqayın** fikrincə Vətənimizə qarşı təşkil edilən hücumların çoxu əksər hallarda məhz qarətçilik xarakteri daşımışdır. Onun “Manna dövləti” adlı kitabında oxuyuruq: “III Salmanasar Mannanın adını ilk dəfə çəkəndə buradan “saysız-hesabsız qaramal və davar tələb edirdi” [15, s.81]. Müəllif mənbələrə istinadən: “I Argışti Aza vilayəti və Mannada külli miqdarda mal-qara ələ keçirir. O, məlumat verir ki, 2411 baş qaramal, 6140 baş davar, 179 at və 62 dəvə aparmışdır” [15, s.81].

Azərbaycan şəhərlərinin yaranması və məskunlaşması tarixinə dair maraqlı elmi mülahizələri ilə diqqət çəkən, 1941-ci ildə BDU-nu bitirmiş və universitetdə baş müəllim vəzifəsində çalışan Azərbaycanın ilk qadın tarixçi-alimi **Sara Aşurbəyli** haqlı olaraq qədim yaşayış yerlərinin və onların əsasında inkişaf edərək təşəkkül tapan şəhərlərin meydana gəlməsində əlverişli təbii – coğrafi mövqeyin, zəngin təbii sərvətlərin: mis və dəmir filizi, neft və duz mədənlərinin istismar olunduğu ərazilərin mühüm amillər kimi dəyərləndirmişdir. O, Bakının yaranması tarixindən bəhs edərək: “Bakı ətrafı ərazilərdə neft və duz mədənlərinin çoxluğu, o cümlədən ticarətin aparılması üçün dənizin sahilində əlverişli təbii limana malik olması qədim zamanlardan insanları Bakıya (gəlməyə – A.M.) cəlb edir-

di” – deyə, yazırdı [24, s.37]. Müəllifin məskunlaşma məsələsinə belə yanaşması bizi qədim insanların yaşadıkları əraziləri artıq məskun etməzdən əvvəl tədqiq etmələri qənaətinə gətirir. Başqa sözlə desək, məskunlaşmanın baş tuta biləcəyi ərazi qədim insanları rahat və təhlükəsiz yaşaya bilmələri üçün vacib olan xüsusiyyətləri ilə cəlb etməli, onları maraqlandıra bilməliydi. Bəzi alimlər Abşeron-da, o cümlədən Bakıda əhali məskunlaşmasının artıq e.ə. III-II minilliklərdən mövcud olduğunu söyləyərsə də S.Aşurbəyli məskunlaşması tarixi ilə bağlı fərqli fikir söyləyərək: “Bakı təkcə Azərbaycanın deyil, bütün Yaxın Şərqi iqtisadi və mədəni mərkəzlərindən olan qədim şəhərlərindən biridir. Bakının yaşayış məntəqəsi və şəhər kimi nə zaman meydana gəlməsi məsələsi onun arxeoloji cəhətdən zəif öyrənilməsi həmçinin mənbələrin kasadlığı üzündən hələ də müəyyən edilməyib”- deyə, yazmışdır [24, s.37].

1958-ci ildə BDU-nun məzunu olan tarixçi alim **İlyas Babayev** Azərbaycan ərazisində hələ orta tunc dövründə təşəkkül tapan, antiq dövrdə isə nəinki Cənubi Qavqazın, eləcə də Yaxın Şərqi ən inkişaf etmiş yaşayış məskənləri olan şəhərlərimiz, əhali məskunlaşması ilə bağlı məlumatların kasadlığına hər zaman xüsusi həssaslıqla yanaşmışdır. Onun fikrincə həqiqətən də bəzən tarixi qaynaqlarda Qafqaz Albaniyası haqqında cəmiyyət həyatının bir çox sahələrinə dair müfəssəl məlumatlar verilsə də şəhərlərimiz, əhali məskunlaşması haqqında ya susulur, yaxud da ən yaxşı halda bir – iki cümlə olur. Məsələn, Qafqaz Albaniyası haqqında digər antik dövr müəllifləri ilə müqayisədə daha geniş məlumat verən Strabon özünün məşhur 17 cildlik “Coğrafiya” əsərinin 11-ci cildində cəmi bir neçə kəlmə söz deyir: “Aynianalılar Utidə (Uti əyalətində – A. M.) şəhər tikdilər, yaxud saldılar. Anariaka şəhəri də burada yerləşir”. İ.Babayev “E.ə. IV – b.e. III əsrlərində Qafqaz Albaniyasının şəhərləri” adlı kitabında Strabonun Ermənistan və Gürcüstanın şəhərləri, hətta bu ölkələrin şəhərlərinin tikinti texnikası və tikinti materialları haqqında dolğun məlumatlar verdiyi halda nədənsə Qafqaz Albaniyasının şəhərləri haqqında çox az yazmasından bəhs edərək, İberianın məskunlaşması ilə bağlı ondan belə bir iqtibas gətirir: “Həqiqətən də İberiya əsasən şəhərlərlə daha çox məskunlaşmışdır” [25, s.52]. İstər-istəməz belə bir təbii sual yaranır, görəsən Strabonun Qafqaz Albaniyasının əhalisi ilə bağlı yazılarında hər hansı bir təhrif, anlaşılmazlıq yaxud dövrümüzədək gəlib bizə çatmayan hər hansı bir məlumat yoxdurmu? Axı necə ola bilər ki, mühüm geostrateji ərazidə fəaliyyət göstərən, şəhərləri beynəlxalq əhəmiyyət kəsb edən tranzit ticarət yolları üzrində yerləşən, Qafqaz Albaniyası zəif məskunlaşsın, yaxud sıx əhaliyə malik olmasın? Rusiyalı tədqiqatçı A.Krımiskiye görə, Strabonun əsərinin üzü köçürülərkən onun müəyyən səhifələri itmişdir [27, s.52]. İ. Babayev haqlı olaraq hesab edir ki, Strabonun Qafqaz Albaniyasının şəhərləri (o cümlədən də şəhərlərin məskunlaşması – A.M.) haqqında məlumat verməməsi ilk növbədə onun informatorlarının problemlə bağlı məlumatlara malik olmaması imiş [25, s.52]. İ.Babayevin Azərbaycan tarixşünaslığına böyük töhfə olan bu kitabında müəllifin Qafqaz Albaniyasında antik dövrdə ilk növbədə əhalinin təbii və mexaniki artımı səbəblərlərindən sıx məskunlaşması ilə bağlı yurdumuzun daha iri ərazilərə malik olması fikri ilə rastlaşırıq. Görəsən müəllifin belə bir qənaətə gəlməsinə hansı amillər təsir göstərə bilərdi? İ.Babayevin yuxarıda deyilən faktlara, o cümlədən Qafqaz Albaniyası ordusunun sayı haqqındakı məlumatlara istinad edərək, gəlidiyi qənaət tarixi demoqrafik baxımdan son dərəcə böyük elmi əhəmiyyət kəsb edir. Bəli, müəllifin məhz antik dövrdə Qafqaz Albaniyasında əhalinin sıx məskunlaşması və ölkənin böyük hərbi potensiala malik Roma kimi qüdrətli imperiyanın hərbi məşinə duruş gətirə biləcək güclü, çoxsaylı orduya malik ola bilməsi faktlarına istinad edərək: “Bütün hallarda Albaniya antik dövrdə kifayət qədər sıx məskunlaşmış iri əraziyə malik olmuşdur” [25, s.51].

XX əsrin ikinci yarısı Azərbaycan tarixşünaslığında orta əsrlər dövrünə dair tədqiqat əsərlərindən danışarkən Azərbaycan tarixinin görkəmli tədqiqatçısı XX əsrin 50-ci illərinin sonlarında BDU-da müəllim işləmiş **Ziya Bünyadovu** xatırlamamaq olmur. Belə ki, Z.Bünyadov 1965-ci ildə nəşr olunan “Azərbaycan VII-IX əsrlərdə” adlı monoqrafiyasında sözügedən problemə dair yazır: “Azərbaycan əhalisinin türkləşməsi məsələsi, illər boyu davam etmiş bu prosesin başlanğıcının aydınlaşdırılması çox mürəkkəbdir və bu məsələ indiyədək həll edilməmişdir. Bəzi tədqiqatçıların etdiyi kimi, türkləşmənin XI-XII əsrlərdə baş verdiyini qəbul etmək səhv olardı. Türkləri Azərbaycan ərazisinə kənardan gəlmiş bir ünsür hesab etmək də səhvdir, çünki onda, yerli böyük və çox yığcam türk tayfa təşəkküllərinin varlığına göz yumulur”. Göründüyü kimi, digər tədqiqatçılardan fərqli olaraq Z.Bün-

yadov türklərin Azərbaycana kənardan gəlməsi fikri ilə nəinki barışmır, əksinə Vətənimizin tarixin ən qədim çağlarından türkdilli tayfaların məskunlaşdığı ərazi olmasını elmi baxımdan daha düzgün olması qənaətinə gəlir. Görkəmli alim fikrinə davam edərək: “Türkləşmə prosesi yalnız türk aborigenlərin cənubdan gələn oğuzlar və şimaldan gələn qıpçaqlarla qarışması nəticəsində, bunların assimilyasiyasından sonra başladı və getdikcə sürətlənib XI-XII əsrlərdə qurtararaq, Azərbaycan və Arran ərazisində müasir Azərbaycan xalqının təşəkkül tapması ilə nəticələndi” – deyə, yazmışdır [5, s.171].

Z.Bünyadov Azərbaycanda müxtəlif dillərdə danışan, çoxsaylı etnosların və xalqların məskunlaşmasını özünəməxsus bir xüsusiyyət kimi qeyd edir. Məhz bu xüsusiyyət: “Azərbaycan əhalisinin ərəbləşməsinə mane olmuşdur”. Müəllif Qafqaz albanların ərəb xilafəti dövründəki vəziyyətindən bəhs edərək: “Ola bilsin ki, Arran əhalisinin bir hissəsi (albanlar) çox tez ərəbləşməyə məruz qalıb ərəblərlə qaynayıb-qarışmış, sonralar isə səlcuq türkləri gəldikdən sonra ərəblərlə birlikdə türkləşməyə məruz qalmışlar.” – deyə yazır [5, s.170].

1941-1958-ci illərdə BDU-da müəllim kimi fəaliyyət göstərən **Məmmədali Şərifli** çoxsaylı türk tayfalarının Azərbaycana tarixən şimaldan gəldiyini və burada əvvəldən məskun olan türkdilli etnoslarla çox tez qaynayıb-qarışdığını həm etnik qohumluqla, həm də ərazinin coğrafi mövqeyi ilə izah edirdi: “X əsrdə Şirvan ərazisində müxtəlif tayfaların olmasının başlıca səbəbi bu ölkənin yaşayış üçün əlverişli olması, hərbi-strateji əhəmiyyətə malik olması, şimaldan cənuba və cənubdan şimala keçib gedən tayfaların burada məskən salması və sair bir sıra tarixi amillərlə izah edilməlidir”. M.Şərifli elə bu səbəbdən də istər Qafqazda, istərsə də Azərbaycanda öz dilləri olan yüzlərlə etnosun məskunlaşmasını da bu səbəblə izah edir və fikrini əsaslandırmaq üçün ilkin mənbələrə müraciət edir: “Qafqaz dağlarında yaşayan tayfalar və onların dilləri haqqında ən dəqiqləşdirilmiş məlumatı İbn Hövqəl verir. O yazır ki, deyilənlərə görə Qafqaz dağlarında yaşayan əhali üç yüz altmış dildə danışır, mən əvvəllər özüm bir çox şəhərləri görməyə qədər bu şəhərlərin hər birində türk (Azərbaycan) və fars dillərindən başqa yerli dillərin mövcud olmasınadək bunu inkar edirdim” [20, s.35-36]. M.Şərifli Azərbaycan xalqının təşəkkülü prosesində müxtəlif türkdilli və digər tayfaların fəal iştirak etdiyini, o cümlədən, bu hadisənin öz əksini yaşayış məskənlərində əks etdirdiyini də əminliklə söyləmişdir: “... Hələ X-XI əsrlərdən başlayaraq təşəkkül etməkdə olan Azərbaycan xalqının tərkibinə bu tayfaların əksəriyyəti qarışmış assimilyasiya etmişdir. Bunlardan bəziləri öz xüsusiyyətlərini və dilini zamanımıza qədər saxlamışdır. Məsələn, xəzərlər, albanlar, zıxlar, şəkinlər, dudainlər və başqa tayfaların yalnız adları və yaxud adları ilə bağlı şəhər, kənd, dağ və yer adları qalmışdır.” [20, s.36].

Ailə insanların həyatının təşkili formalarından biri kimi həm ayrılıqda hər bir şəxsiyyətin, həm də bütövlükdə cəmiyyətin təşkili və təkamülündə böyük əhəmiyyət kəsb edir. Ailənin tədqiqi XX əsrin ikinci yarısı və XXI əsrin əvvəlləri Azərbaycan tarixşünaslığında əsas istiqamətlərdən biri kimi diqqət çəkir. Məhz bu baxımdan 1958-ci ildə Bakı Dövlət Universitetinin tarix fakültəsinin məzunu olmuş Azərbaycan ailəsinin tarixi inkişaf dinamikasını araşdıran **Qiyasəddin Qeybullayevin** elmi əsərləri böyük rol oynayır. Onun əsərlərində mürəkkəb sosial-mədəni hadisə olan, yarandığı andan insan həyatın təbii-bioloji, əxlaqi, psixoloji və iqtisadi tərəflərini üzvi şəkildə əhatə edən ailənin spesifikliyi və unikalılığı bütün təfərrüatı ilə araşdırılır. Q. Qeybullayevin “Azərbaycanlılarda ailə və nikah” adlı iki cildə ibarət əsərinin unikalılığı ondan ki, orada burada ailə cəmiyyət həyatının demək olar ki, bütün sahələrinə nüfuz edən sosial model kimi təqdim edilir. Sözügedən kitabda müəllif mənbələrə əsaslanaraq nikah formaları, (təkkəbinlilik, ikiarvadlılıq) nikah qaydaları (ekzogam, endogam), nikah adətləri (bəşikkərtmə), levirat, sororat, kuzen nikahları, qızqaçırtma yolu ilə olan nikahlardan bəhs edilir [16, s.120-130]. Müəllif yazır ki, azərbaycanlılarda arasında tarixən ikiarvadlılığın əsas səbəbi kişinin birinci arvadın uşağının olmaması bəzi hallarda isə oğlan uşağının olmaması idi [16, s.122]. Birinci cildin davamı olan cəmi 2 fəsildən 4-cü və 5-ci fəsillərdən ibarət olunur 2-ci cildə əsasən doğum və uşaqların ailədə tərbiyəsindən, o cümlədən Azərbaycanda sovet hökuməti dövründəki ailə məişətində baş verən dəyişikliklərdən bəhs edir. Qeyd etmək yerinə düşərdi ki kitabın 2-ci cildində də müəllif etnoqrafik materiallara üstünlük verərək ailəcanlılığı ilə seçilən azərbaycanlı ailəsinin spesifik xüsusiyyətlərini, incəliklərini tədqiq və təsvir etməyə nail olmuşdur. Sözügedən kitabı diqqətlə nəzərdən keçirdikdə bəlli olur ki, ailə nikah və ya qohumluğa əsaslanan, ümumi həyat və qarşılıqlı məsuliyyətlə bağlı olan insanların birliyi. Bəşəriyyətin bütün tarixi boyu insan cəmiyyəti

yətinin sosial strukturunun zəruri tərkib hissəsi olan və çoxsaylı sosial funksiyaları yerinə yetirən ailə həm də nəsilartımı ilə bağlı minilləri aşıb gələn dəyərlərin, inancların qorunub saxlanıldığı məbəddir. İkinci cildə müəllif istər toyla, istərsə də ailənin təşkili, yeni uşaq doğan anaların, yeni doğulan uşaqların bəd ruhlardan müdafiəsi, müalicəsi (türkəcarə, çoxsaylı ayinlərin, məsələn, doğum adətlərinin əcdada sitayişlə bağlı ayinlərin icrası və s.) ilə bağlı etnoqrafik nümunələrdən həddən artıq istifadə etmişdir [16, s.312-314]. Demografik münasibətlərin hər bir tipi toy və ailə ənənələrinin tarixi təcrübə ilə qazanılmış, seçilmiş, qorunub saxlanmış dəyərlər sisteminə malikdir. Bu mənada sözügedən kitabın birinci cildində diqqət cəlb edən məqamlardan biri də nigah və toyla bağlı qədim, mərasim və inancların mifik köklərinin (məsələn, üzüyün günəşin simvolu olması, sağdıs və soldıs, gəlin aparmağa gələnlərin qız evindən nəyi isə oğurlaması) kimi adətlərin araşdırılmasıdır [16, s.228-263]. Tarixi inkişaf, məhsuldar qüvvələrin tərəqqisi və insanların həyat tərzində baş verən dəyişikliklər demografik münasibətlərin xarakter və xüsusiyyətlərini vaxtaşırı dəyişir.

BDU-nun Şərqsünaslıq fakültəsində təhsil almış **Oqtay Əfəndiyevin** Səfəvi dövlətinin tarixinə dair yazdığı əsərlər də böyük maraq və əhəmiyyət kəsb edir. Müəllifin 1961-ci ildə nəşr edilən “XVI əsrin əvvəllərində Azərbaycan Səfəvi dövlətinin yaranması” adlı əsərində Osmanlı-Səfəvi müharibələrinin xalqın sosial-iqtisadi vəziyyətini son dərəcə ağırlaşdırdığı faktoloji materiallar əsasında tədqiq etmişdir [32].

1826-1930-cu illərdə BDU-nun Şərqsünaslıq fakültəsində təhsil almış akademik **Əlisöhbət Sumbatzadənin** 1952-ci ildə işıq üzü görən “XIX əsrdə Azərbaycanın Rusiyaya birləşdirilməsinin ölkə əhalisinin artımına mütərəqqi təsiri” adlı elmi məqaləsini tarixi demografiyaya dair ilk elmi əsər hesab etmək olar [29]. Sözügedən məqalədə sovet ideologiyasının təsiri aydın şəkildə hiss olunsa da müəllif Gülistan və Türkmənçay müqavilələrindən sonra xanlıqlar arasında daxili siyasi çəkişmələrin dayanması səbəbindən Azərbaycanda yaranan nisbi siyasi sabitliyi əhali artımı üçün vacib amil kimi dəyərləndirir. Onun 1964-cü ildə nəşr olunan “XIX əsrdə Azərbaycan sənayesi” adlı kitabı ilə Vətən tarixşünaslığında iqtisadi tarix kimi yeni bir elmi istiqamətin əsası qoyulmuşdur [30]. Müəllifin “XIX əsrdə Azərbaycanın kənd təsərrüfatı”, “Azərbaycanlılar - xalqın etnogenezi və formalaşması” kimi monoqrafiyaları da tarixşünaslığımıza qiymətli töhfə hesab etmək olar [28; 31].

1977-ci ildə BDU-nun Tarix fakültəsini bitirmiş, hazırda AMEA-nın Tarix İnstitutunun baş direktoru olan **Kərim Şükürov** Azərbaycanda demografiyaya dair ilk ensiklopedik lüğəti tərtib etmişdir [22], Müəllifin “Azərbaycan əhalisi: öyrənilməsi tarixi və qaynaqları (qədim zamanlardan müasir dövrədək)” adlı irihəcmli monoqrafiyasında isə Azərbaycan əhalisinin öyrənilməsinin inkişafı tarixi, mənbəşünaslıq bazası geniş şəkildə araşdırılmışdır [21].

1949-cu ildə BDU-nun Tarix fakültəsini bitirmiş **Qara Əhmədov** “Orta əsr Beyləqan şəhəri” adlı əsərində əhali məskunlaşması, əhalinin təbii və antropogen səbəblərə görə artıb-azalması kimi mühüm demografik prosesləri təfərrüatı ilə tədqiq etmişdir. Həmin əsərdə müəllif monqol ordusunun dağıdıcı hərəkətləri ilə bağlı yazır ki, XIII əsrin 20-30-cu illərində Orta və Yaxın Şərqi siyasi xəritəsində yenidən böyük dəyişikliklər baş verdi. Bu dəfə siyasi səhnəyə monqol-tatar tayfalarının başçısı Çingiz xan çıxır. Monqollar ən qısa müddətdə Xarəzmşahlar dövlətini darmadağın edərək Orta Asiya, İran və Zaqafqaziya ölkələrini fəth etməyə nail oldular. O, əhalinin sayının kəskin surətdə azalması ilə müşayiət olunan demografik vəziyyətin pisləşməsində monqolların hücumlarının dağıdıcı rolunu xüsusilə qeyd edir: “Qeyd edək ki, Bəlx şəhəri dağıdıldıqdan sonra cəmi 100 nəfər sağ qalmışdır.” Müəllif yazır ki, başqa ölkələrdə olduğu kimi Azərbaycanda da monqolların istilası yerli əhaliyə çox baha başa gəldi. Belə ki, monqolların ilk və ən güclü zərbəsi Aran şəhərləri arasında Beyləqan şəhərinə endirildi. O, İbn Əsir, Yaqut Həməvinin, Zəkəriyyə ibn Məhəmməd ibn əl-Qəzvininin və bir çox digər orta əsr müəlliflərinin məlumatlarına əsaslanaraq: “Beyləqanı ələ keçirdikdən sonra monqollar heç kəsə aman vermədilər. Körpə, qadın, qoca demədən hər kəsi hətta hamilə qadınların qarınlarını yarıb körpələri belə çıxarıb məhv etdilər.”-deyə, onlardan iqtibaslar gətirir, o cümlədən qeyd edir: “Bizim üçün müsbət, daha əhəmiyyətli cəhət ondan ibarətdir ki, Beyləqan şəhərinin monqollar tərəfindən dağıdılması ilə bağlı mənbələrin verdiyi məlumatlar arxeoloji qazıntıların nəticələri ilə üst-üstə düşür” [10, s.85].

1981-ci ildə BDU-nun Tarix fakültəsini bitirmiş, hazırda universitetin “Arxeologiya və etno-

qrafiya" kafedrasının müdiri olan **Tarix Dostiyev** isə Şəmkir şəhər yerində arxeoloji tədqiqatlar apararaq əldə etdiyi artefaktlar əsasında ərsəyə gətirdiyi monoqrafiya və məqalələrində əhali məskunlaşmasına əlverişli şərait yaradan amilləri tədqiq etmişdir. Məsələn, müəllif son dövrdə nəşr olunan "Arxeologiya" adlı dərsliyində vaxtilə sıx məskunlaşması ilə seçilən Şabran xarabalıqları haqqından bəhs edərkən yazır: "Sakit relyef şəraiti, təbii maneələrin olmaması, kifayət qədər su ehtiyatı burada şəhərsalma üçün əlverişli şərait yaratmışdır" [9, s.366]. Müəllif Şəmkir şəhər yerindən tapılmış "minai" tipli fayans qablar. // Azərbaycan arxeologiyası, 2015, №1, s. 82-92; Orta əsr Şəmkir şəhərinin basma naxışlı bədii keramikasının bəzi nümunələri // Azərbaycan arxeologiyası, 2015, №2, s. 47-57. Şəmkir şəhərinin səlcuq dövrü bədii keramikasının bəzi nümunələri // BDU-nun Xəbərləri, 2016, N1, səh. 84-9 adlı tədqiqat əsərlərində də bir çox tarixi demoqrafik problemləri işıqlandırmışdır.

XX əsrin əvvəllərində Cənubi Qafqazda cərəyan edən hadisələr Şimali Azərbaycanın sonrakı ictimai-siyasi taleyinə, o cümlədən demoqrafik vəziyyətinin yeni düzəminə ciddi təsir göstərmişdir. Vətən tarixşünaslığında Azərbaycan torpaqlarında, o cümlədən Qarabağ bölgəsində və Şuşada ermənilərin sayının çarizmin köçürmə siyasəti nəticəsində XIX əsrin əvvəllərindən etibarən qısa zaman kəsiyində artmasına diqqət yetirərkən buna münbit şərait yaradan səbəblərin XIX əsrin birinci yarısında Cənubi Qafqazda cərəyan edən siyasi proseslərlə bağlılığını aydın şəkildə görmək olur. Vəziyyətin belə bir hal alması bəzən soydaşlarımızın öz yurdlarını tərk etmələri ilə də nəticələnirdi: "...1805-1813-cü illərdə təkcə Qarabağı məcburi tərk etmiş azərbaycanlı ailələrin sayı 4845-dən çox idi" [14, s.27]. 1978-ci ildə BDU-nun məzunu olmuş, hazırda universitetin Mənbəşünaslıq, tarixşünaslıq və metodika kafedrasının müdiri olan **Anar İsgəndərov** bu məqama diqqət yetirərək yazır: "XIX əsrin birinci yarısında Şimali Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində başlanmış qaçqıncılıq və köçkünlük çar Rusiyasının müstəmləkəçilik siyasətinin, milli ədavətin, aramsız müharibələrin bilavasitə nəticəsi idi. Azərbaycanlı əhəlinin məcburiyyət üzündən Şimali Azərbaycanı tərk etməsi xristianlaşdırma siyasətinin gerçəkləşməsinə daha geniş imkanlar açdı" [14, s.335]. A.İsgəndərovun həmmüəllifliyi ilə 2017-ci ildə nəşr olunmuş "Tarixi demoqrafiya" adlı dərs vəsaitində əhali artımı və azalması, miqrasiyası, məskunlaşması ilə bağlı tarixi demoqrafiya məsələləri ən qədim dövrlərdən günümüzədək işıqlandırılmışdır [26].

Nəticə. Əhəlinin məskunlaşması, təbii və mexaniki artımı, ümumiyyətlə, nəsil artımına təsir edən obyektiv, subyektiv amillər hər zaman əhali problemlərini araşdıran bir çox tədqiqatçıları, o cümlədən Bakı Dövlət Universitetinin tarixçi alimlərinin diqqətini cəlb etmişdir. BDU-nun tarixçi alimlərinin əsərlərində sözügedən dövrdə əcdadlarımızın öz yerlərini dəyişərək yeni ərazilərdə məskunlaşması səbəbləri ən xirda detalları ilə çox aydın və obrazlı şəkildə təsvir edilmişdir. BDU alimlərinin əhali artımı, azalması, miqrasiyası, o cümlədən məskunlaşmasına dair fikir və konsepsiyaları ilə tanış olarkən belə bir qənaətə gəlmək olur ki, Azərbaycan şəhərlərinin yerləşdiyi son dərəcə mühüm geostrateji mövqe həmişə xüsusi əhəmiyyət kəsb etmişdir. Coğrafi baxımdan çox əhəmiyyətli yerlərdə salınan, əhali sayının çoxluğu ilə seçilən bu sənət və ticarət mərkəzləri, saysız-hesabsız yaşayış məntəqələri hətta xarici təcavüzkarların işğalı və dağıdıcı müharibələr zamanı həm əhəlinin məskunlaşması baxımından, həm də hərbi-strateji nöqteyi-nəzərdən heç vaxt öz əhəmiyyətini nəinki, itirməmiş, əksinə Qafqazın, eləcə də Yaxın Şərqi ən böyük şəhərləri kimi mövcud olmuşlar.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Demoqrafik İnkişaf Konsepsiyasının təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamı. - <https://e-qanun.az/framework/5277> [10.10.2024].
2. Azıx mağarası - Homo nəslinin beşiyidir: Məmmədli Hüseynovun tədqiqatları. Bakı, BDU, 2022, 491 s.
3. Bünyadov T. Azərbaycan arxeologiyası öçerkləri. Bakı, "Azərnəşr", 1960, 236 s.
4. Bünyadov T. Azərbaycanda maldarlığın inkişafı tarixindən. Bakı, "Elm", 1969, 185 s.
5. Bünyadov Z. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. Bakı, "Şərq-Qərb", 2007, 424 s.
6. Cəfərov Ə. Azərbaycan qədim insan məskənidir / Azərbaycan abidələri. Bakı, Azərnəşr, 1989, 125s.

7. Cəfərov Ə. İnsanlığın səhəri. Bakı, "Azərənəşr", 1994, 78 s.
8. Cəfərov Ə. Quruçay dərəsində. Bakı, "Azərənəşr", 1990, 58 s.
9. Dostiyev T. Arxeologiya. Bakı, "Elm və təhsil", 2021, 396 s.
10. Əhmədov Q. Orta əsr Beyləqan şəhəri. Bakı, "Elm", 1979, 197 s.
11. Heydər Əliyev və Bakı Dövlət Universiteti. Bakı 1997, 136 s.
12. Hüseynov M. Uzaq daş dövrü. Bakı, Gənclik, 1973, 71 s.
13. Hüseynov M. Yeraltı aləmə səyahət. Bakı, Azərənəşr, 1966, 55 s.
14. İsgəndərli A. Azərbaycan həqiqətləri 1917-1920. Bakı, "Elm və təhsil", 2012, 228 s.
15. Qaşqay S. Manna dövləti. Bakı, "Azərənəşr", 1993, 107 s.
16. Qeybullayev Q. Azərbaycanlılarda ailə və nikah. I hissə. Bakı, "Elm", 1994, 437 s.
17. Mahmudov Y. Heydər Əliyev ideyalarının zəfər yürüşü. Bakı, "Təhsil", 2015, 547 s.
18. Mahmudov Y. Öyrənilməmiş səhifələr. Bakı, "Gənclik", 1972, 97 s.
19. Məmmədov A. Heydər Əliyev və Azərbaycan Respublikasının Demografik İnkişaf Konsepsiyası. Tarix və onun problemləri, 2023, № 2, Xüsusi buraxılış, s.107-115.
20. Şərifli M. IX əsrin ikinci yarısı - XI əsrlərdə Azərbaycan feodal dövlətləri. Bakı, "Elm", 1978, 343 s.
21. Şükürov K. Azərbaycan əhalisi: öyrənilməsi tarixi və qaynaqları (qədim zamanlardan müasir dövrədək). Bakı, "Elm", 2004, 974 s.
22. Şükürov K. Demografiya: ensiklopedik lüğət. Üç cildə. I c. Bakı, "Bakı Universitetinin nəşriyyatı", 2001, 412 s.
23. Алиев И.Г. Очерк истории Атропатены. Баку, «Азернешр», 1989, 159 с.
24. Ашурбейли С.Б. История города Баку. Баку, «Азернешр», 1992, 401 с.
25. Бабаев И.А. Города Кавказской Албании в IV в до н.э. – III в н.э. Баку, «Элм», 1990, 236 с.
26. Искендеров А.Дж., Мамедов А.Б. Историческая демография. Баку, «Elm və təhsil», 2017, 164 s.
27. Крымский А.Е. Страницы из истории Северного Кавказа и Азербайджана (классической Албании). Ленинград, «Изд-во АН СССР», 1934, 107 с.
28. Сумбатзаде А.С. Азербайджанцы – этногенез и формирование народа. Баку, «Элм», 1990, 303 с.
29. Сумбатзаде А.С. Прогрессивное влияние присоединение Азербайджана к России на рост народонаселения страны в XIX веке // ИАНА, 1952, №3 с.79-82.
30. Сумбатзаде А.С. Промышленность Азербайджана в XIX в. Баку, «Изд-во АН АзССР», 1964, 500 с.
31. Сумбатзаде А.С. Сельское хозяйство Азербайджана в XIX веке. Баку, «Изд-во АН АзССР», 1958, 363 с.
32. Эфендиев О.А. Образование азербайджанского государства Сефевидов в начале XVI. Баку, «изд-во АН АзССР», 1961, 206 с.

АЙДЫН МАМЕДОВ

*Доцент кафедры Источниковедения, историографии и методики
Бакинского Государственного Университета, доктор философии по истории*

ВОПРОСЫ ИСТОРИЧЕСКОЙ ДЕМОГРАФИИ В НАУЧНЫХ ТРУДАХ ИСТОРИКОВ- ВЫПУСКНИКОВ БАКИНСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XX ВЕКА И НАЧАЛЕ XXI ВЕКА

Естественный и механический прирост, расселение и миграция населения в Азербайджане всегда были исторически тесно связаны с социально-экономическими, политическими, культурно-духовными особенностями нашего народа. Следует отметить, что произвольное демографическое исследование изучает процессы, связанные с ростом населения, расселением, миграцией в контексте исторического времени, поэтому граница между общей демографией или любой областью демографии и исторической демографией весьма условна. Демографические

отношения существовали на протяжении всей истории человечества, во все времена, в тесной связи со всеми сферами общества, особенно с производственными отношениями, никогда не теряли своей самостоятельности. Иными словами, как бы ни была велика роль производственных отношений, продиктованных экономической необходимостью, в жизни людей демографические отношения, которые возникают из необходимости продолжения человеческого рода, а главное, существуют объективно независимо ни от чего, всегда были и остаются наиболее приоритетной и ведущей сферой общества. В статье рассматривается творчество наших ученых, обучавшихся или работавших в Бакинском государственном университете, который в настоящее время отмечает свое 105-летие, а также отражающих элементы исторической демографии в своих научных трудах со второй половины XX века до начала XXI века.

Ключевые слова: Бакинский Государственный Университет, рост населения, народонаселения, историческая демография, азербайджанская историография.

AYDIN MAMMADOV

*Associate Professor of the Department of Source Study,
Historiography and Methodology of Baku State University, Ph.D. in History*

ISSUES OF HISTORICAL DEMOGRAPHY IN THE RESEARCH WORKS OF HISTORIANS-ALUMNI OF BAKU STATE UNIVERSITY IN THE SECOND HALF OF THE XX CENTURY AND THE BEGINNING OF THE XXI CENTURY

The natural and mechanical growth, settlement, and migration of the population in Azerbaijan have always been historically closely connected with the socio-economic, political, cultural-spiritual characteristics of our people. It should be noted that arbitrary demographic research studies processes related to population growth, settlement, migration in the context of historical time, so the boundary between general demography or any field of demography and historical demography is very conditional. Demographic relations have existed throughout the entire history of mankind, at all times, in close connection with all spheres of society, especially with production relations, have never lost their independence. In other words, no matter how great the role of production relations dictated by economic necessity is in people's lives, the demographic relations that arise from the need to continue the human race, and most importantly, exist objectively regardless of anything, have always been and remain the most priority and leading area of society.

The article examines the creativity of our scientists who studied or worked at Baku State University, which is currently celebrating its 105th anniversary, as well as reflecting elements of historical demography in their research works from the second half of the XX century to the beginning of the XXI century.

Keywords: Baku State University, population growth, population settlement, historical demography, Azerbaijani historiography.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 oktyabr 2024-cü il.

Məqalə Redaksiya heyətinin qərarı ilə nəşr edilib.

Tarix fakültəsi - 105

UOT 94(479.24)

CƏFƏR CƏFƏROV

*Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin rektoru,
tarix elmləri doktoru, professor
jafar.m.jafarov@icloud.com
office@adpu.edu.az*

TARIX YAZAN TARIX FAKÜLTƏSİ

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/106/54-58>

Azərbaycanda ali təhsilin təşkili və inkişafı tarixi bilavasitə Bakı Dövlət Universitetinin yaranması tarixi ilə başlanır. Bakı Dövlət Universitetinin təsis edilməsi ilə yaradılan Tarix fakültəsinin fəaliyyətə başlaması Azərbaycanda tarix elminin tədrisinin və tədqiqinin əsasını qoyur. Fakültənin strukturunda kafedrlər mühüm əhəmiyyətə malikdir. Ümumi tarix, Arxeologiya, Asiya və Afrika ölkələri tarixi, Türk xalqları tarixi, Qədim dünya tarixi və Orta əsrlər tarixi kafedrləri və digər kafedrlər fakültədə tarixin tədrisini həyata keçirən əsas kafedrlər olmuşlar. Azərbaycan tarix elmi inkişaf etdikcə və tarixin tədrisi məqsədilə yeni tədris planları hazırlandıqca zamana uyğun olaraq yeni kafedrlər yaradılmışdır. Fakültənin yarandığı dövrü, sovet dövrünü və müstəqillik dövrünü müqayisə etdikdə strukturda ciddi dəyişikliklərin baş verdiyi məlum olur. Tarix fakültəsinin strukturunun təşkilinə dövrün tələbləri, tarixçi ixtisası üzrə kadr hazırlığı üçün vacib olan bilik və bacarıqlar, tarix elminin mühüm nailiyyətləri ciddi təsir etmişdir. Tarix fakültəsində hər zaman tədris fəaliyyəti və elmi tədqiqatlar paralel aparılmışdır. Bu tədqiqatlar heç vaxt Universitet divarları arasında qalmamış, hətta Azərbaycandan kənarda da yayılmış, elmi əlaqələr qurulmuşdur. Fakültədə bir çox dünya şöhrətli alimlər çalışmış və ya burada tədqiqat aparmış; dünyanın bir sıra elm və təhsil mərkəzləri ilə əlaqələr yaradılmışdır.

Açar sözlər: Bakı Dövlət Universiteti, Tarix fakültəsi, Azərbaycan təhsili.

Giriş. Bu günlərdə Azərbaycan elm və təhsil tarixində müstəsna rol oynayan, ölkəmizin ilk ali təhsil ocağı olan Bakı Dövlət Universitetinin yaranmasından 105 il keçir. Bu qocaman və flaqman ali təhsil ocağı fədakar Azərbaycan ziyalılarının milli maarifçilik hərəkatının təntənəsi olaraq, uzun sürən mübarizə və mürəkkəb proseslərdən sonra 1919-cu ilin 1 sentyabr tarixində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin parlamentinin qərarı ilə təsis edilib.

Ölkəmizdə müasir ali təhsil ənənələrinin təməlini qoymaqla Bakı Dövlət Universiteti fəaliyyət göstərdiyi bir əsrdən artıq müddət ərzində Azərbaycanın ictimai-mədəni həyatında müstəsna rol oynamış yüzlərlə görkəmli alim və ziyalı yetişdirmiş, belə demək mümkündürsə, cəmiyyətimizin intellektual inkişafının hərəkətverici lokativ rolunda çıxış etmişdir.

Universitet yaradıldıqdan bəri tarix-filologiya adı altında fəaliyyət göstərən ilk fakültələrdən biri olan indiki Tarix fakültəsi də bu uzun və şərəfli yolda özünəməxsus rol oynayır. Bu gün BDU ilə yanaşı 105 illiyini qeyd edən Tarix fakültəsi haqqında geniş danışmadan əvvəl qeyd etməliyəm ki, mən özüm də məhz bu qocaman fakültənin yetirmələrindənəm. Belə ki, 1977-ci ildə orta məktəbi bitirdikdən sonra o zamankı Azərbaycan Dövlət Universitetinin (indiki BDU) Tarix fakültəsinə qəbul olunmuşam. 1980-1983-cü illərdə isə universitetin göndərişi əsasında təhsilimi Moskva Dövlət Universitetinin

(MDU) Tarix fakültəsində davam etdirmişəm. 1983-cü ildə Moskva Dövlət Universitetinin Tarix fakültəsinin aspiranturasına daxil olub, 1987-ci ildə dissertasiya işini müdafiə edərək tarix elmləri namizədi (*tarix üzrə fəlsəfə doktoru*) elmi dərəcəsi aldım.

Ölkəmizə qayıtdıqdan sonra məhz doğma Tarix fakültəsində elmi-pedaqoji fəaliyyətə başladım. 1987-1994-cü illərdə Azərbaycan Dövlət Universitetinin (1989-cu ildən BDU) Tarix fakültəsində böyük laborant, Azərbaycan tarixi kafedrasında müəllim, baş müəllim, dosent vəzifələrində çalışmış, 1990-1994-cü illərdə BDU-da Tarix üzrə İxtisaslaşmış Dissertasiya Şurasının elmi katibi olmuşam. Eyni zamanda, 1992-1994-cü illərdə Tarix fakültəsinin dekan müavini kimi fəaliyyət göstərmək də nəsimə yazılıb.

Tarix fakültəsinin təşkili tarixi. İndi isə ölkəmizin ictimai-siyasi həyatında BDU-nun özü qədər əhəmiyyətli rolu və xidmətləri olan Tarix fakültəsinin fəaliyyətinə daha geniş aspektdə baxaq. 1919-cu ilin 1 sentyabrında təsis edilən, həmin ilin noyabrın 15-də Tarix-filologiya fakültəsi adı ilə elm və təhsil yoluna başlayan Tarix fakültəsi sonralar İctimai elmlər fakültəsi, və Pedaqoji fakültə adları altında fəaliyyətini davam etdirərək, nəhayət 1934-cü ildə BDU yenidən təşkil olunanda müstəqil fakültəyə çevirilib və fəaliyyətini daha sistemli şəkildə davam etdirməyə başlayıb.

1920-1922-ci illərdə Azərbaycan SSR xalq maarif komissarı olan Dadaş Bünyadzadə bu dövrdə Universitetin əsas vəzifələrinin siyasi dəyərlərə yönəldiyini irəli sürürdü: - *...türkləşmə, proletarlaşma, sosialist quruculuğunun praktik tapşırıqlarına bilavasitə uyğunlaşdırılmasına yönəldilən fakültələrin məqsədlərinin dəyişdirilməsi, tələbələrin marksist və leninçi dünyagörüşü əsaslarına uyğun sosial-siyasi tərbiyənin dirilməsi vəzifəsi və nəhayət, universitetin mədəni inqilab mərkəzinə çevrilməsi vəzifəsi ...* [3, 77].

Təsis olunarkən 509 tələbə və 95 azad dinləyici ilə fəaliyyətə başlayan Tarix fakültəsi 105 il ərzində minlərlə yüksək ixtisaslı kadrlar hazırlayıb. Bu gün fakültədə bakalavriatura üzrə əyani formada 1889, qiyabi formada isə 73 nəfər, eyni zamanda magistratura üzrə 157, doktorantura üzrə isə 60 nəfər təhsil alır. Ümumilikdə, fakültədə təhsil alanların sayı 2200 nəfərdən çoxdur [11].

Tarix fakültəsi fəaliyyətə başladığı ilk vaxtlarda burada dünya şöhrətli görkəmli alimlər – akademiklər V.V.Bartold, N.Y.Maar, A.Y.Krımiski, Ə.Qubaydullin, B.V.Çobanzadə, İ.M.Cəfərzadə və başqaları çalışmış və tələbələrə dərs demişlər.

1919-cu ildən başlayaraq XX əsrin 40-cı illərinin sonlarına qədər Tarix fakültəsinə Nikolay Aleksandroviç Dubrovski (fakültənin ilk dekanı), Leonid Aleksandroviç İşkov, Aleksandr Vasilyeviç Baqri, Tağı Abbas oğlu Şahbazi, Pyotr Petroviç Fridolin, Boris Nikolayeviç Tixomirov kimi görkəmli elm xadimləri rəhbərlik ediblər.

BDU-nun Tarix fakültəsində ilk əhəmiyyətli struktur dəyişikliyi 1941-ci ildə baş verib. Belə ki, bu ildə fakültədə Azərbaycan tarixi kafedrası fəaliyyətə başlayıb. XX əsrin 70-80-ci illərində isə Tarix fakültəsinin inkişafında yeni mərhələ başlayıb: yeni kafedralar və elmi-tədqiqat laboratoriyaları yaradılıb. Azərbaycan öz müstəqilliyini əldə etdikdən sonra isə yeni dövrün tələblərinə müvafiq olaraq Tarix fakültəsinin də strukturu və fəaliyyətində ciddi dəyişikliklər olub, müəyyən islahatlar həyata keçirilib.

Əgər 1919-1920-ci illərdə BDU-nun Tarix fakültəsində 13 professor, 5 dosent, 6 müəllim fəaliyyət göstərirdisə, bu gün fakültədə 20 professor, 49 dosent, 10 baş müəllim, 5 müəllim elmi-pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olur, eyni zamanda müxtəlif kafedraların nəzdində fəaliyyət göstərən Azərbaycanın maddi mədəniyyət tarixi və Dünya azərbaycanlıları: tarixi demoqrafiya elmi-tədqiqat laboratoriyaları və Tarix, Dil və Metodika Mərkəzində müasir tədqiqatlar aparılır.

Xüsusilə vurğulamaq lazımdır ki, Bakı Dövlət Universitetinin Tarix fakültəsi olduqca şərəfli tarixi inkişaf yolu keçərək fəaliyyətdə olduğu əsrdən artıq müddətdə Azərbaycan tarix elminin, ümumilikdə milli ideologiya və milli mənlilik şüurumuzun formalaşması və inkişaf etdirilməsində müstəsna rol oynayıb, milli mədəniyyətimizin inkişafı və milli-mənəvi ənənələrimizin qorunub saxlanmasına, gənc nəsillərin vətənpərvərlik ruhunun yüksəldilməsinə güclü təkan verib, peşəkar tarixçi mütəxəssislər hazırlayan elmi mərkəzə çevrilib.

Azərbaycanımızın minlərlə görkəmli dövlət və siyasi-ictimai xadimi məhz BDU-nun Tarix fakültəsinin yetirmələri – məzunlarıdır. Heç təsadüfi deyil ki, dünya şöhrətli ictimai-siyasi xadim, dahi şəxsiyyət, müstəqil Azərbaycanın qurucusu olan Ümummilli Lider Heydər Əliyev də BDU-nun Tarix

fakültəsinin məzunudur [6, s. 167]. Ulu Öndər Heydər Əliyev öz çıxışlarında BDU-nun məzununu olmağı ilə fəxr etdiyini dəfələrlə bildirmişdir: "Mən çox xoşbəxtəm ki, Bakı Dövlət Universitetinin məzunuyam". Həmçinin universiteti "*Azərbaycan xalqının, Azərbaycan Respublikasının milli sərvəti, milli iftixarı*" adlandırmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, Heydər Əliyevin Tarix fakültəsinə və elminə münasibəti xüsusi olmuşdur. 1994-cü ildə Bakı Dövlət Universitetinin 75 illik yubiley mərasimi mindəki çıxışında o Tarix fakültəsinin də adını vurğulayaraq onun ölkəmizdə elmin inkişafında müstəsna rolundan danışmışdır [8].

Yarandığı ilk gündən bu günədək uzun və çətin bir yol keçmiş, yüz il ərzində bir neçə dəfə adı dəyişilən Tarix fakültəsi Azərbaycanda nəinki tarix elminin inkişafına güclü təkan vermiş, eyni zamanda ictimai-siyasi ideologiyanın formalaşdırılması prosesində fəal iştirak etmişdir [7, 380]. 2008-ci ilin 15 sentyabrında Bakı Dövlət Universitetində olan Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Müzəffər Ali Baş Komanda cənab İlham Əliyev Tarix fakültəsinə də ziyarət edib. Prezidentin Tarix fakültəsinin də yerləşdiyi yeni tədris korpusunun açılışında iştirak etməsi, burada xalqımızın Ulu Öndəri, müasir Azərbaycan dövlətçiliyinin banisi, BDU-nun dünya şöhrətli məzununu Heydər Əliyevə həsr olunan stendlə, o cümlədən fakültənin kafedraları və auditoriyaları, akt zalı ilə tanış olması dövlət başçısının Bakı Dövlət Universiteti və onunla həmyaşd olan Tarix fakültəsinə verdiyi xüsusi önəm və qayğının təzahürü hesab oluna bilər. Ümumən Tarix fakültəsində müasir Azərbaycan dövlətçiliyində və 44 günlük Vətən müharibəsində əldə etdiyimiz tarixi Zəfərin qazanılmasına dahi şəxsiyyət Heydər Əliyevin və onun siyasi kursunun layiqli davamçısı, Prezident İlham Əliyevin tarixi rolunun, liderlik nümunəsinin dərinədən araşdırılması və tədrisə tətbiqi istiqamətində sistemli fəaliyyət icra olunur.

Tarix fakültəsinin ölkənin ictimai-siyasi və sosial-mədəni həyatında rolu. Fakültə ölkəmizin ictimai-siyasi və sosial-mədəni həyatında, dövlət quruculuğu və dövlət idarəetmə strukturlarında, elm və təhsil sistemində çalışan minlərlə yüksək ixtisaslı kadrların hazırlanmasında mühüm rol oynayır və bu töhfəsini bu gün də əzmlə davam etdirir. Tarix fakültəsi digər tərəfdən ölkəmizin yaşı min illərlə ölçülən olduqca zəngin tarixi və mədəni irsinin, əsrlərlə formalaşmış milli dəyərlərimizin tədqiqi və araşdırılmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Deyə bilərəm ki, fakültədə çağdaş dövrümüzün tələblərinə uyğun şəkildə tədrisin təşkili və təlim prosesində innovativ yanaşmalara, müasir və qabaqcıl təcrübələrin tətbiqinə xüsusi önəm verilir. Xüsusilə, digər yerli və beynəlxalq elmi və tədqiqat qurumları ilə yanaşı fakültənin Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Tarix və coğrafiya fakültəsi, xüsusən burada fəaliyyət göstərən Azərbaycan tarixi və Ümumi tarix və tarixin tədrisi texnologiyası kafedraları ilə məhsuldar elmi-pedaqoji əməkdaşlıq məmnunluq doğurur.

Bu gün BDU-nun Tarix fakültəsində ali təhsilin hər üç səviyyəsi – bakalavriat, magistratura və doktorantura səviyyələri üzrə tarix, tarixşünaslıq və mənbəşünaslıq, etnoqrafiya, antropologiya, regionşünaslıq və vətən tarixi kimi ixtisas sahələri üzrə ümumilikdə 40-dək ixtisas və ixtisaslaşmalar üzrə peşəkar tarixçi-tədqiqatçı mütəxəssislərin hazırlanması, eləcə də müvafiq ixtisaslar üzrə Dissertasiya Şurasının fəaliyyət göstərməsi, fakültənin bir çox yerli və beynəlxalq elmi-tədqiqat qurumları ilə səmərəli qarşılıqlı əlaqələri burada gedən inkişafın bariz nümunəsidir.

Son illərdə fakültənin alimlərinin əsərlərinin xarici nüfuzlu jurnallarda, o cümlədən "Scopus" bazasında indeksləşmiş jurnallarda dərc olunması olduqca sevindirici haldır.

Hazırda fakültənin tərkibində fəaliyyət göstərən Azərbaycan tarixi (humanitar fakültələr üzrə), Azərbaycan tarixi (təbiət fakültələri üzrə), Arxeologiya və etnoqrafiya, Asiya və Afrika ölkələri tarixi, Avropa və Amerika ölkələrinin yeni və müasir tarixi, Qədim dünya və orta əsrlər tarixi, Mənbəşünaslıq, tarixşünaslıq və metodika, Slavyan ölkələri tarixi, Türk xalqları tarixi və Qafqaz xalqları tarixi kafedralarında müvafiq sahələr üzrə tədqiqatların aparılması və tədris prosesinin yüksək səviyyədə qurulması istiqamətində aparılan ardıcıl işlər olduqca diqqətəlayiqdir. Xüsusən, son illər fakültədə yeni ixtisasların və müxtəlif xarici universitetlərlə ikili diplom proqramlarının yaradılması istiqamətində görülən işləri qeyd etmək lazımdır.

Nəticə. Müasir dövrdə, tarixi Zəfərin yaratdığı yeni tarixi reallıqları və ölkəmizin dünya miqyasında əldə etdiyi haqlı mövqeyini nəzərə alaraq, sovetlər dönəmində uzun illər ərzində Azərbaycan tarixi və tarixşünaslığında edilən saysız təhriflərin aradan qaldırılması, milli tariximizin tam obyektiv şəkildə yenidən işlənilməsi prosesində müvafiq qurumlarla yanaşı, eyni zamanda universitetlərin tarix

fakültələrinin də üzərinə böyük vəzifələr düşür. İnanıram ki, BDU-nun Tarix fakültəsi də bu istiqamətdə milli tarix elmimizə böyük töhfələr verəcək, bundan sonra da yeni nəsil tarixçilərin yetişdirilməsində müstəsna xidmətlər göstərəcəkdir.

Bir daha Azərbaycan ali təhsil tarixində özünəməxsus yeri olan, bir əsrdən çoxdur ölkəmizə və dünyaya ziya işığı saçıran Bakı Dövlət Universitetini və onun Tarix fakültəsini 105 illik yubiley münasibəti ilə təbrik edir, universitetə və fakültəyə davamlı uğurlar arzulayıram.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (Stenoqrafik hesabatlar). II cild. Bakı, "Azərbaycan" nəşriyyatı, 1998. - 992 s.
2. Bakı Dövlət Darülfununun təsisisi (sənədlər toplusu). Bakı, Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, 1989. – 89 s.
3. Razumovski V.İ., Makovelski A.O.. Bakı şəhərində universitetin yaradılması. Bakı, Nurlar Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, 2014, 112 s.
4. Hacıyev S.T., Süleymanov R.C. Tarix fakültəsinin tarixi. 1919-2009. Bakı, Nurlar nəşriyyatı, 2010, 272 s.
5. Aslan Atakişiyev. M.Ə.Rəsulzadə adına Bakı Dövlət Universitetinin tarixi. İki hissədə. I hissə. Bakı, Bakı Universitetinin nəşriyyatı, 1991, 528 s.
6. Hüseynova İ.M. Tarix. Zaman. Düşüncələr. Çoxcildli əsər. I cild. Bakı, Elm və təhsill, 2016, 512s.
7. Məhərrəmov A. Bakı Dövlət Universiteti 95. Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2014, 576 s.
8. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin Məmməd Əmin Rəsulzadə adına Bakı Dövlət Universitetinin 75 illik yubileyinə həsr olunmuş təntənəli mərasimdə nitqi. Respublika Sarayı, 26 noyabr 1994-cü il. - <http://lib.aliyev-heritage.org/print.php?lang=az&page=3631526> [10.10.2024].
9. Tarix fakültəsi üzrə ixtisaslar / Bakı Dövlət Universitetinin rəsmi sahifəsi. - http://bsu.edu.az/az/content/tarix_fakltsi_zr_ixtisaslar [10.10.2024].
10. Bakı Dövlət Universitetinin rəsmi sahifəsi.- http://bsu.edu.az/az/content/tarix_cdv1 [10.10.2024].
11. BDU-105: Zəngin ənənələri olan Tarix fakültəsi / AzərTac, 23.08.2024. - https://azertag.az/xeber/bdu___105_zengin_eneneleri_olan_tarix_fakultesi-3147438 [10.10.2024].

ДЖАФАР ДЖАФАРОВ

*Ректор Азербайджанского Государственного Педагогического Университета,
доктор исторических наук, профессор*

ИСТОРИЧЕСКИЙ ФАКУЛЬТЕТ, КОТОРЫЙ ПИШЕТ ИСТОРИЮ

История организации и развития высшего образования в Азербайджане начинается непосредственно с основания Бакинского государственного университета. Исторический факультет, созданный при создании Бакинского государственного университета, закладывает основу преподавания и исследования истории в Азербайджане. Кафедры играют важную роль в структуре факультета. Основными кафедрами, преподававшими историю на факультете, были кафедры «Всеобщая история», «Археология», «История стран Азии и Африки», «История тюркских народов», «История древнего мира» и «История средних веков» и другие. По мере развития исторической науки в Азербайджане и подготовки новых учебных программ для преподавания истории в соответствии со временем создавались новые кафедры. При сравнении эпохи создания факультета, советского периода и периода независимости известно, что в структуре произошли серьезные изменения. На организацию структуры исторического факультета сильное влияние оказали требования времени, знания и умения, важные для подготовки кадров в области истории, а также важные достижения исторической науки. Преподавательская деятельность и научные исследования на историческом факультете всегда осуществлялись параллельно. Эти исследования так и не остались в стенах университета, они распространились даже за пределы

Азербайджана, были установлены научные связи. На факультете работали или проводили исследования многие ученые с мировым именем; установлены связи с рядом научных и образовательных центров мира.

Ключевые слова: Бакинский Государственный Университет, Исторический факультет, Азербайджанское образование.

JAFAR JAFAROV

ASPU rector, Doctor of Historical Sciences, professor

FACULTY OF HISTORY WHO WROTE THE HISTORY

The history of the organization and development of higher education in Azerbaijan begins with the establishment of Baku State University. The establishment of the Faculty of History and Philology, established with the establishment of Baku State University, lays the foundation for the teaching and research of historical science in Azerbaijan. Comparing the period of the faculty's establishment, the Soviet period and the period of independence, it is clear that significant changes have taken place in the structure. The requirements of the time, the knowledge and skills necessary for the training of historians, the important achievements of historical science had a serious impact on the organization of the structure of the Faculty of History. Chairs are important in the structure of the faculty. The departments of General History, Archeology, countries of Asia and Africa, History of Turkic Peoples, Department of Ancient World History and Medieval History and other departments were the main departments teaching history at the faculty. As Azerbaijan's history developed scientifically and new curricula were developed for the purpose of teaching history, new departments were established in accordance with the time.

Keywords: Baku State University, Faculty of History, Azerbaijan education.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 oktyabr 2024-cü il.

Məqalə Redaksiya heyətinin qərarı ilə nəşr edilib.

Tarix fakültəsi - 105

UOT 94(479.24)

İBRAHİM ZEYNALOV

*Bakı Dövlət Universitetinin professoru,
Tarix fakültəsinin dekanı, tarix elmləri doktoru*
ibrahimzeynalov@bsu.edu.az

RƏŞAD CABBAROV

Bakı Dövlət Universiteti
rashadcabbarov@bsu.edu.az

BDU-105: ZƏNGİN ƏNƏNƏLƏRİ OLAN TARİX FAKÜLTƏSİ

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/106/59-72>

70 ilə yaxın bir müddətdir ki, Bakı Dövlət Universiteti və ümummillə lider Heydər Əliyevin adları qoşa səslənir. Bu adların vəhdəti Azərbaycanın siyasi qüdrəti ilə mənəvi yüksəliş birliyinin rəmzi ifadəsi kimi qavranılır. Ulu öndər Heydər Əliyev ölkəmizin siyasi iradəsinin aparıcı qüvvəsi Bakı Dövlət Universiteti isə mədəniyyətimizin, elmimizin, təhsilimizin möhtəşəm məbədi kimi vəzifəni yerinə yetirir, milli-mənəvi dəyərlərimizin zənginləşməsində, milli ruhlu, vətənpərvər gənc nəslin yetişdirilməsində müstəsna rol oynayır. Məqalədə xalqımızın dahi oğlu, dünya şöhrətli dövlət xadimi və siyasətçi Heydər Əliyevin Bakı Dövlət Universiteti və bu böyük təhsil məbədinin yaşadı olan Tarix fakültəsi haqqında söylədiyi fikirlərdən, bu təhsil ocağına verdiyi dəyərdən, göstərdiyi dəyər və qayğıdan bəhs olunur. Məqalənin məzmununda ulu öndər Heydər Əliyevin Bakı Dövlət Universitetinin yubileylərində, burada keçirilən müxtəlif mərasimlərdə çıxışları və onun layiqli davamçısı olan, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev, ulu öndərin ideyalarının müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsində, 44 günlük Vətən müharibəsində şanlı zəfər qazanmasında, ölkəmizin ərazi bütövlüyünün təmin olunmasında, bütün ölkə ərazisində suverenliyimizin bərqərar olunmasıdakı misilsiz fəaliyyəti əsas yer tutur. Məqalədə Tarix fakültəsinin 105 illik tarixindən, onun keçdiyi şərəfli yoldan, həmçinin fakültənin formalaşmasında, inkişafında rolu olan görkəmli şəxsiyyətlərdən, alimlərdən, fakültədə əldə edilən elmi nailiyyətlərdən, elmi əlaqələrdən və fakültənin bu günündən bəhs olunur.

Açar sözlər: Azərbaycan Respublikası, Bakı Dövlət Universiteti, Tarix fakültəsi, ümumillə lider Heydər Əliyev, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev, 1969-cu il 5 avqust tarixi, Azərbaycan KP MK-nın plenumu, publik şəxs.

Giriş. Hər bir xalqın milli şüurunun, milli mənliyinin formalaşması onun elminin, təhsilinin, mədəniyyətinin inkişafı və səviyyəsi ilə şərtlənir. Bəşəri sivilizasiyanın ən yüksək pilləsinə yüksəlmək kimi şərəfli yol keçmiş xalqlar hər şeydən əvvəl elm və təhsilin, mədəniyyətin inkişafına borcludur.

Müstəqil dövlətimiz üçün taleyüklü məsələlərin həyata keçirilməsi tariximizin bir çox qaranlıq səhifələrini açmaqla kimliyimizi tam müəyyən etməyi, milli kökləri ilə bağlı yeni təfəkkürlü gənc nəsil yetişdirilməsini zəruri edir. Keçid dövrünün çətinliklərinə, ağır proseslərinə baxmayaraq, biz öz tarixi keçmişimizin çox dəyərli səhifələrini qısa bir müddətdə açmış və xalqa göstərməyə nail olmuşuq. Xalqımızın hər bir övladı öz tarixi keçmişini, varisi olduğu mədəni irsi daha dərinləndirərək, böyük qürur hissi duymağa başlayır və sözsüz ki, bununla fəxr edir. Ulu öndər məmləkətimizin

siyasi idarəsinin aparıcı qüvvəsi, Bakı Dövlət Universiteti isə mədəniyyətimizin, elmimizin, təhsilimizin möhtəşəm məbədi kimi tarixi vəzifəni yerinə yetirir. Əslində, universitetimizin tarixi Azərbaycan təhsilinin və mədəniyyətinin inkişafı tarixidir.

XX əsrin 60-cı illərinin ikinci yarısında Azərbaycanda hökm sürən uzunmüddətli gerilik, sosial-iqtisadi çətinliklər, böhran vəziyyəti, milli ənənələrimizə hücumlar, dilimizin sıxışdırılması, rüşvətxorluğun, korrupsiya hallarının güclənməsi Bakı Dövlət Universitetində də mənfi meyillərin meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur.

Respublikanın belə bir ağır vəziyyətində, 1969-cu il iyulun 14-də Heydər Əliyev Azərbaycanda siyasi rəhbərliyə gəldi [1].

1969-cu il avqustun 5-də Heydər Əliyevin təşəbbüsü və rəhbərliyi ilə plenum keçirildi. Plenumda respublikanın sosial-iqtisadi, siyasi, mədəni həyatında, o cümlədən, elm və təhsil sahəsində də mövcud olan nöqsanlar, qüsurlar ciddi tənqid olundu və bütün bunların aradan qaldırılmasının yolları müəyyənləşdirildi.

1969-1982-ci illərdə Azərbaycanın ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi və mədəni həyatında, o cümlədən, elm və təhsil sahəsində də intibah dövrü başladı. Həmçinin, Bakı Dövlət Universitetinin həyatında və fəaliyyətində də yeni yüksəliş mərhələsi başladı. Bu illərdə Universitetinin fəaliyyətinin genişlənməsinə, onun maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsinə, kadr potensialının artırılmasına xüsusi qayğı və diqqət göstərildi. Tədris işinin yaxşılaşdırılmasına, elmin inkişafına, elmi əlaqələrin genişləndirilməsinə yönələn tədbirlər görüldü.

1993-cü ilin iyununda Heydər Əliyevin yenidən Azərbaycan Respublikasının rəhbərliyinə gəlməsi ilə ölkədə olduğu kimi Bakı Dövlət Universitetinin fəaliyyətində də yeni mərhələ başladı.

1994-cü il 26 noyabrda Ulu Öndər Bakı Dövlət Universitetinin 75 illik, 1999-cu ildə isə 80 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında fərman imzaladı. 1994-cü ilin noyabrında Heydər Əliyev sarayında (Respublika sarayı) ümummilli lider Heydər Əliyevin iştirakı ilə Universitetin 75 illik yubileyi keçirildi.

Milli dövlətçiliyimizin bərpasından sonra (1991-ci il, 18 oktyabr) bütün sahələrdə olduğu kimi Bakı Dövlət Universitetinin yeni mərhələ fəaliyyətində də – yenidənqurma dövrü başladı. Təhsilin və elmin inkişafı ilə bağlı dövlət strategiyası və standartları müəyyən edilməyə, islahatlar aparılmağa start yarandı. Beləliklə, Ulu Öndərin yenidən Azərbaycan rəhbərliyinə gəlməsi Bakı Dövlət Universitetinin kollektivində də böyük ümidlər və inam oyatdı. Dövlət siyasəti olaraq təhsil sahəsində həyata keçirilən strateji xətt, digər təhsil ocaqları kimi Bakı Dövlət Universitetində də əsaslı islahatların aparılmasına şərait yaratdı, onun gələcək inkişafını təmin etdi [2, s.201].

1993-1994-cü tədris ilindən Bakı Dövlət Universitetində əsaslı islahatların, yenidənqurmaların aparılmasına başlanıldı. Beləki, 1994-cü ildə Beynəlxalq münasibətlər və beynəlxalq jurnalistika kafedrası yarandı. Həmin ildə geokimya, mineralogiya, fiziki elektronika ixtisasları açıldı. 1994-cü ilin sentyabr ayında isə Bakı Dövlət Universitetinin nəzdində Bakı Türk Liseyi təsis olundu.

1994-cü il sentyabrın 3-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev Bakı Dövlət Universitetinin 75 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında fərman imzaladı. Bu fərmana əsasən, həmin ilin (1994-cü il) noyabrın 26-da Respublika sarayında (indiki Heydər Əliyev sarayı-red) Universitetin 75 illiyi təntənəli şəkildə qeyd olundu.

Yubiley mərasimindəki nitqində ulu öndər Heydər Əliyev Bakı Dövlət Universitetinin 75 illik fəaliyyətini yüksək qiymətləndirdi, bu təhsil məbədinin yaranmasını əlamətdar hadisə kimi dəyərləndirdi və qeyd etdi ki, “Azərbaycan xalqının, Azərbaycan Respublikasının milli sərvəti, milli iftixarı” adlandırdı və dedi: “...Biz Bakı Dövlət Universiteti haqqında danışanda Azərbaycanın həm elmini, həm təhsilini, həm mədəniyyətini, həm də bütün xalqımızın savadlanmasını düşünürük”. Ümummilli lider Heydər Əliyev daha sonra nitqində söylədi: “Azərbaycan elmi dünyanın qabaqcıl elmləri sırasındadır. Onun inkişafında Bakı Dövlət Universitetinin fəaliyyəti əvəzsizdir. Bakı Dövlət Universiteti yarandığı gündən Azərbaycanda elmi inkişaf etdirən mərkəzə çevrilmişdir. Sonrakı dövrlərdə Azərbaycanda yaranmış elmi-tədqiqat institutlarının əksəriyyəti, elmi ocaqlarının hamısı öz başlanğıcını Bakı Dövlət Universitetindən götürmüşdür”.

75 illik yubileydən sonra universitetdə əhəmiyyətli yeniliklər baş verdi. BDU Elmi Şurasının 28 oktyabr 1994-cü il tarixli qərarı ilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev Bakı Dövlət Universitetinin Fəxri doktoru adına layiq görüldü.

1999-cu ildə BDU-nun yaradılmasının 80 illiyi tamam oldu. Ulu öndər Heydər Əliyev bu münasibətlə Universitet kollektivinə ünvanladığı təbrik məktubunda yazırdı: *“Azərbaycanın tərəqqisi, inkişafı, çiçəklənməsi uğrunda böyük əzmlə çalışan vətənpərvər ziyalılarının çoxu bu milli təhsil ocağının yetirmələri olmuşdur. Universitet 80 illik tarixi ərzində respublikamızın elm, mədəniyyət və ədəbiyyat sahələrində görkəmli simalar bəxş etmişdir ... Diqqətə layiqdir ki, Bakı Dövlət Universiteti öz fəaliyyətinin bütün dövrlərində elm və təhsil məbədi olmaqla yanaşı, həm də Azərbaycan inkişafında, milli şüurun, vətənpərvərlik ruhunun inkişafında xidmətlər göstərmiş və bir mərkəz rolunu oynamışdır”* [3].

BDU-nun 80 illik yubeliyində Ümumilli lider Heydər Əliyev qeyd etmişdir ki, Azərbaycan xalqının XX əsrin əvvəllərindən başlanmış kütləvi şəkildə maariflənməsi, savadlanması prosesində Bakı Dövlət Universitetinin açılması əlamətdar tarixi bir hadisə olmuşdur.

Ümumilli lider: *“Azərbaycanın tərəqqisi, inkişafı və çiçəklənməsi uğrunda böyük əzmlə çalışan vətənpərvər ziyalılarının çoxu bu milli təhsil ocağının yetirmələri olmuşdur. BDU – öz fəaliyyətinin bütün dövrlərində elm və təhsil məbədi olmaqla yanaşı, həm də Azərbaycan dilinin inkişafında, milli şüurun, vətənpərvərlik ruhunun inkişafında xidmətlər göstərmiş bir mərkəz yolunu oynamışdır. Biz inanırıq ki, BDU – kollektivi ölkəmizin inkişafı və xalqımızın tərəqqisi üçün əllərindən gələni əsirgəməyəcək Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyinin, milli dövlətçiliyinin qorunub möhkəmləndirilməsi işinə sədaqətlə xidmət göstərəcək milli kadrların yetişdirilməsində var qüvvənizi sərf edəcəksiniz”*.

Universitenin inkişafına, onun beynəlxalq əlaqələrinin daha da genişlənməsinə böyük qayğı və diqqətin nəticəsi idi ki, ölkə Prezidentinin *“Azərbaycan Respublikasında təhsil sisteminin təkmilləşdirilməsi haqqında”* 13 iyun 2000-ci il tarixli fərmanına uyğun olaraq, Bakı Dövlət Universitetinə özünü idarəetmə prinsipi əsasında fəaliyyət göstərən təhsil müəssisəsi statusu verildi.

Bu dövrdə (2001-2002-ci tədrisilində) BDU-da professor-müəllim heyətinin sayı 1301 nəfər təşkil edirdi ki, onlardan 179 nəfəri elmlər doktoru, professor, 400 nəfəri elmlər namizədi (fəlsəfə doktoru) dosent idi [4, s.204].

Beləliklə, Ulu Öndərin Azərbaycanda Prezidentliyi -1993-2003-cü illərdə Bakı Dövlət Universitetinin fəaliyyət dövrü yenidənqurma, intibah, yüksəliş, elmin, təhsilin tərəqqisi kimi səciyyələnir. Bu dövrdə Universitet Ümumilli lider Heydər Əliyevin qayğısı və diqqəti sayəsində şanlı, əhəmiyyətli uğurlara imza atmışdır.

Azərbaycan xalqının ümumilli lideri Heydər Əliyev BDU-nun xalqımız, dövlətçiliyimiz və milli-mənəvi saflığımızın qorunması sahəsində tarixi xidmətlərini həmişə yüksək qiymətləndirmişdir.

Ulu Öndər qeyd edirdi ki, *“Azərbaycanda milli-azadlıq hərəkatının yaranması, inkişaf etməsi, tariximizin səhifələrinin təxribatdan, təhriflərdən qorunması, əsrlərdən-əslərə xalqımızın böyük tarixə, böyük mədəniyyətə malik olması, böyük mənəviyyət sahibi olmasının dəyərləndirilməsi – bunlar hamısı XX əsrdə alimlərimizin, müəllimlərimizin, ali təhsil ocaqlarında çalışanların fəaliyyəti nəticəsində olmuşdur. Bu sahədə BDU-nun xidmətləri çox böyükdür”*.

2003-cü ilin oktyabrında ümumxalq səsverməsi ilə Ulu Öndərin ən layiqli davamçısı, Heydər Əliyev məktəbinin yetirməsi İlham Əliyev Prezident seçildi. Xalqımız Ulu Öndərin fiziki itkisindən nə qədər çox kədərlənsə də, təskinliyini onda tapır ki, bu gün ümumilli lider Heydər Əliyevin şah əsəri olan müstəqil Azərbaycan etibarlı əllərdədir, davamlı və dinamik inkişaf tempinə malikdir. Ölkənin itirilmiş torpaqları azad olub və ərazi bütövlüyü təmin olmuşdur. Dünya şöhrətli dahi şəxsiyyətdən *“Ona özüm qədər inanıram və gələcəyinə böyük ümidlər bəsləyirəm”*, - qiymətini alan Prezident İlham Əliyev Azərbaycanın bugünkü və gələcək inkişafının təminatçısı ola bildi. Ulu Öndərin verdiyi qiyməti və inamı daha yüksək səviyyədə doğrultdu. O, Azərbaycanın çağdaş tarixinə yeni missiya ilə daxil olmuşdur. Ölkə Prezidentin rəhbərliyi altında Azərbaycan özünün milli dövlətçiliyinin növbəti daha şərəfli mərhələsini yaşayır.

2003-cü ildən sonrakı 20 ildən çox bir dövrdə bütün ölkənin həyatında bugünkü və gələcək inkişafı, dövlət müstəqilliyinin əbədiyi, torpaqlarımızın mənfur erməni faşistlərindən azad olması,

ölkəmizin ərazi bütövlüyü təmin edilməsi sahəsində misilsiz işlər görüldü, düşməndən azad olunmuş vətən torpaqlarında sürətli quruculuq işlərinə, torpaqlarından qaçqın düşmüş vətəndaşlarımızın öz torpaqlarına qayıdışı başladı. Bütün bunlarla yanaşı respublikada elm və təhsilin inkişafına, o cümlədən Bakı Dövlət Universitetinə, onun müasir təhsil kompleksinə çevrilməsinə, dünyanın müasir universitetləri səviyyəsinə qaldırılmasına xüsusi diqqət və qayğı göstərilməyə başlandı.

2004-cü ildə İqtisadiyyat kafedrası ləğv edilərək, onun bazasında Ümumi iqtisadiyyat və İqtisadi nəzəriyyə kafedraları, Sosial elmlər və psixologiya fakültəsində Fəlsəfə və Sosiologiya kafedrası ləğv edilərək, onun bazasında Sosiologiya kafedrası, Jurnalistika fakültəsində Beynəlxalq jurnalistika, Kimya fakültəsində Ekoloji kimya, Biologiya fakültəsində Torpaqşünaslıq, Şərqşünaslıq fakültəsində Uzaq Şərq dilləri və ədəbiyyatı kafedraları yaradılmışdır [4, 206].

Qeyd edək ki, Filologiya, Coğrafiya, Fizika, Tarix, Hüquq, Kimya və digər fakültələrin strukturlarında islahatlar aparıldı, yeni kafedralar və yeni strukturlar yaradıldı. 2011-ci ildə Türk və Qafqaz xalqları kafedrasının bazası əsasında müstəqil Türk xalqları tarixi və Qafqaz xalqları tarixi kafedraları, Geologiya kafedrasının strukturuna daxil olan Paleontologiya, tarixi geologiya və ümumi geologiya kafedraları birləşdirilərək vahid ümumi və tarixi geologiya kafedrası yaradıldı. Həmçinin, 2011-ci ildə Kimya, Coğrafiya və Biologiya fakültələrinin potensialı əsasında Ekologiya və torpaqşünaslıq fakültəsi yaradıldı.

“Azərbaycan – 2020: Gələcəyə baxış” inkişaf konsepsiyasına uyğun olaraq, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 29 aprel 2016-cı il tarixli sərəncamı ilə Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Qazax filialı BDU-nun tabeliyinə verildi. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 21 iyun 2017-ci tarixli sərəncamına əsasən, Bakı Dövlət Universitetinə Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin tabeliyində publik hüquqi şəxs statusu verildi.

Bakı Dövlət Universitetində ali təhsilin hər üç-bakalavriat, magistratura və doktorantura səviyyəsində kadr hazırlığı Avropa Kredit Transfer Sistemində uyğunlaşdırılmışdır.

1919-cu ildə 44 əməkdaşla fəaliyyətə başlayan universitetdə hazırda (2024-cü ildə) 16 fakültə, müxtəlif elmi istiqamətlərdə ali təhsilin bakalavriatura səviyyəsində 66 ixtisas üzrə 23 mindən çox, magistratura səviyyəsində 235 ixtisaslaşma üzrə 1553 nəfər təhsil alır. Həmçinin, elmi kadrların hazırlığı sahəsində həyata keçirilən tədbirlərə müvafiq olaraq, doktorantura səviyyəsində 114 ixtisas üzrə 700 nəfərdən çox doktorant təhsilini davam etdirir [5].

Universitet tələbələrinin təlim-tərbiyəsi ilə 122 kafedra, 1500 nəfərdən çox professor-müəllim məşğul olur. Hazırda Bakı Dövlət Universitetində 300 nəfərdən çox elmlər doktoru, professor, 800 nəfərdən çox fəlsəfə doktoru, dosent 23 min nəfərdən çox tələbənin təlim-tərbiyyəsi və elmi tədqiqatla məşğuldurlar. 105 il ərzində BDU-nun 200 min nəfərdən çox yüksək ixtisaslı məzun bitirmişdir.

2006-2009-cu illərdə BDU-nun bütün fakültələrində I kurslarda kredit sistemi tətbiq edildi. 2008-ci ildə Yeni tədris korpusu (3№-li) istifadəyə verildi. Hazırda bu korpusda Tətbiqi riyaziyyat və kibernetika, Mexanika-riyaziyyat və Tarix fakültəsi fəaliyyət göstərir.

Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin 24 aprel 2009-cu il tarixli Sərəncamına əsasən BDU-nun 90 illiyi qeyd olundu. Yubiley mərasimi 2009-cu il noyabrın 2-də keçirildi [6].

Mərasimdə çıxış edən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev BDU kollektivini təbrik edərək dedi: *“Bakı Dövlət Universitetinin çox gözəl və uzun tarixi vardır. 1919-cü ildə təsis edilmiş universitet 90 il ərzində Azərbaycanın hərtərəfli inkişafında çox mühüm rol oynamışdır. Bakı Dövlət Universiteti Azərbaycan müstəqiliyini əldə edəndən bir il sonra Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Parlamenti tərəfindən təsis edilmişdir. Bu, çox düşünülmüş və uzaqgörən bir addım idi... Azərbaycanda savadsızlığın aradan qaldırılması və intellektual potensialın gücləndirilməsi üçün Universitetin yaradılması çox mühüm hadisə olmuşdur... Düzdür, o zaman müəyyən ideoloji çərçivələri daxilində fəaliyyət göstərmişdir. Ancaq buna baxmayaraq, Bakı Dövlət Universiteti Azərbaycanın inkişafı, Azərbaycanda təhsil inkişafı, elmi potensialın gücləndirilməsi üçün çox mühüm rol oynamışdır. Bu rol bu gün də davam edir. Çox sevindirici haldır ki, Bakı Dövlət Universiteti bütün bu illər ərzində Azərbaycanda təhsil sahəsində öz aparıcı rolunu qoruyub saxlaya bilmişdir və bu gün bu rol daha da güclənir. Bu bir daha onu göstərir ki, Universitetin çox zəngin ənənələri, çox böyük potensialı, professor-müəllim heyətinin təcrübəsi, tələbələrin oxuması və təhsilə verdikləri önəm vardır ... Bakı Dövlət Universiteti*

müxtəlif dövrlərdə Azərbaycanın hərtərəfli inkişafı üçün öz dəyərli töhfələrini vermişdir” [4, s.210-211].

Ölkə Prezidenti xüsusi olaraq vurğuladı ki, xalqımızın ümummilli lideri Heydər Əliyev də Bakı Dövlət Universitetinin məzunu olub və Azərbaycanda hakimiyyətdə də olduğu bütün dövrlərdə Bakı Dövlət Universitetinin inkişafı üçün çox böyük diqqət və qayğı göstərmişdir. Ulu Öndər Universitetin ən mühüm əhəmiyyət kəsb edən tədbirlərində iştirak etmiş və geniş nitq söyləmişdir.

BDU-nun 90 illik yubileyindən keçən illərdə təhsilin və elmin inkişafına və təhsilin dünyanın qabaqcıl təcrübəsinə uyğun olaraq təkmilləşdirilməsinə, dövlət qayğısı, diqqəti daha da artırılmışdır.

Ölkə başçısı onu da qeyd etmişdir ki, təhsilin səviyyəsinin qaldırılması üçün hələ çox işlər görülməlidir, ən mütərəqqi təcrübənin öyrənilməsi və tətbiqi ilə yanaşı, gənclərin milli vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə olunması işinə, yüksək ixtisaslı, dərin biliklərə yiyələn, dünya standartlarına cavab verə bilən mütəxəssislərin hazırlanması işinə diqqət artırılmalıdır.

Sonda Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev dedi: *“Azərbaycanı irəliyə aparan çox gözəl və milli ruhda böyüyən nəsil yetişir. Müəllimlərin, əlbəttə ki, bu işdə rolu, bəlkə də, ən önəmli roldur. Çünki, müəllimlər tələbələrə öz biliyini çatdırırlar. Eyni zamanda, gənc nəslin hansı formada böyüməsinə də müəllimlərin böyük təsiri vardır. Mən bu fürsətdən istifadə edərək Bakı Dövlət Universitetinin bütün professor-müəllim heyətinə uzun illər çox vacib funksiya daşıdıqlarına görə öz minnətdarlığımı bildirmək istəyirəm*” [6].

Prezidentin BDU-nun 90 illik yubileyindəki nitqi müasir dövrdə Azərbaycanın, o cümlədən Bakı Dövlət Universitetində elm və təhsil sisteminin gələcək inkişafının əsas strategiyasını, onun məqsəd və vəzifələrini, mahiyyətini, həyata keçirilmə yollarını və üsullarını dəqiq müəyyənləşdirildi, onun perspektivləri açıqladı. Yubiley mərasimində Prezident İlham Əliyevə Bakı Dövlət Universitetinin Fəxri doktoru diplomu təqdim olundu [4, 212-213].

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin *“Bakı Dövlət Universitetinin 100 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında”* 14 noyabr 2017-ci il sərəncamı və sərəncama uyğun olaraq, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 21 may 2018-ci il tarixli qərarı ilə Universitetin 100 illik yubileyinə həsr olunmuş Tədbirlər planı Bakı Dövlət Universitetinə çox böyük diqqət və qayğısının ifadəsi və göstəricisi idi.

Plana uyğun olaraq 2019-cu il 28-29 mayda Rumıniyanın paytaxtı Buxarest şəhərində Qara Dəniz Universitetləri şəbəkəsi Baş Assambleyasının və Buxarest Universitetinin təşkilatçılığı ilə 2019-cu il 12 iyun tarixində Paris şəhərində, UNESCO-nun Baş qərargahında və digər nüfuzlu təşkilatlarda, o cümlədən Avropanın mədəniyyət mərkəzlərindən biri olan Vyana şəhərində də, BDU-nun keçdiyi şərəfli yola, onun fəaliyyətinə, Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında, ölkədə elmin və təhsilin inkişafındakı roluna diqqət çəkildi. Universitetin təkcə ölkə daxilində deyil, beynəlxalq səviyyədə də elmi nailiyyətlərin əldə edilməsində xüsusi rolu olduğu göstərildi. Həmçinin, sülhün, millətlərarası dialoqun, mədəni müxtəlifliyin, elmi əməkdaşlığın qurulması və inkişafında Bakı Dövlət Universitetinin rolu xüsusi qeyd olundu.

Yubiley mərasimlərində Bakı Dövlət Universitetinin rektoru Elçin Babayev Universitetinin keçdiyi şərəfli yol, onun uğurları, nailiyyətləri, Azərbaycanda elmin, təhsilin və milli mədəniyyətimizin inkişafındakı rolundan, yüksək ixtisaslı kadrların hazırlanması sahəsindəki fəaliyyətindən danışmaqla yanaşı, Universitetin bugünkü planları və yaxın gələcək üçün qarşıya qoyulan hədəfləri barədə ətraflı məlumat verdi.

BDU-nun 100 illik yubiley mərasimlərində çıxış edənlər Azərbaycanın BDU-nun 100 illik tarixindən, onun nailiyyətlərindən danışdılar. BDU-nun milli dövlətimizin ən böyük və əsas sərvətindən biri olduğu, onun müsəlman Şərqində ilk Avropa tipli məktəb olduğu vurğulandı.

Həmçinin, Bakı Dövlət Universitetinin 100 illik yubileyi ilə bağlı Mingəçevir Dövlət Universitetində, Azərbaycan Tibb Universitetində, Azərbaycan Dövlət Universitetində, Sumqayıt Dövlət Universitetində, Azərbaycan Pedaqoji Universitetində, Bakı Mühəndislik Universitetində, Lənkəran Dövlət Universitetində, BDU-nun Qazax filialında və bir sıra digər elm, təhsil və mədəniyyət ocaqlarında konfranslar, dəyirmi masalar və tədbirlər təşkil edilmişdir.

Son beş ildə Bakı Dövlət Universitetində Dünya standartlarına cavab verən iş şəraiti yaradılması, professor-müəllim heyətinin və tələbələrin modern auditoriyalarla təmin olunması, elmin və təhsilin səviyyəsinin müasir tələblərə uyğun səviyyəyə çatdırılması və d. sahələrdə ciddi islahatlar və tədbirlər keçirilmiş və bu gündə bu istiqamətdə işlər uğurla davam etdirilir. Müasir tələblərə cavab verən yeni laboratoriyalar, elmi tədqiqat mərkəzləri, kitabxana, auditoriyalar və s. yaradılır. Universitetin maddi-texniki bazasının yaxşılaşdırılması və möhkəmləndirilməsi sahəsində əhəmiyyətli işlər görülməkdədir.

2023-2024-cü tədris ilində BDU-nun 2 nömrəli tədris korpusu müasir standartlara cavab verən səviyyədə yenidən qurulmuş və professor-müəllim və tələbə kollektivinin istifadəsinə verilmişdir.

Şərqdə, müsəlman-türk dünyasında ilk hüquqi-demokratik respublika olan AXC-nın bu il 106 illiyi qeyd olundu. Bununla müstəqil milli dövlətçiliyimiz bərpa oldu. AXC 23 aylıq fəaliyyəti dövründə zəngin dövlət quruculuğu təcrübəsi ilə milli dövlətçilik tariximizdə silinməz izlər qoydu; dövlət quruculuğu; sosial-iqtisadi, ordu, mədəniyyət quruculuğu sahələrində böyük və əhəmiyyətli işlər görüldü:

- Yeni qurulan demokratik respublikamız defakto və beynəlxalq aləmdə tanındı;
- Dövlət atributları: himnimiz, dövlət bayrağımız və gerbimiz qəbul edildi;
- Parlamentin, ordunun və digər çox vacib təsisatlar yaradıldı;
- O, cümlədən xalqımızın milli tarixində misilsiz rol oynayan BDU təsis edildi.

“Bakı Dövlət Universitetinin 100 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında” 2017-ci il 14 noyabr tarixli sərəncamda deyilirdi: “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yadigarı Bakı Dövlət Universiteti müsəlman Şərqində yeni tipli ilk ali məktəb kimi yarandığı vaxtdan etibarən böyük nailiyyətlərlə zəngin şərəfli yol keçmişdir. Daim azərbaycançılıq məfkurəsinə sadiqlik nümayiş etdirən Universitetinin ölkədə ali təhsil sisteminin qurulmasında, elmi tədqiqatların dərin məzmun kəsb edərək son texnologiyaların da tətbiqi ilə müasir standartlara uyğun aparılmasında və ümumən milli özünüdərk prosesinin sürətləndirilməsinə təqdirəlayiq xidmətləri vardır”[7].

Göründüyü kimi Sərəncamda qeyd olunanlar Milli mənəvi dəyərlərə, elmə və təhsilə, mədəniyyətə dövlətin və Respublika Prezidentinin qayğısı və diqqətinin parlaq təzahürüdür:

- Qeyd olunan tarixi sərəncam və 100 illik yubileydə ölkə Prezidenti İlham Əliyevin nitqində irəli sürülən və söylənilən dəyərli fikirlər – Azərbaycan elm-təhsil tarixinin daha dərinədən araşdırılmasını;

- BDU-nun ölkəmizin intellektual potensialın inkişafında; həmçinin elm, təhsil və mədəniyyətimizin tərəqqəsi yolunda xidmətlərinin hər tərəfli dəyərləndirilməsini;
- BDU-nun milli dövlətçilik düşüncəsi kontekstində xidmətlərinin yenidən dəyərləndirilməsini;
- Bu təhsil məbədinin zəngin tarixi-mədəni irsinin dərinədən öyrənilməsini və b. prinsipal məsələləri qarşıya qoymuşdur.

AR Prezidenti İlham Əliyev qeyd etdi ki, Bakı Dövlət Universitetinin yarandığı vaxtdan:

1. Ölkəmizdə bir çox ali məktəblərin və elm-tədqiqat müəssisələrinin yaranmasında müstəsna rol oynamışdır;

2. Elmin müxtəlif sahələrinin yaranmasında və inkişafında misilsiz xidmətləri olmuşdur;

3. BDU-nun xalqımızın milli-ənənələrinin, milli mənlik şüurunun, milli özünüdərkinin inkişafında, gənclərimizin milli vətənpərvərlik və dövlətçiliyə sadiqlik ruhunda tərbiyə olunmasında xidmətləri hədudsuzdur;

4. BDU – Azərbaycanın çağdaş təhsil və elm tarixində müstəsna yeri var.

Bu il, 2024-cü ilin sentyabrında BDU-nun 105 ili tamam oldu. 100 illikdə keçən 5 ildə Universitetdə çox böyük irəliləyişlər, uğurlar əldə edilmiş, elmin, təhsilin səviyyəsi əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşmış, Universitetin maddi imkanları, texniki bazası xeyli güclənmişdir. Bütün tədris binaları, auditoriyaların tədrisə, elmi tədqiqatların daha yaxşı səviyyədə aparılmasına uyğun yeniləşdirilmişdir. Universitet ərazisində müasir standartlara cavab verən strukturlar, mədəni-kütləvi tədbirlərin keçirilməsi və istirahət, iaşə və idman-sağlamlıq obyektləri yaradılmışdır.

Tarix öz kökünə, keçmişinə qırılmaz tellərlə bağlı olan şəxsiyyətləri az yetirməyib. Lakin, ümumilli lider Heydər Əliyev kimi dahi və dünyaşöhrətli şəxsiyyətinin böyüklüyü ilə yanaşı sədaqət-

tinin, xalqına, torpağına bağlılığının sonsuzluğu ilə ucalan, xüsusilə, zirvədə dayanan insanlara az-az rast gəlmək olar. Heydər Əliyev tarix yazan şəxsiyyətdir. Ümumilli lider Heydər Əliyev sədaqətinin böyüklüyü onun vətənə xalqa məhəbbətinin gücündən, qüdrətindən irəli gəlir. Bu böyük dahi şəxsiyyəti, görkəmli dövlət xadimini, dünyamiqyaslı siyasətçini əlçatmaz zirvəyə yüksəldən də, onun ecəzkar qüdrətini yaradan da nə hüddud tanıyan, nə də tükənmək bilən vətən məhəbbətidir [8].

Bakı Dövlət Universitetinin Azərbaycan elminin, mədəniyyətinin, təhsilinin milli mənliliyinin, dövlətçiliyinin təşəkkülündə və inkişafında milli kadrların yetişdirilməsində xidmətini daim yüksək qiymətləndirmişdir.

Bakı Dövlət Universiteti tarixən vətənpərvər ziyalıların fədakar əməyi sayəsində yetirdiyi ictimai-siyasi, elm və mədəniyyət xadimləri ilə Azərbaycanın mövcud simasının təşəkkülündə böyük töhfələr vermişdir. Respublikada yaradıcı elmi təfəkkürün innovativ ideyalar əsasında formalaşdırılması, hazırlıqlı kadr potensialının davamlı təkmilləşdirilməsi və elmi-intellektual mühitin inkişaf səviyyəsinin daha da yüksəldilməsi, o cümlədən Azərbaycan xalqının tarixi-mədəni dəyərlərinin və mədəni-əxlaqı sərvətlərinin qorunub yaşadılması universitetin dünya təhsil məkanına inteqrasiya yolu seçməklə göstərdiyi bugünkü çoxşaxəli, geniş fəaliyyətin başlıca istiqamətlərini təşkil edir.

Əsrin 50-ci illərinin əvvəllərində (1951-1957) Bakı Dövlət Universiteti öz tələbələri sırasına Heydər Əlirza oğlu Əliyev adlı gələcəyin böyük, dahi şəxsiyyəti, müstəqil Azərbaycanın qurucusu, dünya miqyaslı siyasətçini, xalqımızın, müstəqilliyimizin xilaskarını qəbul etdi. Elə həmin vaxtdan Bakı Dövlət Universiteti ilə, Azərbaycanın ilk ali təhsil məbədi ilə xalqımızın dahi şəxsiyyəti arasında qırılmaz tellərlə bağlı olan münasibətlərin əsası qoyuldu.

1957-ci ildə Bakı Dövlət Universitetində təhsilini başa vurduqdan sonra bilavasitə peşə fəaliyyəti elm və təhsillə bir başa bağlı olmasa da, ulu öndərin universitetlə əlaqəsi heç zaman ara verməyib. Siyasi zirvələrə doğru uğurla irəlilədikcə onun ali təhsil aldığı Bakı Dövlət Universiteti ilə əlaqələri daha da güclənib.

Ulu öndərin “Bakı Dövlət Universiteti Azərbaycan xalqının milli sərvətidir” sözləri universitetə yarandığı vaxtdan bu günədək verilən ən böyük qiymətdir. Ümumilli lider Azərbaycan elminin, maarifinin və təhsilinin inkişafında müstəsna rol oynayan universitetimizin yaranmasını xalqımızın tarixində ən əlamətdar mədəni hadisə hesab etmişdir və qeyd edirdi ki, Bakı Dövlət Universiteti Azərbaycan Demokratik Respublikasının qiymətli yadigarıdır və Azərbaycan xalqının parlaq və orijinal mədəniyyətinin ən yaxşı ənənələri Bakı Dövlət Universitetində inkişaf etmişdir.

Hər bir xalqın milli mənliliyinin, milli şüurunun formalaşması onun milli-mədəni dəyərlərinin, elminin, təhsilinin inkişafı ilə şərtlənir. Cəmiyyətin ən mühüm göstəricilərindən biri elmin, maarifin, təhsilin və mədəniyyətinin inkişafı hesab olunur. Millətin etnik birlik kimi formalaşması sosial-mədəni proseslərin təsir dairəsindən kənardamümkün olmadığından, milli-mədəni və mədəni dəyərlərin yaranması-mədəni sərvətlərin formalaşması milli birliyin vacib ünsürü keyfiyyətində qavranılır. Buna görə də cəmiyyətdə böyük rəqabət mübarizəsində kifayətdə müqavimət gücü toplamaq, özünün yaşamaq qabiliyyətini təmin etmək üçün xalqlar dünyanı spesifik şəkildə qavramağın milli formaları sistemini yaratmaqla özünəməxsus mədəni dəyərlər və sərvətlər kompleksini formalaşdırmaq zərurəti ilə qarşılaşırlar. Bu prosesdə çox mühüm rol universitetlərə, elm və təhsil müəssisələrinə aid olmuşdur. Onu da qeyd edək ki, antik yunan akademiyaçılarının, qədim təhsil ocaqları, o cümlədən universitetlərin yaranması bu zərurətdən irəli gəlmişdir.

Uzunmüddətli işğallar, ədalətsizlik ucbatından, dövlətçiliyimizin məhv edilməsi, müstəqilliyinin itirilməsi ucbatından Azərbaycan xalqı milli birliyin əsas amillərindən hesab edilən milli təhsil sistemini və sivil mədəni tərbiyə formalarını yaratmaq mümkün olmamışdır.

Uzun illərdən sonra yazınız 1918-ci il 28 mayda müstəqillik qazanaraq öz milli dövlətini – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini elan edən Azərbaycan xalqı milli və ictimai tərəqqidə elmin, təhsilin rolunu həqiqi mənada qiymətləndirmək imkanı etdi. Məhz buna görə də, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 23 aylıq fəaliyyəti dövründə həyata keçirdiyi ən mühüm tədbirlərdən biri 1919-cu ilin sentyabrında Bakı Dövlət Universitetinin Azərbaycanın ilk dünyəvi ali təhsil ocağının yaradılması oldu.

Ulu öndər qeyd edirdi ki, Bakı Dövlət Universiteti qısa ömürlü Azərbaycan Demokratik Respublikasının qiymətli yadigarıdır. Bakı Dövlət Universitetinin keçdiyi 105 illik yola nəzər salarkən

belə bir qənaətdə gəlinir ki, Azərbaycan cəmiyyətini bu ali təhsil ocağından ayrılıqda təsəvvür etmək mümkün deyildir.

Heydər Əliyev Bakı Dövlət Universitetinin yetirdiyi ən böyük şəxsiyyətdir. Ulu öndər 1957-ci ildə universitet təhsilini başa vurduqdan sonra vəzifədən-vəzifəyə ucaldıqca, şöhrətin zirvəsinə doğru uğurla irəlilədikcə onun təhsil aldığı Bakı Dövlət Universiteti ilə bağlılığı daha da güclənib. Onu da qətiyyətlə qeyd etmək olar ki, Bakı Dövlət Universitetinə bu 105 ildə ən yüksək qiyməti ulu öndər Heydər Əliyev verib. *“Bakı Dövlət Universiteti Azərbaycan xalqının milli sərvətidir”* [9, s.61] sözləri ümumilli liderin ürəyindən süzülüb gələn dəyərdir.

Eyni zamanda, Ulu Öndər Heydər Əliyevin Bakı Dövlət Universitetində təhsil aldığı illər, sonrakı illər bu təhsil ocağı ilə sıx əlaqələri, 50 illiyində (1 noyabr 1969-cu il), 75 illik yubileyində (26 noyabr 1994-cü il), 80 illik yubileyində (1999-cu il) və Heydər Əliyevin Türkmənistan Prezidenti Saparmurad Niyazova BDU-nun Fəxri Doktoru Diplomunun təqdimatı (1996-cı il 18 mart), Türkiyənin Baş Naziri Məsud Yılmaz BDU-nun Fəxri Doktoru Diplomunun təqdimatı (1996-cı il 15 aprel), Özbəkistan Respublikasının Prezidenti İslam Kərimova BDU-nun Fəxri Doktoru Diplomunun təqdimatı (1996-cı il 27 may), Gürcüstan Respublikasının Prezidenti Eduard Şevardnadzeye BDU-nun Fəxri Doktoru Diplomunun təqdimatı və d. mərasimlərdə çıxışları və nitqləri Bakı Dövlət Universitetinin şanlı tarixinin böyük və əlamətdar, silinməz bir mərhələni təşkil edir.

Heydər Əliyev şəxsiyyətinin formalaşmasında universitetdə təhsil aldığı illər və o mühit xüsusi bir mərhələni təşkil edir. Heydər Əliyev dahiliyini səciyyələndirən cəhətlər hansılardır? İlk növbədə Ulu Öndərin böyük çoxluğu heyratlandıran fitri istedadı dərin və hərtərəfli bilikləri, yüksək, sınımsız milli ruhu, tarixi köklərə bağlılığı, milli ənənələrə, vətən, torpaq təəssübkeşliyi, prinsipallığı, qətiyyətliliyi və d. xüsusiyyətlər ilə fərqlənən xarakterinin olması.

Bakı Dövlət Universiteti fəaliyyəti dövründə xalqımızın qarşısında əvəzsiz xidmətlər göstərmişdir. Bakı Dövlət Universiteti öz fəaliyyətinin bütün dövrlərində elm və təhsil məbədi olmaqla yanaşı, həm də Azərbaycan dilinin inkişafında, milli şüurun, vətənpərvərlik ruhunun inkişafında xidmətlər göstərmiş bir mərkəz rolunu oynamışdır [10].

Ümumilli lider Heydər Əliyev 11 fevral 2000-ci il tarixli fərmanla BDU-nun professor-müəllimlərindən 17 nəfər “Şöhrət” ordeni, 18 nəfər “Tərəqqi” medalı ilə təltif olundu. 13 nəfər Əməkdar Elm xadimi, 21 nəfər Əməkdar müəllim fəxri adlarına layiq görüldü [11].

Azərbaycanın, xalqımızın milli-mənəvi dəyərlərinə, tarixinə, elm və təhsilinə, milli mədəniyyətinə daim qayğı göstərən ümumilli lider Heydər Əliyev 1999-cu il iyunun 15-də verilmiş sərəncamı ilə “Azərbaycan Respublikasında təhsil sahəsində islahatlar proqramı” təsdiq edilmişdir [12].

2000-ci il iyunun 13-də “Azərbaycan Respublikasında təhsil sisteminin təkmilləşdirilməsi haqqında” ikinci bir tarixi fərman imzaladı. Bu fərmanla da təhsil islahatı yeni bir mərhələyə daxil oldu. Bu tarixi fərmanın tələblərindən bəhrələnən tarix fakültəsi dünya – Avropa təcrübəsindən bəhrələnrək elmin və təhsilin dünya birliyinə integrasiyası üçün əhəmiyyətli addımlar atır.

1919-cu ilin sentyabrında təsis edilən və noyabrın 15-də fəaliyyətə başlayan Tarix fakültəsi BDU-nun yaşıdır. 1919-cu ildə Tarix-Filologiya fakültəsi adı ilə ilk addımlarını atmağa başlayan Tarix fakültəsi sonralar müxtəlif adlar altında (İctimai elmlər fakültəsi, Pedaqoji fakültə) fəaliyyətini davam etdirib və 1934-cü ildə müstəqil fakültəyə çevrilib. Fakültə təsis olunarkən 509 tələbə, 95 azad dinləyici ilə fəaliyyətə başlayıb. Bu gün Tarix fakültəsində bakalavriatura üzrə əyani 1889, qiyabi 73, magistratura üzrə 157, doktorantura üzrə isə 60 nəfər təhsil alır. Beləliklə, fakültədə təhsil alanların sayı 2219 nəfərdir.

Bakı Dövlət Universiteti yaranarkən onun ilk iki fakültəsindən biri olan Tarix fakültəsində 105 ildə şərəfli inkişaf yolu keçmişdir. Azərbaycanda tarix elminin inkişafında, tarixçi kadrların yetişdirilməsinə hazırlanmasına öz töhfəsini vermişdir. Bakı Dövlət Universitetinin 75 illiyi ilə əlaqədar Ümumilli lider qeyd etmişdir ki, *“Bakı Dövlət Universitetinin əsas fakültələri - Tarix fakültəsi, Filologiya fakültəsi, Fəlsəfə fakültəsi, yəni bütün humanitar fakültələr Azərbaycan dilinin, Azərbaycan elminin inkişafında müstəsna yer tutur”* [13, s.5].

Tarix fakültəsi Azərbaycanın ictimai-siyasi, sosial-mədəni həyatı, dövlət quruculuğu, dövlət idarəetmə strukturları, elm və təhsil sistemi üçün yüksəkixtisaslı kadrların hazırlanmasına mühüm

töhfələr verir. Təhsil standartları proqramına uyğun olaraq tarix və müvafiq elmlərin tədrisini uğurla həyata keçirən Tarix fakültəsi Azərbaycanın elm və təhsil tarixində, ixtisaslı kadr potensialının zənginləşməsində, milli-mənəvi şüurun formalaşmasında, ölkəmizin çoxmillilik, zəngin tarixi və mədəni irsinin, əsrlərlə formalaşmış milli dəyərlərimizin tədqiqində, araşdırılmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Fakültə hazırkı dövrün tələblərinə uyğun olaraq tədrisin təşkili və təlim prosesinin idarəçiliyində innovativ yanaşmalara, müasir və qabaqcıl təcrübələrin tətbiqinə xüsusi önəm verir.

1919-1920-ci illərdə Tarix fakültəsində 13 professor, 5 dosent, müəllim fəaliyyət göstərirdisə, bu gün fakültədə 20 professor, 49 dosent, 10 baş müəllim, 5 müəllim çalışır. Tarix fakültəsində iki Elmi Tədqiqat Laboratoriyası və bir elmi mərkəz var.

Tarix fakültəsi şərəfli inkişaf yolu keçib və bu illərdə tarix elminin, milli ideologiyanın, milli mənilik şüurunun formalaşmasında və inkişafında müstəsna rol oynayıb, milli mədəniyyətimizin inkişafına milli-mənəvi ənənələrimizin qorunub saxlanmasına, milli vətənpərvərlik ruhunun yüksəldilməsinə güclü təkan verib, tarixçi kadrlar hazırlayan elmi mərkəzə çevrilib.

Azərbaycanın minlərlə görkəmli dövlət və siyasi-ictimai xadimi Tarix fakültəsinin yetişdirmələridir. Tarix fakültəsinin dünya şöhrətli məzunu, dahi şəxsiyyət, görkəmli dövlət xadimi, müstəqil Azərbaycanın qurucusu Heydər Əliyev də BDU-nun Tarix fakültəsinin məzunudur. Ümumilli Lider Heydər Əliyev BDU-nu "Azərbaycan xalqının, Azərbaycan Respublikasının milli sərvəti, milli iftixarı" adlandırmışdır.

2008-ci il sentyabrın 15-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev Bakı Dövlət Universitetində olarkən Tarix fakültəsində də olub. Prezident İlham Əliyevin Tarix fakültəsinin də yerləşdiyi yeni tədris korpusunun açılışında iştirak etməsi, Azərbaycan xalqının ümummilli lideri, BDU-nun dünya şöhrətli məzunu Heydər Əliyevə həsr edilmiş stendlə, fakültənin kafedraları, auditoriyaları, akt zalı ilə tanış olması dövlət rəhbərinin Universitetə və onun yaşıdı olan Tarix fakültəsinə xüsusi önəm verməsinin və qayğısının bariz nümunəsidir.

Fəaliyyət göstərdiyi ilk illərdə fakültədə dünya şöhrətli alimlər, akademiklər V.V.Bartold, N.Y. Maar, A.Y.Krimski, Ə.Qubaydullin, B.V.Çobanzadə, İ. M.Cəfərzadə və başqaları dərsləyib.

1919-cu ildən başlayaraq ötən əsrin 40-cı illərinin sonlarınaq Tarix fakültəsinə Nikolay Aleksandroviç Dubrovski (fakültənin ilk dekanı), Leonid Aleksandroviç İşkov, Aleksandr Vasilyeviç Baqri, Tağı Abbas oğlu Şahbazi, Pyotr Petroviç Fridolin, Boris Nikolayeviç Tixomirov kimi görkəmli alimlər başçılıq edib.

Sonrakı illərdə fakültəyə Zülfəli İbrahimov (1948-1949), Məmməd Şıxlı (1949-1950), Əliövsət Quliyev (1950-1952), Qəzənfər Mehdiyev (1953-1957), Məmməd Əfəndiyev (1957-1960), Məlik Orucov (1960-1964), Səidə İmanzadə, Xəlil Əlimirzəyev (1964-1966), Zakir Abdullayev (1967-1970), Məmməd Qaziyev (1970-1977), Mahal Məmmədov (1977-1980), Miryusif Mirhadiyev (1980-1986), Yaqub Mahmudov (1986-1990; 1994-2005), Eldar İsmayılov (1991-1994), Sani Hacıyev (2005-2011), Azad Rzayev (2012-2019) rəhbərlik edib. 2019-cu ildən fakültənin dekanı professor İbrahim Zeynalovdur.

Tarix fakültəsində ilk əhəmiyyətli struktur dəyişikliyi 1941-ci ildə "Azərbaycan tarixi" kafedrasının yaradılması olub. XX əsrin 70-80-ci illərində Tarix fakültəsinin inkişafında yeni mərhələ başlayıb: yeni kafedralar, elmi-tədqiqat laboratoriyaları yaradılıb. Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra yeni dövrün tələbinə uyğun olaraq Tarix fakültəsinin həyatında, onun strukturunda ciddi dəyişikliklər baş verib, islahatlar aparılıb. Əvvəlki kafedraların bazasında yeni kafedralar təşkil olunub.

Hazırda bakalavriatura səviyyəsində fakültədə aşağıdakı ixtisaslar və istiqamətlər üzrə tədris həyata keçirilir: "Tarix", "Tarix müəllimliyi", "Regionşünaslıq (Qafqaz üzrə)", "Regionşünaslıq (Amerika üzrə)", qiyabi təhsil üzrə "Tarix" və əlavə təhsil. Magistratura üzrə 26 ixtisaslaşmada tədris həyata keçirilir.

Doktorantura və dissertantura səviyyəsində isə 8 ixtisas üzrə tədqiqatlar aparılır: "Vətən tarixi", "Ümumi tarix", "Tarixşünaslıq, mənbəşünaslıq və tarixi tədqiqat üsulları", "Ölkələr tarixi", "Tarixi coğrafiya", "Mədəni antropologiya", "Beynəlxalq münasibətlər", "Etnoqrafiya və etnologiya". Fakültədə "Vətən tarixi" və "Ümumi tarix" ixtisasları üzrə Dissertasiya Şurası da fəaliyyət göstərir.

Son illərdə tədris olunan ixtisaslar üzrə dərslilik, dərs vəsaiti, proqramların hazırlanması və nəşri işində böyük irəliləyişlər var. Xarici nüfuzlu jurnallarda, o cümlədən "Scopus" məlumat bazasında indeksləşmiş jurnallarda tarixçi alimlərin elmi əsərlərinin çap olunmasında xeyli irəliləyiş var.

Fakültədə müstəqil Azərbaycan dövlətinin formalaşması, dinamik inkişafı və dünya integrasiya sisteminə qovuşması ilə bağlı ümumilli lider Heydər Əliyevin misilsiz fəaliyyəti, həmçinin Ulu Öndərin layiqli davamçısı, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyevin uğurlu daxili-xarici siyasəti, ərazi bütövlüyümüzün təmin edilməsi, böyük Zəfərin qazanılmasında tarixi rolunun dərinəndən araşdırılması və tədris olunması mühüm bir vəzifə kimi həyata keçirilir.

Hazırda Tarix fakültəsində 10 kafedra: Azərbaycan tarixi (humanitar fakültələr üzrə), Azərbaycan tarixi (təbiət fakültələri üzrə), Arxeologiya və etnoqrafiya, Asiya və Afrika ölkələri tarixi, Avropa və Amerika ölkələrinin yeni və müasir tarixi, Qədim dünya və orta əsrlər tarixi, Mənbəşünaslıq, tarixşünaslıq və metodika, Slavyan ölkələri tarixi, Türk xalqları tarixi, Qafqaz xalqları tarixi kafedraları fəaliyyət göstərir.

Fakültədə Arxeologiya və etnoqrafiya kafedrasının nəzdində "Azərbaycanın maddi mədəniyyət tarixi" və Azərbaycan tarixi (təbiət fakültələri üzrə) kafedrasının nəzdində "Dünya azərbaycanlıları: tarixi demoqrafiya" elmi-tədqiqat laboratoriyaları və Tarix, Dil və Metodika Mərkəzi fəaliyyət göstərir.

Son vaxtlar təhsilimizin müasir tələblərə uyğun, hərtərəfli inkişafı üçün geniş islahatlar proqramı həyata keçirilməyə başlanıb. Tarix fakültəsinin müvafiq kafedralarında qabaqcıl dünya təcrübəsinə əsaslanan bu proqramın ən mühüm tərkib hissələrindən biri də xalqımızın tarixi keçmişini, maddi və mənəvi mədəniyyətini hərtərəfli və dərinəndən araşdırmaqdan ibarətdir. Müasir Azərbaycan tarixinin yenidən, obyektiv, subyektivizmə yol vermədən yazılması, araşdırılması Vətən tarixçilərinin qarşısında duran başlıca vəzifədir.

Hər bir elm sahəsinin inkişafını şərtləndirən amillərdən biri də həmin sahə üzrə yüksək ixtisaslı kadr hazırlığının düzgün təşkilidir. Bu baxımdan tarix fakültəsində arxeoloq kadr hazırlığı qənaətbəxş deyil. Halbuki Paleolitdən Orta əsrlərədək müxtəlif tipli, çoxsaylı arxeoloji abidələrə sahib olan Azərbaycan Respublikasında peşəkar arxeoloq kadrların hazırlanmasına böyük ehtiyac var. Xüsusilə, işğaldan azad olunmuş Qarabağ və Zəngəzurdə standartlar səviyyəsində geniş miqyaslı arxeoloji tədqiqatların aparılması, yüksək ixtisaslı mütəxəssislərin hazırlanması fakültədə arxeologiya ixtisasının açılması qarşımızda duran başlıca məqsəddir. Bu sahədə AMEA-nın Arxeologiya və Antropologiya İnstitutu, Türkiyə, Qazaxıstan, Özbəkistan universitetlərinin Arxeologiya və kafedraları ilə əlaqələr yaradılır.

Magistratura pilləsində "Türk dünyası tarixi", "Ölkəşünaslıq (Özbəkistan üzrə)", "Ölkəşünaslıq (Qazaxıstan üzrə)" ixtisaslarında Qırğızıstan Respublikasının Y. Balasaqunlu adına Milli Universiteti və Qırğız Türk Manas Universiteti ilə ikili diplom proqramının həyata keçirilməsi üçün tədris proqramlarının uyğunlaşdırılması istiqamətində danışıqların davam etdirilməsi nəzərdə tutulur.

Perspektivdə Bakı Dövlət Universitetinin Tarix fakültəsi ilə və Ural Federal Universitetinin Tarix fakültələrinin birgə təşkilatçılığı ilə elmi seminar, konfransların keçirilməsi, tələbə müəllimlər arasında təcrübə mübadiləsinin aparılması nəzərdə tutulur.

Həmçinin, türkdilli ölkələrin universitetlərinin müvafiq fakültələri ilə birgə "Türk dünyası: ortaq tarixi mədəni dəyərlər, müasir reallıqlar və gələcəyə baxış" mövzusunda II Beynəlxalq elmi konfransın, elmi seminarların keçirilməsi, tələbələr, magistrantlar və müəllimlər arasında təcrübə mübadiləsinin aparılması nəzərdə tutulur.

Fakültədə ikili diplom proqramının həyata keçirilməsi istiqamətində başlamış işləri sürətləndirmək və başa çatdırmaq, həmçinin "Arxeologiya" ixtisası üzrə bakalavriatura səviyyəsində tələbə qəbuluna nail olmaq üçün aidiyyəti qurumlar qarşısında məsələ qaldırmaq planlaşdırılır.

Bakı Dövlət Universitetinin 105 illik yubileyi ərəfəsində Tarix fakültəsində müstəqil Azərbaycanımız üçün kamil mütəxəssislər hazırlanması və tədrisin keyfiyyətinin yüksəldilməsi elmi tədqiqat və araşdırmaların daha ciddi, uğurlu elmi nəticələrə və yeniliklərə gətirib çıxarması istiqamətində məqsədyönlü işlər aparılır. Bu işlər çərçivəsində tələbələrin fərdi və kollektiv bilik və bacarıqlarının

inkişaf etdirilməsinə təsir edən üsullardan istifadəyə geniş diqqət ayrılır, onların elmi tədqiqat işinə maraqlarını artırmaq üçün tədbirlər həyata keçirilir.

Son illər Universitetlə yanaşı, Tarix fakültəsinin də maddi-texniki bazası xeyli möhkəmlənmiş, təhsilin, elmin və kadr hazırlığının səviyyəsi yaxşılaşmışdır. Elmi tədqiqat işlərinə maraq artmışdır. Fakültədə elmi dərnəklər fəaliyyət göstərir və dərnəklərə tələbələrin cəlb edilməsinə diqqət əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır.

Fakültənin alimləri xarici ölkələrin, xüsusilə Türkiyənin, Qazaxıstanın, Özbəkistanın, Rusiya Federasiyasının və s. elm və təhsil müəssisələri ilə, alimləri ilə sıx əlaqə saxlamaq imkanı əldə etmişdir. İndi, alimlərimiz xarici ölkələrdə keçirilən ümumi əhəmiyyət kəsb edən konfranslarda, tədbirlərdə əvvəlki illərlə müqayisədə daha çox iştirak edirlər. Son illərdə alimlərimizin əsərləri daha çox Rusiyada, Belarusiyada, Türkiyədə, Gürcüstanda, ABŞ-da, Rumıniyada və b. xarici ölkələrdə çap olunmuş, nüfuzlu jurnallarda çap olunan məqalələrin sayı artmaqdadır. Fakültənin aparıcı əməkdaşları, hətta doktorantları hər il onlarla beynəlxalq konfranslarda, seminarlarda, simpoziumda, konqresdə fəal iştirak edirlər ki, bu da fakültənin xarici ölkə universitetləri və elmi müəssisələri ilə əlaqələrinin daha da yaxşılaşmasına şərait yaradır. Bütün bunlar alimlərimizin xarici ölkələrdə tanınmasına və onların bir sıra xarici ölkələrin universitetləri və elmi cəmiyyətlərinin üzvü seçilməsinə səbəb olmuşdur.

Tarix fakültəsində son beş ildə (2019-2024) əldə etdiyi uğurlarda, bir sıra qüsurların, nöqsanların aradan qaldırılmasında, kadr potensialının, tədrisin və elmi tədqiqatların keyfiyyətinin yüksəldilməsində münbit fəaliyyət mühitinin yaradılmasında, fakültədə beynəlxalq və respublika konfransların, seminarların və s. keçirilməsində universitet rəhbərliyinin də böyük köməyi, diqqəti və qayğısı olmuşdur. Onu da, xüsusi qeyd etmək istəyirəm ki, cənab Elçin Babayev BDU-ya rektor təyin edildikdən (2019-cu il) sonra universitetin, həm də bu universitetin yaşadı Tarix fakültəsinin fəaliyyətində, ictimai-siyasi həyatında ciddi dönüş yaranmış, dəyişikliklər baş vermiş, fakültənin ab-havasına yeni nəfəs gətirilmişdir. Vaxtaşırı Tarix fakültəsinin rəhbərliyi, kafedra müdirləri, professor-müəllim və tələbə heyəti ilə görüşən Elçin Babayev fakültənin uğurlarını, qarşıda duran vəzifələri önə çəkməklə yanaşı, fəaliyyətimizdə, işimizdə olan nöqsanlar, qüsurları da göstərmiş, onların qısa müddətdə aradan qaldırılması üçün öz tövsiyyələrini və tapşırıqlarını vermişdir.

Bütün bu görülən işlərin, tədbirlərin nəticəsidir ki, hazırda BDU-nun Tarix fakültəsi tarix və regionşünaslıq (Amerika və Qafqaz) ixtisasları üzrə ölkənin ən mühüm elm və təhsil mərkəzinə çevrilmişdir. Hazırda fakültədə 5503.02 – “Vətən tarixi” və 5502.01 – “Ümumi tarix” Tarix üzrə fəlsəfə doktoru və elmlər doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün Dissertasiyası şurası da fəaliyyət göstərir. Son vaxtlar Bakı Dövlət Universitetində elm və təhsilimizin, elmi tədqiqatların müasir tələblərə uyğun, hərtərəfli inkişafına şərait yaradılması istiqamətində geniş islahatlar proqramı həyata keçirilir.

İnkişaf etmiş, dünyanın tanınmış universitetlərinin, elm və təhsil mərkəzlərinin təcrübəsinə əsaslanan bu proqramın ən önəmli tərkib hissələrindən biri də xalqımızın zəngin, qədim tarixini, maddi və mənəvi mədəniyyəti hərtərəfli olduğu kimi, heç bir təhrifə yol vermədən dərinləndirilməkdən ibarətdir.

Xalqımızın tarix elminin XX əsrin vəziyyətini, mövcud olan tarixi araşdırmaları təhlil edən Ümummilli lider Heydər Əliyev bu dövr tariximizin obyektiv, olduğu kimi yazılması zəruriliyindən bəhs edərkən qeyd edirdi ki, “XX əsrin çox mürəkkəb bir əsrdir. Bu əsrdə dünyada və respublikamızın həyatında baş verən ictimai-siyasi hadisələr məlumdur. Ancaq bu əsrdə yazılmış əsərlərdə ideologiya və onun konsepsiyasına görə bizim tariximiz təhrif olmuşdur”.

Tariximizin yeni təfəkkür süzgəcindən keçirilməsinə, obyektiv, təhrifə yol vermədən, olduğu kimi yazılmasına xüsusi önəm verən, qayğı göstərən xalqımızın Ümummilli lideri Heydər Əliyev 1993-cü il sentyabrın 21-də və 1997-ci il yanvarın 31-də ziyalılarla, AMEA-nın rəhbərliyi ilə görüşü zamanı qeyd etmişdir ki, Azərbaycanın XIX-XX əsrlər tarixi yenidən yazılmalıdır [14, s.368]. Azərbaycanın milli tarix elminin gələcək inkişaf strategiyası müəyyənləşdirilməsinin, tarixçilər ordusunun səfərbər edilməsinin və istiqamətləndirilməsinin vacibliyini qeyd edən Ulu Öndər Heydər Əliyev bu tarixi görüşlərində verdiyi tövsiyələri ilə Azərbaycan tarixçilərinə və o cümlədən, BDU-nun tarixçilərinə tariximizin önəmli tələyüklü, milli dövlətçiliyimiz üçün həyati əhəmiyyət kəsb edən problemlərinin dərinləndirilməsi və obyektiv araşdırılması üçün dövlət səviyyəsində hərtərəfli şərait yaratdı.

Tarix ixtisası üzrə Azərbaycan Respublikasının ümumtəhsil, orta ixtisas və ali məktəbləri üçün tədris planları, dərslikləri, dərs vəsaitləri və proqramların hazırlanmasında Tarix fakültəsinin bu sahədə uğurları Avropa Şurası xətti ilə də təsbit olunmuşdur.

Hazırda Tarix fakültəsində müstəqil Azərbaycanımız üçün kamil mütəxəssislər hazırlanması və tədrisin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, elmi araşdırmaları daha yüksək səviyyədə aparmaq istiqamətində məqsədyönlü iş aparılır [15, s.14-15].

Nəticə. 105 illik fəaliyyəti dövründə Tarix fakültəsi Respublikamızın dövlət idarələri, icra strukturları, nazirlikləri və elm, maarif, təhsil, mədəniyyət müəssisələri üçün kadr hazırlayan mühüm mərkəzə çevrilmişdir. Bakı Dövlət Universiteti yaradılarkən, onun ilk iki fakültəsindən biri olan Tarix fakültəsi də şərəfli inkişaf yolu keçərək, respublikamızda tarix elminin inkişafına, tarixçi kadrların hazırlanmasına öz töhfəsini vermişdir.

Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra Tarix fakültəsinin alimləri xarici ölkələrin elm müəssisələri və alimləri ilə əməkdaşlığı daha da gücləndirmək imkanı əldə etmişdir.

Fəaliyyət göstərdiyi illərdə Tarix fakültəsi Tarix elminin inkişafında böyük uğurlara imza atmışdır. Hazırda fakültədə təcrübəli, dərin bilikli yaşlı nəslin nümayəndələri ilə yanaşı, yüksək intellektli, müasir dövrün tələblərinə cavab verən gənc müəllimlər elmi-pedaqoji fəaliyyətlə məşğuldurlar.

Hazırda Tarix fakültəsində müstəqil Azərbaycanımız üçün kamil mütəxəssislər hazırlanması və tədrisin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, elmi araşdırmaları daha yüksək zirvələrə qaldırmaq istiqamətində məqsədyönlü iş aparılır.

Bu bir faktıdır ki, Azərbaycanın bir sıra görkəmli elm, mədəniyyət və dövlət xadimləri Tarix fakültəsinin yetirmələridir. Dünya şöhrətli dövlət xadimi, beynəlxalq aləmdə tanınmış siyasətçi, Azərbaycan torpağının misilsiz təəssübkeşi, Azərbaycan dövlətçiliyinin xilaskarı, Azərbaycan xalqının tarixində milli oyanışın başlanmasının, müstəqilliyə doğru böyük dönüşün və Azərbaycanda müstəqilliyin formalaşmasının banisi, müstəqilliyinin qorunub saxlanması və möhkəmləndirilməsində əvəzsiz xidmətləri olan Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyev Tarix fakültəsinin məzunudur. Bütün Bakı Dövlət Universitetinin çoxminli kollektivi öz dahi məzununu Heydər Əliyevlə fəxr etdiyi kimi, Heydər Əliyev də Bakı Dövlət Universitetinin məzununu olmağı ilə fəxr etdiyini dəfələrlə bildirmişdir: *“Mən çox xoşbəxtəm ki, Bakı Dövlət Universitetinin məzunuyam”*.

Respublika Prezidenti İlham Əliyev qeyd edir ki, xalqımızın milli sərvətinə çevrilən Bakı Dövlət Universiteti bu gün dövlət idarəçiliyi, iqtisadiyyat, elm, təhsil və mədəniyyətin müxtəlif sahələrində uğurla çalışan çoxsaylı məzunları ilə müstəqil Azərbaycanın inkişafına töhfələrini əsirgəmir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Prezidenti İşlər İdarəsi Siyasi Sənədlər Arxivi (ARPIİSSA). Fond 1, siy. 59, iş 9, v. 2-3.
2. Bakı Dövlət Universiteti. 100 ilin elm və təhsil məbədi. Bakı, Nurlar Nəşriyyat – Poliqrafiya Mərkəzi, 2019, 296 s.
3. Heydər Əliyev “Bakı Dövlət Universitetinin 80 illik yubileyində nitqi”, “Azərbaycan” qəzeti, 28 dekabr 1999-cu il.
4. “Bakı Dövlət Universiteti – 100 ilin Elm və Təhsil Məbədi”, Bakı, Nurlan Nəşriyyat – Poliqrafiya Mərkəzi, BDU 2019, 204 s.
5. İsgəndərov A., Əliyev S. Azərbaycan Xalq Cumhuriyyətinin yadigarı: Bakı Dövlət Universiteti-100, “Nurlar” Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, 2019, 176 s.
6. “Azərbaycan” qəzeti. 25 aprel, 2009-cı il.
7. “Respublika” qəzeti. 15 noyabr, 2017-ci il.
8. Heydər Əliyev və Bakı Dövlət Universiteti, Bakı, 1997.
9. Əliyev H.Ə. Müstəqillik yolu. Seçilmiş fikirlər. Bakı, “Azərbaycan Universiteti” nəşriyyatı, 1997, 136 s.
10. Heydər Əliyev. Bakı Dövlət Universitetinin 80 illik yubileyində nitqi. 28 dekabr, 1999-cu il.
11. “Respublika” qəzeti. 12 fevral, 2000-ci il.

12. "Azərbaycan" qəzeti. 16 iyun, 1999-cu il.

13. Hacıyev S.T., Süleymanov R.C. Tarix fakültəsinin tarixi 1919-2009. Tarixi icmal. Bakı, "Nurlar" nəşriyyatı, 2010, 276 s.

14. Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir, VIII kitab. Bakı, "Azər nəşr", 1998, 488 s.

15. Əliyev H.Ə. Azərbaycan XXI əsrin və üçüncü minilliyin ayrıcında. Bakı, XXI-Yeni Nəşrlər Evi, 2001, 56 s.

ИБРАГИМ ЗЕЙНАЛОВ

*Профессор Бакинского Государственного Университета,
Декан исторического факультета, доктор исторических наук*

РАШАД ДЖАББАРОВ

Бакинский государственный университет

БГУ-105: БОГАТЫЙ ТРАДИЦИЯМИ ИСТОРИЧЕСКИЙ ФАКУЛЬТЕТ

На протяжении почти 70 лет Бакинский Государственный Университет упоминается наряду с именем общенационального лидера - Гейдара Алиева. Единство этих имен воспринимается как символическое выражение неразделимости политической силы и духовного развития Азербайджана. Великий лидер Гейдар Алиев является ведущей силой политической воли нашей страны, а Бакинский Государственный Университет выполняет свой долг величественного храма культуры, науки и образования, играет исключительную роль в обогащении наших национальных и нравственных ценностей. Роль университета несомненно высока и в воспитании молодого поколения в национальном и патриотическом духе.

В статье повествуется о высказываниях великого сына нашего народа, всемирно известного государственного деятеля и политика Гейдара Алиева о Бакинском государственном университете и факультете истории, являющимся ровесником этого великого учебного заведения, а также о значении, которое он придавал этому учебному заведению, и о проявляемой заботе.

В основном содержании статьи исследуются выступления великого лидера Гейдара Алиева на юбилеях Бакинского Государственного Университета, различных церемониях, проводимых здесь. Также исследуется успешная реализация идей общенационального лидера его достойным преемником, Президента Азербайджанской Республики господина Ильхама Алиева в успешной реализации идей великого лидера, славная победа в 44-дневной Отечественной войне, его беспримерная деятельность в обеспечении территориальной целостности, суверенитета на территории всей нашей страны и т.д.

Статья посвящена 105-летней истории исторического факультета, выдающихся личностей и ученых, сыгравших роль в его становлении и развитии, научных достижениях факультета, научных связях и современном положении факультета.

Ключевые слова: Азербайджанская Республика, Бакинский государственный университет, исторический факультет, общенациональный лидер Гейдар Алиев, Президент Азербайджанской Республики Ильхам Алиев, 5 августа 1969 года, пленум ЦК Компартии Азербайджана, общественный деятель.

IBRAHIM ZEYNALOV

*Professor of Baku State University,
Dean of the Faculty of History, doctor of historical sciences*

RASHAD CABBAROV

Baku State University

BSU-105: FACULTY OF HISTORY WITH A RICH TRADITION

For nearly 70 years, the names of Baku State University and the national leader Heydar Aliyev have been mentioned together. The unity of these names is perceived as a symbolic expression of the unity of the political power and spiritual advancement of Azerbaijan. The great leader Heydar Aliyev is the leading force of the political will of our country, and Baku State University fulfills its duty as a magnificent temple of our culture, science, and education, plays an exceptional role in the

enrichment of our national and moral values, and in the upbringing of the young generation with a national spirit and a patriotic spirit.

The article states about the statements of the great son of our people, world-famous statesman and politician Heydar Aliyev about the Baku State University and the Faculty of History, which is the same age as this great educational institution, as well as the importance he attached to this educational institution and the care he showed.

The main content of the article examines the speeches of the great leader Heydar Aliyev at the anniversaries of the Baku State University, various ceremonies held here. It also examines the successful implementation of the ideas of the national leader by his worthy successor, the President of the Republic of Azerbaijan Mr. İlham Aliyev in the successful implementation of the ideas of the great leader, the glorious victory in the 44-day Patriotic War, his unprecedented activity in ensuring territorial integrity, sovereignty throughout our country, etc.

The article is devoted to the 105-year history of the Faculty of History, outstanding personalities and scientists who played a role in its formation and development, the scientific achievements of the faculty, scientific connections and the current position of the faculty.

Keywords: Republic of Azerbaijan, Baku State University, Faculty of History, National Leader Heydar Aliyev, President of the Republic of Azerbaijan İlham Aliyev, August 5, 1969, Plenum of the Central Committee of the Communist Party of Azerbaijan, public figure.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 oktyabr 2024-cü il.

Məqalə Redaksiya heyətinin qərarı ilə nəşr edilib.

Tarix fakültəsi - 105

UOT 94(479.24); UOT 94

SEVİNC RUİNTƏN

Bakı Dövlət Universitetinin dosenti
sevinjruintan@bsu.edu.az

**TÜRK XALQLARI TARİXİ KAFEDRASININ NÜMUNƏSİNDƏ
BAKİ DÖVLƏT UNIVERSİTETİ TARİX FAKÜLTƏSİNİN
GƏNCLƏR SİYASƏTİNƏ BAXIŞ**

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/106/73-77>

Ey gələcək nəsil, ey gənclik!
Sənin öhdəndə böyük bir vəzifə var.
Səndən əvvəlki nəsil yoxdan bir bayraq, müqəddəs bir ideal rəmzi yaratdı.
Onu min müşkülətlə ucaldaraq dedi ki: - Bir kərə yüksələn bayraq bir daha enməz!
Əlbəttə, sən onun bu ümidini qırmayacaq, Azərbaycan türklərinin yanıqlı nəğmələrinə
mövzu olmuş, ürəklərinə enmiş bu bayrağı bir daha o bina üzərinə dikəcək,
bu yolda ya qazi, ya şəhid olacaqsan...

M.Ə.Rəsulzadənin gəncliyə xitabı.

Gənclər siyasəti bütün cəmiyyətlərdə dövlət siyasətinin mühüm istiqamətlərindən biridir. Belə ki, gənclər mədəni irsin qorunub saxlanması, cəmiyyətlərin fərqliliyinin təşviqində mühüm rol oynayırlar. Və məhz elə bu baxımdan da cəmiyyətdə baş verən yenilikləri həyata keçirən əsas qüvvə hesab olunurlar. Azərbaycan dövləti də bu mənada istisna deyil. Dövlət tərəfindən dəstəklənən Azərbaycan gəncləri dünya miqyasında müxtəlif səviyyələrdə təşkilat və qurumlarda təmsil olunurlar. Azərbaycanın qocaman təhsil müəssisəsi olan Bakı Dövlət Universitetində, eləcə də Tarix fakültəsində də gənclər siyasəti daim diqqət mərkəzində saxlanılan məsələlərdəndir. Hazırkı məqalədə Türk xalqları tarixi kafedrasının nümunəsində Tarix fakültəsində həyata keçirilən gənclər siyasətindən bəhs ediləcəkdir.

Açar sözlər: Gənclər siyasəti, Bakı Dövlət Universiteti, Tarix fakültəsi, Türk xalqları tarixi kafedrası.

Giriş. Daim axtarışda olan, yeniliyi sevən qüvvə olan gənclik tarix boyu bütün cəmiyyətlərdə aparıcı qüvvə olmuşdur. Bu baxımdan günümüzdə də gənclər siyasəti bütün dövlətlərin, o cümlədən Azərbaycan dövlətinin siyasətinin əsas istiqamətlərindən birini təşkil edir. 1997-ci ildən fevral ayının 2-si ölkədə Gənclər Günü kimi qeyd olunur. Hazırda ölkəmizdə 200-dən artıq gənclər təşkilatı fəaliyyət göstərir, Azərbaycan gəncləri Avropa miqyasında, beynəlxalq qurumlarda təmsil olunurlar [3]. 105 illik yubileyini qeyd etdiyimiz Bakı Dövlət Universitetinin 105 yaşlı Tarix fakültəsində də bütün dövrlərdə gənclərlə iş diqqət mərkəzində saxlanılan məsələlərdən olmuşdur. Bu mənada, Tarix fakültəsinin Türk xalqları tarixi kafedrası da tələbə-gənclərlə iş məsələsini özünün fəaliyyət prioritetlərindən hesab etməkdədir.

Türk xalqları tarixi kafedrasının tarixindən. Məlumdur ki, Universitetin fəaliyyətinin ilk illərində, daha dəqiq desək, 1922-ci ildə Tarix fakültəsində fəaliyyət göstərən 8 kafedradan biri də “Türk-lərin tarixi” kafedrası (bəzi mənbələrdə “Türk-tatar xalqları kafedrası” - [6, s.80]) olmuşdur [4, s.101]. Bu kafedranın yaradılması təsadüfi olmamışdır. 1920-1922-ci illərdə Azərbaycan SSR Xalq maarif

komissarı olmuş Dadaş Bünyadzadə qeyd edirdi ki, “Universitetin elmi-tədris funksiyaları ildən-ilə genişlənir, dərinləşirdi. 1919-1920-ci tədris ilində universitetin fəaliyyəti tədris işilə məhdudlaşdırsa, 1920-ci ildə Elmi Assosiasiyaların təşkili onun elmi-tədqiqat işinin inkişafına təkan verdi... sonra isə böyük siyasi dəyərə malik vəzifələr irəli sürüldü: türkləşmə və proletarlaşma, sosialist quruculuğunun praktik tapşırıqlarına bilavasitə uyğunlaşmasına yönəldilən fakültələrin məqsədlərinin dəyişdirilməsi, tələbələrin marksist və leninçi dünyagörüşü əsaslarına uyğun sosial-siyasi tərbiyələndirilməsi vəzifəsi və nəhayət, universitetin mədəni inqilab mərkəzinə çevrilməsi məsələsi... Biz həyata keçən və sadalanan məsələlərin hər birində nailiyyətlər əldə edirik...” [5, s.77-78].

Hazırda Bakı Dövlət Universitetinin “Türk xalqları tarixi” kafedrasının müdürü, tarix elmləri doktoru, professor Əsməd Muxtarova yazır ki, Türklərin tarixi kafedrası mövcudluğu dövründə “... türkologiya sahəsində tarixi və ədəbi tədqiqatların mərkəzi olmuşdur. Fakültədə yaranan elmi cəmiyyətlərdə türk xalqlarının tarixinə aid tədqiqatlar mühüm yer tuturdu. Lakin sonradan məlum səbəblərə görə həmin kafedra ləğv edilmiş ... repressiya illərində demək olar ki, bütün türkoloqlar repressiya olunmuşdur. Bu səbəbdən də Sovet hakimiyyəti illərində türk xalqlarının tarixinə aid tədqiqatlar başqa mövzuların tərkibində başqa adla aparılmış, şərqşünaslıq, ədəbiyyat və dil baxımından araşdırılmışdır” [1, s.52].

Və yalnız 1991-ci ildə Azərbaycan xalqı özünün dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra, 1992-ci ildə o dövr hadisələrinin öncüllərindən olan Tarix fakültəsində həyata keçirilən yeniliklərdən biri də məhz Türk xalqları tarixi kafedrasının yaradılması (əslində isə, fəaliyyətinin bərpa edilməsi – S.R.) oldu. Kafedra fəaliyyətinə faktiki olaraq tədris edilməsi nəzərdə tutulan fənlərin proqramlarının, tədris vəsaitlərinin yoxluğu, hətta bu fənləri tədris edəcək ixtisaslı kadrların belə olmadığı şəraitdə başladı. Lakin az bir zaman ərzində kafedra əməkdaşları tərəfindən Azərbaycanda türk xalqlarının tarixinin tədqiqi, təbliği və tədrisi istiqamətində bir sıra mühüm işlər görülmüş, gərgin əməyin nəticəsi olaraq kafedra sözün həqiqi mənasında Respublikada Türk tarixinin tədqiqi və tədrisi mərkəzinə çevrilmişdir [2, s.19].

Türk xalqları tarixi kafedrasında tələbə-gənclərlə iş. Türk xalqları tarixi kafedrasının bütün fəaliyyəti dövründə tədris, elmi-tədqiqat işləri ilə bərabər tələbə-gənclərlə iş məsələsi də kafedranın mühüm fəaliyyət istiqamətlərindən biri kimi müəyyənləşdirilmiş, bu məsələyə xüsusi diqqət yetirilmişdir. Bu deyilənləri təsdiq edəcək sadəcə bir neçə faktı diqqətə çatdırmaq istərdik:

1. XX əsrin 90-cı illərində formalaşma mərhələsini, quruluş dövrünü yaşayan kafedrada 2004-cü ildən “Türk dünyası gənc tədqiqatçıları” dərnəyi də fəaliyyət göstərməkdədir. Dərnək üzvləri müxtəlif tədbir və layihələrin, elmi seminarların keçirilməsində fəal iştirak edirlər (məsələn, kafedranın bakalavr və magistrant tələbələrinin təqdimatında “Birlikdə daha güclüyük” layihəsi çərçivəsində “Qafqazda mövcud münaqişələr və onlara münasibətdə dünya birliyinin münasibəti”, “Din və cəmiyyət”, “May təqvimimiz”, “Türk savaş sənəti, silahları və Türk ordusu”, “Osmanlı ordusu”, “Türkiyədə gender məsələsi: İslam dəyərləri və milli adət-ənənə” və bir çox digər müxtəlif mövzularda elmi seminarlar keçirilib);

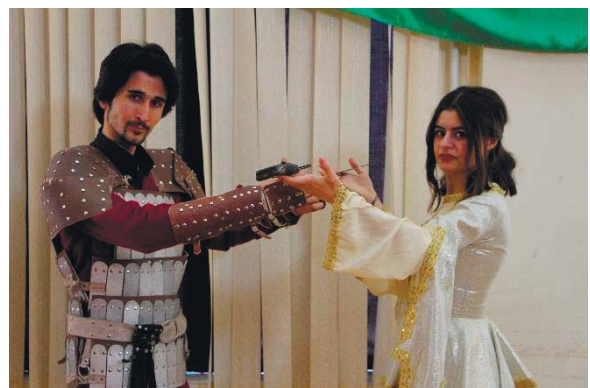
2. Tələbə-gənclərin elmi araşdırmalarına yardım məqsədilə vaxtaşırı dərnək üzvləri, həmçinin maraqlanan digər tələbələr üçün Azərbaycan və ingilis dillərində akademik yazı qaydaları ilə bağlı təlimlər keçirilir (Azərbaycan dilində təlimlər kafedranın saathesabı müəllimi t.ü.f.d., dosent Səidə Quliyeva; ingilis dilində təlimlər kafedranın saathesabı müəllimi, İngiltərənin SOAS Universitetinin məzunu Cavid Əlisgəndərli tərəfindən keçirilmişdir);

3. Tələbə-gənclərin respublika və beynəlxalq səviyyəli elmi konfranslara, simpoziumlara, müsabiqələrə elmi məruzə və layihələrə qatılmasına yardım edilir. Kafedra müəllimlərinin rəhbərlik etdiyi 5 tələbə müxtəlif illərdə və müxtəlif nominasiyalarda ("İlin ən yaxşı alimi", "İlin ən yaxşı tələbəsi", "İlin ən yaxşı araşdırmaçısı") MDB çərçivəsində keçirilən müsabiqələrdə qalib seçilmişlər [7; 8; 9].

4. Tələbə-gənclərin tarixi yerlərə, xarici ölkələrə səfərləri təşkil edilir (məsələn, dərnək üzvlərinin fakültənin Arxeologiya və Etnoqrafiya kafedrasının müəllimi A.Bayramovun iştirakı ilə Mərdəkan, Ramana və Nardaran qalalarına; Türk xalqları tarixi kafedrasının müdiri Ə.Muxtarovanın, Mənbəşünaslıq, Tarixşünaslıq və tarixin tədrisi metodikası kafedrasının müəllimləri S.Əli qızı və M.Talıbovanın iştirakı ilə Şamaxı rəsədxanasına və digər tarixi yerlərə ekskursiyaları təşkil olunub. Kafedranın dosenti S.Ruintənin iştirakı ilə İngiltərənin London, Türkiyənin İstanbul və Trabzon şəhərlərində yay məktəbi, konfrans və festivallarda iştirak edilib);

5. Tələbə-gənclərin elmi tədqiqatlara cəlb edilməsi məqsədilə 2017-ci ildən başlayaraq kafedrada "Türk dünyası gənc tədqiqatçılar dərnəyinin araşdırmaları" adlı jurnal nəşr edilməkdədir [10] və s.

Qeyd edək ki, kafedranın təşəbbüsü və təşkilatçılığı ilə keçirilən tədbirlərdə tələbə-gənclər hər zaman fəal iştirak etmişlər. Onların iştirakı ilə "M.K.Atatürk – 135. Türkiyə Cümhuriyyəti azərbaycanlı gənc tədqiqatçıların araşdırmalarında" mövzusunda Respublika tələbə-gənclər konfransı; Türk xalqları tarixi kafedrasının 25 illik yubileyinə həsr olunmuş "Azərbaycanda türk xalqları tarixinin tədqiqi və tədrisi məsələləri" mövzusunda Respublika elmi-praktik konfransı; "Tələbələrimizi tanıyaq və tanıdaq" adlı yaradıcılıq müsabiqəsi; Bakı Dövlət Universitetinin və Tarix fakültəsinin 100 illik yubileylərinə həsr olunmuş "Türk dünyası günü" ədəbi-bədii tədbir; Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 103-cü ildönümünə həsr edilmiş "103 il + 44 gün", 102-ci ildönümünə həsr edilmiş "Unutmayaq" adlı vebinarlar və bir çox digər tədbirlər keçirilmişdir. Bundan əlavə, BDU-nun üzv olduğu Avrasiya Universitetlər Birliyi (EURAS) üzv Universitetlərin "İnkişaf edən dünyada gənclər və ətraf mühit" mövzusunda I Beynəlxalq Gənclər Festivalında "Müasir Azərbaycan gənclərinin dünyaya baxış açısı" mövzusu ilə iştirak edilmişdir.

Qeyd edək ki, tələbələrin bütün uğurları, onlarla bağlı və onların iştirakı ilə keçirilmiş tədbirlər haqqında məlumatlar mütəmadi olaraq Tarix fakültəsinin rəsmi səhifəsində paylaşılırdı *. Lakin təəssüf

* http://history.bsu.edu.az/az/news/bduda_elmitdqiqat_ndir_v_nec_aparlmaldr_mvzusunda_seminar_keirilib;
http://history.bsu.edu.az/az/news/trk_dnyas_gnc_tdqiqatlar_drnyinin_zv_al_rak_trk_sava_sanatlar_silahlar_ve_trk_ordusu_mvzusunda_tqdimat_keirib;

ki, hazırda bizdən asılı olmayan səbəblərə görə həmin məlumatları əldə etmək mümkün deyil. Bu səbəbdən, sadaladığımız məsələlər hazırda yalnız kafedranın illik hesabatlarında əksini tapmaqdadır.

Nəticə. Bu günlərdə 105 illik yubileyini qeyd etdiyimiz Bakı Dövlət Universitetinin həmyaşıdı Tarix fakültəsində fəaliyyət göstərən Türk xalqları tarixi kafedrası özünün fəaliyyətində gənclərlə iş məsələsini daima diqqət mərkəzində saxlamaqdadır. Bu işlər daha çox kafedranın nəzdində fəaliyyət göstərən Türk dünyası gənc tədqiqatçılar dərnəyinin vasitəsilə, eyni zamanda fakültədə və Universitetdə fəaliyyət göstərən tələbə-gənclər təşkilatlarının tədbirlərində iştirak edən tələbələrə lazımi yardımın edilməsi yolu ilə həyata keçirilir. Ümumilikdə baxıldıqda isə, kafedranın bu istiqamətdəki fəaliyyətinin bütövlükdə Tarix fakültəsində daha geniş və əhatəli şəkildə həyata keçirilən gənclərlə iş siyasətinin sadəcə bir hissəsi olduğu da qeyd edilməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əsməd Muxtarova. Tarix fakültəsinin beynəlxalq əlaqələrinin inkişafında Türk xalqları tarixinə dair tədqiqatların rolu / Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında Bakı Dövlət Universitetinin Tarix fakültəsinin yeri və rolu. Bakı Dövlət Universiteti və Tarix fakültəsinin 100 illik yubileylərinə həsr olunmuş Respublika elmi konfransının materialları. 8-9 oktyabr 2019-cu il. Bakı, Füyuzat, 2021, s.52-54. - http://static.bsu.az/w16/konfrans_BDU-Tarix-100%20-%20meqaleler%20toplusu.pdf [10.10.2024].
2. Əsməd Muxtarova. Bakı Dövlət Universiteti “Türk xalqları tarixi” tədrisinin mərkəzidir // Tarix və onun problemləri, №4 2014, s.17-26.
3. Lalə Hüseynova. Gənclər siyasəti dövlətin əsas istiqamətlərindəndir / AR Müdafiə Nazirliyi, 27 yanvar 2018. - <https://mod.gov.az/az/pre/21478.html> [10.10.2024].
4. Oğuz Kağan Bayrakdar. SSRİ dövründə Azərbaycan tarixşünaslığında Mərkəzi Asiya və türk tarixi ilə bağlı araşdırmaların təhlili / Türk Dünyası Gənc Tədqiqatçılar Dərnəyinin Araşdırmaları, №3 2019, s.99-110. - http://static.bsu.az/w16/TDCTD_Ara%C5%9Fd%C4%B1rmalar%C4%B1_N3_2019.pdf [10.10.2024].
5. Razumovski V.İ., Makovelski A.O. Bakı şəhərində universitetin yaradılması. Bakı, Nurlar Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, 2014, 112 s. - <http://web2.anl.az:81/read/page.php?bibid=505858&pno=40&zoom=2> [10.10.2024].
6. Səidə Quliyeva. SSRİ dövrü və müstəqillik illərində Tarix fakültəsinin strukturunun müqayisəli təhlili / Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında Bakı Dövlət Universitetinin Tarix fakültəsinin yeri və rolu. Bakı Dövlət Universiteti və Tarix fakültəsinin 100 illik yubileylərinə həsr olunmuş Respublika elmi konfransının materialları. 8-9 oktyabr 2019-cu il. Bakı, Füyuzat, 2021, s.77-87. - http://static.bsu.az/w16/konfrans_BDU-Tarix-100%20-%20meqaleler%20toplusu.pdf [10.10.2024].
7. Tarix fakültəsi SABAH qrupu tələbələri beynəlxalq konfransda iştirak ediblər / BDU Tarix fakültəsinin rəsmi saytı, 15 may 2024. - <https://history.bdu.info.az/xeberler/tarix-fakultesi-sabah-grupu-telebeleri-beynelxalq-konfransda-istirak-edibler> [10.10.2024].
8. Qazaxıstanın Astana şəhərində keçirilən “MDB-nin ən yaxşı tədqiqatçıları - 2024” müsabiqəsində iştirak ediblər / BDU Tarix fakültəsinin rəsmi saytı, 13 may 2024. - <https://history.bdu.info.az/xeberler/qazaxistanin-astana-seherinde-kecirilen-mdb-nin-en-yaxsi-tedqiqatcilari-2024-musabiqesinde-istirak-edibler> [10.10.2024].
9. Türk xalqları tarixi kafedrasının magistrantı “2023-cü ilin ən yaxşı gənc alimi” / BDU Tarix fakültəsinin rəsmi saytı, 16 iyun 2023. - <https://history.bdu.info.az/xeberler/2023-cu-ilin-en-yaxsi-genc-alimi> [10.10.2024].
10. Türk dünyası gənc tədqiqatçılar dərnəyinin araşdırmaları jurnalı. / Tarix fakültəsinin rəsmi saytı. - <https://history.bdu.info.az/turk-dunyasi-genc-tedqiqatcilar-derneyi-nin-arasdirmalari> [10.10.2024].

СЕВИНДЖ РУИНТАН

Доцент Бакинского государственного университета

**ВЗГЛЯД НА МОЛОДЕЖНУЮ ПОЛИТИКУ ИСТОРИЧЕСКОГО ФАКУЛЬТЕТА
БАКИНСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА НА ПРИМЕРЕ
КАФЕДРЫ ИСТОРИИ ТЮРКСКИХ НАРОДОВ**

Молодёжь играет важную роль в сохранении культурного наследия и проповедовании разнообразия общества. Именно с этой точки зрения она считается главной силой, реализующей инновации, происходящие в обществе. Молодежная политика является одним из важных направлений государственной политики во всех обществах. Азербайджанское государство не является исключением в этом плане. Молодежь Азербайджана, поддерживаемая государством, представлена в различного уровня организациях и учреждениях по всему миру. В Бакинском государственном университете, а также на историческом факультете молодежная политика является одним из вопросов, который всегда находится в центре внимания. В данной статье молодежная политика исторического факультета БГУ будет рассмотрена на примере кафедры истории тюркских народов.

Ключевые слова: Молодёжная политика, Бакинский государственный университет, исторический факультет, кафедра истории тюркских народов.

SEVINJ RUINTAN

Associate professor of Baku State University

**A REVIEW OF THE YOUTH POLICY OF THE FACULTY OF HISTORY
OF BAKU STATE UNIVERSITY IN THE EXAMPLE OF THE DEPARTMENT OF
HISTORY OF TURKIC PEOPLES**

Youth plays an important role in preserving cultural heritage and promoting the diversity of society. It is from this point of view that it is considered the main force implementing the innovations taking place in society. Youth policy is one of the important directions of state policy in all societies. The Azerbaijani state is no exception in this regard. The youth of Azerbaijan, supported by the state, is represented in various organizations and institutions around the world. At Baku State University, as well as at the Faculty of History, youth policy is one of the issues that is always in the spotlight. In this article, the youth policy of the Faculty of History of BSU will be considered on the example of the Department of History of Turkic Peoples.

Keywords: Youth policy, Baku State University, Faculty of History, Department of History of Turkic Peoples.

Мəqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 oktyabr 2024-cü il.

Мəqalə Redaksiya heyətinin qərarı ilə nəşr edilib.

Tarix fakültəsi - 105

UOT 94(479.24); UOT 902

TARIX DOSTIYEV

Bakı Dövlət Universiteti
Arxeologiya və Etnoqrafiya kafedrasının müdiri, tarix elmləri doktoru
dostiye.tarikh@mail.ru

BDU-NUN ARXELOGIYA VƏ ETNOQRAFIYA KAFEDRASININ TARIXINƏ DAİR

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/106/78-84>

Məqalədə BDU-nun Tarix fakültəsinin Arxeologiya və Etnoqrafiya kafedrasının xalqımızın tarixinin, mədəni irsinin tədqiqi, tədrisi və təbliği istiqamətində fəaliyyətindən bəhs olunur. Kafedranın keçdiyi yol heç də hamar olmamış, yüksəliş və tənəzzül mərhələləri biri-digərini əvəz etmişdir. Məqalədə kafedranın təşkilində, tədris prosesində və elmi tədqiqat istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsində önəmli rol oynamış görkəmli arxeoloq və etnoqrafların elmi-pedaqoji fəaliyyətinə nəzər yetirilir, onların peşəkar arxeoloq və etnoqrafların hazırlanmasında, Azərbaycan arxeologiyasının və etnoqrafiyasının ümdə problemlərinin həllində elmə verdikləri töhfələr diqqətə çatdırılır.

Açar sözlər: Bakı Dövlət Universiteti, Arxeologiya və etnoqrafiya kafedrası, arxeoloq, Yevgeni Paxomov, Məmmədli Hüseynov.

Giriş. BDU-nun Tarix fakültəsinin Arxeologiya və Etnoqrafiya kafedrası Arxeologiya, etnologiya, etnoqrafiya və antropologiya üzrə müasir tələblərə uyğun yüksək ixtisaslı, peşəkar, siyasi cəhətdən sabit, vətənpərvər mütəxəssislərin hazırlanmasını təmin edir. Azərbaycanda arxeologiyanın təsisatlanması Bakı Universiteti ilə bağlı olmuşdur. 1919-cu ilin dekabrında Bakı Universiteti nəzdində “Müsəlman Şərqini öyrənən Cəmiyyət” yaradıldı. Cəmiyyət Azərbaycanın arxeoloji öyrənilməsini, Şabran şəhərinin xarabalıqlarının axtarılmasını, Nizami Gəncəvinin qəbirüstü abidəsinin tədqiqini, Bakı ətrafındakı tarixi abidələrin öyrənilməsini ön plana çəkmişdi. Cəmiyyətin fəaliyyətində Cavad bəy Rəfibəyli, şərqşünas L.A.Zimin, Qafqaz Tarix-arxeologiya İnstitutunun üzvü E.A.Belyayev, numizmat Y.A.Paxomov, general-leytnant M.B.Sulkeviç mühüm rola malik idilər. Elmi tədqiqat işlərinə Tarix-filologiya fakültəsinin ilk əməkdaşlarından olan şərqşünas Lev Aleksandroviç Zimin rəhbərlik edirdi. 1920-ci ilin martında onun “Müsəlman Şərqini öyrənən Cəmiyyət”in iclasında “Azərbaycanın arxeoloji, etnoqrafik və lingvistik cəhətdən tədqiqi üzrə suallar tərtib etmək” adlı məruzəsini cəmiyyətin fəaliyyət proqramı kimi də dəyərləndirmək olar. Lakin aprel hadisələri “Müsəlman Şərqini öyrənən Cəmiyyət”in qarşıya qoyduğu vəzifələri gerçəkləşdirməyə imkan vermədi. Cəmiyyətin üzvlərin bəziləri terrora məruz qaldı, elmi tədqiqat işlərinin təşkilində fəal olan L.A.Zimin güllələndi [1, s.192]. Cəmiyyətin terrora məruz qalmayan üzvləri, o cümlədən Y.A.Paxomov sovet dövrünün ilk çağlarından ömrünün sonunadək Azərbaycanda arxeologiya və numizmatika elmlərinin inkişafında, Bakı Dövlət Universitetində tədris və elmi tədqiqatların təşkilində fəal iştirak etdi.

Müzakirə. 1922-ci ildə Bakı Dövlət Universitetində “Arxeologiya, numizmatika, etnologiya və etnoqrafiya” kafedrası təşkil olundu və 1922-1930-cu illərdə həmin kafedraya Evgeni Paxomov rəhbərlik etdi.

Yevgeni Paxomov 1880-ci ildə Stavropol şəhərində anadan olmuş, Peterburq Arxeologiya İnstitutunun institutunu bitirmiş, 1919-cu ildə Bakıya köçmüş, 1920-ci ildə Bakı universitetinin elmi bir-

liyinin həqiqi üzvü seçilmiş, ömrünün 45 ili universitetlə bağlı olmuşdur. O, universitetdə Azərbaycan tarixi, Şərq numizmatikası, Arxeologiya fənlərindən dərslər demiş, universitetdə numizmatik kabinet (müns-kabinet) təşkil etmişdi. Onun 1923-cü ildə dərc olunmuş "Azərbaycan tarixinin qısa kursu" adlı kitabı Azərbaycan tarixi üzrə ilk dərs vəsaitidir. Y.A.Paxomov Bakıda İçərişəhərin, Öranqala (Beyləqan), Şabran şəhər yerlərinin, Dərbənd, Gilgilçay, Beşbarmaq sədlərinin, Abşeronun orta əsr qalalarının, Bayıl qəsrinin, Şamaxıda Gülüstən qalasının, Qarabağda Əsgəran qalasının ilk tədqiqatçılarından hesab edilir.

1944-1946-cı illərdə Davud bəy Şərifov Tarix fakültəsində Etnoqrafiya fənnindən mühazirələr aparmışdır. Azərbaycanın bir çox görkəmli arxeoloq və etnoqraflarına, o cümlədən Məmmədali Hüseynov, Teymur Bünyadov, İdeal Nərimanov, Qara Əhmədova onun mühazirələrini dinləmək nəşib olmuşdur. Professor Məmmədali Hüseynov mühazirələrində Davud bəy Şərifovun Tarix fakültəsindəki yüksək keyfiyyətli dərslərindən, tələbələrdə Azərbaycan arxeologiyasına və etnoqrafiyasına maraq oyatmasından, tələbələrə qayğısından böyük sevgi ilə söz açırdı, müəlliminin görkəmli alim və pedaqoq obrazını yüksək səviyyədə təqdim edirdi.

Güllü Əbilova, Saleh Qaziyev və Yevqeni Paxomov

Azərbaycanın ilk milli arxeoloqlarından Saleh Qaziyev on beş ildən artıq müddətdə, 1943-cü ildən 1958-ci ilədək universitetin Tarix fakültəsində Arxeologiya fənnindən mühazirələr aparmış, gənc arxeoloq kadrların hazırlanmasında uğurla iştirak etmişdir. 1947-ci ildə Tarix fakültəsi nəzdində Arxeologiya kafedrası açılmış, 1953-cü ilədək E.A.Paxomov rəhbərliyi ilə fəaliyyət göstərmişdi. Bu illərdə Saleh Qaziyevin universitet arxeologiyasına töhvələri müstəsna dərəcədə əhəmiyyətli idi. 1946-cı ildən başlanan və 1953-cü ilədək davam edən müsli görünməmiş geniş miqyaslı Mingəçevir arxeoloji ekspedisiyasında milli arxeoloq kadrlara kəskin ehtiyac vardı. Saleh Qaziyev bu istiqamətdə fəaliyyətə başlayır, onun rəhbərliyi ilə 30 nəfərdən ibarət Tələbə elmi cəmiyyəti yaradılır ki, ondan 17 nəfər Arxeologiya qrupunun tərkibində idi. Arxeoloq kadrların hazırlanması məqsədi ilə Saleh Qaziyevin təklifi ilə 1949-cu ildən başlayaraq Tarix fakültəsində arxeologiya üzrə ixtisaslaşma təşkil olundu. Tələbələr Arxeologiya ixtisası üzrə diplom mövzuları götürərək araşdırma aparmaq və müdafiə etmək imkanını əldə etdilər. Onlar həm də Saleh Qaziyevin rəhbərlik etdiyi arxeoloji ekspedisiyalarda iştirak edərək çöl tədqiqat üsulları ilə tanış olur, peşə vərdişlərinə yiyələnirdilər. Arxeoloq alimin təşəbbüsü ilə universitetdə zəruri avadanlıqlar və müvafiq ştat cədvəli ilə Arxeoloji kabinetin yaradılması mühüm hadisə idi. S.M.Qaziyevin təklifi ilə Arxeologiya kabinetini Azərbaycanın müxtəlif bölgələrinə ekspedisiyalar təşkil etməli, əldə olunan artefaktlar həmin kabinetə təhvil verilməli idi [2, c.156-157]. Arxeologiya qrupunda olan tələbələr dərslərdən kənar vaxtda Arxeologiya kabinetində, Azərbaycan Tarixi Muzeyində, arxeoloji ekspedisiyalarda olurdular. 50-ci illərin əvvəllərində tələbələr Mingəçevirdə, Daşkəsəndə, Ağcabədidə, Qazaxda və Abşeronda aparılan arxeoloji qazıntılarda iştirak etmişdilər [3, c.53]. Həmin tələbələrin bir çoxu sonradan Azərbaycanın görkəmli arxeoloqları oldular. Onlardan birinin – tələbə Qara Əhmədovun Yaloylutəpə mədəniyyəti daşıyıcılarının digər regionlar, ölkələrlə əlaqələrinə həsr olunmuş referatına yazdığı müsbət rəydə Saleh Qaziyev qeyd edir ki, tələbə

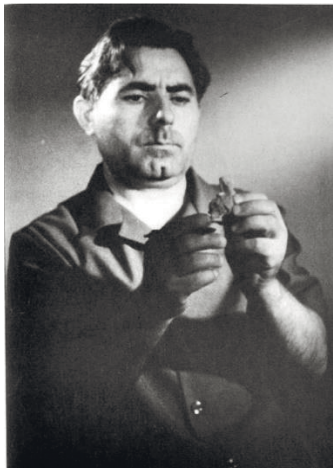
Qara Əhmədov böyük bacarığa sahibdir, arxeoloji qazıntılarda təcrübə toplayıb, onun yaxşı mütəxəssis arxeoloq olması gözlənilir [2, c.160]. S.M.Qaziyev zənnində yanılmadı, Qara Əhmədov elmlər doktoru elmi dərəcəsi alan ilk azərbaycanlı arxeoloq oldu. Saleh Qaziyev bir sıra arxeoloqların dissertasiya işlərinin müdafiəsində rəsmi opponent olmuş, onların iddia etdiyi alimlik dərəcəsinin almasına xeyirdüa vermişdir. Onlardan biri “Zaqafqaziyanın meqalitik tikililəri” mövzusunda dissertasiya işini müdafiə edən Güllü Əbilova idi. 1948-ci ildən Tarix fakültəsində elmi-pedaqoji fəaliyyətə başlayan Güllü Əbilova Arxeologiya fənnini tədris etmiş, ilk dəfə olaraq onun tərəfindən Azərbaycan dilində Arxeologiya fənni üzrə tədris proqramını tərtib olunmuşdur. Universitetdə zəngin arxeoloji fondun yaradılması da onun adı ilə bağlıdır [4, s.5-10].

50-ci illərdə “Arxeologiya” kafedrasının bağlanması universitet arxeologiyasına mənfi təsir etdi. Ümumi tarix kaferasında tədris olunan “Arxeologiya” və “Etnoqrafiya” fənlərinin tədrisində, Məmmədəli Hüseynovun universitetə dəvət olunmasına qədər arxeologiya üzrə elmi tədqiqatlarda nəzərə cərpacaq nailiyyətlər qeydə alınmadı.

1976-cı ildə Tarix fakültəsində Arxeologiya və Etnoqrafiya kafedrası yenidən təşkil olundu, həmin ildən 1992-ci ilədək ona görkəmli arxeoloq, Azərbaycan paleolit məktəbinin banisi professor Məmmədəli Hüseynov başçılıq etdi. Arxeoloq Məmmədəli Hüseynov XX əsrin ortalarında Azərbayan paleoliti üzrə akademik dairələrdə formalaşmış yanlış təsəvvürləri darmadağın etməyə müvəffəq olmuş, «Aveydağ paleolit düşərgələri» mövzusunda dissertasiyasını 1960-cı ildə Tbilisidə uğurla müdafiə edərək, yüksək ixtisaslı paleolitşünas alimlər sırasına ilk azərbaycanlı mütəxəssis kimi daxil olmuşdur [5]. Məmmədəli Hüseynovun rəhbərliyi ilə keçən əsrin 60-80-ci illərində aparılmış arxeoloji tədqiqatlar Azıx mağara paleolit düşərgəsində ümumi qalınlığı 14,5 m olan on mədəni təbəqənin mövcudluğunun müəyyənəşdirilməsi ilə nəticələnmiş, bu abidənin Yaxın Şərq və Qafqaz ərazisində ən zəngin stratiqrafiyaya malik paleolit mağara düşərgəsi olduğu sübuta yetirilmişdir [6; 7]. M.M.Hüseynov Azıx paleolit düşərgəsində alt, X-VII təbəqələrindəki mədəni yatımını yeni arxeoloji mədəniyyət - “Quruçay mədəniyyəti” adı ilə elmi dövriyə daxil etmişdir [7, c.78]. O, alt mədəni təbəqələrinin xronoloji çərçivəsini əvvəlcə 1,2 mln il [7, c.78, 112], sonradan 1,5 mln ilə aid etmişdir [7, c.382].

Azıx mağara düşərgəsinin VI-V təbəqələrindən əldə olunmuş arxeoloji materiallar Aşel mədəniyyətini səciyyələndirməyə imkan vermişdir. Yeni mədəniyyətin daşıyıcılarının çapacaq, bifas, qaşov, itiüclulardan ibarət daş əmək alətləri texniki-tipoloji xüsusiyyətlərinə görə əvvəlki alətlərdən kəskin fərqlənirdi. VI təbəqədə ilk dəfə olaraq mükəmməl işlənmiş, mükəmməl, həndəsi formalı Aşel tipli əl çapacaqları aşkarlanmışdır. Onları ilk texnoloji standart kimi dəyərləndirmək olar. Artıq bu zaman ibtidai insanlar isinmə və yemək hazırlamaq üçün oddan istifadə etdiyə başlamışdılar.

Düşərgənin Orta Aşel dövrünə aid V təbəqəsinin tədqiqi nəticəsində daş artefaktlarla yanaşı ocaq yerləri, bəsit hörgü qalıqları, zəngin fauna qalıqları aşkarlanmışdır. Mağaranın daxilində sakral sahənin ayrılması, burada ayı kəllələrinin saxlanması da diqqəti çəkməyə bilməz. 1968-ci ilin tədqiqatları zamanı düşərgənin V təbəqəsində paleoantropoloji tapıntının, 350 min il əvvəl yaşamış ibtidai insana məxsus çənə fraqmentinin aşkarlanması isə paleolitşünaslıqda mühüm hadisə idi [7, c.35-42].

Şəkil 2. 1-M.M.Hüseynov daş aləti tədqiq edir;
2. M.M.Hüseynov azıxantropa məxsus çənə fraqmentini nümayiş etdirir.

Azıx mağara paleolit düşərgəsində aparılan tədqiqatlar və kəşflər nəinki Azərbaycanda, bütövlükdə bütün keçmiş SSRİ-də paleolitşünaslığın inkişafına təkan verdi, Qafqazın paleolit abidələrinə marağı artırdı.

Uzun illər ərzində paleolit düşərgələrində apardığı tədqiqatların yekunlarını ümumiləşdirdiyi «Azərbaycanın qədim paleoliti» mövzusunda dissertasiyasını Məmmədali Hüseynov 1985-ci ildə Kiyev şəhərində uğurla müdafiə edərək tarix elmləri doktoru elmi dərəcəsinə aldı. Sonradan monoqrafiya kimi çap olunan bu dissertasiya işində Cənubi Qafqazın ilkin məskunlaşmasının mərhələləri və xronologiyası, ilk miqrasiyalar, erkən dini inanların yaranması, ibtidai insana məxsus məskəndə ilk sakral sahənin ayrılması, paleolit incəsənətinin genezisi, erkən paleolit dövründə Azərbaycanın, Qafqazın paleocoğrafi şəraitinin rekonstruksiyası və s. öz həllini tapdı.

Azərbaycan Respublikasının prezidenti, müzəffər ali baş komandan cənab İlham Əliyev Azıx paleolit mağara düşərgəsini ziyarət edərkən abidənin Məmmədali Hüseynov tərəfindən kəşf və tədqiq edilməsini xüsusi vurğulamışdır: “Azıx mağarasının girişindəyik. Təxminən 800 pillə qalxmışıq. Yaxşı idman etmişik, fiziki formamızı göstərmişik. İndi girəcəyik Azıx mağarasının içinə. Bu mağaranı azərbaycanlı alim, arxeoloq Məmmədali Hüseynov 1960-cı ildə aşkar etmişdir və ondan sonra burada tədqiqatlar aparılmışdır. Bu, dünyanın ən qədim insanının yaşayış yerlərindən biridir, Azərbaycan tarixinə məxsusdur, bizim tarixi sərvətimizdir [8].

Böyük alim eyni zamanda gözəl pedaqoq idi, arxeologiyanın fəlsəfəsini, arxeoloji tədqiqat metodlarını, arxeoloji mədəniyyətləri, arxeoloji fikir tarixini tələbələrinə, öz dinləyicilərinə yüksək peşəkarlıqla şərh edirdi. Onun “Azərbaycan arxeologiyası (daş dövrü)” dərsliyi arxeologiya üzrə Azərbaycan dilində yazılmış ilk dərsliklərdən idi [9].

Məmmədali Hüseynov nəzəri və praktik hazırlığın vəhdətinə xüsusi önəm verirdi, tarixçi tələbələrə Qarabağda, məşhur Azıx mağara paleolit düşərgəsində arxeoloji təcrübə keçməsinə təşkil edirdi.

Tarix fakültəsinin tələbələri arxeoloji təcrübədə. Qobustan.1972-ci il.

Məmmədali Hüseynov Azərbaycanın maddi mədəniyyətinin qorunması və təbliği istiqamətində də fəal olmuşdur. Onun Bakı Dövlət Universiteti Tarix fakültəsində təşkil etdiyi Arxeologiya və etnoqrafiya muzeyi uzaq daş dövründən XX əsrədək xronoloji çərçivədə müxtəlif təyinatlı artefaktların cəmləşdiyi zəngin xəzinə idi. Qloballaşmanın, vesternizasiyanın gücləndiyi, mədəni məkanda özəlliklərin, məhəlli xüsusiyyətlərin silinməsinin sürətlənməsi prosesinin dərinləşdiyi müasir dünyada Muzeyin zəngin eksponatları xalqımızın maddi yaddaşı olaraq nəsillərin mədəni təcrübəsinin ötürülməsində, milli özünüdərk və mənəvi tələblərin formalaşmasında əhəmiyyətli ocaq idi.

Məmmədli Hüseynov arxeoloji biliklərin geniş oxucu auditoriyasına çatdırmaq istiqamətində də səmərəli fəaliyyət göstərmişdi. Onun bu istiqamətdə yazılmış əsərlərində arxeologiya, tarix, geologiya, paleocoğrafiya, paleontologiyanın harmoniyası vardı.

1993-2003-cü illərdə kafedraya rəhbərlik edən professor Həvil Həvilovun Azərbaycanda ənənəvi təsərrüfat həyatının, xüsusilə də maldarlıq təsərrüfatının etnorafik aspektlərinin araşdırılmasına böyük töhfələr vermişdir. Onun ali məktəblər üçün yazdığı “Etnoqrafiyanın əsasları”, “Azərbaycan etnoqrafiyası”, “Dünya xalqlarının etnoqrafiyası” adlı dərslikləri Azərbaycanda etnoqrafiya sahəsi üzrə yazılan ilk keyfiyyətli dərsliklərdir və bu gündə əhəmiyyətini saxlamaqdadır. O, yüksəkixtisaslı etnoqraf kadrların hazırlanması işinə töhfələr vermiş, onun rəhbərliyi ilə fəlsəfə doktoru və elmlər doktoru dissertasiyaları yazılaraq uğurla müdafiə olunmuşdur.

Qarabağ və Şərqi Zəngəzurun tunc dövrü abidələrinin görkəmli tədqiqatçısı, Kür-Araz mədəniyyətinin nəzəri məsələlərinin işlənməsində xüsusi xidmətləri olan professor Qüdrət İsmayılzadə 2004-2019-cü illərdə Arxeologiya və etnoqrafiya kafedrasına rəhbərlik etmiş, “Arxeologiya” fənni üzrə tələbələrə yüksək məzmunlu mühazirələr oxumuş, yüksək ixtisaslı arxeoloq kadrların hazırlanmasında yaxından iştirak etmişdir. Dərin biliyi, mürəkkəb məsələləri sadə, asan başa düşülən tərzdə təqdim etmək bacarığı, incə yumorları ilə tələbə auditoriyasının hörmət və sevgisini qazanmışdı.

Qüdrət İsmayılzadənin ilk elmi tədqiqatları Qazax bölgəsi ərazisi ilə bağlı olmuşdur. 1964-cü ildə Tbilisi Dövlət Universiteti nəzdindəki İxtisaslaşdırılmış Şurada “Baba-Dərviş qədim yaşayış yerinin arxeoloji tədqiqi” mövzusunda dissertasiya işini uğurla müdafiə edərək tarix elmləri namizədi elmi dərəcəsi almış, Kür-Araz mədəniyyəti problemi üzrə ciddi tədqiqatçılar sırasına qoşulmuşdur.

1964-cü ildə Qüdrət müəllim Qarabağda, Quruçay və Göndələnçay vadilərində arxeoloji abidələrin axtarış və qeydə alınması məqsədi ilə yaradılan ekspedisiyaya rəhbər təyin edilir. Bir neçə il ərzində onlarla arxeoloji abidə aşkarlanaraq qeydə alınır. Həmin abidələr arasında Azərbaycan arxeologiya elmi üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edən etalon abidələr də var idi. Belə abidələrdən birində - çoxtəbəqəli Qaraköpəktəpə yaşayış yerində 1967-ci ildə stasionar arxeoloji qazıntılar başlanılır və tədqiqatlar 1988-ci ilədək davam edir. Qaraköpəktəpə yaşayış yerində onun rəhbərliyi ilə aparılan arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində erkən tunc dövründən orta əsrlərədək geniş xronoloji çərçivəyə sahib xalqımızın yurdsalma ənənələrinə və qədim memarlığına dair çoxlu tikinti qalıqları üzə çıxarılmış, təsərrüfat məişətinə, adət-ənənələrinə, dini görüşlərinə və incəsənətinə dair zəngin informasiya potensialına malik 10 mindən artıq artefakt əldə olunmuşdur [10].

Qüdrət İsmayılzadənin Şərqi Zəngəzurun arxeoloji abidələrinin öyrənilməsində də töhfələri böyükdür. O, keçən əsrin 60-cı illərin sonu - 70-ci illərində Kəlbəcərdə e.ə. IV-I minilliklərə aid edilən mindən artıq qayaüstü rəsmləri qeydə alaraq tədqiq etmiş, 1976-cı ildə ilk dəfə olaraq Azərbaycanın yüksək dağlıq bölgəsində e.ə. III minilliyə aid istehkamlı yaşayış yerinin qalıqlarını aşkarlamışdır. Ümumiyyətlə, Azərbaycan ərazisində qədim qayaüstü təsvirlərin öyrənilməsi professor Qüdrət İsmayılzadənin elmi araşdırmalarının mühüm bir istiqamətini təşkil edirdi. Onun Azərbaycanın qayaüstü rəsmlərinin səciyyəsi və Avrasiya məkanının ən qədim incəsənətində onların yeri ilə bağlı araşdırmaları mütəxəssislər tərəfindən yüksək qiymətləndirilir [10].

Professor Q.S.İsmayılzadə Azərbaycan arxeologiyasının ümumi və nəzəri məsələlərinin araşdırılmasında, onun nəzəri səviyyəsinin yüksəldilməsində də yaxından iştirak etmişdir. Onun erkən əkinçi təsərrüfat-məişət komplekslərinin öyrənilməsi metodikasına, çoxtəbəqəli abidələrin xüsusiyyətlərinə, erkən əkinçilik dövrünün səciyyəsinə dair araşdırmaları bu qəbildəndir.

Qüdrət İsmayılzadə Altıntəpə abidəsinin, Troya şəhərinin arxeoloji qazıntılarında iştirak edən azərbaycanlı arxeoloqdur. O, Azərbaycan elmini beynəlxalq elmi məclislərdə layiqincə təmsil etmiş, onun Azərbaycan arxeologiyasının aktual problemləri üzrə məzmunlu məruzələri maraqla qarşılanmış və yüksək qiymətləndirilmişdir.

Professor Q.S.İsmayılzadə Azərbaycan arxeologiya elmini beynəlxalq elmi məclislərdə uğurla təmsil edirdi. Onun Moskva, Sankt-Peterburq, Ştutqart, Tubengen, Saar-Bruken, Berlin, Ankara, İzmir, Aşqabad, Bişkek, Buxara, Səmərqənd, Tehran, Tbilisi şəhərlərində keçirilən elmi konfrans və simpoziumlarda Azərbaycan arxeologiyasının ayrı-ayrı aktual problemləri üzrə məzmunlu məruzələri maraqla qarşılanmış və yüksək qiymətləndirilmişdir.

Qüdrət İsmayılzadənin "Quruçay və Köndələnçay vadisində qədim mədəniyyət izləri", "Arxeoloqun çöl gündəliyindən" kitabları, "Azərbaycan arxeologiyası" jurnallarında dərc olunan silsilə məqalələri Azərbaycanın qədim mədəni irsinin, qədim və zəngin tarixinin təbliğində, geniş oxucu kütləsinə çatdırılmasında olduqca əhəmiyyətlidir. 10-dan artıq fəlsəfə doktoru və 1 elmlər doktoru dissertasiyasına rəhbərlik etmiş Qüdrət İsmayılzadənin yüksək ixtisaslı kadrların hazırlanmasında da xidmətləri böyükdür.

Kafedranın antropologiyanın tədrisi və antropologiya üzrə elmi problemlərin araşdırılması nailiyyətləri yetərincədir. 2019-2023-cü illərdə kafedra müdiri olmuş dos. Kərəm Məmmədovun bu istiqamətdə araşdırmaları xüsusilə diqqətəlayiqdir. O, "Antropologiyanın əsasları" "Qafqaz xalqlarının etnoqrafiyası", "Etnoqrafiya", "Qafqaz xalqlarının etnoqrafiyası", və "Antropometriya" fənləri üzrə mühazirələr oxumuş, seminar məşğələləri aparmış, "Antropologiyanın əsasları" və Qafqaz xalqlarının etnoqrafiyası" dərsliklərini yazmışdır.

Kafedrada müxtəlif illərdə həmçinin Azərbaycanın bir çox görkəmli alimləri, o cümlədən İsaq Cəfərzadə, Cabbar Xəlilov, Məşədixanım Nemət, Əli Rəcəbli, Adil Sadıqov, Faiq Əliyev, Nəsimi Quliyev fəaliyyət göstərmiş, mühazirələr aparmışlar.

Nəticə. Hal-hazırda kafedrada 10 əməkdaş, o cümlədən bir tarix elmləri doktoru, yeddi tarix üzrə fəlsəfə doktoru çalışır. Kafedra kollektivinin qarşısında onilliklər ərzində elmi-pedaqoji fəaliyyətin əsasını təşkil edən prioritet mövzularda söyləri cəmləşdirməklə yanaşı, tarixi biliklərin yenilənməsinə yönəlmiş, multidissiplinar kompleks tədqiqatlara əsaslanan, Azərbaycanın dünya tarixinə və mədəniyyətinə töhfələrinin müəyyənəşdirilməsi, müxtəlif dövrlərdə Azərbaycan mədəniyyətində ənənə, innovasiya, mədəniyyətlərin qarşılıqlı təsir problemlərinin nəzərə alınması, "tarixdə insan" problemini diqqət mərkəzində saxlanılması kontekstində fundamental və tətbiqi elmi araşdırmaların aparılması, tədris kurslarının işlənilib hazırlanması, professor Məmmədali Hüseynov adına "Arxeologiya və etnoqrafiya muzeyi"nin bərpası və ekspozisiyasının müasir tələblərə uyğun yenidən qurulması əsas vəzifələrdir. Kafedra yerli və xarici ölkələrin müfəviq elmi-təhsil qurumları ilə əlaqələrin qurulmasına, birgə layihələr üzrə araşdırmalara xüsusi önəm verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Dostiyev T.M. Azərbaycanda İslam arxeologiyası: başlanğıc, müasir durumu, perspektivləri // Müsəlman Şərqində ilk parlamentli Respublika. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 100 illik yubileyinə həsr olunmuş beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı, 2018, s. 191-193.
2. Джафарова Э.Б. Вклад Салех Мустафа оглы Казиева в развитие археологии Азербайджана. Баку: ЭЛМ, 2009. 224 с.
3. Вайдов Р.М., Нариманов И.Г. Развитие археологической науки в Советском Азербайджане // Советская археология, 1967, №4, с. 48-61.
4. İsmayılzadə Q.S. Sonu görünməyən axtarış yollarında... // Əbilova G. Cənubi Qafqazın Meqalit abidələri. Bakı, 2020, c.5-10
5. Dostiyev T.M. Qafqazın ulu keçmişini kəşf edən alim: professor Məmmədali Hüseynovun 100 illik yubileyinə // Bakı universitetinin xəbərləri, 2022, №2, s. 105-114.
6. Azıx mağarası – Homo nəslinin beşiyidir: Məmmədali Hüseynovun tədqiqatları. İki cild. I cild. Bakı: Bakı Dövlət Universiteti, 2022, 492 s.
7. Азыхская пещера – колыбель рода Homo: исследования Мамедали Гусейнова. В двух томах, том II. Баку: Бакинский государственный университет, 2022, 464 с.
8. İlham Əliyev Füzuli və Xocavənd rayonlarında olub / Azərbaycan Respublikası Prezidenti (rəsmi sayt), 15 mart 2021. - <https://president.az/az/articles/view/50893/> [10.10.2024].
9. Hüseynov M.M. Azərbaycan arxeologiyası (dərslik). Bakı: ADU-nun nəşriyyatı, 1975, 165 s.
10. Dostiyev T.M. Arxeologiya fənninin tədrisinin bəzi məsələləri // Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında Bakı Dövlət Universitetinin Tarix fakültəsinin yeri və rolu. Respublika elmi konfransının materialları. Bakı:Füyuzat, 2021, s. 139-143

ТАРИХ ДОСТИЕВ

*Заведующий кафедрой Археологии и этнографии
Бакинского государственного университета,
доктор исторических наук*

ОБ ИСТОРИИ КАФЕДРЫ АРХЕОЛОГИИ И ЭТНОГРАФИИ БГУ

В статье говорится о деятельности кафедры Археологии и Этнографии Исторического факультета Бакинского Государственного Университета в области научных исследований, преподавания и пропаганды истории и культурного наследия Азербайджана. Пройденный кафедрой путь не был столь гладким, этапы роста и упадка сменяли друг друга. В статье уделено внимание научно-педагогической деятельности археологов и этнографов, сыгравших важную роль в становлении кафедры, в организации учебного процесса, в определении направлений научных исследований, и вкладе их в науку, и подготовку профессиональных археологов и этнографов, а также в решение важнейших проблем археологии и этнографии Азербайджана.

Ключевые слова: Бакинский Государственный Университет, кафедра Археологии и этнографии, археолог, Евгений Пахомов, Мамедали Гусейнов.

TARIKH DOSTIYEV

*Head of Department of Archaeology and Ethnography
of the Baku State University, Doctor of Historical Sciences*

**ABOUT THE HISTORY OF THE DEPARTMENT OF ARCHAEOLOGY
AND ETHNOGRAPHY OF BAKU STATE UNIVERSITY**

The article talks about the activities of the Department of Archaeology and Ethnography of the Faculty of History of Baku State University in the field of scientific research, teaching and promotion of the history and cultural heritage of Azerbaijan. The route taken by the department was not so smooth, the stages of growth and decline replaced each other. The article pays attention to the scientific and pedagogical activities of archaeologists and ethnographers who played an important role in the formation of the department, in the organization of the educational process, in determining the directions of scientific research, and their contribution to science, and the training of professional archaeologists and ethnographers, as well as in solving the most important problems of archaeology and ethnography of Azerbaijan.

Keywords: Baku State University, Department of Archaeology and Ethnography, archaeologist, Evgeniy Pakhomov, Mamedali Huseynov.

*Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 oktyabr 2024-cü il.
Məqalə Redaksiya heyətinin qərarı ilə nəşr edilib.*

Tarix fakültəsi - 105

UOT 94(479.24); UOT 94

İQBAL AĞAYEV

*Tarix üzrə fəlsəfə doktoru,
Bakı Dövlət Universitetinin dosenti
Asiya və Afrika ölkələri tarixi kafedrasının müdiri
igbal64@rambler.ru*

“ASIYA VƏ AFRIKA ÖLKƏLƏRİ TARİXİ” KAFEDRASININ QISA TARİXİ

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/106/85-92>

Bakı Dövlət Universiteti 2024-cü il təqvimində 105 yaşını qeyd edir. Azərbaycan elminin flaqmanı, Şərqlin ilk Avropa tipli Universiteti olan Bakı Dövlət Universiteti mövcud olduğu bir əsri aşan müddətdə elmin inkişafında əsas rol oynayır və müasir dövrün tələblərinə cavab verən kadrların yetişdirilməsində lider mövqeyindədir. Universitetin özü ilə həmyaşd olan Tarix fakültəsi də bu inkişaf yolunu qarşısına məqsəd qoyaraq elmə və cəmiyyətə öz töhfəsini verməkdədir. Fakültə Dünya və Vətən tarixi üzrə geniş araşdırmalar apararaq tədris prosesində tələblərin dünyagörüşünün formalaşmasına xidmət edir. Tarix fakültəsinin tərkib hissəsi olan «Asiya və Afrika ölkələri tarixi» kafedrası Şərqdə baş verən prosesləri tədqiq etməklə müasir dövrün ən aktual məsələlərinə aydınlıq gətirir. Məqalədə bu kafedranın qısa tarixinin araşdırılmasına cəhd göstərilmişdir.

Acar sözlər: Bakı Dövlət Universiteti, Müsəlman Şərqinin ümumi tarixi, Asılı və müstəmləkə ölkələrin tarixi, Yaxın və Orta Şərq xalqlarının tarixi, Asiya və Afrika ölkələri tarixi.

Giriş. XI əsrdə Əbülhəsən Bəhmənyar, XIII əsrdə Nəsrəddin Tusi ilə dünya arenasına çıxan el-mimiz XX əsrin ikinci onilliyində intibah dövrünə qədəm qoydu. Bu, müsəlman Şərqində ilk Avropa tipli universitet olan Bakı Dövlət Universitetinin yaranışı ilə bağlıdır. 2024-cü il təqvimində 105 yaşını qeyd edən, onunla həmyaşd olan Tarix fakültəsi də 105 yaşına daxil oldu. Bir əsri ötən yaşı ilə tarix fakültəsi Azərbaycan elminə, mədəniyyətinə və siyasətinə mükəmməl töhfələr vermişdir. Təkcə Tarix fakültəsinin məzunu olmuş Azərbaycanımızın xilaskarı Heydər Əliyevin adını çəkmək kifayətdir. 1919-cu ildə 605 nəfər tələbə ilə fəaliyyətə başlayan tarix fakültəsi daha sonra Azərbaycan xalqının milli düşüncəsinin, demokratik ideallarının mərkəzi funksiyasını daşdı. 1922-ci ildə fakültədə 8 kafedra fəaliyyət göstərirdi. Onlardan biri “Müsəlman Şərqinin ümumi tarixi” kafedrası idi ki, o bu gün “Asiya və Afrika ölkələri tarixi” kafedrası adlanır. Bu gün bu kafedra Yaxın və Orta Şərq, Cənubi, Şərqi və Cənubi-Şərqi Asiyanın, o cümlədən, Afrikada baş verən siyasi, sosial-iqtisadi, mədəni hadisələri və bu hadisələrin Vətənimizə təsirini tədqiq etməklə tarix elminə öz töhfəsini verir. Bu yolda Bakı Dövlət Universiteti bütün alimləri Azərbaycan elminin, mədəniyyətinin inkişafı yolunda birləşdirdi. Tarixə səyahət etdiyimiz zaman Azərbaycan elminin flaqmanının hansı çətinliklərlə yarandığının şahidi olub və bir daha necə məsuliyyətli yola çıxdığımıza əmin oluruq.

Bakı Dövlət Universitetinin yaranması. Şərqdə ilk demokratik respublikasını yaradan xalq, eyni zamanda Şərqin ilk Avropa tipli universitetini formalaşdırdı. Təhsilə, elmə böyük dəyər verən Azərbaycan ziyalıları taleyin “Qafqaza cərrahi yardım” üçün gətirdiyi V.İ.Razumovskiyə qucaq açdı.

1897-ci ilin sentyabr ayında Kiyev və Varşavada politexnikum açıldıqdan sonra, belə bir təhsil müəssisəsinin Zaqafqaziyada da açılması sahəsində danışıqlar başlanmışdı. XX əsrin əvvəllərində bu

iş davam etdirilsə də, erməni quldurlarının Qafqazda törətdiyi cinayətlər bu işin həyata keçməsinə mane olurdu.

1917-ci il, Qafqaz ... Müharibə yeni bitsə də hələ burada hərbiçilərin bir qismi qalmaqda idi. V.İ.Razumovski burada Ali Qadın Kurslarının nəzdində tibb fakültəsinin yaradılması layihəsinə dəvət olunur. Ancaq həmin ilin yanvar ayında hadisələr başqa məcrada davam edir. Zaqafqaziya Respublikası Rusiyadan ayrılır. Artıq gürcü, erməni və türklərin özlərinin birgə hökumətləri var.

V.İ.Razumovski Tiflisdə Rus Universitetinin açılması ilə bağlı hökumətə müraciət etdi. Bu hökumətin Xalq Maarif Naziri Bakılı Fətəlixan Xoyski edilən müraciəti sonuna qədər dinlədi, bu iş öz rəğbətini bildirdi və əlavə etdi: “Niyə bəs Tiflisdə? Tiflisdə politexnikum var, indi Gürcü Universiteti... Bəlkə, universiteti Bakıda təşkil etmək daha məqsədyönlüdür” (2, s.10).

Bu vaxt isə Qafqazda hadisələr başgicəlləndirici sürətlə dəyişir. Bu layihəyə Zaqafqaziya Respublikası hökumətində baxılmır. Çünki, o çox qısa zamanda fəaliyyət göstərdi və üç respublikaya parçalandı.

Tiflisdə təşkil edilən yeni hökumət artıq Rus universiteti üçün heç bir şey göstərmirdi. O, bütün diqqətini Gürcüstan Universitetinə yönəlmişdi. Ancaq V.İ.Razumovski və komandası hələ də inamlarını itirmədən Ali Qadınlar Kursunda islahat aparıb onu universitetə çevirdilər. Bunula da əsas çətinlik mərhələsi başladı. Universitet maddi çətinliklə üzləşdi. Tiflis Şəhər Duması çox az miqdarda maddi yardım göstərdi. Tələbələrədən yığılan yüksək ödəniş belə Universitetin idarə olunmasına kifayət etmirdi. Artıq Razumovski başa düşürdü ki, Rus Universiteti Gürcü Universiteti ilə bir yerdə qala bilməz. Yekaterinodor və İrəvanla danışıqlara başladı. Bu vaxt Həmid bəy Şaxtaxtinskiy universitetin Bakıya köçürülməsi təklifi ciddi müzakirəyə səbəb oldu. Yaxşı bina, maddi təminat və s. kimi ehtiyaclar bütün müəllimlərin əhval-ruhiyyəsini Bakıya köçməyə kökləmişdi. Bu yolda fikirlərdə toqquşmalar, ayrılıqlar yaranırdı. Həkimlər və tarixçi-filoloqlar Bakıya köçməyin tərəfdarı idi. Təbiətçilər isə ya Şimali Qafqaza üz tutmaq ya da Tiflisdə qalmağı təklif edirdi. Razumovskinin xatirələrində bir maraqlı məqam diqqəti çəkir: Universitetin İrəvana köçürülməsi ilə bağlı ermənilərin canfəşanlıq etməsi. Hələ Tiflisdə olarkən bir neçə erməni burjua millətçisi Razumovski ilə görüşüb və ısrarla universitetin Bakıda deyil, məhz İrəvanda təşkili barədə danışıqlar aparırlar. Amma professor bu təklifi rədd edir. Və rədd etməsini də belə əsaslandırır ki, hazırda İrəvanda universitet təşkil etmək üçün ibtidai şərait belə yoxdur. Bu hələ harasıdır, Tiflisdə onunla birgə çalışan erməni professor-müəllim heyəti də İrəvana getməyə razı olmur. Razumovski xatirələrində qeyd edir: “Aclığın hökm sürdüyü İrəvanda universitetin yaranması üçün əlverişli şərait yox idi. Orada fakültə təşkil etmək çətin idi. Çünki, bunun üçün yaxşı kliniki müəssisə tələb olunurdu” (2).

Razumovskinin qeyd etdiyinə əsasən, ümumiyyətlə, müəllimlərin əhval-ruhiyyəsi Bakıya köçməyə köklənmişdi. Xüsusən tarixçi-filoloqlar Tiflisdə qalmağın mənasız olduğunu başa düşürdülər. O tarixçilər ki, sonradan tibb fakültəsi ilə yanaşı universitetin ikinci fakültəsinin əsasını qoydular.

Özü cərrah olsa da, Razumovski tarix-filologiya fakültəsinin açılmasına böyük önəm verirdi. Bu məqsədlə o, inandığı şəxslərdən olan L.A.İşkovu dərslük təşkili üçün Tiflisə göndərir. İşkov Tiflis Universitetinin kitabxanasından götürdüyü yüzlərlə dərsləklə qayıdır.

1919-cu ilin aprel sonu... V.İ.Razumovski Azərbaycan hökumətindən Bakı Universitetinin yaradılmasını öz üzərinə götürməyi və təşkilat komissiyasının yaradılması barədə təklif alır. Ləngimədən cavab vermək lazım idi. V.İ.Razumovski həmkarlar ilə danışıqlar aparıb Zaqafqaziya universitetinin rektorluğundan imtina edib Bakıya teleqrafla öz razılığını bildirdi. V.İ.Razumovski dərhal komissiyanın təşkilinə başlayır. Komissiya üzvlüyünə tarixçi-publisist N.A.Dubrovskini və L.A.İşkovu, həkimlərdən Levin və Sitoviçi dəvət edir.

Artıq elmi personalın Bakıya və Yekaterinodora köçməsi məsələsi həll olunandan sonra Gürcüstan universitetinin taleyi ilə bağlı narahatlıq biruzə verdi. Çünki burada çalışan gürcü müəllimlərlə yanaşı rus müəllimlər də üstünlük təşkil edirdi. Gürcüstan Xalq Maarif Naziri Ramişvili V.İ.Razumovskinin qalması üçün razı salmağa çalışsa da, o, qeyd edirdi ki, Gürcüstanın öz xadimləri formalaşana qədər siz bizə lazımsınız. Bu etiraf V.İ.Razumovskiye bəs edir ki, universitet üçün ən ideal yer Bakıdır (1).

Bakıya gəldikdən sonra universitet binası, tələbə yataqxanası, laboratoriyaların qurulması üçün komissiya öz fəaliyyətinə başladı. Bakı Universitetinin açılması çox mürəkkəb situasiyalarla qarşılaşdı.

Hazırlanan layihələr parlamentə təqdim olunduqda əsas çətinlik burada yaranır. Çünki, Parlamentdə Universitetin açılmasına dair əks fikirlər cərəyan etməyə başlayır. Onlar göstərir ki, yeni universitet açmaqdan daha tələbələr Qərbi Avropaya təhsil almağa göndərmək daha məqsədəuyğundur. Onların argumenti reallığı əks etdirmirdi. Çünki, hər tələbə xaricə gedə bilmə şəraitinə sahib deyildi. Xüsusilə qızlarımız. Vətənimizdə maddi-texniki və milli kədr sahəsində çatışmazlıqların mövcud olduğu bir şəraitdə belə fikirlərin meydana gəlməsi müstəqilliyimizə göz tikənlərin məkrli əməlindən başqa bir şey deyildi.

Nəhayət bu iş Parlamentin ümumi yığıncağına təqdim olunur. Böyük Parlament günü... Kütlənin qeyri-adi izdihamı. Bakı ziyalılarının əksəriyyəti buradadır. Xalq Maarif Naziri və M.Ə.Rəzulzadənin çıxışı V.I.Razumovskini heyran edir. Çıxışlar rus və azərbaycan dillərində səslənirdi. V.I.Razumovski və onun tərəfdarları olan ziyalılarımızın çıxışları parlamenti qane etdi. 1919-cu il sentyabrın 1-i, Parlamentdə 3-cü sonuncu oxunuşda universitetin yaradılmasının təsdiq olunması günü Bakı üçün əlamətdar bir gün idi. Universitet haqqında qanun kütlənin alqış sədaları altında qəbul edildi. Razumovski bu barədə yazır: "... Azərbaycan öz maarif ocağına sahib oldu. Türk xalqının tarixinə yeni, parlaq səhifə əlavə olundu. Avropanın, Asiyanın qovşağında yeni məşəl (zəka çırağı) alovlandı. Bu böyük, tarixi hadisənin iştirakçıları kimi özümüzü xoşbəxt bilirdik. Qarşılıqlı təbriklər az olmadı. Hamıda bir növ, bayram əhval-ruhiyyəsi var idi. Belə günlər heç vaxt unudulmur!" (2, s.15). Qanun qəbul olundu. Nizamnamə hazırlandı. Rektor və dekanlar təyin olundu. Artıq məşğələlərə başlamaq lazım idi. Bu vaxt qarşıya həll olunması vacib olan iki əsas məsələ çıxır. Birincisi, müəllim heyətinin sayının az olması, ikincisi kafedraların və laboratoriyaların kifayət qədər təchiz olunmaması idi.

Müəllim məsələsinin həlli üçün V.I.Razumovski, N.A.Dubrovski, B.A.Finkelşteyn Şimali Qafqaz və Qərbi Avropaya üz tuturlar. Səyahətin ağırlığı, yollarda yaranan problemlər və "zəka çırağını" işıqlandırmaq üçün bütün bunlara dözən elm xadimləri... Bu alimlərin ruhu qarşısında bir dəfə yox, min dəfələrlə baş əyməliyik. Bu alimlərin "Bəşər sivilizasiyasının məhək daşı" olan "elm" (Miletli Fales) yolunda Deogenlər kimi "gündüz çıraq", gecə "ürəklərinin işığı" ilə uzaq ellərdə alim axtarışına, Hz. Məhəmmədin "Elm uzaq Çində də olsa gedin gətirin" nəsihətinin yoluna çıxmışdılar. Getdilər, gətirdilər...

Nəhayət ezamiyyət bitir. Bir sıra görkəmli elm xadimlərindən Bakı Universitetində tədris fəaliyyəti üçün razılıq alınır. 1919-cu ilin oktyabrın ikinci yarısında V.İ.Razumovski və N.A. Dubrovski Bakıda görüşürlər. Uzun müddət şəhərdə bu şəxsləri heç kim görmədiyinə görə universitet əleyhdarları olan qruplar belə sayə yaymışdılar ki, guya onlar Qafqazdan qaçıblar. Buna görə də V.İ.Razumovski bildirir ki, dərhal Universiteti açmaq lazımdır. Qərarlaşdırılır ki, noyabrın 15-i, şənbə günü eyni anda V.İ.Razumovski və N.A. Dubrovski mühazirə oxuyacaqlar, biri tibb və digəri tarix fakültəsində. İlk dərsin niyə məhz şənbə günü olması ilə bağlı Razumovski qeydlərində heç bir söz demir. Görünür, onun fikirlərinə düşmən olan cəbhəni susdurmaq üçün dərhal fəaliyyətə keçdiyi üçün belə bir gün tarixə düşür. N.A.Dubrovski Ümumi tarix üzrə mühazirə oxudu. Yeni, geniş auditoriya dinləyici ilə tamam dolmuşdu. Hətta tələbələrlə yanaşı ziyalıların əksəriyyəti, parlament üzvləri, Hökumət Şurasından şəxslər və s. dinləyici qismində iştirak edirdilər. İlk və sonrakı mühazirələr bir daha Bakı cəmiyyətinə göstərdi ki, o, bu universitetlə hansı mədəni sərvəti əxz edir.

Beləliklə, Qafqaza cərrahi yardıma gələn V.İ.Razumovski özü ilə "zəka çırağı" nın işıqlanması üçün alov şövqü də gətirdi. Onun Qafqaza gələrkən yazmağa başladığı "Qafqazda cərrahi əməliyyat yardımı" adlı məqaləsi də məhz Bakıda çap olundu. Bununla da sanki, V.İ.Razumovski öz missiyasını tamamladı. Alim vicdanı ilə V.Razumovski və həmkarları Azərbaycanda dünyəvi elminin ilk çırağını yandırdı.

Bakı Dövlət Universiteti Sovet işğalından sonra. 1920-ci ilin aprel ayının 28-də Şərqi ilk qaranquşu Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti şimaldan əsən sərt küləyə məruz qalır və bolşeviklər hakimiyyəti ələ keçirirlər. Hər bir xüsusi hadisə ümumi hadisələrin tərkib hissəsidir. Bu baxımdan ölkədə baş verən hakimiyyət dəyişikliyi Bakı Dövlət Universitetinin strukturunda da dəyişikliyə səbəb oldu.

1920-ci ilin aprelindən sonra universitetin yeni nizamnaməsinin hazırlanması başlandı. Bu nizamnamə universitet həyatındakı dəyişiklikləri əks etdirməli idi. Və təcili olaraq "Bakı Dövlət Universiteti haqqında əsasnamə" hazırlandı. Artıq 1920-ci il oktyabr 16-da tarix-filologiya fakültəsinin 3 şö-

bəsi mövcud idi: tarix, dil, şərq şöbələri. Kafedramızın tarixinin bir qismi məhz şərq şöbəsi ilə bağlı olmuşdur. Məlum olduğu kimi tarix-filologiya fakültəsinin şərq şöbəsi universitet yaranan gündən mövcud idi. 1921-ci il aprelin 19-da tarix-filologiya fakültəsində professor P.K.Juzenin şərq şöbəsi haqqında məruzəsi dinlənilmişdi. Qəbul olunmuş qərarda şöbənin Şərq fakültəsinə çevirmək zəruri hesab edildi.

1922-ci il martın 30-da universitet şurası Şərq fakültəsinin yaradılmasını təsdiq etdi. Aprelin 12-də görkəmli şərqşünas, professor P.K.Juze fakültənin dekanı seçildi. Şərq fakültəsinin meydana gəlməsi ilə regionun sosial-iqtisadi, siyasi, mədəni tədqiqatına başlanılır. 1922-ci il aprelin 26-sında fakültə Universitet şurasına bu təklifi verməyi qərara aldı: “kafedraların türkologiya, iranşünaslıq, ərəbşünaslıq, müsəlman Şərqinin tarixi, islamşünaslıq üzrə məşğələlərinə professorlar, dosentlər cəlb olunmasına kömək göstərilsin”. 1922-ci il mayın 14-də fakültə yığıncağı Şərq fakültəsinin təşkil edilməsinə dair komissiyanın qeydini təsdiq etdi. Alimlərin fikri belə idi: Şərq fakültəsinin açılması Yaxın və Orta Şərqin hüdudunda yerləşən, tarixən Volqaboyu xalqları ilə bağlı olan Azərbaycanın son dərəcə uğurlu mövqeyindən irəli gəlmişdir (4).

P.K.Juze yazırdı: “SSRİ ilə Yaxın Şərqin kəsişməsində yerləşən şərqşünaslıq bu ölkələrə mədəniyyət və sosial islahatlar ötürücüsü və onlar üçün yüksək savadlı işçilərin mənbəyi rolunu oynamalıdır. Əgər Şərq fakültəsi Bakıda, Azərbaycan Dövlət Universitetində qalsa və həm mərkəzdən, həm də yerli hakimiyyət orqanlarından diqqət görsə, bütün bu vəzifələri yerinə yetirə bilər” (4). Professorun çıxışından da göründüyü kimi, Şərqin öyrənilməsi mərkəzin ideologiyasının yayılmasında böyük əhəmiyyətə malik olacaqdı. Beləliklə, Şərq fakültəsində “Müsəlman Şərqinin ümumi tarixi” adı ilə kafedramızın əsası qoyulmuş oldu. 1922-ci ildə “Müsəlman Şərqinin ümumi tarixi” kafedrasının təsis edilməsi bolşeviklər üçün böyük əhəmiyyəti olan Şərqi və Azərbaycanı öyrənməkdə çox vacib idi.

Struktur dəyişikliyi tarix-filologiya fakültəsindən də yan keçmədi. 1923-cü il fevralın 7-də bu fakültənin iclasında onun ictimai elmlər fakültəsinə çevrilməsi məsələsinə baxılmışdı. Nəticədə aprelin 19-da tarix-filologiya fakültəsi ictimai elmlər fakültəsinə çevrilmişdi.

1926-cı ildə ali təhsil məktəblərinin yenidən təşkil olunması ilə bağlı əsasnamə qəbul edilir. Bu əsasnaməyə görə ictimai-tarix və riyaziyyat-təbiət şöbələri olan pedaqoji fakültə yaradılır. “Müsəlman Şərqinin ümumi tarixi” kafedrası “Yaxın Şərq tarixi” adı ilə bu fakültədə təşkil olunur. Kafedra müdiri vəzifəsi boş qaldığına görə dərsləri P.K.Juze, Ə.Qubaydullin və A.S.Bukşpan aparırdı.

1927-ci ildə başqa bir məsələ qarşıya qoyulur. Universitetdə həm Şərq fakültəsində, həm də pedaqoji fakültədə müəllimlər hazırlanırdı. Hər iki fakültənin əsas fəaliyyət istiqamətləri müəyyən olunması üçün 1928-ci ildə Şərq fakültəsinin yenidən təşkil olunması ilə bağlı məsələ qaldırıldı. Keçirilən müşavirədə Şərq fakültəsinin Pedaqoji fakültəyə birləşdirilməsi qərarı qəbul olunur. A.S. Bukşpandan başqa digərləri bu fikri dəstəkləmişdi. A.S. Bukşpan bu addımın siyasi səhv olduğunu vurğulayırdı. 1928-ci il noyabrın 12-də AK(b)P MK Rəyasət Heyəti “Şərq fakültəsinin və Pedaqoji fakültənin yenidən təşkili haqqında” məsələni müzakirə edərək, 1929-1930-cu dərslərində Şərq fakültəsinə və pedaqoji fakültəni birləşdirmək barəsində qərar çıxardı. Ümumiyyətlə, 20-ci illərin ortalarında baş vermiş bu hadisələr BDU-da milli şüurun oyanışı fonunda cərəyan edirdi. Mərkəz hadisələri qabaqlamaq məqsədilə bir sıra əməli addımlar atdı. 1927-ci ildə ali təhsil müəssisələrinin azərbaycanlılaşdırılması üçün plan hazırlandı. Tədrisin rus dilində aparılmasına qarşı həm cəmiyyətdə, həm də universitetdə etirazlar artırdı. Bu dövrdə Azərbaycanın milli mənafeyi uğrunda mübarizə aparan qüvvələrin səyi nəticəsində bütövlükdə universitet özünün əsl simasını qoruyub saxlaya bildi. Həmin illərdə universitetin elmi və siyasi həyatında ən mühüm hadisə onun türkləşdirilməsi probleminin irəli sürülməsi olmuşdur. Bu barədə 3 aprel 1927-ci ildə qəbul edilmiş AK(b)P MK Rəyasət Heyətinin “Azərbaycan Dövlət Universiteti haqqında əməli təklifləri” adlı sənəddə göstəriş verilmişdi.

Lakin, Universitetdə bu proses birmənalı qarşılanmır. Digər millətlərdən olan professor-müəllim heyəti bunu öz mənafeyinə təhlükə kimi qarşılayaraq, türk millətinin intellektual səviyyəsinin aşağı olması iddiası ilə çıxış edir. Lakin, türkləşdirmə siyasəti ehtiyatla, digər millətlərdən olanları qorxutmadan həyata keçirilirdi. Bundan əsas məqsəd azərbaycanlı tələbələrin, akademik işçilərin və Azərbaycan dili bilənlərin sayını artırmaq idi. Bu isə öz növbəsində Azərbaycan dilində mühazirələrin, məşğələlərin artmasına gətirəcəkdi. Bu dövrdə Azərbaycanın tanınmış ziyalılarından professorlar

S.Kazımov, H.Şaxtaxtinski, M.Ibrahimov, M.R.Əfəndiyev, S.Hüseynov, M.K.Ələkbərli, T.Şahbazi, Ə.Haqverdiyev, B.Talıblı, F.Rzabəyli, M.Topçubaçov, A.Hacıyev, A.Talışinski və başqaları universitetdə işə götürülmüşdülər. Məhz bu cəsarətli addımlar sayəsində universitetdə azərbaycanlı tələbələrin sayı artmışdı. 1926-cı ildə ilk azərbaycanlı rektor - Tağı Şahbazinin təyin olunması bu məsələyə güclü təsir göstərən amillərdən biri idi. Lakin bütün bu addımlar bu dövrdən sonra yüzrlə professorla, müəllimə, işçi və tələbəyə “xalq düşməni”, “türkcü”, “panislamçı” damğaları vurdu.

1930-cu il mayın 5-də Xalq Komissarları Sovetinin (XKS) iclasında “Ali məktəblərin və texnikumların yenidən təşkil edilməsi və onların təsərrüfat orqanlarına təhkim edilməsi barəsində” qərar qəbul edilmiş və elə həmin gün XKS-nin sədri D.Bünyadzadə bu qərarı təsdiq etmişdi. Nəticədə universitet bir neçə müstəqil instituta ayrıldı. Bununla da universitetin fəaliyyəti bir müddət dayandırılmış oldu (6). Bu dövrdə “Müsəlman Şərqinin ümumi tarixi” adlanan kafedramız “Asılı və müstəmləkə ölkələrin tarixi” adı ilə fəaliyyət göstərirdi. Bu dövrdə Yaxın Şərqdə ingilis və fransızlar “özünü idarə edə bilməyən” ərəb dünyasını “mandat sistemi” adı altında idarə edirdi. Kafedranın əməkdaşları bu müstəmləkələrin, asılı dövlətlərin daxili və xarici siyasətini tədqiq edirdi. Bu işə mərkəzə lazım idi.

Çox keçmədi aydın oldu ki, Bakı Universitetinin ləğv edilməsi bir sıra texniki ali məktəbləri daha da ixtisaslı mütəxəssislər hazırlayan institutlara ayırmaq ideyasının düşünülmədən universitetlərə də şamil edilməsinin nəticəsidir. Bir qədər sonra Stalin inzibatçıları başa düşürlər ki, yüksək dərəcəli mütəxəssislər və elmi işçilər hazırlamaq üçün ölkəyə inkişaf etmiş təbiət və humanitar bölmələri olan universitet lazımdır. Bakı Dövlət Universiteti 1934-cü ildə yenidən bərpa olunur və milli şüurun, düşüncənin mərkəzi kimi yenidən fəaliyyətə başlayır. Bərpa olunduğu dövrdə 5 fakültə fəaliyyət göstərirdi: fizika-riyaziyyat, kimya, biologiya, tarix və ədəbiyyat-dilçilik fakültəsi. Kafedralar yenidən təşkil olunmağa başladı. Bu dövrdə “Yaxın Şərq tarixi” kafedrası “Asılı və müstəmləkə ölkələrin tarixi” adlandı. Kafedranın müdiri A.S.Bukşpan idi.

1936-cı ildə SSRİ Konstitusiyasının qəbul edilməsi ilə vəziyyət dəyişir. Orada qeyd edilirdi ki, artıq Sovet İttifaqında sosializm tam qələbə çalmışdır. Buna görə də Sovetlər məkanında yaşayan xalqlar bir-birinə yaxınlaşıb qovuşmalıdırlar. Bu Konstitusiyaya uyğun 1937-ci ildə Azərbaycan SSR Konstitusiyası qəbul edildi. Bununla da milli düşüncə sıxışdırılmağa, milliliyi xatırladan hər şeyin məhv edilməsinə başlandı.

Milli düşüncənin sıxışdırılması istiqamətində atılan addımlardan birincisi rus dilinin tətbiqinin genişləndirilməsi oldu. Bu vaxt Bakı Dövlət Universitetində tələbələr və müəllim heyəti arasında etirazlar baş verirdi. Lakin ölkədə meydana gələn paradoks vəziyyət belə idi ki, rus dilində tədrisin vacibliyi ilə bağlı əmr verən Mərkəzi Komitə bir müddət sonra bu əmrin icraçılarını “millətçiliyi alovlandırmaq” adı ilə həbs edib güllələdi. 1935-1937-ci illərdə Universitetin rektoru olmuş Balabəy Həsənbəyov da bu cür damğa ilə həbs olundu. Azərbaycanın minlərlə ziyalıları, elm, mədəniyyət, incəsənət xadimləri repressiyaya məruz qaldı. Bakı Dövlət Universitetində ən çox repressiyaya məruz qalınan fakültə məhz tarix fakültəsi olmuşdur. Bu fakültənin dekanı B.N.Tixomirovla yanaşı dekan müavini dosent B.Əsgərov və dosent H.Biləndərli, “SSRİ xalqları tarixi” kafedrasının müdiri, professor Ə.Qubaydullin, “Asılı və müstəmləkə ölkələrin tarixi” kafedrasının müdiri, professor A.S.Bukşpan və digərləri həbs edilərək güllələndi. A.S. Bukşpan “Trotskiçi”, “əksinqilabçı”, “terrorçu” adlandırılaraq həbs olunur. Kafedra “əksinqilabçı” “terrorçu” mərkəzidir düşüncəsi ilə ləğv edilir və “Ümumi tarix” kafedrasına birləşdirilir. Lakin, 1938-ci ildə “Ümumi tarix” kafedrası bir neçə hissəyə bölünür və “Asılı və müstəmləkə ölkələrin tarixi” kafedrası yenidən müstəqil olur.

1941-ci il, iyunun 22-si... SSRİ miqyasında həyəcan təbili çalındı. SSRİ alman qoşunlarının hücumlarına məruz qaldı. Tariximizə “Böyük Vətən” müharibəsi kimi daxil olmuş bu müharibə bəşərin qanlı vuruşmaları tarixinə öz miqyasına görə misli-bərabəri olmayan müharibə kimi daxil oldu. Alman qoşunlarının basqını haqqında SSRİ hökumətinin məlumatından 2 saat sonra universitetdə keçirilən mitinqdə professor-müəllim heyətinin, tələbələrin - bütün universitet kollektivinin nümayəndələri qəzəb və hiddətini bildirib, vətənpərvərlik hislərini ifadə etdilər. 1941-ci il iyul ayının 2-də “Bakinski raboçi” qəzetində Azərbaycan alimlərinin belə bir müraciəti dərc olunur: “...Bu həlledici anda, Sovet İttifaqı azadlıq və mədəniyyətin çox böyük nailiyyətlərini müdafiə etdiyi bir vaxtda sovet elminin bütün gücü düşməyə qarşı yönəlməlidir...”(5).

Cəmiyyətin əsas ideologiya aparatı olan universitetlərdə tələbələr faşizmə qarşı mübarizəyə, birliyə çağıran çıxışlar etdi. Mərkəz universitetlərdə texniki və təbiət elmləri ilə yanaşı ictimai elmlərə də xüsusi diqqət ayırırdı. Tədris proqramlarında vətənpərvərlik ideyaları təbliğ olunmağa başladı. Bunun məntiqi nəticəsi kimi Moskva Tarix fakültəsində “Azərbaycan tarixi” kafedrasının yaradılmasına icazə verdi. Qələbə ərəfəsində SSRİ-nin Şərq ölkələrində nüfuzunun artması ilə əlaqədar olaraq Şərqin tarixinə, mədəniyyətinə maraq daha da artırdı. Nəticədə 1944-cü il yanvarın 3-də Respublika XKS və AK(b)P MK “S.M.Kirov adına Azərbaycan Dövlət Universitetində Şərq xalqları tarixinin və Şərq dillərinin öyrənilməsi tədbirləri haqqında” qərar qəbul etdilər. Rektora bir vəzifə olaraq tapşırıldı ki, Moskva, Leningrad və başqa şəhərlərin ali məktəbləri ilə, habelə Yaxın Şərq ölkələrini öyrənən elmi-tədqiqat idarələri ilə əlaqə yaratsın, istər daimi işləmək, istərsə də mühazirələr oxumaq, məsləhət saatları keçirmək və s. üçün mütəxəssislər dəvət etsinlər. Nəticədə, 1946-cı ilə qədər tarix fakültəsində fəaliyyət göstərən kafedra daha sonra Şərq fakültəsinin bərpa olunması ilə onun tərkibində “Yaxın Şərq xalqlarının tarixi” adı ilə fəaliyyətini davam etdirməyə başladı.

1950-ci ildə Şərq fakültəsi fəaliyyətini dayandırır. Ancaq bu dövr Yaxın Şərq ölkələri ilə əlaqələrin gücləndiyi bir dövr idi. Regionun siyasi, sosial-iqtisadi öyrənilməsi dayandırılı bilməzdi.

1953-cü il 5 Mart... SSRİ-nin tarixində yeni səhifənin açıldığı tarix. Həmin tarixdə SSRİ rəhbəri İ.Stalin vəfat edir. Bundan sonra daxili siyasətdə yumşalma başlayır. Bu günə qədər günahsız yerə həbs olunan, güllələnən repressiya qurbanlarına bəraət verilir. Məhz bundan sonra Tarix fakültəsinin tərkibində kafedramız “Yaxın və Orta Şərq xalqları tarixi” adı ilə bərpa olundu. 1960-cı ildə o, yenidən “Ümumi tarix” kafedrasına birləşsə də, 1965-ci ildən bu günkü adı ilə, yəni “Asiya və Afrika ölkələri tarixi” kafedrası adı ilə uzunmüddətli fəaliyyətə başlayır. Müxtəlif vaxtlarda kafedraya dos. Əkbər Dadaşlı, dos. Qənbər Hüseynov, prof. Zakir Abdullayev rəhbərlik etmişdir. Adı çəkilən alimlər və onların rəhbərliyi altında kafedra əməkdaşları Yaxın və Orta Şərqin bir sıra dövlətlərinin tarixinə dair araşdırmalar aparmışlar.

Müstəqilliyimiz bərpa edildikdən sonra Bakı Dövlət Universiteti dövlətimizin inkişafı yolunda elmi-pedaqoji fəaliyyətini davam etdirdi. 1992-ci ildən 2013-cü ilə qədər kafedraya prof. M.Sofiyev, 2013-2015-ci illərdə prof. Sani Hacıyev rəhbərlik etmişdir. 2015-ci ildə hal hazırda qədər dosent İqbal Ağayev kafedraya rəhbərlik edir.

Hazırda kafedrada professor Sani Hacıyev, dosentlər Gülxanım Qarayeva, Aida Bağirova, Atam oğlu Məmmədli, Qismət Davudov, Kəmalə Sofiyeva, Günel Əliyeva-Məmmədova, baş müəllimlər – t.ü.f.d. Gülnarə Məmmədzadə, İsrail Əmirov və tədris köməkçi heyət üzvləri - Yeganə Abdullayeva, Günel Cəfərova çalışır (Kafedra haqqında geniş məlumat üçün Bax: 7).

Aylar ötür, illər keçir. BDU ilə az qala həmyaşd olan fakültə və kafedramız onun özü kimi ağır və keşməkeşli yol keçsə də, bu günədək varlığını saxlayır və dövlətimiz üçün ixtisaslı kadrlar yetişdirmək kimi müqəddəs vəzifəsini uğurla yerinə yetirir. İnanırıq ki, hələ bundan sonra da “Asiya və Afrika

ölkələri tarixi” kafedrası bu vəzifəni daha uğurla yerinə yetirəcək və milli və mədəni dəyərlərə söykənən, hərtərəfli inkişaf etmiş kadrların hazırlanmasına öz töhfəsini verəcək.

Nəticə. Bu gün islahatlar dövrünü yaşayan Universitetimiz dünya reytingində həndəsi silsilə ilə irəliləyişini davam etdirir. Bakı Dövlət Universitetinin rektoru Elçin Babayevin təbirincə desək, “möhtərəm Prezidentimizin diqqət və qayğısı ilə əhatələnən 105 yaşlı BDU... beynəlxalq təcrübədən, dünya elminin nailiyyətlərindən faydalanaraq doğma universitetimiz vətənimizin, dövlətimizin inkişafı və çiçəklənməsi yolunda kadrlar hazırlamaq kimi müqəddəs missiyasını uğurla davam etdirəcək” (8). Tam əminlik ki, Asiya və Afrika ölkələri tarixi kafedrası daim yüksələn xətlə davam edən bu inkişafa da öz töhfəsini verəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Макавельский А.О. Азербайджанский государственный университет им. Ленина. Первое десятилетие 1919-1929. Баку, Азернешпр, 1930, 150 с.
2. Разумовский Н.И., Макавельский А.О. Основание Университета в город Баку. Bakı «Nurlar» 2014, 112 с.
3. Феофанов.Ю. Возвращение к истокам // Журнал «Знамя», 1989, 2 Февраль, с.138-157.
4. Юбилей Университской ячейки / Бакинский рабочий, 15 января, 1923, с.5.
5. Десять лет Азербайджанский Государственный Университет имени Ленина / Бакинский рабочий, 1930 г. 12 января 3 с.
6. Əmrahov Z., İsmayilov S. Bakı Dövlət Universitetinin tarixi. Bakı, “Elm və təhsil”, 2009, 696s.
7. Asiya və Afrika ölkələri tarixi kafedrası. - <https://history.bdu.info.az/kafedralar/asiya-ve-afrika-olkeleri-tarixi> [baxılmışdır: 13.10.2024].
8. Babayev E. Bakı Dövlət Universiteti – 105 / Azərtac, 31 avqust 2024. - https://azertag.az/xeber/baki_dovlet_universiteti___105-3157714 [baxılmışdır: 13.10.2024].

İGBAL АГАЕВ

*К.и.н., доцент, Заведующий кафедрой история стран Азии и Африки,
Бакинский Государственный Университет*

КРАТКАЯ ИСТОРИЯ КАФЕДРЫ «ИСТОРИЯ СТРАН АЗИИ И АФРИКИ»

В статье представлена краткая история Бакинского государственного университета, Исторического факультета и кафедры «История стран Азии и Африки», находящейся в его составе. Основное внимание уделяется сложному и тернистому пути, пройденному кафедрой с момента ее основания до настоящего времени. Помимо этого, в статье приведены сведения о деятельности ученых, сыгравших ключевую роль в создании и формировании кафедры, а также рассматривается ее текущая научно-педагогическая деятельность.

Ключевые слова: Бакинский Государственный Университет, всеобщая история мусульманского Востока, история зависимых и колониальных стран, история народов Ближнего и Среднего Востока, история стран Азии и Африки.

IQBAL AGHAYEV

*Ph.d., Associated professor, head of the Department of the history of
Asian and African countries, Baku State University*

THE BRIEF HISTORY OF THE DEPARTMENT OF “HISTORY OF ASIAN AND AFRICAN COUNTRIES”

The article presents a brief history of Baku State University, the Faculty of History and the Department of History of Asian and African Countries, which is part of it. The main attention is paid to the complex and thorny path that the department has went since its foundation to the present day. In

addition, the article provides information about the activities of scholars who played a key role in the creation and formation of the department, as well as an overview of its current scientific and pedagogical activities.

Keywords: Baku State University, universal history of the Muslim East, history of dependent and colonial countries, history of the peoples of the Near and Middle East, history of the countries of Asia and Africa.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 oktyabr 2024-cü il.

Məqalə Redaksiya heyətinin qərarı ilə nəşr edilib.

Tarix fakültəsi - 105

UOT 94(479.24); UOT 902

TARIX DOSTIYEV

tarix elmləri doktoru

Bakı Dövlət Universiteti

Arxeologiya və Etnoqrafiya kafedrasının müdiri

dostiye.v.tarikh@mail.ru

İLHAM MƏMMƏDOV

Bakı Dövlət Universiteti

Azərbaycanın Maddi Mədəniyyət Tarixi ETL-nin elmi işçisi

ilhammammadov@bsu.edu.az

**AZƏRBAYCANIN MADDİ MƏDƏNİYYƏT TARİXİ ELMİ-TƏDQİQAT
LABORATORİYASI: TƏDQİQATLAR, NƏŞRLƏR**

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/106/93-98>

Məqalədə Bakı Dövləti Universitetinin Tarix fakültəsində Azərbaycanın Maddi Mədəniyyət Tarixi elmi tədqiqat laboratoriyasının çöl tədqiqatlarından, əldə olunmuş nailiyyətlərdən, laboratoriyanın nəşriyyat fəaliyyətindən bəhs olunur. Keçən əsrin 90-cı illərində laboratoriyanın çöl tədqiqatlarının nəticələri Azərbaycan arxeologiyasının ümdə problemlərinin həllinə öz töhfəsini vermiş, çöl tədqiqatları dayandırıldıqdan sonra sözü gedən qurum yazılı mənbələr, arxiv materialları, arxeoloji və etnoqrafik fondların materialları, arxeoloji və etnoqrafik ədəbiyyatın təhlili əsasında Azərbaycanın maddi mədəniyyət tarixinin yazılması, tarixi-etnoqrafik atlasın hazırlanması, izahlı lüğətlərin tərtibi istiqamətində araşdırmalarını davam etdirmişdir. Laboratoriyanın elmi fəaliyyəti nəşrlərdə öz əksini tapmışdır.

Açar sözlər: Bakı Dövləti Universiteti, maddi mədəniyyət tarixi, arxeoloji-etnoqrafik ekspedisiya, Əlikömrə qəbristanı, Seyidli kəndi.

Giriş. Keçən əsrin 80-ci illərinin sonlarında müstəqillik uğrunda mübarizə dönməndə Bakı Dövlət Universiteti, xüsusilə onun Tarix fakültəsi milli hərəkətin önündə oldu. Universitetin ilkin adı bərpa olundu, xalqımızın tarix və mədəniyyətinin dərinəndən öyrənilməsi, onun maddi mədəniyyətinin, etnogenez və etnik tarixinin problemlərinin obyektiv araşdırılması, obyektiv tarixin yazılması hədəflərdən biri kimi ön plana çəkildi. Hədəfə çatmaq, tarixi həqiqətin üzə çıxarılması, ümdə problemlərin həlli kompleks tədqiqat, yazılı mənbələrin, arxeoloji, antropoloji, etnoqrafik, lingvistik, folklor materialların, dəlillərin toplanmasını və təhlilini tələb edirdi. Məqsədyönlü arxeoloji, etnoqrafik tədqiqatlara ehtiyac vardı. Bu istiqamətdə bir sıra keyfiyyət dəyişikliklərini, uğurları təmin edən tədbirlər həyata keçirildi. O zaman fakültə dekanı professor Yaqub Mahmudovun təşəbbüsü ilə Bakı Dövləti Universitetinin Tarix fakültəsində Azərbaycanın Maddi Mədəniyyət Tarixi və Dünya azərbaycanlıları elmi-tədqiqat laboratoriyaları təşkil olundu, fakültədə tarixçi-şərqşünas, arxeoloq kadrların hazırlanması üçün ixtisaslar açıldı. Azərbaycan SSR Təhsil nazirinin 1989-cu il 1 fevral əmrinə əsasən 10 mart 1989-cu ildə universitetin strukturunda yeni qurum – Azərbaycanın Maddi Mədəniyyət elmi tədqiqat laboratoriyası yaradıldı. Laboratoriya etnoqraf A.N.Mustafayevin rəhbərliyi ilə “Azərbaycanın maddi mədəniyyət tarixi” mövzusu üzrə tədqiqatlara başladı. Artıq 1990-cu ildə Azərbaycan Respublikasının şif-

mal-şərq, şimal-qərb və cənub-şərq bölgələrinə arxeoloji-etnoqrafik ekspedisiyalar təşkil olundu, uğurlu çöl tədqiqatlarına başlanıldı. Fakültə rəhbərliyi o zaman tədqiqatların prioritet istiqamətlərini tamamilə düzgün müəyyənləşdirərək, respublikanın tədqiqata zəif cəlb olunmuş, arxeoloji və etnoqrafik baxımdan yaxşı öyrənilməmiş, xüsusilə də sərhəd bölgələrindəki abidələrdə arxeoloji qazıntılar aparmağa üstünlük verdi. Keçid dövrünün bütün çətinliklərinə baxmayaraq 1993-cü ilədək ekspedisiyalar çöl tədqiqatlarını davam etdirdi. Həmin illərdə Bakı Dövlət Universiteti respublikada arxeoloji-etnoqrafik çöl tədqiqatlarını təşkil edən yeganə elmi müəssisə idi. Cəlilabad rayonunda Əlikömrə kəndində yaşayış yerində aparılan tədqiqatlar Azərbaycanın erkən əkinçilik mədəniyyətinə aid zəngin, mötəbər mənbələrin əldə olunması ilə nəticələndi, erkən metallurgiyanın meydana çıxması, dulusçuluqdakı uğurlar, Azərbaycanın cənub və şimal memarlıq ənənələrinin qarşılıqlı təsiri və digər məsələlərə dair əsaslandırılmış fikirlər irəli sürməyə imkan verdi. Əlikömrə kəndində yaşayış yerində aparılan arxeoloji tədqiqatların nəticələri, aşkarlanan artefaktlar Muğanın erkən əkinçi əhalisinin maddi mədəniyyətinin öyrənilməsində bu gün də başlıca mötəbər mənbə olaraq qalır [1, s.41-43]. BDU-nun Balakən rayonunda tədqiqat aparan arxeoloji-etnoqrafik ekspedisiyası Təpəçöl adlandırılan ərazidəki kurqanları öyrənmiş, e.ə. IV-II minilliklərinə aid maddi mədəniyyət qalıqları əldə etmiş, bölgənin məskunlaşmasına dair ilkin ehtimallar irəli sürmüşdür [2, s.10-12]. Müşkür arxeoloji ekspedisiyası Azərbaycanın şimal-şərqində, Xaçmaz rayonu ərazisində bir kurqan, bir şəhər yeri və iki kənd tipli yaşayış yerində arxeoloji qazıntılar apardı, müstəsna dərəcədə əhəmiyyətli elmi nəticələr əldə olundu. Xaçmaz rayonunun Seyidli kəndindən qərbdə, Xəzər dənizi sahilindən təxminən 2 km, Seyid daşları adlandırılan ərazidən 80-100 m aralıda yerləşən kurqan planda düzgün olmayan dairə formasında olub, diametri 30-32 m, hündürlüyü 2 metrədən artıq idi. Onun torpaq örtüyünün mərkəzində aşağıya doğru qıf formasında daralan, diametri 2,4 m, dərinliyi 1 m olan çökəklik vardı. Bu əlamət kurqanın qəbir kamerasının hələ qədimdə qarət olması ehtimalını irəli sürməyə əsas verdi. Kurqanın qəbir örtüyündə günəş diskini simvolizə edən qalınlığı 1 m, eni 4,5 olan dairəvi zolaq, kromlex qeydə alındı. Kurqanın planda düzbucaqlıya yaxın formada qəbir kamerası mərkəzdə yerləşmişdi. Kamera 1 m dərinlikdə iki hissəyə ayrılırdı. 2,7 m x 1,3 m qərb tərəf qəbir quyusu olaraq 2,5 m dərinliyədək davam edirdi. Qəbir kamerasında avadanlığın qırıqlar halında, nizamsız səpələnməsi qədimdə kurqanın qarət olunması ehtimalını təsdiqlədi. Qəbir kamerasının qarət olunmasına baxmayaraq kurqanın konstruktiv quruluşu, qırıqlar halında olsa belə keramika nümunələri onun Maykop kurqanları ilə oxşarlığını söyləməyə imkan verdi. Bu kurqan Azərbaycan ərazisində arxeoloji qazıntılarla öyrənilən, son xalkolit dövrünə aid, Leylatəpə mədəniyyəti daşıyıcılarının dəfn adətini sənədləşdirən ilk kurqanaltı dəfn abidəsi oldu [3, c.106]. Leylatəpə mədəniyyəti e.ə.IV minillikdə etnik-mədənim prosesləri, Ön Asiyadan Qafqaza miqrasiyanı sənədləşdirən arxeoloji mədəniyyətdir [4].

Həmin kurqan qazıntısı həm də Ön Asiyadan Şimala Qafqaza miqrasiya xətlərini müəyyənləşdirməyə zəmin yaratdı. Görkəmli arxeoloq, REA müxbür üzvü R.M.Munçayev bildirirdi ki, Şimali Qafqazdakı parlaq Maykop mədəniyyətinin mənşəyi məsələsi ilə məşğul olaraq bu mədəniyyətin Ön Asiya ilə bağlılığına əmin edim. Amma, əvvəllər səhv olaraq miqrasiyanın Qara dəniz vasitəsi ilə baş verdiyini düşünürdüm. Leylatəpə mədəniyyəti abidələrinin aşkarlanması miqrasiyanın İran, Azərbaycan, daha sonra Xəzərsahili Dağıstan və Çeçenistan vasitəsi ilə baş verdiyini ehtimal etməyə əsas verdi [5, s.129]. Bəzi tədqiqatçılar hətta Leylatəpə, Maykop arxeoloji mədəniyyətlərinin ilk Qədim Şərq sivilizasiyalarının ucqarları, onun tərkib hissəsi hesab edir [6, c.281]. Belə qənaətə gəlmək olar ki, Azərbaycan, onun Xəzəryanı bölgəsi Yaxın Şərq sivilizasiyalarının nailiyyətlərinin Şərqi Avropaya ötürülməsində körpü rolunu oynamışdır və BDU-nun Müşkür ekspedisiyasının tədqiq etdiyi Seyidli kurqanı həmin etnik-mədəni prosesləri sənədləşdirən arxeoloji abidələrdən biridir. Ekspedisiyanın Canaxır qədim şəhər yerində və onun nekropolunda apardığı tədqiqatlar da uğurlu olmuş, şəhər xarabalıqlarının Masaha-hunların şəhərlərindən birinə mənsubluğu ehtimalı irəli sürülmüşdür [7]. Ekspedisiyanın Seyidli və Salmanbulaq yaşayış yerlərində apardığı tədqiqatlar orta əsr kəndlərinin öyrənilməsi nöqteyi-nəzərindən böyük elmi əhəmiyyət kəsb edir. Seyidli yaşayış yeri Azərbaycanda orta əsrlərə aid tala tipli kənd məskəninin ilk dəfə arxeoloji qazıntılarla tədqiq olunduğu abidədir. Salmanbulaq yaşayış yeri isə ilk dəfə son orta əsrlərə aid geniş arxeoloji qazıntılar aparılan kənd tipli məskənin qalıqlarıdır [8, s.37-44]. Bir məqam da diqqətdən kənarda qalmamalıdır: həmin çöl tədqiqatlarında tarixçi tələbələr, arxeoloq tələbələr fəal iştirak edirdilər.

Azərbaycanın Maddi Mədəniyyət Tarixi ETL-nin ekspedisiyalarının apardığı arxeoloji qazıntılar Universitetin “Arxeologiya və etnoqrafiya muzeyi”nin erkən əkinçilik mədəniyyəti, alban maddi mədəniyyəti və İslam arxeologiyası üzrə kolleksiyasını zənginləşdirdi. Ekspedisiyaların çöl tədqiqatlarında etnoqrafik materialların toplanmasına da böyük diqqət yetirilirdi və sonradan həmin materiallar ölkəmizin ayrı-ayrı bölgələrinin maddi mədəniyyətinin tədqiq olunduğu dissertasiyaların, monoqrafiyaların, eləcə də Azərbaycanın maddi mədəniyyəti tarixi üzrə ümumiləşdirilmiş monoqrafik əsərin yazılmasında istifadə olundu. Bu yöndə Həbil Məmmədovun Muğanın, Arif Mustafayevin Azərbaycanın şimal-qərb bölgəsində yaşayan ingiloyların maddi mədəniyyətinə həsr olunmuş monoqrafiyalarını qeyd etmək olar. Laboratoriyanın çöl tədqiqatlarının uğuru 1991 və 1992-ci illərdə Azərbaycanın maddi mədəniyyəti üzrə respublikada aparılan tədqiqatların yekunlarına həsr olunmuş elmi konfransların Bakı Dövlət Universitetində keçirməsini şərtləndirdi [9; 10]. Bu mənada Azərbaycan Respublikası Xalq Təhsili Nazirinin “Azərbaycanın maddi mədəniyyət tarixinə dair 1991-ci il çöl tədqiqatlarının yekunları” mövzusunda respublika elmi konfransının 1992-ci ilin may ayında Bakı Dövlət Universitetində keçirilməsi haqqında əmrinə diqqət yetirək. Əmrdə bildirilir ki, “Azərbaycanın maddi mədəniyyəti tarixinə dair 1991-ci il çöl tədqiqatlarının yekunları” mövzusunda respublika elmi konfransı Bakı Dövlət Universitetində keçirilsin, konfransın yüksək elmi səviyyədə hazırlanıb keçirilməsi təmin edilsin, uyğun yönümlü ali məktəblərdən, elmi-tədqiqat və sahə institutlardan görkəmli mütəxəssislər konfransın işinə cəlb edilsin [11]. Həqiqətən də həmin konfransda Azərbaycanın bir çox görkəmli arxeoloq və etnoqrafları məzmunlu məruzələrlə iştirak etmişdilər [10]. Həmin elmi toplantılar Azərbaycanın Maddi Mədəniyyət elmi tədqiqat laboratoriyasının ciddi tədqiqat mərkəzinə çevrilməsinə və uğurlu tədqiqatlarına dəlalət edirdi.

*Azərbaycanın Maddi Mədəniyyət Tarixi və Dünya Azərbaycanlıları
elmi-tədqiqat laboratoriyalarının əməkdaşları*

Arxeoloji ekspedisiyaların təşkilinin 1993-cü ildən sonra dayandırılması, çöl tədqiqatlarının aparılmaması ETL-nin elmi tədqiqat işlərinə mənfi təsirini göstərdi. Bundan sonra əməkdaşlar əsasən yazılı mənbələr, elmi ədəbiyyat və fondlardakı materiallar üzrə araşdırmalarını davam etdirdilər. Professor Arif Mustafayevin 1999-cu ildə dərc olunan “Azərbaycanda sənətkarlıq” adlı sanballı monoqrafiyasında çoxşaxəli ənənəvi sənət sahələri hərtərəfli araşdırılaraq yüksək peşəkarlıqla səciyyələndirilmişdir. Monoqrafiyada Qarabağın, xüsusilə də Şuşanın ənənəvi sənət sahələrinə dair olduqca əhəmiyyətli məlumat verilməsi də diqqətdən kənarda qalmamalıdır [12]. 2009-cu ildə Azərbaycanın Maddi Mədəniyyət elmi tədqiqat laboratoriyasında hazırlanan? Arif Mustafayevin müəllifliyi ilə çap olunan “Azərbaycanın maddi mədəniyyət tarixi” (etnoqrafik materiallar əsasında tipoloji tədqiqat)” monoqrafiyası sanballı tədqiqat əsəri olub xalqımızın əsrlər boyunca əldə etdiyi empirik biliklər və nəsilədən nəsilə ötürülmüş sənət ənənələrinin təzahürü olan maddi mədəni irsin etnotipoloji təhlili verilmiş, artefaktlar əsasında maddi mədəniyyət kateqoriyalarının təkamülü izlənilmişdir [13].

Azərbaycanın Maddi Mədəniyyət Tarixi ETL-nin tədqiqatlarının digər bir istiqaməti Azərbaycanın izahlı arxeoloji və etnoqrafik lüğətlərinin tərtibinə yönəlmişdi. Həmin araşdırmaların nəticəsi olaraq Azərbaycan arxeologiya elmində ilk dəfə olaraq “Arxeoloji lüğət” tərtib olunaraq çap olundu. Arxeologiya elm sahəsində işlədilən anlayışların və istilahların şərh edildiyi, arxeoloji dövrlərin səciyyələndirildiyi, arxeologiyada tətbiq olunan metodların izah olunduğu, başlıca arxeoloji mədəniyyətlər və abidələrə dair yığcam məlumatın verildiyi həmin lüğət tələbələrin, magistrantların, gənc tədqiqatçıların yararlandığı vəsaitlərdəndir [14]. Azərbaycanın Maddi Mədəniyyət Tarixi elmi tədqiqat laboratoriyasında tərtib olunaraq nəşrə hazırladığı və 2019-cu ildə çap olunan “Azərbaycanın izahlı etnoqrafik lüğəti” də gərgin əməyin məhsuludur [15].

Azərbaycanın Maddi Mədəniyyət Tarixi ETL-nin əməkdaşları

Azərbaycanın Maddi Mədəniyyət Tarixi ETL-nin Azərbaycan Respublikasının ayrı-ayrı bölgələri üzrə hazırladığı tarixi-etnoqrafik atlaslar dəyərli tədqiqat əsərləridir. Etnoqraf Arif Mustafayevin yazdığı həmin əsərləri laboratoriya əməkdaşları nəşrə hazırlamış, 2023-cü ildə “Qazax bölgəsinin tarixi-etnoqrafik atlası”, 2024-cü ildə “Mil düzü əhalisinin tarixi-etnoqrafik atlası” çap olunmuşdur. Həmin kitablarda bölgələrin etnocoğrafi səciyyəsi təqdim edilmiş, əhalinin təsərrüfat məişəti, həyat tərz, yaşayış məskənləri, yaşayış evləri, ənənəvi geyim və bəzəklər, yemək və içkilər, ənənəvi nəqliyyat vasitələri səciyyələndirilmiş və müvafiq illüstrativ materiallarla təmin edilmişdir [16; 17].

Azərbaycanın Maddi Mədəniyyət Tarixi elmi tədqiqat laboratoriyasının fəaliyyətində dünyasını dəyişmiş arxeoloq və etnoqrafların yazdıqları, lakin çap etdirmədikləri əsərlərinin Bakı Dövlət Universitetinin görkəmli elm və mədəniyyət xadimlərinin həyat və yaradıcılığı seriyası ilə nəşrə hazırlaması da əhəmiyyətlidir. Çap olunmuş belə əsərlərdən Bakı Dövlət Universitetinin ilk qadın arxeoloqu Güllü Əbilovanın “Cənubi Qafqazın meqalit abidələri” əsərini qeyd etmək olar.

Nəticə. BDU-nun Azərbaycanın Maddi Mədəniyyət Tarixi ETL-nin hazırladığı “Azərbaycanın maddi mədəniyyət tarixi” adlı sanballı tədqiqat əsərini Azərbaycan elminə böyük töhvə kimi dəyərləndirə bilərik. Belə ki, bu monoqrafik tədqiqat əsəri ilk növbədə xalqımızın empirik bilik, nəsillərin düşüncə və yaradıcılıq istedadını ehtiva edən, onun qürur və özünütəsdiqləmə mənbəyi olan maddi mədəniyyətinin zənginliyini nümayiş etdirir. Müasir inkişaf tədris və tədqiqatın vəhdətini tələb edir. Azərbaycanın maddi mədəniyyət tarixi ETL-nin çöl tədqiqatlarının bərpası, onun maddi-texniki bazasının gücləndirilməsi, Arxeologiya və etnoqrafiya kafedrasının professor-müəllim heyəti ilə müştərək tədqiqatların aparılması sözü gedən laboratoriyanın elmi potensialından səmərəli istifadə etməyə, ETL-nin inkişaf perspektivlərini genişləndirməyə və fakültənin, universitetin elmi-tədqiqat göstəricilərinə töhfəsini yüksəkməyə imkan yaradar.

ƏDƏBİYYAT

1. Ахундов Т.И. Древнейшие обитатели муганской степи (традиция муганского неолита). Кавказ в системе культурных связей Евразии в древности и средневековье. XXX «Крупновские чтения» по археологии Северного Кавказа». Материалы Международной научной конференции. Карачаевск, 2018. с. 41-43.
2. İsmayilov Q.S., Dadaşov Ə.N., Ələkbərov R.A. Balakən rayonunda ilkin arxeoloji tədqiqatlar // Azərbaycanın maddi mədəniyyət tarixinə dair 1990-cı ildə aparılmış çöl tədqiqatlarının yekunlarına həsr olunmuş elmi konfransın məruzələrinin tezisləri. Bakı, 1991, s. 10-12.
3. Dostiyev T.M. Paleometal dövrü etnik-mədəni proseslərin tədqiqində qəbir abidələri mənbə kimi (Seyidli kurqanının materialları əsasında) // Dövlət və Din, 2021, №3, s. 105-112.
4. Müseyibli N.Ə. Leylatəpə mədəniyyəti. Bakı: "Elm və təhsil", 2020, 576с.
5. Патриарх Кавказской археологии // Azərbaycan arxeologiyası, 2008, № 1-2, s.126-132.
6. Трифонов В.А. Западные пределы распространения майкопской культуры // Известия Самарского научного центра РАН, 2014, №3, с.276-284.
7. Dostiyev T.M. Canaxır qədim şəhər yerinin tədqiqinin bəzi nəticələri haqqında // Qafqaz Albaniyasının etno-mədəni irsi. Bakı, 2001, s.74-75.
8. Dostiyev T.M. Salmanbulağı yaşayış yerinin arxeoloji tədqiqinin nəticələri // Azərbaycan arxeologiyası, 2000, № 3-4, s.37-44.
9. Azərbaycanın maddi mədəniyyət tarixinə dair 1990-cı ildə aparılmış çöl tədqiqatlarının yekunlarına həsr olunmuş konfransın tezisləri. Bakı, 1991.
10. Azərbaycanın maddi mədəniyyət tarixinə dair 1991-cı ildə aparılmış çöl tədqiqatlarının yekunlarına həsr olunmuş konfransın tezisləri. Bakı, 1992
11. Azərbaycan Respublikası Xalq Təhsili Nazirinin 10. 04.1992-ci il tarixli 317 sayılı əmri.
12. Mustafayev A.M. Azərbaycanda sənəgtkarlıq. Bakı: Altay, 1999, 440 s.
13. Mustafayev A.M. Azərbaycanın maddi mədəniyyət tarixi. Bakı: "Bakı universiteti" nəşriyyatı, 2009, 420 s.
14. Dostiyev T.M. Arxeoloji lüğət. Bakı: Elm və təhsil, 2018, 324 s.
15. Mustafayev A., Məmmədov K. Azərbaycanın izahlı etnoqrafik lüğəti. Bakı, 2019.
16. Mustafayev A. Qazax bölgəsinin tarixi-etnoqrafik atlası. Bakı, 2023.
17. Mustafayev A. Mil düzü əhalisinin tarixi-etnoqrafik atlası. Bakı, 2023.

ТАРИХ ДОСТИЕВ

*Заведующий кафедрой Археологии и этнографии
Бакинского государственного университета,
доктор исторических наук*

ИЛЬХАМ МАМЕДОВ

*Научный сотрудник Научно-исследовательской лаборатории
истории материальной культуры Азербайджана
Бакинского государственного университета*

НАУЧНО-ИССЛЕДОВАТЕЛЬСКАЯ ЛАБОРАТОРИЯ ИСТОРИИ МАТЕРИАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ АЗЕРБАЙДЖАНА: ИССЛЕДОВАНИЯ, ПУБЛИКАЦИИ

В статье рассказывается о полевых исследованиях, полученных достижениях, об издательской деятельности научно-исследовательской лаборатории Истории Материальной Культуры Азербайджана Исторического факультета Бакинского Государственного Университета. В 90-е годы прошлого века результаты полевых изысканий лаборатории способствовали решению важных проблем азербайджанской археологии, после прекращения полевых изысканий лаборатория продолжала свои исследования в направлении написания Истории материальной

культуры Азербайджана, составления историко-этнографического атласа и толковых словарей. Научная деятельность лаборатории отражена в публикациях.

Ключевые слова: Бакинский Государственный Университет, история материальной культуры, археолого-этнографическая экспедиция, поселение Аликомектепеси, курган Сеидли.

TARIKH DOSTIYEV

*Head of Department of Archaeology and Ethnography
of the Baku State University, Doctor of Historical Sciences*

ILHAM MAMMADOV

*Scientific worker of the Scientific Research Laboratory
of History of Material Culture of Azerbaijan of Baku State University*

RESEARCH LABORATORY OF THE HISTORY OF MATERIAL CULTURE OF AZERBAIJAN: RESEARCH, PUBLICATIONS

The article describes the field research, achievements, and publishing activities of the Research Laboratory of the History of Material Culture of Azerbaijan of the History Faculty of Baku State University. In the 90s of the last century, the results of the laboratory's field research contributed to solving important problems of Azerbaijani archeology. After the cessation of field research, the laboratory continued its research in the direction of writing the History of Material Culture of Azerbaijan, compiling a historical and ethnographic atlas and explanatory dictionaries. The scientific activities of the laboratory are reflected in publications.

Keywords: Baku State University, history of material culture, archaeological and ethnographic expedition, Alikomektepesi settlement, Seidli kurgan.

*Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 oktyabr 2024-cü il.
Məqalə Redaksiya heyətinin qərarı ilə nəşr edilib.*

Tarix fakültəsi - 105

UOT 94(479.24)

ELVİRA LƏTİFOVA

t.ü.f.d., Bakı Dövlət Universiteti

Qədim dünya və orta əsrlər tarixi kafedrasının dosenti

elatifova@gmail.com

**105 İLLİK BAKI DÖVLƏT UNIVERSİTETİNİN 85 YAŞLI AKADEMİKİ
YAQUB MAHMUDOV**

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/106/99-104>

Məqalə Azərbaycanın görkəmli tarixçisi və dövlət xadimi, akademik Yaqub Mahmudovun həyat və yaradıcılığının tədqiqinə həsr olunub. Görkəmli tarixçinin fəaliyyəti çoxşaxəlidir. Hazırkı yazıda alimin bilavasitə Bakı Dövlət Universiteti ilə bağlı fəaliyyətinə daha çox yer ayırmağa çalışmışıq. Məqələdə iki yubilyarın - Universitetlə ömrünün 67 ilini Azərbaycanın ilk Ali təhsil ocağına həsr etmiş alim arasında paralel aparılır.

Açar sözlər: Yaqub Mahmudov, Bakı Dövlət Universiteti, fəaliyyət, tarix kafedrası.

Giriş. Bu il Azərbaycan Respublikasının ən qədim ali təhsil ocağı, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətindən millətimizə, dövlətimizə yadigar qalan ən dəyərli miraslardan biri olan Bakı Dövlət Universitetinin 105 illik yubileyi tamam olur. Mövcud olduğu illər ərzində Bakı Dövlət Universiteti çox təlatümlü, keşməkeşli, eniş və yoxuşlarla dolu bir yol qət edib, universitetin adı dəfələrlə dəyişdirilib, amma onun siması heç vaxt dəyişməyib. Universitetin simasını təşkil edənlər isə ilk öncə onun görkəmli məzunları, alimləri olub: Heydər Əliyev, Yusif Məmmədəliyev, Həsən Əliyev, Zəhid Xəlilov, Bəxtiyar Vahabzadə, Azad Mirzəcanzadə, Nəsir İmanquliyev, Mir Cəlal Paşayev, Abdulla Qarayev, Ziya Bünyadov, Aida İmanquliyeva, Bəkir Çobanzadə, Heydər Hüseynov, Mirəli Qaşqay, Cəfər Xəndan Hacıyev, Yaqub Mahmudov...

Hazırkı məqaləmizdə biz yuxarıda sıraladığımız görkəmli şəxsiyyətlərdən biri – Bakı Dövlət Universitetinin həm şöhrətli məzununu, həm görkəmli alimi, dövlət xadimi, əməkdar elm xadimi, Bakı Dövlət Universitetinin Qədim dünya və orta əsrlər tarixi kafedrasının müdiri akademik Yaqub Mahmudov haqqında bəhs edəcəyik. Niyə məhz Yaqub Mahmudov? Çünki Yaqub Mahmudovun taleyi, keçdiyi ömür yolu da Bakı Dövlət Universitetinin keçdiyi yol kimi, həm çox ağır, həm də çox şərəfli olmuşdur. Bəlkə də təsadüfi deyil ki, Bakı Dövlət Universiteti və Yaqub Mahmudov yubileylərini eyni illərdə qeyd ediblər, bu il də belədir – Bakı Dövlət Universitetinin 105, Yaqub Mahmudovun isə 85 yaşı tamam oldu. Yaqub Mahmudovun 85 illik ömür yolunun 67 ili birbaşa BDU ilə bağlı olub.

Yaqub Mahmudovun həyat yolu. Əməkdar elm xadimi, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü, Dövlət Mükafatı Laureatı, tarix elmləri doktoru, professor Yaqub Mikayıl oğlu Mahmudov 1939-cu ildə Şəki rayonunun Baş Göynük kəndində Rəhimoğulları (Rəhimuşağı) nəslində dünyaya göz açmışdır [10, s.16]. Bu nəsil mərd, döyüşkən mübariz nümayəndələri ilə yanaşı, həm də

sayılıb-seçilən müdrik ağsaqqalları ilə təkcə Göynük mahalında deyil, həmçinin Şəki və ətraf ərazilərdə də yaxşı tanınırdı. Nəsilə xas ağsaqqallıq və mübarizlik keyfiyyətinin bu gün də davam etməsi heç də təsadüfi deyil. Atası Mikayıl Mahmud oğlu 1918-1920-ci illərdə Şəki bölgəsində, o cümlədən Göynük mahalında azərbaycanlıları kütləvi surətdə qırmağa çalışan daşnaklara qarşı fəal mübarizə aparmışdır [3, s.16]. Bütün bunların nəticəsində təqiblərə məruz qalan Mikayıl Mahmud oğlu öz ailəsi ilə birlikdə Şəki rayonunun doğma Baş Göynük kəndindən didərgin düşür və bir müddət qonşu Qax-Zaqatala rayonları ərazisində gizli həyat keçirdikdən sonra, nəhayət Balakən rayonunun Sarıbulaq kəndində qərar tutur [10, s.17]. Atası Mikayıl Mahmud oğlunun sovet rejimi tərəfindən təqib olunması və dönməz mübarizliyi, göstərdiyi igidliklər, keçirdiyi məşəqqətli günlər hələ uşaqlıqda Yaqub Mahmudovun xatirində dərin iz buraxmışdır.

1956-cı ildə Balakən rayonunun Sarıbulaq orta məktəbini bitirən Y.M.Mahmudov ilk pedaqoji fəaliyyətə də burada başlamışdır. Bir müddət ilk məzunu olduğu doğma Sarıbulaq orta məktəbində tərbiyəçi-müəllim işləyir.

Y.M.Mahmudov 1957-ci ildə Azərbaycan Dövlət Universitetinin (indiki Bakı Dövlət Universitetinin) Tarix fakültəsinə daxil olur. Dərs əlaçısı olduğu üçün əvvəlcə Stalin, sonra isə Lenin təqaüdlərinə layiq görülür. Fakültə həmkarlar və komsomol təşkilatlarına başçılıq edir. Elmi axtarırlara xüsusi maraq göstərdiyi üçün Tarix fakültəsi Tələbə Elmi Cəmiyyətinin sədri seçilir [5, s.5-6]. 1962-ci ildə Universiteti əla qiymətlərlə bitirir və Tarix fakültəsi Elmi Şurasının xüsusi qərarı ilə orta əsrlər tarixi ixtisası üzrə aspiranturada saxlanılır. Həmin vaxtdan da görkəmli ortaəsrşünas alim professor Ə.M. Şahmalıyevin rəhbərliyi ilə orta əsr Azərbaycan dövlətlərinin Avropa ölkələri ilə qarşılıqlı əlaqələri problemi ətrafında elmi axtarırlara başlayır [5, s.7].

1966-cı ildə Y.M.Mahmudov XV əsrin ikinci yarısında Azərbaycan Ağqoyunlu dövlətinin Venesiya Respublikası ilə qarşılıqlı əlaqələrinə həsr olunmuş namizədlik dissertasiyası müdafiə edir. Alimin o vaxtdək tədqiqatçılara məlum olmayan bir çox yeni mənbələr əsasında XV əsrdə Azərbaycanın xarici aləmlə, o cümlədən Qərbi Avropa dövlətləri ilə geniş ticarət və diplomatik əlaqələr saxladığını ilk dəfə olaraq aşkara çıxaran bu elmi tədqiqatına görə Tarix fakültəsinin Elmi Şurası ona, yekdilliklə, birbaşa tarix elmləri doktoru elmi dərəcəsi verməyi qərara alır. Lakin bu qərarı bəzi tarixçilər qısqancılıqla qarşılayır. Onların təzyiqi ilə Yaqub Mahmudova tarix elmləri doktoru elmi dərəcəsi verilməsi haqqında qərar Universitetin Böyük Elmi Şurasında təsdiq olunmur. Bunun ardınca gənc alimə qarşı daha bir haqsızlıq edilir. Uğurlu müdafiəsinə və gənc mütəxəssis olmasına baxmayaraq, Y.M.Mahmudova Universitetdə iş verilmir. O, doğma təhsil ocağından uzaqlaşmağa məcbur olur.

1966-cı ildə Azərbaycanın xalq şairi Rəsul Rzanın başçılıq etdiyi Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasında Tarix redaksiyasının elmi redaktoru kimi fəaliyyətə başlayan Y.M.Mahmudov 1975-ci ilədək burada böyük elmi redaktor, Ümumi tarix və Azərbaycan tarixi redaksiyalarının müdiri, nəhayət elmi işlər üzrə baş redaktor müavini vəzifələrində çalışır [8, s.11].

Ensiklopediya illəri (1966-1975) Yaqub Mahmudovun elmi dünyagörüşündə kəskin dönüş yaradır. İlk Azərbaycan Ensiklopediyasının Baş redaktoru Rəsul Rzanın Azərbaycanın tarixi keçmişi ilə bağlı məsələlərdə barışmaz milli təəssübkeşliyi, sovet rejiminin məddahları olan bəzi ziyalıların, o cümlədən tanınmış tarixçilərin xalqa zidd mövqeyi, onların Mərkəzdən yeridilən milli ayrı-seçkilik siyasətini canfəşanlıqla müdafiə etmələri alimin həyatında dərin iz buraxır. O, Azərbaycan tarixinin bir çox təleyüklü məsələlərinin saxtalaşdırılmasına qarşı çətin mübarizə yolunu seçir.

Uzun illər ərzində BDU-da, həmçinin Azərbaycan Elmlər Akademiyasında (sonralar Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasında) ixtisaslaşdırılmış namizədlik və doktorluq şuralarının elmi katibi (1983-1987), həmsədri (1995-1997) və sədri (1987-1991, 1995-1998, 2004-cü ildən indiyədək) kimi fəaliyyət göstərən, çoxsaylı namizədlik və doktorluq dissertasiyalarının elmi rəhbəri, opponenti, rəyçisi olan Y.M.Mahmudov Azərbaycanda yüksək ixtisaslı tarixçi kadrların hazırlanmasına böyük əmək sərf edir. Göstərilən dövrdə həmin elmi şuralarda 300-dən çox namizədlik və doktorluq dissertasiyaları müdafiə olunmuşdur [4, s.28].

Yaqub Mahmudov 1981-2004-cü illərdə BDU-nun Tarix fakültəsində dosent, kafedra müdiri, dekan müavini və dekan olub. O, həmin illərdə tarixçi kadrların hazırlanmasının keyfiyyətə yüksəldilməsi, tarix elminin tədrisinin yenidən qurulması, tədris planlarının təkmilləşdirilməsi üçün genişmiq-

yaslı fəaliyyət göstərmiş və KİV-də konkret təkliflərlə çıxış edib. Onun təşəbbüsü ilə “Azərbaycan tarixinin tədqiqi, tədrisi və təbliği üzrə” Dövlət və Hökumət proqramları hazırlanıb, Respublika Tarix Liseyi yaradılıb, Tarix fakültəsində yeni ixtisaslar – “tarixçi-arxivşünas”, “tarixçi-şərqşünas”, “çinşünas”, “tarixçi-arxeoloq”, “tarixçi-etnoqraf”, “beynəlxalq münasibətlər”, “sosiologiya”, “psixologiya”, “etnopsixologiya”, “etnososiologiya” və “sosial psixologiya” ixtisasları açılıb, “Azərbaycan tarixi” fənninin saatları artırılıb, “Azərbaycanın maddi-mədəniyyət tarixi”, “Dünya azərbaycanlıları: tarixi-demoqrafiya” elmi-tədqiqat laboratoriyaları, “Tarixi tədqiqatlarda elektron-hesablama maşınları və riyazi üsulların tətbiqi” tədris laboratoriyası, Arxeologiya və Etnoqrafiya muzeyi yaradılıb, qədim türk dili və folklorunun tədrisinə başlanılıb. 1980-ci illərin ikinci yarısında Tarix fakültəsinin əlaçı tələbələrinin SSRİ-nin aparıcı ali məktəblərinə göndərilməsi genişləndirilib. 1989-cu ilin payızında Tarix fakültəsinin 70 illiyi Rusiya, Ukrayna, Belarus, Özbəkistan, Qazaxıstan, Türkmənistan və Gürcüstandan olan tarixçi-alimlərin iştirakı ilə SSRİ miqyasında qeyd olunub [5, s.9-10].

1980-ci illərin sonlarında BDU-nun Tarix fakültəsi milli azadlıq hərəkatının mərkəzlərindən biri olmuşdur. 1989-cu ildə Yaqub Mahmudovun sədri olduğu fakültə Elmi Şurası S.M.Kirov adına Qırmızı Əmək Bayrağı Ordenli Azərbaycan Dövlət Universitetinin tarixi adı olan Bakı Dövlət Universiteti adının bərpa olunması haqqında qərar qəbul edib və bu qərarın icrası ilə bağlı müvafiq məsələ qaldırılıb. Elə həmin dövrdə onun təşəbbüsü ilə Sovet İttifaqı Kommunist Partiyasının Tarix fakültəsindəki ilk partiya təşkilatı buraxılıb. O, 1990-cı ildə milli azadlıq hərəkatının fəalları olan bir qrup tələbənin universitetdən qovulmasının qarşısını alıb və bununla bağlı ona qarşı olan ağır təzyiqlər şəraitində dekan vəzifəsindən istefa verib [15, s.18-21]. Onun istefasından sonra – 1991-1994-cü illərdə Tarix fakültəsində işgüzar elmi-pedaqoji mühit pozulub: onun təşəbbüsü ilə açılan yeni ixtisaslar, Respublika Tarix Liseyi və “Dünya azərbaycanlıları: tarixi-demoqrafiya” elmi-tədqiqat laboratoriyası bağlanıb. 1991-ci ildə isə Tarix fakültəsi parçalanaraq onun əsasında iki yeni fakültə yaradılıb [8, c.1, s.23-24]. Yaqub Mahmudov 1991-ci ildən Tarix fakültəsinin Qədim dünya və orta əsrlər tarixi kafedrasının müdürüdür və həmin kafedranın formalaşması onun adı ilə bağlıdır. Yaqub Mahmudov Azərbaycan Respublikasının yeni təhsil sisteminin yaradılması işində, o cümlədən qəbul proqramlarının tərtibində və təkmilləşdirilməsində, test bankının yaradılmasında, fənlər üzrə metodiki vəsaitlərin hazırlanmasında fəal iştirak edib. Hələ 1991-ci ildə Azərbaycanda fəvqəladə vəziyyət rejiminin tətbiq olunduğu dövrdə onun rəhbərliyi ilə orta ümumtəhsil məktəbləri üçün ilk “Azərbaycan tarixi” proqramı nəşr olunub. O, 1991-1992-ci illərdə Təhsil Konsepsiyası və Təhsil Qanununu hazırlayan ekspert-işçi qrupuna rəhbərlik edib. O vaxt əhali, o cümlədən təhsil sistemi işçiləri konsepsiya və qanun layihələrini geniş müzakirə edərək bəyənilər. Hətta 1992-ci ildə – Əbülfəz Elçibəyin prezidentliyinin 100 günü tamam olanda Təhsil Konsepsiyası Xalq Cəbhəsi iqtidarının uğuru kimi qeyd olunub. Lakin buna baxmayaraq, Xalq Cəbhəsi iqtidarının bəzi nümayəndələri Təhsil Qanununun qəbul olunmasına kəskin müqavimət göstərmiş və hətta Prezidentin qanunu imzalamamasına (veto) da nail olublar. Bununla belə, 1992-ci il dekabrın 16-da Milli Məclis Yaqub Mahmudovun təqdimatı ilə Təhsil Qanununun qüvvəyə minməsi barədə qərar qəbul edib və beləliklə, ölkədə müasir təhsil sisteminə keçilib. Müstəqillik dövrünün ilk “Azərbaycan tarixi” və “Orta əsrlər tarixi” dərsliklərinin (orta ümumtəhsil məktəbləri üçün) yaradılması da onun adı ilə bağlıdır. Həmin dövrdə ilk dəfə olaraq türk imperiyalarının tarixi “Orta əsrlər tarixi” dərslisinə daxil edilib və bu imperiyaların dünya tarixində yeri və rolu geniş işıqlandırılıb. Onun hazırladığı “Ata yurdu” dərslisi isə 2003-cü ildə Azərbaycan tarixinə aid yeni elmi baxışa və dərslük mədəniyyətində uğurlu səhifə açdığına görə “İlin dərslisi” seçilib [5, s.10-12].

1992-ci il noyabrın 12-də o, Naxçıvana səfər edib, ümummilli lider Heydər Əliyevlə görüşüb və Naxçıvan Dövlət Universitetinin 25 illik yubileyində çıxış edib. Daha sonra 1992-ci ilin dekabrında “Səs” qəzetində ardıcıl çıxış edərək bildirib ki, Azərbaycanın gələcəyi Yeni Azərbaycan Partiyası ilə bağlıdır [11, s.3]. Elə həmin dövrdə o, tez-tez cəbhə bölgələrinə – Xocalı, Şuşa, Ağdam, Laçın, Kərkicahan, Xankəndi, Meşəli, Cəmilli, Köhnəkənd, Qubadlı, Horadiz, Füzuli və başqa döyüş məntəqələrinə gedib, gəncləri qəhrəmanlığa ruhlandırır. Yaqub Mahmudov 1993-cü ilin iyununda – vətəndaş müharibəsinin reallaşmaqda olduğu bir vaxtda qarşı duran tərəflər arasında barışıq yaratmaq üçün bir neçə ziyalı ilə birlikdə Navahı kəndinə də səfər edib. Heydər Əliyevin siyasi hakimiyyətə qayıdışından sonra – 1994-cü ildə o, yenidən BDU Tarix fakültəsinin dekanı seçilib. 1994-2004-cü illərdə Tarix

fakültəsində əvvəlki işgüzar elmi-pedaqoji mühit yenidən bərpa olunub: “Qafqazşünaslıq” və “Amerikaşünaslıq” ixtisasları açılıb, yeni fənlər – “Azərbaycan toponimikası”, “Tarixi demoqrafiya”, “Altayşünaslığın əsasları”, “Beynəlxalq münasibətlər tarixi”, “Türk xalqları tarixi” və “Din tarixi” fənləri tədris planına daxil edilib, fakültədə Azərbaycanşünaslıq, Altayşünaslıq və Amerikaşünaslıq mərkəzləri, “Türk odası” yaradılıb və “Dünya azərbaycanlıları: tarixi-demoqrafiya” elmi-tədqiqat laboratoriyası yenidən fəaliyyətə başlayıb [3, s.18; 10, s.20-21].

Yaqub Mahmudovun Bakı Dövlət Universitetinin həyatında, o cümlədən ümumiyyətlə Vətən tarixşünaslığında göstərdiyi və yuxarıda işıqlandırdığımız məsələlərlə yanaşı, onun Tarix elminin yeni konsepsiya və istiqamətlərin – xüsusilə də “itirilmiş torpaqlar” və “saxtalaşdırılmış tarix” istiqamətlərinin yaradılmasındakı fəaliyyətini də xüsusi qeyd etmək lazımdır. Bu istiqamətdəki ilk addımlar Yaqub Mahmudov tərəfindən keçən əsrin 90-cı illərindən atılmağa başlandı. Tarixçi-alim bu istiqamətdə xüsusilə sərhəd bölgələrinin tarixinin obyektiv araşdırılmasının bünövrəsini qoydu – Qarabağ, Naxçıvan, İrəvan, Dərbənd, Şimal-Qərbi Azərbaycan tarixinə dair dissertasiyaların işlənməsi həmin illərdə gənc aspirantlara həvalə olundu və nəticədə 90-cı illərin sonları – 2000-ci illərin əvvəllərində bu problemlərə həsr olunmuş ilk monoqrafiyalar, o cümlədən də hazırkı məqalənin müəllifinin ilk monoqrafiyası işıq üzü gördü, ilk dissertasiyalar müdafiə edildi [6, s.103; 7, s.105-107; 13, s.112-114].

Yaqub Mahmudov 2004-2021-ci illərdə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının (AMEA) Tarix İnstitutunun direktoru olub. O, 2007-ci ildə AMEA-nın müxbir üzvü, 2017-ci ildə AMEA-nın həqiqi üzvü seçilib. Onun Tarix İnstitutunun direktoru olduğu dövrdə Azərbaycan tarix elminin təhriflərdən və saxtalaşdırmalardan təmizlənməsi sahəsində mühüm uğurlar qazanılıb. O, tarixşünaslıqda ilk dəfə olaraq XV-XVII əsrlərdə Azərbaycanın Avropa ölkələri ilə geniş diplomatik əlaqələr saxladığını və həmin ölkələrlə danışıqlar aparmış bir çox Azərbaycan diplomatlarının adlarını üzə çıxarıb [5, s.15].

Yaqub Mahmudovun rəhbərliyi ilə “Azərbaycan tarixi ilk mənbələrdə” layihəsi reallaşdı və respublikaya Türkiyə, Rusiya, Gürcüstan, Fransa, Böyük Britaniya, Almaniya, Hindistan və digər ölkələrdən on minlərlə arxiv sənədi gətirilib. Bu sənədlər əsasında ermənilərin Azərbaycana qarşı Rusiyası tərəfindən XIX əsrdə köçürülməsi, 1918-ci ilə qədər Cənubi Qafqazda heç zaman erməni dövlətinin olmaması, Stepan Şaumyanın “Daşnaksütyun” partiyasının Bakı komitəsinin üzvü olması və onun, “26 Bakı komissarı” sırasında güllələnməmədiyi sübut edilib.

2013-2018-ci illərdə Yaqub Mahmudovun təşəbbüsü və dünyanın görkəmli alimlərinin iştirakı ilə Bakı, Quba, Şamaxı, Lənkəran və Qusarda 5 beynəlxalq soyqırımı konfransı keçirilib və bu konfranslarda Prezident İlham Əliyevə müraciətlər ünvanlanıb.

Onun yüksək ixtisaslı tarixçi kadrların yetişdirilməsi sahəsində də mühüm xidmətləri var. O, diplomatiya tarixi, itirilmiş torpaqlar və soyqırımları tarixi istiqamətləri üzrə elmi məktəblər yaradıb. Onun elmi rəhbərliyi ilə 73 nəfər fəlsəfə və elmlər doktoru yetişib.

2021-ci il yanvarın 22-də isə o, Tarix İnstitutunun direktoru vəzifəsindən kənarlaşdırılaraq, AMEA-nın müşaviri vəzifəsinə keçirilib. Bütün bunlara rəğmən, Prezident İlham Əliyev onu Azərbaycan tarix elminin tədqiqi və tədrisində böyük xidmətlərinə və uzunmüddətli səmərəli fəaliyyətinə görə “Şərəf” və 1-ci dərəcəli “Əmək” ordenləri ilə təltif edib. Heydər Əliyev Yaqub Mahmudovun elmi fəaliyyətini yüksək qiymətləndirərək, onu Azərbaycanın “böyük alimi”, “böyük tarixçisi” adlandıraraq. Yaqub Mahmudov Azərbaycan Respublikasının “Şöhrət” (1999), “Şərəf” (2009) və 1-ci dərəcəli “Əmək” (2019) ordenlərinə layiq görülüb. O, Azərbaycanın Əməkdar elm xadimi və Dövlət Mükafatı laureatı, AMEA-nın həqiqi üzvü, “Yusif Məmmədəliyev”, “Rəsul Rza”, “Qızıl qılınc”, “Qızıl qələm”, “Samir Əsgərxanov”, “Humay”, “Gənclərin dostu” və “Ekologiyanın dostu” mükafatları laureatıdır [5, s.16; 16, s.117]. O, təkcə Azərbaycanda deyil, həm də dünya miqyasında tanınır. Onun əsərləri indiyədək 15 dilə – türk, ingilis, rus, alman, ərəb, fars, fransız, gürcü, ibri, ispan, italyan, polyak, ukrain, urdu və rumın dillərinə tərcümə edilib. Beynəlxalq Sokrat Komitəsi 2012-ci ildə onu dünya elminə verdiyi töhfələrə görə “Elmdə ad” (“The Name in Science”) fəxri titulu və “Dünya elminə töhfə” (“For Contribution to World Science”) medalı ilə təltif edib. Bununla da, o, XXI əsrin məşhur elm adamlarının siyahısına daxil edilib. Dünya şöhrətli tarixçi-alim Yaqub Mahmudov Türk Dünyası Araşdırmaları Beynəlxalq Elmlər Akademiyasının, Beynəlxalq Aytmatov Akademiyasının, Lütfi Zadə adına Beynəlxalq Müasir Elmlər Akademiyasının, İtaliyanın Beynəlxalq İqtisadi və Sosial Elmlər

Akademiyasının, Avropa Təbiət Elmləri Akademiyasının və İtaliyanın Bonifasiana Akademiyasının həqiqi üzvü, Rusiya Federasiyası Dağıstan Respublikasının Əməkdar elm xadimi, Oksford Akademik Birliyinin fəxri professorudur. O, Türk Dünyası Araşdırmaları Beynəlxalq Elmlər Akademiyasının (TDABEA) “Beynəlxalq Qızıl Ulduz” medalı, TDABEA-nın Beynəlxalq Atatürk Mükafatı, TDABEA-nın 2019-cu il üçün “Türk dünyasında ilin elm adamı” Beynəlxalq mükafatı, Avropa Təbiət Elmləri Akademiyasının (ATEA) “Qotfrid Vilhelm Leybnits” medalı, ATEA-nın “Fəxri Legion” ordeni, “Simurq” beynəlxalq medalı, Alman-Azərbaycan Cəmiyyətinin “Dostluq” medalı, “Ən yaxşı baş menecer” fəxri adı, “Kraliça Viktoriya” Beynəlxalq mükafatı, “Ataman Anton Qolovaty” ordeni, Millətlərin Birləşmiş İctimai Təltif Şurasının (UN Council for Public Awards – UNCOPA) “XXI əsrin lider şəxsiyyəti” Beynəlxalq mükafatı, UNCOPA-nın “Lider”, “Avropa xidmət” və “Avropa lideri ulduzu” ordenləri ilə təltif olunub. Tarixçi-alim həm də UNCOPA-nın “Sülh səfiri” fəxri tituluna layiq görülüb. Yaqub Mahmudov, eyni zamanda, bu mükafatlarla da təltif olunub: “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 100 illiyi (1918-2018)” Azərbaycan Respublikasının yubiley medalı, “Azərbaycan Polisinin 100 illiyi (1918-2018)” Azərbaycan Respublikasının yubiley medalı, “Azərbaycan Ədliyyəsinin 100 illiyi (1918-2018)” Azərbaycan Respublikasının yubiley medalı, “Azərbaycan Respublikası dövlət təhlükəsizliyi və xarici kəşfiyyat orqanlarının 100 illiyi (1919-2019)” Azərbaycan Respublikasının yubiley medalı, “Azərbaycan Sərhəd Mühafizəsinin 100 illiyi (1919-2019)” Azərbaycan Respublikasının yubiley medalı, Milli Məclisin “Parlament” medalı, “Bakı Dövlət Universitetinin 100 illiyi (1919-2019)” Azərbaycan Respublikasının yubiley medalı, “General Səməd bəy Mehmandarov” yubiley medalı, AMEA-nın Abbasqulu ağa Bakıxanov adına mükafatı və Tarix İnstitutunun təsis etdiyi “Gənclərin dostu” mükafatı [5, s.16-18].

Nəticə. Böyük alim bu gün də Bakı Dövlət Universitetində kafedra müdiri olaraq aktiv fəaliyyətini davam etdirir, gənc tarixçilərin doğru istiqamətləndirilməsinə, Tarix fakültəsinin və bütövlükdə Bakı Dövlət Universitetinin uğurlu fəaliyyətinə mühüm töhfələr verməkdə davam edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Akademik Yaqub Mahmudovun şəxsi arxivi. Azərbaycan Milli Kitabxanasında saxlanılan materiallar.
2. Azərbaycan tarixçiləri: bibliografik göstərici. Bakı: “Elm və Təhsil” I c., - 2010. – 430 s.
3. Azərbaycan tarixçiləri: bibliografik göstərici. Bakı: “Elm və Təhsil” II c., - 2011. – 850 s.
4. Gözəlova, Y.H. Tarix elmində Yaqub Mahmudov məktəbi / Y.H. Gözəlova. - Bakı: “Təhsil”, - 2013.- 648 s.
5. Xəlilov, N. Ağır sınaqlarda sınımayan böyük alim: Yaqub Mahmudov / N.Xəlilov, E.Nəciyev. - Bakı: “Zərdabi-Nəşr”, - 2022. – 164 s.
6. Lətifova, E.M. Yaqub Mahmudov Azərbaycan tarixşünaslığında “İtirilmiş torpaqlar” istiqamətinin müəllifidir // Bakı: AMEA Tarix institutunun elmi əsərləri, - 2009, cild 30. - s. 102-109.
7. Lətifova E.M. Yaqub Mahmudovun “İtirilmiş torpaqlar” istiqaməti kontekstində İlisu sultanlığının tarixinin açılması tarixindən // Bakı: AMEA Tarix institutunun elmi əsərləri, - 2019, cild 80. – s.104-110.
8. Mahmudlu Y.M, Seçilmiş əsərləri. 15 cildə. Bakı, - 2011-2019.
9. Mahmudlu (Mahmudov) Y.M.Bibliografiya. Təkmilləşdirilmiş və yenidən işlənilmiş / Y.M.Mahmudlu. – Bakı: “Təhsil”, - 2012. – 2-ci nəşri.
10. Mahmudlu (Mahmudov) Y.M. Bibliografiya. Təkmilləşdirilmiş və yenidən işlənilmiş / Y.M.Mahmudlu. – Bakı: “Turxan” NPB, - 2019.- 824 s.
11. Mahmudov Y. Azərbaycanın müstəqilliyi yolunda Heydər Əliyevin tarixi xidmətləri danılmazdır // Azertag.az. - 2019. - 15 noyabr.
12. Mahmudov Y. “Bacım meşədə keçindi...” // Lent.az. - 2009. - 21 oktyabr.
13. Məmmədov, N.R. Akademik Yaqub Mahmudov elmi yaradıcılığında Qarabağ mövzusu / N.R. Məmmədov. – Bakı: “Avropa”, - 2018. – 244 s.
14. Məmmədov, N.R. Akademik Yaqub Mahmudov irsində Qarabağda ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri soyqırımları tarixi / N.R. Məmmədov. – Bakı: “Avropa”, 2021. – 256 s.

15. Nəcəfli G.C. Şərəfli ömrün bir səhifəsi: Taix fakültəsi (1986-1990) / G.C.Nəcəfli. – Bakı: “Turxan” NPB, - 2019. – 232 s.
16. Tanıdığımız və tanımadığımız Yaqub Mahmudov. Bakı: “Turxan” NPB, -2019. – 392 s.
17. Təhsil Qanununun əzablı yolu // “Azərbaycan” qəzeti. - 1992. - 18 dekabr.
18. Yaqub Mahmudovun tarixçilər məktəbi. Bakı: “Turxan” NPB,-2019 –368 s.

ЭЛЬВИРА ЛАТИФОВА

*Доцент кафедры истории древнего мира и средневековья
Бакинского Государственного Университета*

**85-ЛЕТНИЙ АКАДЕМИК
105-ЛЕТНЕГО БАКИНСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА
ЯГУБ МАХМУДОВ**

Статья посвящена исследованию жизни и деятельности выдающегося историка и государственного деятеля Азербайджана, академика Ягуба Махмудова. Деятельность выдающегося историка весьма многогранна. В данной статье мы попытались уделить больше места деятельности ученого, связанной непосредственно с Бакинским Государственным Университетом. В статье проведена параллель между двумя юбилеями - университетом и ученым, посвятившим 67 лет своей жизни служению первого ВУЗА Азербайджана.

Ключевые слова: Ягуб Махмудов, Бакинский Государственный Университет, деятельность, исторический факультет

ELVIRA LATIFOVA

Ph.D., Baku State University

Docent of the Department of Ancient World and Medieval History

**85-YEAR-OLD ACADEMICIAN
OF THE 105-YEAR-OLD BAKU STATE UNIVERSITY,
YAGUB MAHMUDOV**

This article is dedicated to the study of the life and work of the outstanding historian and statesman of Azerbaijan, academician Yagub Mahmudov. The work of this distinguished historian is remarkably multifaceted. In this article, we have aimed to focus more on his contributions that are directly related to Baku State University.

A parallel is drawn in the article between two anniversaries – of the university and the scholar, who has dedicated 67 years of his life to serving to Azerbaijan’s first higher education institution.

Keywords: Yagub Mahmudov, Baku State University, activities, history department.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 oktyabr 2024-cü il.

Məqalə Redaksiya heyətinin qərarı ilə nəşr edilib.

Tarix fakültəsi - 105

UOT 94(479.24)

ALMAZ ZÜLFƏLİ QIZI

*Tarix üzrə fəlsəfə doktoru,
Bakı Dövlət Universitetinin dosenti,
almaz.z@mail.ru*

AZAD RZAYEV

*Tarix üzrə fəlsəfə doktoru,
Bakı Dövlət Universitetinin dosenti
azad_rzayev@mail.ru*

ALİM VƏ VƏTƏNDAŞ ZÜLFƏLİ İBRAHİMOV

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/106/105-109>

Professor Zülfəli İmaməli oğlu İbrahimov - Azərbaycanın görkəmli alimi, Azərbaycan Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü, tarix elmləri doktoru, Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü və eyni zamanda SSRİ Jurnalistlər İttifaqının üzvü olmuşdur. Onun həyat yoluna, elmi fəaliyyətinə nəzər salarkən Azərbaycan tarixinə nə qədər böyük töhfələr verdiyini aydın şəkildə görmək olur. Ümumiyyətlə, Z.İbrahimov Azərbaycan xalqının tarixi ilə bağlı mühüm məsələlərin tədqiqi, Azərbaycan tarixşünaslığının zənginləşdirilməsi istiqamətində yorulmadan çalışan alim idi. Onun hər bir əsərində Azərbaycanın qədim zamanlardan qəhrəmanlar, mübarizlər ölkəsi olması, kişilərlə yanaşı, Azərbaycan qadınlarının da düşməyə qarşı daim böyük mətanətlə vuruşması aydın şəkildə əksini tapıb.

Açar sözlər: Zülfəli İbrahimov, Alim, Azərbaycan Dövlət Universiteti, Tarix fakültəsi, Azərbaycan tarixi kafedrası, SSRİ jurnalistlər İttifaqı.

Giriş. Azərbaycanın görkəmli alimi, Azərbaycan EA-nın müxbir üzvü, tarix elmləri doktoru, həmçinin Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü və eyni zamanda SSRİ jurnalistlər İttifaqının üzvü professor Zülfəli İmaməli oğlu İbrahimov. Onun həyat fəaliyyəti və yaradıcılıq dövrünə nəzər salsaq Azərbaycan tarixinə nə qədər töhvə verdiyinin şahidi olarıq. Ümumiyyətlə Zülfəli İbrahimov Azərbaycan xalqının tarixinə dair vacib məsələlərin tədqiqində, Azərbaycan tarixşünaslığının zənginləşdirilməsində yorulmadan çalışan alim olmuşdur.

Onun hər bir əsərində Azərbaycan ən qədim zamanlardan bəri qəhrəmanlar, pəhləvanlar və cəngavərlər ölkəsi olması, kişilərlə yanaşı Azərbaycan qadınlarını da düşməyə qarşı həmişə böyük inadla mübarizəsi qabarıq formada əks edilib.

Azərbaycanın görkəmli alimi, Azərbaycan EA-nın müxbir üzvü, tarix elmləri doktoru, professor Zülfəli İmaməli oğlu İbrahimov 1910-cu il dekabrın 25-də Cənubi Azərbaycanın Sərab şəhərində anadan olmuşdur. 1920-ci ildən ailəsi ilə birlikdə Bakıya köçmüş və burada təhsil almışdır. 1932-ci ildə Zülfəli İbrahimov Ümumittifaq Jurnalistlər İnstitutunda oxumaq üçün Moskvaya göndərilmiş və

1935-də İnstitutu bitirdikdən sonra Bakıya qayıdaraq, «Kommunist», «Nuxa fəhləsi», «Yeni yol», «Gənc işçi» və b. qəzet redaksiyalarında məsul vəzifələrdə çalışmışdır. 1936-1937-ci tədris ilindən isə ömrünün sonuna kimi Z.İbrahimov Azərbaycan Dövlət Universitetində pedoqoji fəaliyyətlə məşğul olmuşdur. Azərbaycan Dövlət Universitetinin Azərbaycan tarixi kafedrasının təşkili də onun adı ilə bağlıdır. Belə ki, sovet dövründə milli respublikaların tarixinin öyrənilməsi və tədrisinə çox saylı əngəllərin olduğu bir şəraitdə o, Universitetdə Azərbaycan tarixi kafedrasının açılmasına nail olmuşdur. Zülfəli İbrahimov həmin kafedranın müdiri, Universitetin tarix fakültəsinin dekanı, 1960-1967-ci illərdə isə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun direktoru vəzifələrində işləmişdir.

Professor Zülfəli İbrahimov elmi fəaliyyətinin ilk dövrünü Azərbaycan xalqının mühüm tarixi problemlərinin tədqiqinə həsr etmişdir. O, 1930-1940-cı illərdə «Qədim Azərbaycan cəmiyyəti», «Babək üsyanı», «X-XII əsrlərdə Azərbaycanın sosial-siyasi vəziyyəti», «Zaqafqaziya xalqlarının sasanilərə qarşı mübarizəsi», «Sasanilər dövründə Azərbaycanın sosial-iqtisadi həyatı» adlı elmi məqalələr alimin qələminin ilk məhsuludur. Həmin əsərlərdə Zülfəli müəllim Azərbaycanda ictimai-iqtisadi münasibətlərdən, Azərbaycan xalqının azadlıq mübarizəsindən bəhs etmişdir. Ümumiyyətlə Zülfəli İbrahimov Azərbaycan xalqının tarixinə dair vacib məsələlərin tədqiqində, Azərbaycan tarixşünaslığının zənginləşdirilməsində yorulmadan çalışmış, elmi-tədqiqat fəaliyyətinin dairəsi çoxtərəfli və məhsuldar olmuşdur.

1941-ci ildə Zülfəli İbrahimov Azərbaycan Dövlət Universitetində öz xalqının qəhrəmanlıq tarixinə - «Ərəb işğalçılarına qarşı Azərbaycan xalqının mübarizəsi»nə həsr etdiyi namizədlik dissertasiyasını müvəffəqiyyətlə müdafiə edir və tarix elmləri namizədi alimlik dərəcəsini alır. O, tarix elmləri sahəsində belə bir dərəcəni alan ilk azərbaycanlılardan biri olmuşdur.

Tarix elminin inkişafında müstəsna xidmətləri olan Zülfəli İbrahimovun SSRİ-nin vətən müharibəsi dövründəki fəaliyyəti də xüsusi qeyd edilməlidir. Belə ki, o dövrdə respublikanın yaradıcı, elmi və texniki ziyalıları ayrı-ayrı qəzetlərin hazırlanmasına cəlb edilirdilər: Səməd Vurğun, Rəsul Rza, Mehdi Hüseyn, Əhməd Cəmil, Mirzə İbrahimov, Mir Cəlal, İlyas Əfəndiyev, Vahid, Heydər Hüseynov, İsmayıl Hüseynov, Zülfəli İbrahimov və b. müharibənin ağır günlərində onların vətənpərvər kəsərli yazıları insanlarda ruh yüksəkliyi, qələbəyə inam yaradırdı. Bu da çox vacib idi. Həmin ağır illərdə qəzetə əlavə olaraq «Təbliğatçının bloknotu» nəşr edilir və yayılırdı. Zülfəli İbrahimov 1941-1942-ci illərdə Urmiya şəhərində Zaqafqaziya cəbhəsinin 15-ci Qafqaz korpusunun 23-cü diviziyasında «Qızıl əsgər» qəzetinin məsul redaktoru işləmişdir. Vətənə məhəbbət, düşməninə qarşı qəzəb və nifrət duyğuları aşılayan çoxsaylı qəzet və jurnal məqalələri ilə yanaşı Zülfəli İbrahimov «Döyüşkən Azərbaycan xalqı», «Azərbaycan qadınlarının qəhrəman keçmişindən» [2], «Yazıçılar və tarixçilər azərbaycanlıların mərdliyi və şücaəti haqqında» və s. kimi elmi kütləvi kitabçalar da yazmışdır. Bu əsərlərdə müəllif göstərirdi ki, bizim doğma vətənimiz Azərbaycan ən qədim zamanlardan bəri qəhrəmanlar, pəhləvanlar və cəngavərlər ölkəsi olmuşdur. Kişilərlə yanaşı Azərbaycan qadınları da tariximizin ən uzaq keçmişindən bəri düşməninə qarşı həmişə böyük inadla mübarizə aparmış, xalq içərisindən bir çox qəhrəman mübarizlər, ağıllı dövlət xadimləri, görkəmli sənətkarlar, alim və şairlər yetişmiş və tarix səhnəsinə çıxıb bilmişlər.

İlk dəfə Azərbaycan tarixşünaslığında xalq qəhrəmanı Babəkin rəhbərliyi altında azadlıq mübarizəsi Zülfəli İbrahimovun 1942-ci ildə yazdığı «Azərbaycan xalqının ərəb işğalçılarına qarşı mübarizəsi» və iki il sonra (1944) qələmə aldığı «Babək» əsərlərində [3] Xilafətə qarşı mübarizə hərtərəfli şərh və təhlil edilmişdir. Məhz Zülfəli İbrahimov ilk dəfə olaraq, bu əsərlərində ərəb tarixçilərinin əsərlərinə istinad edərək, qeyd etmişdir ki, xürrəmilər bütün insanları irqi və dini mənsubiyyətindən asılı olmayaraq bərabər hesab edirdilər. Zülfəli İbrahimov eyni zamanda yazırdı ki, Babəkin özünün islam dinini qəbul etmədiyinə baxmayaraq, Azərbaycanda və öz üsyançı qoşununda olan müsəlmanlara dini cəhətdən heç bir təzyiq göstərmirdi. Əksinə olaraq, Babək, öz Bəzz mahalında müsəlmanlar üçün məscidlər tikirmiş və onların övladlarının həmin məscidlərdə oxutdurmasına şərait yaratmışdır.

Zülfəli İbrahimov bu yazılarında Azərbaycan xalqının qəhrəman övladlarını təqdir və tərənnüm etməklə onların timsalında milləti, torpağı sevməyə, vətənin tərəqqisi naminə çalışmağa, onun müdafiəsi üçün həmişə hazır olmağa, vətənə xəyanət edənlərə qarşı barışmaz mübariz olmağa çağırırdı.

Həmin əsərlər bugün də çox aktualdır və gənc nəslin vətənpərvərlik ruhunda tərbiyəsi üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Zülfəli İbrahimov «Nizami dövründə Azərbaycan mədəniyyəti» (1947-ci il) adlı kitabçasında isə [4] Nizami dövründə Azərbaycan mədəniyyətinin, ədəbiyyatının və incəsənətinin öz dövrünə görə parlaq surətdə inkişaf etdiyini göstərirdi. Zülfəli İbrahimov əsərində qeyd edirdi ki, Azərbaycanda Nizami dövrünün ictimai-siyasi hadisələrinin dolğunluğu, zənginliyi, dövlət həyatı, parlaq mədəni inkişafı ilə nəinki Azərbaycan tarixinin, eləcə də dünya xalqları tarixinin ən gözəl səhifələrindən birini təşkil edir.

Zülfəli İbrahimov 1948-ci ildə «1917-1918-ci illərdə Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin qurulması uğrunda mübarizə» mövzusunda doktorluq dissertasiyasını müdafiə edir və Ali Attestasiya Komissiyasının 25 fevral 1950-ci il qərarı ilə tarix elmləri doktoru elmi dərəcəsinə və 17 iyun qərarı ilə professor adını almışdır. 1959-cu ildə isə Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü seçilmişdi [1]. O, eyni zamanda SSRİ jurnalistlər İttifaqının üzvü idi.

Elmi fəaliyyətinin sonrakı mərhələsində Zülfəli İbrahimov burjua-demokratik, sosialist inqilabı, xarici hərbi müdaxilə, vətəndaş müharibəsi tarixinin tədqiqi və sair mühüm problemlərin araşdırılması ilə məşğul olmuşdur. Bu silsilədən «İngilis-amerikan müdaxiləçilərinə qarşı Azərbaycan xalqının mübarizəsi» [5], «Azərbaycanda 1905-1907-ci illər inqilabı» [6], «Azərbaycan zəhmətkeşlərinin sosialist inqilabı uğrunda mübarizəsi» [7], «Lenin və Azərbaycanda sosialist inqilabının qələbəsi» [10] və s. əsərlərini nəşr etdirmişdi.

Zülfəli İbrahimov üç cildlik «Azərbaycan tarixi» [8], «Zaqafqaziyada Sovet hakimiyyətinin qələbəsi» [11], «Azərbaycan Kommunist Partiyası tarixinin» 1 cildi, «Azərbaycan Kommunist Partiyası tarixinin öçerkləri» [9], həmçinin «Zaqafqaziya kommunist təşkilatları tarixinin öçerkləri» kimi sanballı, ümumiləşdirici əsərlərin əsas müəlliflərindəndir.

Respublika tarix elmini keçmiş ittifaq miqyasında ləyaqətlə təmsil etmiş Zülfəli İbrahimov tarixçilərin bir çox yüksək elmi məclislərinin və beynəlxalq konqreslərin fəal iştirakçısı olmuşdur. O, Azərbaycan xalqının çoxəsrlik tarixinin ən görkəmli tədqiqatçılarından biri kimi Respublikamızın hüdudlarından kənarda belə geniş şöhrət qazanmış, öz iti və kamil jurnalistlik qələmi ilə Azərbaycan xalqının səadəti naminə yorulmadan iş aparmış, çoxlu kadrlar, ictimai elmlər, xüsusilə tarix elmi sahəsində müvəffəqiyyətlə çalışan bütöv bir alimlər dəstəsi yetişdirmişdir.

Uzun illər Azərbaycan Dövlət Universitetində Vətən tarixindən ümumi və xüsusi kurslar aparan professor Zülfəli İbrahimov insanlara xeyirxahlıqla yanaşır, onlara qayğı göstərirdi. Təsədüfi deyil ki, onun rəhbərliyi ilə 80-ə qədər namizədlik və doktorluq dissertasiyaları müdafiə edilmişdir.

Prof. Z.İbrahimov Azərbaycan EA nəzdində elmi əlaqələndirmə şurasının sədri, ictimai elmlər üzrə birləşmiş redaksiya nəşriyyat şurasının, ictimai elmlər üzrə birləşmiş müdafiə elmi şurasının, tarix bölməsi üzrə müdafiə elmi şurasının, ADU-nun və tarix fakultəsi elmi şuralarının üzvü olmuşdur. O, respublikanın ictimai-siyasi həyatında da fəal iştirak edirdi.

Zülfəli İbrahimov 1972-ci il sentyabrın 21-də vəfat etmiş və fəxri xiyabanda dəfn edilmişdir. Lakin o, dünyasını dəyişsə də böyük tarixi bir irs qoyub getmişdir. Bu irsi qoruyub saxlamaq, onu uca tutmaq, hörmətlə yad etmək və öyrənmək hər birimizin borcudur.

Nəticə. Dövlət və xalq onun əməyinə yüksək qiymət vermişdir. Zülfəli İbrahimov Oktyabr inqilabı, Şərəf nişanı ordeni, bir çox medallar və fəxri fərmanlarla təltif olunmuşdur, Azərbaycan SSR dövlət mükafatı laureatı adına layiq görülmüşdür. Professor Zülfəli İbrahimov 400-ə qədər elmi məqalə və əsərin müəllifi kimi bütün ömrünü elmin inkişafına həsr etmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. İbrahimov Zülfəli İmaməli oğlu / Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası. Azərbaycanın ilk veb saytı (1995). - <https://science.gov.az/az/forms/skanchavshiesya-chlenyikorrepondentyi/3420> [01.10.2024]
2. İbrahimov Z. Azərbaycan qadınlarının qəhrəman keçmişindən. Bakı, Azərnəşr, 1943, 48 s.
3. İbrahimov Z. Babək. Red. Ə.Dadaşlı. Bakı, Azərnəşr, 1944, 56 s.

4. İbrahimov Z. Nizami dövründə Azərbaycan mədəniyyəti. Mühazirələr üçün vəsait / Azərb. SSR Nazirlər Soveti yanında Mədəni-Maarif Müəssisələri Komitəsinin Mərkəzi Mühazirə Bürosu. Bakı, 1947, 12 s.
5. İbrahimov Z. İngilis-amerikan müdaxiləçilərinə qarşı Azərbaycan xalqının mübarizəsi: 1918-1920-ci illər. Bakı, Uşaqgəncnəşr, 1950, 113 s.
6. Ибрагимов З. Революция 1905-1907 гг. в Азербайджане. Баку, Азернешр, 1955, 263 с.
7. İbrahimov Z. Sosialist inqilabı uğrunda Azərbaycan zəhmətkeşlərinin mübarizəsi. Bakı, Azərnəşr, 1957, 585s.
8. Ибрагимов З. История Азербайджана. Т.1-3. Баку, 1958-1963.
9. Ибрагимов З. Очерки истории Коммунистической партии Азербайджана. Баку, 1963.
10. İbrahimov Z. V.İ.Lenin və Azərbaycanda sosialist inqilabının qələbəsi. Bakı, Azərnəşr, 1970, 526 s.
11. Ибрагимов З. Победа советской власти в Закавказье. Гл.ред. И.И.Минц. Тбилиси, Мецниереба, 1971, 682 с.

АЛМАЗ ЗУЛЬФАЛИ КЫЗЫ

*Доктор философии по истории,
доцент Бакинского Государственного Университета*

АЗАД РЗАЕВ

*Доктор философии по истории,
доцент Бакинского Государственного Университета*

УЧЕНЫЙ И ГРАЖДАНИН ЗУЛЬФАЛИ ИБРАГИМОВ

Профессор Зульфали Имамали оглы Ибрагимов, видный учёный Азербайджана, член-корреспондент ЭА Азербайджана, доктор исторических наук, член-корреспондент Академии наук Азербайджанской ССР и одновременно член Союза журналистов СССР. Если мы посмотрим на его жизненный путь и научную деятельность мы увидим то, какой большой вклад он внес в историю Азербайджана. В целом З.Ибрагимов был учёным, неустанно работавшим над исследованием важных вопросов, связанных с историей азербайджанского народа, над обогащением азербайджанской историографии. В каждом его произведении ярко отражено то, что Азербайджан издревле был страной героев и борцов то, что азербайджанские женщины наравне с мужчинами всегда с большим упорством сражались против врага.

Ключевые слова: Зульфали Ибрагимов, Азербайджанский государственный университет, исторический факультет, кафедра истории Азербайджана, Союз журналистов СССР.

ALMAZ ZULFALI KIZI

*Doctor of Philosophy in History,
Associate professor of Baku State University*

AZAD RZAEV

*Doctor of Philosophy in History,
Associate professor of Baku State University*

SCIENTIST AND CITIZEN ZULFALI IBRAHIMOV

Professor Zulfali Imamali oglu Ibragimov, a prominent scientist of Azerbaijan, corresponding member of the Azerbaijan Academy of Sciences, Doctor of Historical Sciences, corresponding member of the Academy of Sciences of the Azerbaijan SSR and at the same time a member of the Union of Journalists of the USSR. If we look at his life activity and creative period, we will witness what a great contribution he made to the history of Azerbaijan. In general, Z.Ibrahimov was a

scientist who worked tirelessly to study important issues related to the history of the Azerbaijani people and to enrich Azerbaijani historiography.

Each of his works clearly reflects the fact that Azerbaijan has been a country of heroes, fighters and knights since ancient times, and that Azerbaijani women, along with men, have always fought against the enemy with great tenacity.

Keywords: Zulfali Ibragimov, Azerbaijan State University, Faculty of History, Department of History of Azerbaijan, Union of Journalists of the USSR.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 oktyabr 2024-cü il.

Məqalə Redaksiya heyətinin qərarı ilə nəşr edilib.

Tarix fakültəsi - 105

UOT 94(479.24)

HİCRAN MAHMUDOVA

t.ü.f.d., Bakı Dövlət Universiteti
Arxeologiya və etnoqrafiya kafedrası
hicranmahmudova@mail.ru
hicranmahmudova@bsu.edu.az

**BAKİ DÖVLƏT UNIVERSİTETİNİN 105 İLLİK TARİXİNDƏ
PROFESSOR HƏVİL HƏVİLOVUN XİDMƏTLƏRİ**

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/106/110-114>

Azərbaycanın XX əsr tarixində özünəməxsus yer tutan, müxtəlif sahələr üzrə görkəmli xadimlər, tədqiqatçılar, əsl vətənpərvər ziyalılar yetişdirmiş Bakı Dövlət Universitetinin bu il 105 illik yubileyi qeyd olunur. Məhz bununla bağlı BDU-nun ənənələrini qorumuş, ömrünü doğma universitetdə elm və təhsilə həsr etmiş müəllimlərimizin xatirəsinin anılması da bu baxımdan bir daha aktuallaşmışdır. Təqdim olunan məqalədə professor Həvil Abdulla oğlu Həvilovun “Etnoqrafiya” elminin tədrisi və tədqiqi ilə bağlı fəaliyyəti, xidmətləri araşdırılmışdır.

Araşdırma zamanı Həvil Həvilovun Azərbaycan və dünya xalqlarının etnoqrafiyası, maldarlıq təsərrüfatı, qarşılıqlı yardım formaları və s. problemlərlə bağlı tədqiqatlarının qısa xülasəsi verilmiş, görkəmli alim bir neçə prizmadan: tədqiqatçı – alim, savadlı pedaqoq, qayğıkeş, səmimi dost, yaxşı insan kimi dəyərləndirilmiş, elm yolundakı çətinliklərə baxmayaraq, əsl ziyalı kimi öz simasını qoruyub saxlamağı bacarması təqdir edilmişdir. Qeyd edilmişdir ki, bu 105 ildə Bakı Dövlət Universitetini zirvədə saxlayan məhz belə müəllimlərin qoruyub saxladığı və gənclərə ötürdüyü ənənələrdir.

Açar sözlər: BDU, 105 illik yubiley, Həvil Həvilov, etnoqrafiya, tədqiqatçı, müəllim.

Giriş. Azərbaycanda “Etnoqrafiya” elminin tədrisində özünəməxsus xidməti olmuş professor Həvil Həvilovun 85 illik yubileyi ömrünün yarından çoxunu həsr etdiyi Bakı Dövlət Universitetinin 105 illik yubileyi ilə eyni vaxta düşür. Bu 105 illik tarixin 35 ilində Həvil Abdulla oğlu Həvilovun xüsusi xidməti olmuşdur. Həmin müddət ərzində görkəmli professor çöl etnoqrafik materiallarının toplanması və işlənməsi sahəsində geniş təcrübəsi olan alim pedaqoq kimi bildiklərini gənclərə öyrətməyi və sevdirməyi bacarmışdır. Azərbaycanda etnoqrafiya elminin inkişaf perspektivləri, fənnin tədrisi ilə bağlı təklifləri, hazırladığı monoqrafiyalar, proqramlar, mühazirələr müasir dövrdə də bu sahədə çalışan tədqiqatçıların, professor-müəllim heyətinin dərs vəsaitləridir. Xeyli sayda namizədlik və doktorluq dissertasiyalarına rəhbərlik edən Həvil

Həvilov həm də yüksək səviyyədə opponentlik etmək bacarığına malik olmuş, yüksəkixtisaslı etnoqraf kadrların hazırlanması işinə töhfələr vermişdir. Elmdə kifayət qədər prinsipial olan Həvil müəllim elə məhz bu keyfiyyətinə görə seçilir və sevilirdi. Onun xidmətləri nəzərə alınaraq, BDU və AMEA rəhbərliyi tərəfindən AMEA-nın müxbir üzvlüyünə namizədliyi irəli sürülsə də, vaxtsız vəfatı ilə bağlı bu məsələ yarımçıq qalmışdır.

Həvil Həvilovun elmi fəaliyyəti və xidmətləri. Həvil Abdulla oğlu Həvilov 10 may 1938-ci ildə Goranboy rayonunun Tapqaraqoyunlu kəndində doğulmuşdur. Orta məktəbi bitirdikdən sonra 1958-ci ildə Azərbaycan Dövlət Universitetinin Tarix fakültəsinə qəbul olmuş, 1963-cü ildə fərqlənmə diplomu ilə bitirmişdir. 1964-cü ildə Tapqaraqoyunlu kənd orta məktəbinə tarix müəllimi, 1965-ci ildə direktor təyin edilmişdir.

Həmin dövrdə Tarix fakültəsinin dekanı olmuş Məlik Orucov tələbəlik illərindən savadı və yüksək mədəniyyəti ilə seçilən, müəllimlərin böyük hörmətini qazanmış Həvil Həvilovun 1966-cı ildə S.M.Kirov adına Azərbaycan Dövlət Universitetinin aspiranturasına, 1969-cu ildə isə Tarix fakültəsinə (Yeni tarix kafedrası) müəllim kimi işə qəbul olunmasına köməklik göstərmişdir.

1970-ci ildə Qəhrəman Qaraqaşlının rəhbərliyi ilə “Gəncəbasar bölgəsi əhalisinin maddi mədəniyyəti” mövzusunda namizədlik dissertasiyasını müdafiə etmişdir. Dissertasiyanı yazarkən Gəncəbasarı aralıq-yaylaqlı addım-addım gəzən alim müdrik qocalardan, ağbirçək nənələrdən öyrəndiklərini elm süzgəcindən keçirərək, müqayisəli tarixi-etnoqrafik təhlillər aparmaqla Azərbaycan etnoqrafiya elmində yeni səhifə açmışdır. Gəncəbasar bölgəsinin tədqiqində göstərdiyi xidmətlərlə bağlı Gəncə şəhəri Heydər Əliyev muzeyində Həvil müəllimin adını əbədləşdirən guşə yaradılmışdır.

Həvil Həvilov 1973-cü ildə ADU (BDU)-nun Yeni tarix kafedrasına baş müəllim vəzifəsinə işə qəbul edilmişdir. Azərbaycanın görkəmli arxeoloqu Məmmədali Hüseynov tərəfindən BDU-da Arxeologiya və etnoqrafiya kafedrasının yaradılması ilə, o, 1976-cı ildən bu kafedraya baş müəllim, 1979-cu ildə dosent vəzifəsinə təyin edilmişdir.

Həvil Həvilov 1981-ci ildə nəşr etdirdiyi “İnsan, məişət, mədəniyyət” əsərində azərbaycanlıların qədim yaşayış məskənləri və evləri, xalq geyimləri, məişət avadanlığı, onların hazırlanma üsulları ilə bağlı geniş məlumat vermiş, müqayisəli tarixi-etnoqrafik təhlillərlə gənc tədqiqatçılara, tarixçi etnoqraflara xalqımızın ənənəvi mədəniyyəti ilə bağlı sistemli bir istiqamət göstərmişdir [5].

İnsanlıq tarixində maddi istehsal sahəsi və əhalinin əsas məşğuliyyəti kimi yadda qalan maldarlıq mövzusu növbəti mərhələdə Həvil Həvilovun diqqət mərkəzində olmuşdur. İlk baxışda adi təsərrüfat sahəsi kimi görünən mövzu əslində vətənpərvər, milli ruhlu alim tərəfindən təsadüfən seçilmişdi. Məlumdur ki, ideoloji aparata xidmət edən və azərbaycanlıların köçəri olması ilə bağlı konsepsiya artıq XX əsrin ortalarından təkzib olunmağa başlanmışdı. Ötən əsrin 80-ci illərində hələ də aktuallığını itirməyən bu problemə müraciət edən tədqiqatçı, Azərbaycanda oturaq maldarlıq təsərrüfatının, köçmə yaylaq-qışlaq maldarlığının olmasını zəngin çöl etnoqrafik sorğu və statistik materiallar, yazılı qaynaqlar əsasında dissertasiyasını tamamlamış və M.V.Lomonosov adına Moskva Dövlət Universitetinin Elmi şurasında müdafiə etmişdir. Belə ki, o, 1989-cu ildə “XIX – XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın maldarlıq təsərrüfatı (tarixi-etnoqrafik tədqiqat)” adlı doktorluq dissertasiyasını keçmiş SSRİ-nin elmi ictimaiyyətinin tanınmış simaları olan tarix elmləri doktoru, MDU-nun Etnoqrafiya kafedrasının müdiri Q.E.Markovun, Qafqaz xalqlarının maldarlıq təsərrüfatının tədqiqatçısı professor A.O.Qrezovun müsbət rəyləri əsasında müdafiə edərək tarix elmləri doktoru adını almışdı [7, s.117].

Görkəmli alim maldarlıq sahəsində əmtəə istehsalının və maddi əməyin tətbiq olunmasını faktlarla əsaslandıraraq, Azərbaycanın kənd təsərrüfatında XIX əsrdən kapitalist münasibətlərinin olduğunu göstərmişdir. Həvil Həvilov 1987-ci ildə “Azərbaycanın maldarlıq mədəniyyəti”, 1993-cü ildə “Martda mərkək” adlı monoqrafiyalarını dərc etdirərək, bu yanaşmanın elmi ictimaiyyət üçün əlçatanlığını təmin etmişdi [2; 6]. O, eyni zamanda öz araşdırmalarında əhalinin qarşılıqlı yardım formaları, torpaqdan istifadə qaydaları, sosial-ictimai quruluşu kimi aktual problemləri üzə çıxara bilmişdi.

Görkəmli alim həm də ciddi, məsuliyyətli pedaqoq olmuşdur. Onun ali məktəblər üçün yazdığı “Etnoqrafiya əsasları” (1974) adlı dərs vəsaiti internet resursları olmayan, xarici dil, o cümlədən rus dili biliyi zəif olan və xaricdə nəşr olunan kitabları əldə etmək imkanı olmayan tələbələr üçün əvəzsiz vəsait olmuşdur [4]. Məhz bu vəsait sayəsində yüzlərlə gələcək tarixçilər etnoqrafiya elminin əsas anlayışları, dünya xalqlarının etnoqrafik təsnifatı ilə bağlı ilkin elmi məlumatları öyrənmiş, elmin əsaslarını mənimsəyə bilmişdirlər. Ümumiyyətlə, qeyd edə bilərik ki, “Azərbaycan etnoqrafiyası” (1991), “Dünya xalqlarının etnoqrafiyası” (1999) adlı dərslikləri Azərbaycanda etnoqrafiya sahəsi üzrə yazılan ilk və yeganə dərsliklərdir [1; 3]. “Azərbaycan etnoqrafiyası” kitabında ayrı-ayrı fəsillər şəklində həm maddi, həm də mənəvi mədəniyyətimiz aydın elmi dildə şərh olunmuşdur. Ki-

tabda Azərbaycanın mənəvi mədəniyyəti ilə paralel ənənəvi yaşayış məskənləri, evləri, kənd təsərrüfatı və sənətkarlığı, xalq geyimləri, ənənəvi nəqliyyat vasitələri, yolları, yemək və içkiləri, ailə məişəti ətraflı şəkildə araşdırılmışdır [1]. Bu gün ali məktəblərdə etnoqrafiya elmi bu dərsləklər əsasında tədris olunur.

H.Həvilov 1990-cı ildə Arxeologiya və etnoqrafiya kafedrasının professoru seçilmişdir. 1992-ci ildə həmin kafedranın müdiri vəzifəsinə təyin olunmuş və 2003-cü ildə dünyasını dəyişənə qədər kafedraya rəhbərlik etmişdir. Həvil müəllim kafedra müdiri kimi çalışdığı illərdə universitetin ictimai-siyasi həyatında fəal iştirak etmiş, uzun müddət fakültə Həmkarlar Təşkilatının sədri kimi çalışmışdır. Həvil Həvilov Respublikamızda, eləcə də keçmiş SSRİ-də etnoqrafik və antropoloji tədqiqatların yekunları ilə bağlı konfranslarda iştirak edərək, maraqlı məruzələri ilə tədqiqatçıların rəğbətini qazanmışdır. O, həmçinin 100-ə yaxın sanballı elmi məqalənin də müəllifi olmuşdur.

Həvil Həvilov Bakı Dövlət Universitetinin Tarix fakültəsinin və AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun Elmi Şuralarının, həmçinin Respublika Ali Attestasiya Komissiyasının üzvü olmuşdur.

Təcrübəli pedaqoq kimi Həvil müəllim çalışqan, elmə həvəsi olan gənclərə yol açmağa çalışırdı. O, təkcə Bakı Dövlət Universitetində deyil, Gəncə Dövlət Universiteti, Lənkəran Dövlət Universitetində də etnoqrafiya fənni üzrə ardıcıl mühazirələr oxumuş, ciddi və prinsipial olmaqla yanaşı, qayğıkeş müəllim kimi yaddaşlarda qalmışdır. Zahirən ağır təbiətli, son dərəcədə səmimi insan olan Həvil Həvilov tələbə gənclərə izah edirdi ki, Vətənə xidmət etməyin ən yaxşı yolu elmin zirvəsinə yüksəlməkdir. Onun məzmunlu mühazirələrini hələ də yaddaşında saxlayan neçə-neçə tələbələri bu gün Bakı Dövlət Universitetində, digər ali məktəblərdə müəllim kimi çalışır, elmi araşdırmalarla məşğul olurlar.

Tarixçi-etnoqraf olan Həvil müəllim, analitik təhlilə xüsusi diqqət yetirdiyindən, əlavə məşğuliyyət kimi şahmat oyununa üstünlük verirdi. Bu da onun ətraf, mühit, cəmiyyətlə bağlı fikirlərinə ziyalı baxışını digərlərindən fərqləndirirdi. Təsədüfi deyil ki, həmin dövrdə Tarix fakültəsində tənəffüsdə, boş dərslər saatlarında bir çox müəllimlər diskussiyalar, elmi təhlillər, mübahisələr aparmaq, müzakirə etmək üçün məhz Arxeologiya və etnoqrafiya kafedrasına – Həvil müəllimin ətrafına toplaşırdılar.

Əslində kifayət qədər həyat təcrübəsi olduğundan, hər kəsi çox yaxşı tanıyır, səmimiyyətinə, elminə inandığı adamlara həmişə yol açırdı. Həvil müəllimin həyatından cəmi iki epizodu xatırlatmaqla, onun bir insan kimi təmənnəsiz etdiyi yaxşılıqları göstərmək istədim. O, 1979-cu ildə arxeoloq, t.e.n. Nəsimi Quliyevin Arxeologiya və etnoqrafiya kafedrasına işə qəbul olunmasına köməklik etmək üçün, dərslər bölgüsü zamanı neçə illərdir mühazirə dediyi “İbtidai icma tarixi” fənnindən imtina edərək, dərslər Nəsimi müəllimə verilməsinə təkid etmişdi [7, s.86]. Həvil müəllim sonralar XX əsrin 80-90-cı illərdə qaçqın və məcburi köçkün tələbələrə davamlı köməklik göstərmiş, seminar dərslərində daim aktiv olanları imtahanlardan azad etmişdi.

Nə yaxşı ki, Həvil müəllim mənim də müəllimim olub. O, sadəcə mühazirə müəllimi yox, həm də müstəqil həyata atılarkən qarşılaşacağımız bir çox problemlərin həlli yollarını öyrədən qayğıkeş insan idi. Həvil Həvilov I kursda “Etnoqrafiyanın əsasları” fənni üzrə mühazirə müəllimim, III kursda Arxeologiya və etnoqrafiya kafedrası üzrə ixtisaslaşma rəhbərim olmuşdu. Azərbaycan ali təhsil

sistemində ilk dəfə Magistratura səviyyəsi tətbiq olunanda 120 nəfərlik qrupdan mən daxil olmaqla cəmi 2 nəfəri kafedraya qəbul etmiş, magistraturada dissertasiya işimə mayak olsun deyə, 1997-ci ildə “BDU-nun Xəbərləri”nin I nömrəsində “Bəzi türk-monqol xalqlarında maldarlıqla bağlı analoji mülkiyyət nişanları” adlı məqalə çap etdirmişdi. Sonradan 2003-cü ildə Arxeologiya və etnoqrafiya kafedrasının əyani aspirantı olarkən, gözləmədiyim anda mənə “Arxeologiya” və “İbtidai icma tarixi” fənləri üzrə mühazirə və məşğələ dərslərini aparmağı təklif etmişdi. Bu gün Həvil müəllimin təmənnasızlıq, insanlıq, elmə, tədris prosesinə ciddi yanaşma kimi açdığı yolda mən də bir müəllim kimi onu hörmətlə anaraq, addımlamağa çalışıram.

Nəticə. 105 ildir ali məktəblərin flaqmanı adının qoruyan Bakı Dövlət Universiteti məhz Həvil Abdulla oğlu Həvilov kimi alimlərinin elmi-pedaqoji fəaliyyəti sayəsində bu adı şərəflə daşımaqdadır. Təkcə Həvil müəllimin monoqrafiya və dərsləkləri Azərbaycan elm tarixində ilk olmaqla yanaşı, bu gün də aktuallığını qoruyur, elmi-texniki yeniliklər, məlumatların elektron informasiya sistemi üzərindən əlçatanlığına baxmayaraq, yenə də hamı onun qələmindən çıxan etnoqrafiya dərsləklərini axtarır. Bakı Dövlət Universitetini də özəl edən, fərqləndirən, flaqman kimi zirvədə saxlayan məhz belə müəllimlərimizin əvəzsiz xidmətidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Həvilov H.A. Azərbaycan etnoqrafiyası. Bakı, Elm, 1991, 256 s.
2. Həvilov H.A. Azərbaycanın maldarlıq mədəniyyəti. Bakı, ADU, 1987, 92 s.
3. Həvilov H.A. Dünya xalqlarının etnoqrafiyası. Bakı, Altay, 1999, 506 s.
4. Həvilov H.A., Sadıxov A.İ. Etnoqrafiya əsasları. Bakı, 1974.
5. Həvilov H.A. İnsan, məişət, mədəniyyət. Bakı, 1991.
6. Həvilov H.A. Martda mərək. Bakı, Azərnəşr, 1993, 122 s.
7. Professor Həvil Həvilov: adı yaddaşlarda əbədi qalan insan. Bakı, Qanun, 2006, 184 s.

ХИДЖРАН МАХМУДОВА

*Д.ф. по истории, Бакинский Государственный Университет
Кафедра Археологии и этнографии*

ЗАСЛУГИ ПРОФЕССОРА ГАВИЛЯ ГАВИЛОВА В 105-ЛЕТНЕЙ ИСТОРИИ БАКИНСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА

В этом году исполняется 105-я годовщина Бакинскому Государственному Университету, который занимает особое место в истории Азербайджана XX века и выпускники которого выдающиеся деятели, исследователи и истинно патриотически настроенные просветители в различных областях. Именно в этой связи становится все более актуальным увековечивание памяти наших преподавателей, сохранивших традиции БГУ и посвятивших свою жизнь науке и образованию в родном вузе. В представленной статье исследовано деятельность и услуги профессора Гавила Абдулла оглы Гавилова, связанные с преподаванием и исследованием науки «Этнография».

В ходе исследования дано краткое изложение исследований Г. Гавилова по изучении этнографии Азербайджана и народов мира, а также по проблемам скотоводство, форм взаимопомощи и т.д. Здесь выдающийся ученый оценивался с нескольких позиций: исследователь-ученый, грамотный педагог, заботливый, искренний друг, хороший человек. Несмотря на трудности на пути науки, он ценился за то, что сумел сохранить имидж настоящего интеллектуала. Было отмечено, что именно традиции, сохраненные и переданные молодежи такими преподавателями, удерживают Бакинский государственный университет на вершине на протяжении 105 лет.

Ключевые слова: БГУ, 105-летие, Гавил Гавилов, этнография, исследователь, преподаватель.

HIJRAN MAKHMUDOVA

PhD, Baku State University Department of Archeology and Ethnography

**MERIT OF PROFESSOR GAVIL GAVILOV IN THE 105-YEAR HISTORY OF
BAKU STATE UNIVERSITY**

This year marks the 105th anniversary of Baku State University, which occupies a special place in the history of Azerbaijan in the twentieth century and whose graduates are outstanding figures, researchers and truly patriotic educators in various fields. It is in this regard that it is becoming increasingly important to perpetuate the memory of our teachers who have preserved the traditions of BSU and dedicated their lives to science and education at their native university. The presented article examines the activities and services of Professor Gavil Abdulla oğlu Gavilov related to the teaching and research of the science "Ethnography."

During the study, a brief summary of G. Gavilov's research on the study of the ethnography of Azerbaijan and the peoples of the world, as well as on the problems of cattle breeding, forms of mutual assistance, etc. was given. Here, an outstanding scientist was assessed from several positions: a researcher-scientist, a competent teacher, a caring, sincere friend, a good person. Despite the difficulties on the path of science, he was appreciated for his ability to maintain the image of a true intellectual. It was noted that it is the traditions preserved and passed on to young people by such teachers that have kept Baku State University at the top for 105 years.

Keywords: BSU, 105th anniversary, Gavil Gavilov, ethnography, researcher, teacher.

*Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 oktyabr 2024-cü il.
Məqalə Redaksiya heyətinin qərarı ilə nəşr edilib.*

UOT 94

САНУБАР ИСМАЙЛОВА

Д.ф.н.и., доцент Бакинского Государственного Университета
sanubar.is@gmail.com

ИНТЕРЕСНЫЕ ФАКТЫ О ЗАПАДНЫХ ГУННАХ

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/106/115-120>

Проблема западных гуннов все время была актуальна в мировой историографии, так как, западные исследователи освещали в своих сочинениях историю гуннов. История человечества отмечена тысячами миграций, которые так или иначе оказывали влияние на его судьбу, но только несколько из них кардинально меняли весь существующий миропорядок и среди них особое место занимает единственное и неповторимое Великое переселение народов, все за три столетия (IV-VII вв. н.э.) разрушившее старую Европу воссоздавшее ее заново уже на другой основе.

Ключевые слова: Западные гунны, Великое переселение народов, Аттила, лук, походы.

Введение. Надо отметить, что самый древний период тюркской истории остается загадкой. Немало загадок и в обозримой части этой истории. К первым десятилетиям V века гунны окончательно закрепились в Центральной и Восточной Европе и обратили свой взор на Западную Европу. В конце 30-х годов V века гунны, во главе Аттилой покорили ряд германских племен. Уже в 451 году гунны начали войну с Западной Римской империей. После смерти Аттилы Гуннскую империю принялись делить его сыновья и полководцы. Этим умело воспользовались покоренные племена, которые тут же вышли из подчинения гуннской державы. В 454 году гепиды разгромили гуннов в сражении на реке Неадо. Это привело к тому, что гуннский этнос рассеялся по всей территории бывшей Гуннской империи и вскоре слился с другими племенами и народами. Так окончил свое существование великий этнос – гунны. Следует отметить, что гунны приняли участие в этногенезе современных тюркских народов.

Исторический обзор о гуннах. Аммиан Марцеллин был, пожалуй самым блестящим историком своего времени. О гуннах он писал в самом конце IV в. и, судя по тональности, очень их не любил. Вряд ли он сам их видел, вероятно он записывал рассказы какого-нибудь гота, потому что в этом повествовании мало реальной информации. Автор пишет: «Дикость их нравов безгранична... Они похожи на животных или грубо отесанные чурбаны» [1].

Древнейшее упоминание о гуннах Прикаспия содержится в «Описании населенной земли» Дионисия Периегета к этому же времени относится и сообщение о прикаспийских гуннах Клавдия Птолемея. Кочевья гуннов располагались в степных районах Западного Прикаспия вплоть до Дербентского прохода [19].

Клавдий Клавдиан отмечает, что «никогда никому из прежних владык Скифии или даже других стран не удавалось столько совершить в короткое время, чтобы владеть и островами на океане и, сверх Скифии, даже римлян иметь своими данниками... Он (Аттила) располагает воинской силой, против которой не устоит ни один народ... Ведь он уже сказал в сердцах, что для того его слуги – полководцы равны по чести с римскими императорами. Недолго спустя последует и увеличение настоящего его могущества» [17].

Л.Н.Гумилев писал: «Победив и присоединив к себе аланов, гунны стали во главе огромного племенного союза... В 70-х годах IV в. они перешли Дон и победой над отсготами открыли новый период истории, известный под названием «Великое переселение народов»...» [3].

Византийский историк Иордан пишет, что якобы гуннские всадники встретили у моря стадо оленей и начали его преследовать, а поскольку стадо оленей пробежало Керченский пролив по льду, гунны последовали за ними и пошли в Крым. Конечно это легенда. Гунны прекрасно знали военное искусство, и поэтому исследователи полагают, что целью гуннов при переходе через Керчь, было пойти в тыл владевшим в то время Крымом готами [12, с.243].

Следует отметить, что как советские, так и западные историки высказали о гуннах как отрицательные, так и положительные мнения. Тем не менее, они пришли к выводу, что в 70-х годах IV в. был создан новый, второй в истории государственный строй гуннов, а вместе с этим европейские народы начали борьбу против этих захватчиков.

Западные гунны. В своем движении на запад гунны стали одним из главных катализаторов исторических процессов на несколько столетий, а самое главное, они во многом предопределили будущий облик Европы и Азии, Средиземноморья и Кавказа. Гунны являются огромной племенной группой из множества кочевых и некогда оседлых народов, жителей Азии, а в последствии Европы и Кавказа. Основу гуннов составила алтайская племенная группа, народы Азии, разговаривавшие на тюркских, тунгусо-маньчжурских и монгольских языках того времени.

Переселение гуннов на запад было не скоординированным военным походом, а хаотичной миграцией. Само собой, каждый племенной предводитель по объективным причинам старался собрать под своей рукой как можно больше кочевников. Процесс объединения гуннов продолжался несколько столетий: миграция племен то консолидировалась, то вновь распадалась на разрозненные группы. Лучше всех объединить разрозненных племен смог легендарный вождь Атиллы, который был правителем кочевников с 434 по 453 год нашей эры. На протяжении всей миграции гунны опустошали земли и рушили государства оседлых народов. Великое переселение народов стало одной из самых больших миграций в истории человечества и многие столетия предопределила облик Европы [6].

В Риме о гуннах впервые услышали в IV веке, когда с восточных рубежей стали приходить тревожные новости.

Двигаясь с востока на запад по территории евразийских степей, вторглись на территорию остготов и вестготов – германских племен, которые были вынуждены мигрировать и просить защиты у Рима. Римляне и другие жители Европы называли гуннов варварами, считали их невероятно жестокими. На самом же деле их методы ведения войны и захвата территории мало чем отличались от поведения войск Римской империи или стратегий Александра Македонского при захвате новых провинций.

Гунны уверенно продвигались к центру Европы, захватив восточные и северные провинции Римской империи привел в конце V века к фактическому разрушению Римской империи [9].

Огромная держава распалась после смерти правителя Атиллы, после гибели которого в середине V века империя стала слабеть и распадаться на отдельные образования, не имевшие уже былой военной и политической силы.

Смерть Атиллы оказалась переломным моментом в истории Восточной Европы. Конец Атиллы был и концом Западной Римской империи. Отказ Атиллы от взятия Константинополя и его всех римских земель, ставшего его и последней мечтой, отдалили конец Восточной Римской империи еще на тысячу лет. В обоих случаях Атиллы решающим образом повлиял на ход мировой истории [16, с.112].

Остатки некогда могучей армии бежали на восток, в степи Причерноморья и Поволжья, где растворились среди кочевых народов.

История гуннов окутана тайной и загадками. Их величие и мощь прославились веками, но внезапно они исчезли с исторической сцены, оставив множество вопросов без ответов.

Однако, несмотря на свою воинственность мощь, гунны не смогли удержаться на вершине своей славы. Один из возможных факторов, приведших к их исчезновению, - это конфликты с другими народами. Гунны вели постоянные войны с Римской империей, Византией, и другими племенами, что привело к истощению их ресурсов и потере влияния. Историк Петер Хебельер в своей работе «Империя Атиллы» отмечает, что гунны были изолированы и окружены врагами, что сыграло решающую роль в их падении.

Еще одной возможной причиной исчезновения гуннов является внутренний распад и конфликты внутри империи. Великий римский полководец Флавий Аэций, который сражался с гуннами, описывал их как народ, склонный к внутренним раздорам и спорам. Это могло привести к ослаблению их силы и в конечном итоге к исчезновению.

Однако, несмотря на эти предположения, точная причина исчезновения гуннов до сих пор остается загадкой [18].

Неразгаданные тайны. Одним из неразгаданных тайн гуннов является где спрятаны награбленные в походах сокровища? Согласно некоторым, из них, зарыты в последней итальянской резиденции Атиллы – Бибионе. Но город оказался затопленным из-за подъема уровня воды. Найти и исследовать легендарный Бибион – мечта любого археолога.

Профессор Фонтани, казалась, был ближе всех к разгадке. Он тщательно изучил путь гуннских завоевателей по древнеримской дороге, но его ожидал сюрприз: дорога обрывалась, упираясь в лагуну Венецианского залива. Местные рыбаки рассказали профессору, что не раз находили на морском дне древние монеты. Аквалангисты обследовали большой участок дна залива. Они нашли массивные стены и сторожевые башни древней крепости, извлекли много монет, античную домашнюю утварь с прахом. Но никаких подтверждений, что это именно Бибион, а найденные монеты часть клада Атиллы, нет [13].

Скорее всего, согласно гуннским традициям, Атила был погребен не на дне реки, а на равнинной местности, в могиле без внешних опознавательных признаков. И вполне возможно, что его гробница уже была разгроблена германцами спустя несколько лет погребения.

Король гепидов Ардарих после смерти Атиллы возглавил восстание порабешенных против его сыновей и в битве при Недао в 455 году одержал над ними победу. Погибло около 30.000 гуннов и их союзников. Можно допустить такую вероятность, что германцы захватили в плен гуннов, принимавших участие в погребении Атиллы и под пытками они могли указать место погребения [11].

История венецианского острова Торчелло полна различных легенд, и одна из них – о троне Атиллы. Легенда гласит, что во время вторжения гуннов в Венецию в V веке, они прибыли в Торчелло, убив большое количество жителей. Для своего вождя Атиллы они и разместили этот трон, как символ власти, перед собором. Однако, скорее, всего гунны не были на этом острове, а трон, действительно относящийся к V веку, видимо предназначался кому то из правителей острова [14].

В Дзене была размещена публикация под названием: «Атила по прозвищу «Бич Божий»: Где именно он похоронен». В статье рассказывается о рождении Атиллы, примерно в 406 году в Паннонии, т.е. сегодня это Задунайский край на территории Венгрии. Здесь, в 2014 году во время строительства нового места через Дунай было обнаружено богатое захоронение племени гуннов. Золотые украшения, драгоценные камни и древние щиты, и ножи, и огромных размеров двуручный меч с надписью «Бич Божий». Неужели могила великого завоевателя найдена? И еще подтвердили, что «чтобы ни один смертный не потревожил покой вождя, могилу вырыли на дне Дуная. Для этого соорудили огромную дамбу и на время погребения отвели воду в другое русло. После чего вернули реку в прежнее русло». Но, археологи Будапештского университета в 2014 году подтвердили, что все это было фейковой со стороны журналистов.

Один из интересных фактов является отношения между двумя братьями, вождями которые стали Атила и Бледа. Как они делили власть до конца не ясно, но видимо Бледа правил на Востоке, а Атила воевал на западных рубежах.

Тем не менее, они нередко упоминаются как два союзника – соправителя, которые бок о бок разорили Византию. Вдвоем они принимали и посольство императора Феодосия II, в результате которого Византия была вынуждена выплачивать 700 фунтов золота в год – в два раза больше, чем при их дяде Руа. Несмотря на разные версии, из последующих за смертью Бледа событий можно предположить, что сам Атила в смерти своего брата винил римлян. Если до этого он поддерживал с ними мир, то время его единоличного правления отношение к ним резко изменилось – словно он стремился стереть с лица земли как восточную, так и Западную Римскую империю.

Согласно преданию, место где Атила похоронил брата, называли Буда. Впоследствии, там был воздвигнут город, известный нам сегодня как столица Венгрии, Будапешт [2].

Какое отношение было у Атиллы к Риму? Город цезарей, которые ставили себе памятники при жизни, рубили друг-другу головы, развязывали бесконечные войны и собрали у себя все бо-

гатства мира, этот город, видимо, родился под счастливой звездой. Если бы сейчас его под его стенами стоял какой-нибудь король, выросший в замке с узкими бойницами, каких немало в Европе, то он не упустил бы случая поставить Рим на колени. Но Атила – другой... каким бы резким ни был, Атила, вобравший в свое сердце бесхитростное величие степи, оказался в затруднении: он не мог поднять меч на народ Рима, родоначальницей которого была святая волчица! Возле самых высоких и пышных ворот города Атила увидел золотую клетку с живой волчицей и, сойдя с коня, в языческом волнении преклонил перед ней голову. Оказалось римляне свято чтут обычай своих предков: уезжая из города в дальние края и возвращаясь обратно, они отдают поклон Матери-Волчице.

В давние-предавние времена двух братьев, Ромула и Рема, по приказу царя Амулия бросили в Тибр. Они не утонули, и волна вынесла их на берег, где детей нашла Волчица. Она кормила их своим молоком, согревала, и мальчики выжили. Когда они выросли Ромул, основал город, и, по обычаю этрусков, дал ему свое имя – Рим (VIII век до н.э.), и долгие годы царствовал в нем.

Бронзовая статуя Волчицы, вскормившей близнецов, по сей день стоит в музее Капитолия в Риме [7].

Про Атилу ходило немало легенд, и одна из них про его легендарный меч, якобы принадлежавший самому богу Марсу. Еще греческий историк Геродот рассказывал о священных мечах, перед которыми скифы приносили человеческие жертвы. По преданию владеющий таким мечом войны завоеует весь мир и обретет - бессмертие. Историк Приск рассказывает, что «некий пастух заметил, что одна телка из его стада хромает, но не находил причины ее ранения; озабоченный он проследил кровавые следы, пока не приблизился к мечу, на который она, пока щипала траву, неосторожно наступила; пастух выкопал меч и тот час же принес его Атиле. Тот обрадовался приношению, и будучи без того высокомерным, возомнил, что поставлен владыкою всего мира, и что через Марсов меч ему даровано могущество в войнах».

И так, римские историки видели причину высокомерия Атилы в чудесно обреченном мече.

Разумеется, до наших дней легендарный меч не дошел. Считается, что он мог быть захоронен вместе с Атилой, но месторасположение его могилы, неизвестно [15].

Европейские народы позаимствовали у гуннов короткие луки, с обратным изгибом, хорошо приспособленные для стрельбы с коня. Предки гуннов – хунны, являются изобретателями стремян: именно от них эта часть сбруи распространилась у остальных народов [5].

В то время как другие древние технические новшества в военном деле просто скопированы, как только они были обнаружены, мастерство гуннов в стрельбе из лука на лошадях, не могло быть легко внедрено в другие культуры, как сможем, кольчуга. Современные любители конной стрельбы из лука рассказали историкам об изнурительных усилиях и годах практики, которые требуются, чтобы просто поразить одну цель во время галопа. Конная стрельба из лука сама по себе было образом жизни для этих кочевых народов, и гунны росли верхом, учась ездить верхом и стрелять с самого раннего возраста [8].

В ходе археологических раскопок были найдены ювелирные украшения как древние письменные источники, так и археологические находки из могилы подтверждают, что гунны носили искусно украшенные золотые или позолоченные диадемы, инструктированные гранатами. Менхен-Хельфен перечисляет в общей сложности шесть разновидностей гуннских диадем. Позднее гунны переняли распространенную раннесредневековую практику декорирования ювелирных украшений и оружия драгоценными камнями. Известно, что они как китайцы, пользовались маленькими карманными зеркальцами, которые после смерти владельца разбивали и клали в могилу [10].

Недавно, в 2014 году начались удивительные открытия в Северном Казахстане, в районе местечка Алтын Казган. В этом месте в 2010 году пастухи указали русским ученым – энтузиастам, исследователям истории гуннов, места, где предположительно может находиться удивительное захоронение, буквально «нашпигованное» золотыми изделиями, драгоценностями, оружием, предположительно принадлежавшее неизвестному тюркскому народу по време-

ни и иным косвенным признаком указывающее на гуннов, которые в данной местности назывались «ханами».

Во второй половине 2010-х годов археолог Андрей Астафьев возглавил археологическую экспедицию Академии Наук, призванную открыть главную загадку современной геополитики, потому что если будет разгадана тайна гуннов – народа, находящегося от Рима на расстоянии 54 тысяч километров, станет понятно, как образовалась самая великая евразийская империя и будет разгадана тайна ее исчезновения [4].

Заключение. В конце статьи можно прийти к выводу, Аттила и его время – предельное развитие патриархально-родовых, военно-демократических отношений. Назревающие классовые отношения приводят гуннский союз к гибели. В целях уменьшения внутренних противоречий Аттила организует поход на Запад, но гуннские племена, подточенные классовыми противоречиями, погибают под ударами западноевропейских племен.

Политическое значение пришествия гуннов также было велико. Гунны создали обширную империю, которая простиралась от Центральной Европы до Северного Китая. Эта империя оказала значительное влияние на политическую ситуацию в Европе и Азии.

Таким образом, когда в 453 году Аттила умер, союз рассыпался и империя гуннов перестала существовать. Часть исконных гуннских племен, продолжала контролировать Причерноморье до начала VI века, а потом просто растворилась среди других кочевых народов.

ЛИТЕРАТУРА

1. Аммиан Марцеллин и гунны. Pasha-popalam/ <https://pasha-popalam.livejournal.com/2024/07/08/> [Дата обращения: 08.07.2024].
2. Аттила: главные тайны «Бича Божьего». Русская семёрка // <https://russian7.ru/posts/2024/07/08/attila/> [Дата обращения: 08.07.2024].
3. Гунны в европейской истории. Stud.kz. <https://stud.kz/referat/2024/07/09/gunny-v-evropejskoy-istorii/> [Дата обращения: 09.07.2024].
4. Гунны будет ли когда-нибудь разгадана тайн...вести. <https://e-vesti.ru/news/2024/07/09/gunny-budet-li-kogda-nibud-razgadana-tajny-vesti/> [Дата обращения: 09.07.2024].
5. Гунны: самые сильные факты. Рамблер / новости. <https://news.rambler.ru/2024/07/09/gunny-samyie-silnyie-fakty-rambler/> [Дата обращения: 09.07.2024].
6. Гунны: откуда взялся и куда исчез загадочный...Wovate.RU <https://novate.ru/blogs/2024/07/10/gunny-otkuda-vzyalsya-i-kuda-ischez-zagadannyi-wovate/> [Дата обращения: 10.07.2024].
7. Дух Аттилы (Проза) – Галиев Марсель - ... Портал национальных... https://rus4all.ru/tat/Dukh-... [Дата обращения: 10.07.2024].
8. Кем были гунны, почему их так боялись и другие...Kulturologiya <https://kulturologiya.ru/blog/2024/07/10/kem-byli-gunny-why-were-they-so-frightened-and-others-kulturologiya/> [Дата обращения: 10.07.2024].
9. Куда исчезли гунны, которые покончили с... TravelAsk <https://travelask.ru/journal/2024/07/10/kuda-ischezli-gunny-kotoryie-pokonчили-s-travelask/> [Дата обращения: 10.07.2024].
10. Культура гуннов. Википедия. https://ru.wikipedia.org/wiki/Культура_гуннов [Дата обращения: 09.07.2024].
11. Могила Аттилы. Тайна местонахождения. Дзен <https://dzen.ru/a/2024/07/09/monument-to-attila> [Дата обращения: 09.07.2024].
12. Мухтарова А.И. История тюркских народов (на азерб. яз.). Баку, Адилоглы, 2018, 446 с.
13. Неразгаданные тайны гуннов. РОУНБ <https://rounb.ru/news/2024/07/10/nerazgadannye-tajny-gunnov-rounb/> [Дата обращения: 10.07.2024].
14. 10 нераскрытых тайн древней Венеции, о... и Duba <https://uduba.com/2024/07/09/10-neraskrytykh-tajn-drevnej-venecii-i-duba/> [Дата обращения: 09.07.2024].
15. Почему Аттилу считают убитым женщиной /... Дзен <https://dzen.ru/a/2024/07/11/why-attila-is-called-killed-by-a-woman-dzen/> [Дата обращения: 11.07.2024].
16. Рахманалиев Р. Империя тюрков. Москва: «РИПОЛ классик», 2015, 698 с.
17. Средневековые историки о гуннах. Пикабу <https://pikabu.ru/story/2024/07/11/srednevekovyye-istoriki-o-gunnaх-pikabu/> [Дата обращения: 11.07.2024].

18. Тайна исчезновения гуннов: что случилось с... Дзен <https://dzen.ru>>... [Дата обращения: 11.07.2024].

19. Царство гуннов в Дагестане. Википедия <https://wikipedia.org>>w>ц... [Дата обращения: 10.07.2024].

SƏNUBƏR İSMAYILOVA

*tarix üzrə fəlsəfə doktoru,
Bakı Dövlət Universitetinin dosenti*

QƏRBİ HUNLAR HAQQINDA MARAQLI FAKTLAR

Türk xalqlarının tarixinin aktual problemlərindən biri də Qərbi Hun imperiyası və ya Avropa Hun imperiyası (378-470) – Hun türklərinin Avropaya yürüşləri sayəsində Avropada yaranmış türk dövlətidir. Böyük Hun imperiyası dağılandan sonra hun tayfaları qərbə doğru hərəkət etmiş və bu tarixdə “Xalqların böyük köçü” adlandırılmış və eramızın IV əsrindən hunlarla başlayaraq VI əsrə qədər davam etmişdir. Elmi məqalənin əsas məqsədi hunların qərbə doğru hərəkət etməsinin səbəblərini və üzə çıxmayan bəzi sirlərinin işıqlandırılmasından ibarətdir.

Açar sözlər: Qərbi hunlar, Xalqların böyük köçü, Attila, yay, yürüşlər.

SANUBAR ISMAYILOVA

*Doctor of Philosophy in History,
Associate Professor of Baku State University*

INTERESTING FACTS ABOUT THE WESTERN HUNS

One of the actual problems of the Turkic peoples is the Western Hun Empire of the European Hun Empire (378-470) the Turkish state that was created in Europe thanks to the marches of the Hun Turkish to Europe. After the collapse of the Great Hun Empire, the Hun tribes westward, and in this history it was called the “Great Migration of Peoples” and it continued from the 4th to the 6th century. The main purpose of the scientific article is to shed light on the reasons why the Huns moved to the west and some undiscovered secrets.

Keywords: Western Huns, Great Migration of peoples, Attila, bow, hicks.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 27 avqust 2024-cü il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 oktyabr 2024-cü il.

Rəyçilər: t.e.d. İsmayıl Məmmədov, t.e.d. Qabil Əliyev.

UOT 94; UOT 94(479.24)

ELMİN MƏMMƏDLİ

AMEA-nın Tarix və Etnologiya İnstitutunun doktorantı
mammadlielmin@gmail.com

ALBANIYA VƏ İBERİYA III MİTRİDAT MÜHARİBƏSİ DÖVRÜNDƏ (e.ə. 74-64)

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/106/121-126>

Məqalədə tədqiqat obyektini eramızdan əvvəl I əsrdə III Mitridat müharibəsi zamanı Roma sərkərdələri L.Lukullun və Q.Pompeyin Cənubi Qafqaza ekspedisiyaları təşkil edir. Azərbaycan tarixşünaslığında bu məsələyə, xüsusən də İberiya çarlığının iştirakı lazımı səviyyədə nəzərdən keçirilmədiyindən qədim mənbələrdən əldə edilən məlumatlar əsasında Albaniya və İberiya xalqlarının yadelli işğalçılara qarşı birgə mübarizəsi təhlil edilmişdir. Bundan əlavə, gürcü tarixçilərinin e.ə. 1-ci əsrin ortalarında Albaniyada dövlətçiliyin olmaması haqqında tezisi təkzib edildi.

Açar sözlər: Mitridat müharibəsi, Roma dövləti, Albaniya, İberiya, Oroys, Artak.

Giriş. Parfiya hökmdarı II Mitridatın (e.ə. 123-87) ölümündən sonra Ön Asiyada və Cənubi Qafqazda qüvvələr nisbətində əsaslı dəyişikliklər yaranmağa başladı. Parfiyanın zəifləməsindən istifadə edən Pont hökmdarı Mitridat VI Evpator, onun qohumu, mənbələrdə Mada (Midiya) və Parfiya Arşaki nəslinin nümayəndəsi olaraq adlandırılan II Tiqrən geniş miqyaslı işğallara başlayaraq Roma dövlətinin Kiçik Asiyadakı əyalətləri üçün də ciddi təhlükəyə çevrildi. Roma ilə I (e.ə. 89-85) və II (e.ə. 83-82) müharibədə uğur qazanmayan VI Mitridat (e.ə. 120-63) e.ə. I əsrin 70-ci illərində Roma dövlətində yaranmış gərgin vəziyyətdən istifadə edərək ona qarşı 10 il davam edən yeni bir müharibəyə başladı. III Mitridat müharibəsi dolayı olsa da, Albaniya və İberianın da savaşa cəlb olunması və ilk dəfə olaraq Cənubi Qafqazın Romanın nüfuz dairəsinə qatılması ilə nəticələndi.

Azərbaycan və Gürcüstan tarixşünaslığında Albaniya və İberiya dövlətlərinin yaranması bir qayda olaraq Makedoniyalı İsgəndərin imperiyasının parçalanmasından sonrakı dövrlə əlaqələndirilir (1, 387-389; 2, 158-162). Buna rəğmən e.ə. IV yüzilliyin sonundan e.ə. I yüzilliyin 60-cı illərinə qədər bu dövlətlərin siyasi tarixi haqqında dövrümüzə yazılı qaynaqlarda az məlumat gəlib çatmışdır və məhz bu səbəbdən qeyd olunan dövr Albaniya və İberiya dövlətlərinin tarixinin qaranlıq dövrü hesab olunur.

Hec şübhə doğurmur ki, belə vəziyyət Cənubi Qafqazın qədim Yunan-Roma tarixçi və coğrafiyaçılarının maraq dairəsindən kənarda qalması ilə bağlı olmuşdur. Məlum olduğu kimi, yunan və Roma hökmdar və sərkərdələrinin fəaliyyətini təsvir edən antik yazarların əsərlərinə Cənubi Qafqazla bağlı məlumatlar da yalnız həmin sərkərdələrin bölgəyə yürüşləri ilə bağlı olaraq yol tapmışdır. Məhz bu səbəbdəndir ki, Əhəməni-Yunan, İsgəndərin Şərq yürüşü, Lukull, Pompeyin və başqa sərkərdələrin Şərq yürüşləri xaricində antik qaynaqlarda Cənubi Qafqaz haqqında məlumatlara rast gəlmək mümkün deyildir.

Dövrümüzə məhdud sayda gəlib çatmış yerli qaynaqlarda, məsələn, M. Kalankatlının "Alban tarixi", Mrovel Leontinin "Gürcü çarlarının həyatı" salnaməsində də alban və iberlərin mənşəyi istisna olmaqla, Albaniya və İberianın e.ə. IV- e.ə. I yüzillik tarixi ilə bağlı tutarlı bir məlumata təsadüf olunmur (3, 16-18; 4, 13-17).

E.ə. I yüzilliyin 80-70-ci illərində Roma imperiyasında yaranmış daxili siyasi böhran və üsyanlardan istifadə edən Pont hökmdarı VI Mitridat və II Tiqrən Parfiyanın zəifləməsindən də yararlanaraq, xeyli ərazilər ələ keçirərək Şərqi Aralıq dənizi sahillərində Roma üçün ciddi təhlükəyə çevrilmişdilər (5, 142-160). Bu təhlükəni aradan qaldırmaq üçün Roma Senatının qərarı ilə Şərq yürüşünə başçılıq edən Lukull və Pompeyin VI Mitridat və II Tiqrana qarşı savaşlarında Cənubi Qafqaz xalqları – albanlar və iberlər də yaxından iştirak edirdilər. Lukull və Pompeyə qarşı müharibədə alban və iberlərin iştirakı haqqında Plutarx, Dion Kassi, Appian, Strabon və digər antik yazarların əsərlərində maraqlı

məlumatlar öz əksini tapmış və bu dövrün hadisələri tarixşünaslıqda müəyyən qədər araşdırılmışdır. (6, 83-126).

E.ə. I yüzilin 60-cı illərində Romanın Cənubi Qafqaz istiqamətində işğalçı siyasəti məsələsi və bu işğala qarşı albanların və atropatenlilərin mübarizəsi Azərbaycan tarixşünaslığında İ.Əliyev (17), K.Q.Əliyev (18), A.H.Fazili (19), İ.Ş.Cavadov (20) və digərləri tərəfindən müəyyən qədər tədqiq olunmuşdur. Lakin həmin hadisələrdə alban və iberlərin birlikdə mübarizəsi Vətən tarixşünaslığında demək olar ki, yetərinə tədqiq olunmadığından təqdim olunan məqalə elmi aktualıq kəsb edir.

Təqdim olunan məqalədə bu hadisələrə bir daha nəzər salınmış və tarixşünaslıqda yer almış bəzi fikir və mülahizələrə tənqidi yanaşma ortaya qoyulmuşdur.

III Mitridat müharibəsinin başlaması və Lukull. E.ə. I yüzilliyin 90-80-ci illərində Ön Asiya və Şərqi Aralıq dənizi sahilləri uğrunda Roma dövləti, Parfiya, Ermənistan çarlığı (Bu çarlığın indiki Ermənistanda yaşayan hay toplumuna heç bir aidiyyəti yoxdur) və Pont dövlətləri arasında gərgin mübarizə gedirdi. Qüdrətli Parfiya hökmdarı II Mitridatın (123-87) hakimiyyətinin sonlarına doğru Parfiyanın zəifləməsindən yararlanan Pont hökmdarı VI Mitridat və II Tiqran regionda əsas söz sahiblərinə çevrilməkdə idilər. II Tiqran VI Mitridatın qızı Kleopatra ilə evləndikdən sonra, nikah diplomatiyasından bacarıqla istifadə edərək öz qızını Atropatena hökmdarı Mitridata ərə verməklə hərbi-siyasi nüfuzunu xeyli möhkəmləndirmişdi (1, 284).

Pont çarı VI Mitridat və onun müttəfiqi II Tiqranın e.ə. I yüzilliyin 90-70-ci illərində Kiçik Asiyaya yürüşləri və bir sıra vilayətlərin ələ keçirilməsi Roma dövlətini bölgə uğrunda fəal mübarizəyə qoşulmağa vadar etdi (5, 160-161; 7, 37).

E.ə. I yüzilliyin 70-ci illərində Roma dövlətində başlanmış vətəndaş müharibəsi, Sulla diktaturasının yaratdığı gərgin vəziyyət, Lepid və Spartak üsyanı, İspaniyada Sertori ilə başlamış müharibədən yararlanan VI Mitridat Romaya qarşı 10 il davam edən (74-64) yeni müharibəyə başladı (5, 161). 100 minlik piyada, 16 min süvari qoşun, 100 döyüş arabası və 400 gəmidən ibarət donanma toplayan Mitridat İtalyadan əsas ordunun gəlişinə qədər Kalxedon və Kizik qalalarını tutmağa cəhd etsə də buna nail ola bilmədi (5, 161; 9, 556-557). Senatın əmri ilə göndərilən Sisini Lukull e.ə. 74-cü ildə Mitridatı məğlubiyyətə uğrattı və Kizil qalasının mühasirəsindən əl çəkən Mitridat Pont ərazisinə qayıtmağa məcbur oldu. Onu təqib edən Roma qoşunları e.ə. 72-ci ildə Kabir şəhəri yaxınlığında növbəti qələbə qazanaraq Pont ərazisini ələ keçirdilər və VI Mitridat canını qurtararaq Tiqranın yanına qaçdı (9, 562).

Lukullun VI Mitridatı təslim etmək tələbinin II Tiqran tərəfindən rədd edilməsi Roma ilə yeni müharibənin başlamasına səbəb oldu. E.ə. 69-cu ildə baş vermiş həlledici döyüşdə Cənubi Qafqazın bir çox dövlətləri və etnosları da iştirak edirdilər. Bu məsələyə toxunan Plutarx yazırdı: “Döyüş yerinə öz ordularının başında Midiya və Adiaben çarları, Babilistan dənizi sahilindən ərəb qoşunları, Xəzər sahilindən çoxlu albanlar, onlara qonşu olan iberlər axışb gəldilər. Onlara Araz sahilindən gəlmiş çoxlu sayda azad tayfalar da qoşuldular” (9, 568).

Qüvvələr nisbətinə görə üstünlük müttəfiqlərdə olsa da döyüş meydanında Roma qalib gəldi. Plutarxın məlumatlarını şərh edən K.V.Trever qeyd edir ki, bu Qafqaz xalqlarının, o cümlədən alban və gürcülərin yadelli işğalına qarşı birgə mübarizəsini əks etdirən ilk faktdır (6, 84-85).

Bu qələbədən sonra Lukull uğurlarını davam etdirə bilmədi. Belə ki, VI Mitridat, Atropatena hökmdarı Mitridat və II Tiqran tərəfindən toplanmış iber, mard və atropatenlilərdən ibarət ordu e.ə. 68-67-ci illərdə Lukull üzərində bir neçə qələbə qazandılar. E.ə. 68-ci ilin payızında Lukull Artsaniya sahilindəki savaşa məğlubiyyətə uğradı. Plutarx və Dion Kassinin məlumatlarına görə bu savaşa atropatenlilərdən təşkil olunmuş süvari qoşunlar xüsusi igidlik göstərmişdilər (9, 573-574). Bu savaştan sonra qışın yaxınlaşması və orduda baş verən narazılıqla əlaqədar Lukull qərbə- Mesapotamiyaya qayıtmaq məcburiyyətində qaldı. E.ə. 67-ci ildə Atropatena hökmdarı Mitridat və II Tiqran Kappadokiyanı qarət etdilər (1, 288; 9, 576). Bu uğursuzluqdan sonra Senat Lukullu geri çağırdı və e.ə. 66-cı ildə onun yerinə Qney Pompey Şərq əyalətlərinin canişini və Roma qoşunlarının baş komandanı təyin olundu.

Albaniya və İberianın Pompeyə qarşı mübarizəsi. Savaşa ciddi hazırlıq görən Pompey müttəfiqlərinin yardımçı qüvvələri istisna olmaqla, 40-50 minlik ordu və 400 gəmidən ibarət donanma hazırlamaqla yanaşı, Parfiya dövləti ilə də ittifaq bağlayaraq onu VI Mitridatın müttəfiqi II Tiqrana qarşı savaşa başlamağı bacardı (5, 161).

Hərbi-siyasi durumun dəyişməsi II Tiqranla VI Mitridat arasında münasibətlərin soyuqlaşmasına gətirib çıxardı. Təcrid olunan Mitridat e.ə. 66-cı ildə Nikopol yaxınlığında Pompey tərəfindən məğlub edildikdən sonra II Tiqranın yanına qaçsa da, kürəkəni nəinki ona sığınacaq verməkdən imtina etdi, hətta onun başı üçün 100 talant mükafat təyin etdi (10, 82; 12, 609). Çıxılmaz vəziyyətdə qalan VI Mitridat Kolxida istiqamətində qaçmağa məcbur oldu. (10, 82; 13, 529; 11, 609-610). Döyüş meydanında tək qalan II Tiqran isə Pompeyin hüzuruna gələrək təslim olmaq məcburiyyətində qaldı. (10, 611).

Pompeyin Kolxida yürüşü Albaniya və İberiya torpaqlarından keçirdi. Antik qaynaqlarda və albanşünaslıqda Pompeylə albanlar arasında toqquşmalar ətraflı şəkildə təsvir olunduğu və araşdırıldığı üçün bu məsələ üzərində detallı dayanmağa lüzum olmasa da, bəzi məqamlara toxunmaq zərurəti vardır. İlk növbədə onu qeyd etmək lazımdır ki, Gürcüstan tarixşünaslığında bəhs olunan dövrdə Albaniyanın sosial-iqtisadi və siyasi inkişaf baxımından İberiyadan geri qalması iddiası yer almışdır. Belə ki, "Gürcüstan tarixinin öçerkləri" kitabının müəllifləri Pompeyin alban və iberlərlə savaşının nəticələrini şərh edərkən yazırlar: "Çox ehtimal ki, Gürcüstan çarı və alban tayfalarının başında duran Oroys Romanın dostu və müttəfiqi elan olundular" (2, 193). Bununla da gürcü tarixçiləri e.ə. I yüzilliyin 60-cı illərində İberiyada dövlətin olması, albanların isə tayfa ittifaqı şəklində yaşamasını göstərmək istəyirlər. Albaniyada dövlətin hələ e.ə IV-III əsrlərdə mövcud olması haqqında arqumentlərə toxunmadan qeyd etmək istərdik ki, gürcü tarixçiləri nədənsə Plutarx, Appian, Strabon, Dion Kassi və s. kimi antik yazarların Oroysu Alban çarı adlandırmalarını görməzdən gəlirlər (10, 83; 12, 531; 11, 611; 8, 476).

Digər tərəfdən antik qaynaqlarda Pompeyin alban və iberlərlə savaşının səbəbləri ilə də bağlı fərqli mülahizələr yer almaqdadır. K.V. Trever Tit Liviyə istinad edərək yazır ki, alban və iberlər Pompeyə öz ərazilərindən keçməyə icazə vermədikləri üçün savaş qaçılmaz olmuşdu (6, 87-88). Görünür albanlar II Tiqranın oğlu Tiqrana öz ərazilərindən sığınacaq verdiklərindən, iberlər isə VI Mitridata maneəsiz öz ərazilərindən keçməyə icazə verdikləri üçün Romanın qəzəbinə tuş gələcəklərindən ehtiyat etdiklərinə görə bu cür davranmışdılar. Tit Lividən fərqli olaraq Plutarxın məlumatına görə isə albanlar əvvəlcə Pompeyə öz ərazilərindən keçməyə icazə versələr də, sonra vədlərinə xilaf çıxaraq Roma ordusuna hücum etmişdilər (10, 83). Bu məqama toxunan Appian yazır ki, Pompey yürüş edərkən qonşu tayfalar onu mehribancasına qarşılamış, Alban çarı Oroys və İberiya çarı Artak 70 minlik qoşunla Kür çayı sahilində ona tələ qurmuşdular (13, 531). Dion Kassinin məlumatlarına görə isə Alban çarı Oroys bir tərəfdən dostu kiçik Tiqranı qorumaq, digər tərəfdən Roma ordusunun Albaniyaya soxulmasından ehtiyat edərək qış fəslindən yararlanıb qəflətən Pompeyin ordularına hücum edərək əlverişli nəticə əldə etmək istəyirdi (11, 611-612). Mənbələrin məlumatlarının araşdırılması göstərir ki, albanlar və iberlər öz müstəqillikləri üçün təhlükə sandıqlarından Roma ordusuna qarşı müqavimət taktikasına üstünlük vermişdilər.

Alban hökmdarı Oroys e.ə. 66-cı ildə 40 minlik ordu ilə Kür sahilində saturnali bayramının qeyd edildiyi vaxt üç hissəyə bölünmüş Roma ordusunun üzərinə hücum etsə də, uğur qazana bilmədi. Bu savaşda qalib gələn Pompey Oroysla sülh bağladıqdan sonra İberiyaya doğru hərəkət etdi (10, 83; 11, 612; 12, 531). Pompeyin İberiyaya yürüşü haqqında Plutarxın əsərində olduqca qısa məlumat qorunub saxlanmışdır. Onun yazdığına əsasən, Pompey böyük savaşda iberləri ağır məğlubiyyətə uğradaraq onların 9 min əsgərini öldürdü, 10 mindən artıq əsir götürərək Kolxidaya doğru getdi və Fasis sahilində Pontu mühafizə edən Servilinin donanması ilə görüşdü (10, 83). Plutarxdan fərqli olaraq Dion Kassi Pompeyin İberiyaya yürüşünü daha ətraflı qələmə almışdır. Dion Kassi yazır ki, Pompey Lusi Kott və Lusi Torkvatın konsulluğu ilində (e.ə. 65) əvvəlcə iberlər, sonra isə albanlarla vuruşdu (11, 612). Salnaməçinin məlumatlarına əsasən, İberiya çarı Artak Pompeyin hücumundan ehtiyat edərək dostluq qurmaq məqsədilə ona elçilərini göndərsə də, qəflətən onlara basqın etmək üçün hazırlıq görməyə başladı (11, 612-613). Artakın əsl niyyətini başa düşən Pompey ləngimədən onun ölkəsinə hücum edərək Akropol adlanan şəhərə yaxınlaşdı. Qorxuya düşən Artak çayı keçdikdən sonra körpünü yandırmaqla özünü xilas etsə də, onun ordusu məğlubiyyətə uğradı, Pompey əsas keçidləri ələ keçirərək ora nəzarətçilərini təyin etdi (11, 613). Dion Kassinin Akropol adlandırdıqları şəhərin İberianın paytaxtı Armazçixe olduğu şübhə doğurmur (2, 192). Kürün sol sahilinə çəkilən İberiya hökmdarı Artak öz elçilərini Pompeyin hüzuruna göndərərək sülh təklif etmiş, hətta Roma ordusunu ərzaqla təmin etməyə razı olsa da, onun təklifi qəbul edilməmişdi (11, 613). Dion Kassinin yazdığına görə, Artak Pompeyin çayı keçdiyini gördükdə qorxuya düşərək Pelor çayını adlayaraq çayın üzərindəki körpünü də yandırdı

(11, 613). Qaynaqda adı çəkilən Pelor çayının müasir Araqvi çayı olduğu güman edilir (2, 192). Təqibin davam etdiyini görən Artak yenidən Pompeylə danışıqlara girərək ona hədiyyələr göndərmək qərarına gəldi. Pompey hədiyyələri qəbul etsə də, sülhün bağlanması üçün Artakın öz övladlarını girov olaraq göndərməyini tələb etdi. Yay fəslinin yaxınlaşması ilə Pelor çayını keçməyin asanlaşdığını başa düşən Artak öz övladlarını girov kimi göndərərək Pompeylə sülh bağlamaq məcburiyyətində qaldı (11, 613-614). Beləliklə, Pompey İberiyanı da itaətə gətirdikdən sonra VI Mitridatın təqibini davam etdirərək Fasis (Rioni) çayının hövzəsi boyu hərəkət edərək, kolxların da müqavimətini qırdı. Kolxidanı ələ keçirib Fasis şəhərinə gəlib çatdı və burada Pontu qoruyan Publi Servilinin donanması ilə qarşılaşdı (11, 614; 10, 83). Pompey Fasisdə olarkən VI Mitridatın Bosfora keçərək orada öz oğlu Maxarı devirərək hakimiyyəti ələ aldığını öyrəndikdən sonra, təqibi dayandırmaq qərarına gəldi (11, 614). Maraqlıdır ki, Dion Kassi Pompeyin hansı səbəbdən yenidən albanlara qarşı hücum etməsinin səbəbini göstərməmişdir. Dion Kassidən fərqli olaraq Plutarx Pompeyin Albaniyaya yenidən yürüş etməsinin səbəbini albanların qiyam qaldırması ilə əlaqələndirsə də, bu qiyamın təfərrüatlarına toxunmamışdır (10,84). Araşdırmalar göstərir ki, Pompeyin Albaniyaya növbəti yürüşü ilk marşrutundan (Göyçə gölü yaxınlığından Dilican dərəsi boyu Kür çayına doğru – müasir Ağstafa istiqamətində) fərqli olaraq daha uzaq və çətin dairəvi yolla təşkil olunmuşdu. Dion Kassi yazır ki, Pompey albanları qəfil yaxalamaq üçün ən qısa yolla deyil, başqa bir uzaq ərazidən keçməklə yürüşə başladı (11, 614). Dion Kassinin məlumatına görə, Pompeyin hərbi hiyləsinə aldanan Oroys məğlubiyyətə uğradı, sağ qalaraq meşəyə qaçan alban döyüşçüləri isə meşənin yandırılması nəticəsində tələf oldular (11, 615). E.ə. 65-ci ildə Alazan çayı sahilində baş vermiş bu savaşı Plutarx bir qədər fərqli təsvir edir. Salməçinin yazdığına görə düşməne qarşı çıxan Pompey onları Abant çayı sahilində döyüşə hazır vəziyyətdə tapmışdı. Lakin 60 min piyada və 12 min süvaridən ibarət olan alban ordusu pis silahlanmışdı və onların geyimi vəhşi heyvan dərisindən ibarət idi (10,84). Plutarxa görə alban ordusuna çarın Kosid adlı qardaşı başçılıq edirdi və savaşda Pompey onu qətlə yetirdi. Salməçinin yazdığına əsasən, bu savaşda deyilənlərə görə Fermodont çayı sahilindəki dağlarda yaşayan amazonkalar da iştirak edirdi (10, 84). Savaşdan sonra Pompeyin Xəzər dənizinə doğru irəlilədiyini, dənizə üç günlük məsafəyə qədər yaxınlaşdığını, lakin zəhərli sürünənlərə görə yürüşü dayandıraraq Sofenaya qayıtdığını qeyd edən Plutarx, onun albanlarla hər hansı bir barışıq bağladığını göstərməmişdir (10, 84). Bu savaşda amazonkaların iştirakı, alban döyüşçülərinin meşədə romalıları tərəfindən yandırılması Appian tərəfindən də qeydə alınmışdır (12, 531). Həmin savaşın yekunlarına toxunan Dion Kassi yazır ki, Pompey albanlarla sülh bağladı, Qafqazdan Xəzər dənizinədək olan ərazilərdə yaşayan tayfalarla elçilik vasitəsilə barışıq imzaladı (11, 615). Alazan savaşı zamanı Alban hökmdarı Oroysun harada olması və nədən savaşa qatılmaması haqqında dövrün qaynaqlarında tutarlı məlumatlara təsadüf olunmasa da, tarixşünaslıqda müxtəlif ehtimallar irəli sürülmüşdür (6, 98-100; 13).

K.V. Trever II və IV əsr salnaməçiləri Flor və Evtropinin məlumatları əsasında belə bir qənaətdə gəlir ki, Alazan döyüşündən sonra Oroys Pompeyin onun hüzuruna gəlmək tələbindən imtina etsə də, öz elçilərini Pompeyin düşərgəsinə qiymətli hədiyyələrlə (o cümlədən, qızıl taxt) göndərərək barışıq bağlamışdı (6, 100-101). Beləliklə, Pompeyin e.ə. 66-65-ci illər yürüşü zamanı Cənubi Qafqaz, o cümlədən Albaniya və İberiya dövlətləri müvəqqəti olsa da Roma imperiyasının nəzarəti altına düşmüşdü. Pompeyin Şərq yürüşü başa çatdıqdan sonra Romada onun uğurları şərəfinə iki gün davam edən təntənəli triumf mərasimi təşkil edilmişdi. Triumf tədbirlərində iştirak edən Pompey tərəfindən məğlub edilmiş dövlət və xalqların təmsilçiləri haqqında Plutarx və Appianın əsərlərində ətraflı məlumatlara rast gəlik. Plutarxın yazdığına görə, triumf Pont, Kappadokiya, Paflaqoniya, Midiya, Kolxida, iberlər, albanlar, Suriya, Kilikiya, Mesapotamiya, Finikiya və Fələstin tayfaları, İudeya, Ərəbistan, həmçinin quru və dənizdə qəti məğlub edilən quldurlar üzərində qeyd olunurdu (10, 89). Salməçi triumfda Ermənistan çarının oğlu Tiqranın, onun arvadı və qızının, II Tiqranın arvadı Losimanın, yəhudilərin çarı Aristobulun, Mitridatın bacısının, onun 5 övladının, skif qadınlarının, daha sonra əsir götürülmüş alban və iberlərin, Kommogen çarının iştirak etdiyini vurğulamışdır (01, 89). Plutarxdan fərqli olaraq Appian triumf mərasimində kolxların çarı Oltakın, iberlərin 3, albanların 2 hegemonunun da iştirak etdiyini göstərmişdir (12, 537). Pompeyin yürüşü zamanı Albaniyanın və İberiyanın qəti şəkildə Romanın nüfuz dairəsinə daxil edilməsini söyləmək mümkün deyildir. Həç şübhəsiz ki, bu dövlətlərin Roma dövlətindən asılılığı formal xarakter daşıyırdı və Roma sərkərdəsi Kanidinin təqribən 20 il sonra

Albaniya və İberiyaya növbəti yürüşü də bu ölkələrin az sonra Roma tabeliyindən imtina etdiyinə göstəricisidir (11, 620).

Nəticə. Araşdırmalar göstərir ki, Roma dövlətinin Cənubi Qafqazla ilk genişmiqyaslı təması bilavasitə, III Mitridat müharibəsi ilə əlaqədar olmuşdur. VI Mitridat və onun müttəfiqi II Tiqranın Ön Asiya və Şərqi Aralıq dənizi sahillərində Roma dövlətinin hərbi-siyasi maraqları üçün təhlükə yaratması Lukull və Pompeyin şərq yürüşünün əsas səbəbi olmuşdur. Cənubi Qafqaz dövlətləri və xalqları, o cümlədən Albaniya və İberiya Roma təhlükəsini özləri üçün təhdid hesab etdiklərindən Roma ilə Pont çarlığı arasındakı qarşıdurmada sonuncunun tərəfini tutmaq siyasəti yürütmüşdülər.

Pompeyin e.ə. 66-65-ci il Cənubi Qafqaz yürüşləri zamanı Albaniya və İberiya əhalisi yadellilərə qarşı ciddi müqavimət göstərsələr də, uğur qazana bilməyərək formal olsa da, Roma imperiyasına itaət etmək məcburiyyətində qalmışdılar.

Qeyd etmək lazımdır ki, Pompeyin Cənubi Qafqaza yürüşünü yalnız Pont hökmdarı VI Mitridatın təqib edilməsi, Roma dövlətini hərbi-siyasi maraqları, yeni-yeni əraziləri zəbt etmək istəyi ilə məhdudlaşdırmaq doğru olmazdı. Pompeyin Cənubi Qafqaz yürüşünün marşrutunun Hindistanı Xəzər dənizi və Kür çayı vasitəsilə Qara dənizlə birləşdirən qədim ticarət yolu boyu keçməsi göstərir ki, Roma həm də bu beynəlxalq ticarət marşrutuna nəzarəti ələ keçirmək istəyirdi. Heç şübhəsiz ki, Pompey Patroklun Xəzər dənizinə təşkil etdiyi ekspedisiyanın hesabatları ilə də yaxından tanış idi. Bu ticarət yolu haqqında antik qaynaqlarda da məlumatlara rast gəlmək mümkündür (8, 480; 17, 189). Hindistanı Xəzər dənizi-Kür çayı vasitəsilə Qara dənizlə birləşdirən qədim ticarət yolu bir sıra tarixçilər tərəfindən də araşdırma obyektinə çevrilmişdir (14, 161-180; 15).

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. I cild (ən qədimdən b.e. III əsri). Bakı, Elm, 1998, 476s.
2. Очерки истории Грузии / под ред. Г.А.Меликишвили, О.Д.Лордкипанидзе. Т.І, Тбилиси, Мецниереба, 1989, 309 с.
3. Moisey Kalankatuklu, Albaniya tarixi. Mixitar Qoş. Alban Salməsi. Bakı, "Avroasiya press", 2006, 296 s.
4. Мровели Леонти. Жизни Грузинских царей.- Картлис Цховреба (История Грузии) Под. ред. акад. Р.Метревели. Баку, East-West, 2012, с.13-44.
5. История древнего Рима, Издание. 2. Под.ред. В. И. Кузищина. М., Высш.школа,1981, 336 с.
6. Тревер К.В. Очерки по истории и культуре Кавказской Албании (IV в.н.э. – VII в.н.э.). Москва, Ленинград: Изд – во АН СССР, 1959, 389 с.
7. История армянского народа. Под ред. Б.Н. Аракеляна и А.Р. Иоаннисяна. Ереван, Айпетрат, 1951, 291 с.
8. Страбон. География в 17 книгах. Пер. А.Стратановского. М.: Наука, 1964, 943 с.
9. Плутарх. Сравнительные жизнеописания: в 2-х т. Т I, М.: Наука, 1994, 712 с.
10. Плутарх. Сравнительные жизнеописания: в 2-х т. Т II, М.: Наука, 1994, 674 с.
11. Дион Кассий Римская История. - Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказа. Пер.В.В.Латышев. Санктпетербургъ: Типография императорской Академии наук, 1890, с.609-639.
12. Аппиан. Войны съ Митридатомъ.- Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказа. Пер. В.В. Латышев. Санктпетербургъ: Типография императорской Академии наук, 1890 с. 526-539.
13. Джавадов И. Ш. Кавказская Албания и международные отношения середины I в. до н.э. Автореферат канд. дисс. М., 1973, 20 с.
14. Ямпольский З.И. К изучению древнего пути из Каспийского моря по реке Кура через Грузию к Черному морю. - Тр. ИИ АН Груз. ССР, Тифлиси, Т.ІІ, 1956, с.161-180.
15. Манандян Я.А. - О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей древних времен. Ереван; Изд.-во Ереванского университета: 1954, 346 с.
16. Плиний Старший. Естественная история. к. VI Под общей редакцией А.В.Подосинова. - Вестник древней истории. 78/1, 2018 с. 160-189

17. Алиев И. Очерк истории Атропатены. Баку, АГУ, 1989, 160 с.
18. Алиев К.Г. Кавказская Албания. (I в. до н.э. - IV н.э.) Баку, Элм, 1974, 363 с.
19. Fazili A.N. Atropatena e.ə. IV-e.VII əsr. Bakı, Elm, 1992, 216 s.
20. Джавадов И.Ш. О сражении Кавказских албанцев и иберов против римлян в 66 году до н.э. - Вестник древней истории, 1973, №1, с.154-159.

ЭЛЬМИН МАМЕДЛИ

Докторант Института истории и этнологии НАНА

АЛБАНИЯ И ИБЕРИЯ В ПЕРИОД III МИТРИДАТОВОЙ ВОЙНЫ (74-64 гг. до н.э.)

В статье объектом исследований стал походы Римских полководцев Л.Лукулла и Г.Помпею в Южный Кавказ во время III Митридатовой войны в I в. до н.э. На основе сведений античных источников было проанализирована совместная борьба народов Албании и Иберии против иноземных захватчиков, поскольку этот вопрос, особенно участие Иберийского царства в Азербайджанской историографии должным образом не рассматривался. Кроме того, был опровержен тезис грузинских историков об отсутствии государственности в Албании в середине I в. до н.э.

Ключевые слова: Митридатова война, Римское государство, Албания, Иберия, Оройс, Артак.

ELMIN MAMMADLI

Doctoral student of the Institute of History and Ethnology of ANAS

ALBANIA AND IBERIA DURING THE III MITHRIDATIC WAR (74-64 BC)

In the article, the object of research was the expeditions of the Roman commanders L. Lucullus and G. Pompei to the South Caucasus during the 3rd Mithridatic War in the 1st century BC. Based on information from ancient sources, the joint struggle of the peoples of Albania and Iberia against foreign invaders was analyzed, since this issue, especially the participation of the Iberian Kingdom, was not properly considered in Azerbaijani historiography. In addition, the thesis of Georgian historians about the lack of statehood in Albania in the middle of the 1st century was refuted. BC.

Keywords: Mithridatic War, Roman State, Albania, Iberia, Oroys, Artak.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 14 may 2024-cü il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 oktyabr 2024-cü il.

Rəyçilər: t.e.d. Tofiq Mustafazadə, t.e.d. Qabil Əliyev.

UOT 94(479.24); UOT 94

ZÜLEYXA MURADOVA

Bakı Dövlət Universitetinin
Qədim dünya və orta əsrlər tarixi kafedrası
zuleyxamuradova@bsu.edu.az

**AĞQOYUNLU HÖKMDARI UZUN HƏSƏN SARAYI İLƏ
VENESİYA DOJU ARASINDA DİPLOMATİK YAZIŞMALAR TARİXİNDƏN
(1460-1473)**

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/106/127-130>

Azərbaycan hökmdarı Uzun Həsənin hakimiyyəti illərində dövlətçilik tariximizdə ilk dəfə olaraq qərb ölkələri ilə qarşılıqlı diplomatik və beynəlxalq ticarət əlaqələri qurulmuşdur. Həmin qarşılıqlı əlaqələr tarixi ənənəyə çevrilərək digər Azərbaycan dövlətləri tərəfindən daha da inkişaf etdirilmişdir. Məqalədə Uzun Həsənin yaranmış siyasi vəziyyətdən yararlanaraq Ağqoyunlu dövlətinin maraqlarını qorumasından, Venesiya Senatı ilə apardığı diplomatik yazışmaların məzmunundan, səfir və elçilərin Venesiya Senatında və Ağqoyunlu sarayında qəbulundan bəhs edilir.

Açar sözlər: dövlətçilik tarixi, Uzun Həsən, diplomatiya tarixi, xarici siyasət tarixi, Osmanlı imperiyası, Venesiya Respublikası, səfirlər, hərbi siyasəti tarixi, Qərb ölkələri.

Giriş. Müasir dövrdə Azərbaycan və İtaliya arasında mövcud ikitərəfli çoxşaxəli strateji əməkdaşlığı yaradan təməl amillər XV əsrin ortalarından etibarən bu iki ölkə arasında ümumi məqsədlər üçün qurulmuş diplomatik münasibətlərə və tarixi daha qədim olan ticarət əlaqələrinə əsaslanır. Azərbaycanın qədim dövlətçilik ənənələrini qoruyub saxlamağa çalışan Azərbaycan Ağqoyunlu imperiyasının hökmdarı Uzun Həsən istər hərbi sənətdə, istərsə də diplomatiya sahəsində göstərdiyi bacarığı sayəsində Qərb dövlətləri ilə qarşılıqlı əlaqələr yaratmağa nail ola bilmiş, dövrün ən qabaqcıl hərbi texnikasına malik Osmanlı imperiyasına qarşı duruş gətirə bilmişdir.

XV əsrdə Ağqoyunlu dövləti yaranarkən Osmanlı ilə çoxəsrlik mübarizə aparmış Venesiya hökumətinin əlinə yeni fürsət düşür. Nəhayət ki, senatın çoxdan planladığı Osmanlı imperiyasının hərbi qüvvələrini iki cəbhəyə bölüb məğlub etmək siyasəti reallaşmağa çox yaxınlaşır (1.2, s.viii). Öncə Qaraman bəyləri vasitəsilə Uzun Həsən dövləti ilə əlaqə quran Venesiya Ağqoyunlu dövlətinin bölgədəki həm siyasi mövqeyini, həm hərbi qüdrətini gücləndirməkdə maraqlı idi. Belə ki, coğrafi olaraq həm Osmanlı dövlətinin qonşuluğunda yerləşən və beləcə, hərbi əməliyyatların keçirilməsini asanlaşdıran, həm də Venesiyanın üstünlük qazanmaq istədiyi qədim ticarət yollarına sahib dövlətlə müttəfiq olmaq bölgədə nəinki siyasi, eləcə də iqtisadi gücə malik olmaq demək idi.

Osmanlı imperiyasına qarşı Uzun Həsənə arxalanan digər qüvvə Kiçik Asiyadakı Trabzon imperatorluğu idi. Trabzon imperatoru Osmanlı imperatorluğuna qarşı öz müstəqilliyini qoruyub saxlamaq üçün nikah diplomatiyasından istifadə edirdi. O, bu məqsədlə öz qızı Teodoranı¹ Uzun Həsənə, digər qızını isə Arxipelaq doju Nikkolo Krespoya ərə verir. (1, s.2-3) Trabzon dövləti Osmanlı təhlükəsini dəf edə bilməyərək süqut etsə də, Teodoranın bacısı qızlarının Venesiya əsilzadələri ilə evliliyi Ağqoyunlu-Venesiya münasibətlərini ailə bağlılığı ilə daha da möhkəmləndirir. Belə ki, Teodoranın bacısının sonuncu-dördüncü qızı Violantenin² əri Katerino Zeno XV əsrin 70-ci illərindən etibarən Venesiya dojunun səfiri qismində Ağqoyunlu sarayına göndərilmiş ən səriştəli səfirlərdən biri kimi tarixdə tanınır (3, s.312).

Venesiya-Qaraman-Ağqoyunlu koalisiyası Osmanlı imperatorluğuna qarşı ilk xristian-oğuz itti-faqı olmuşdur. Bu siyasi birlikdə Venesiyanı özünə daha böyük təhlükə görən Osmanlı dövləti ilk olaraq Venesiya Respublikasına qarşı müharibəyə başlayır və beləliklə, Uzun Həsənin sarayı ilə Venesiyanın Azərbaycan-İtaliya tarixində mühüm rola malik olan diplomatik yazışmalar dövrü başlayır. Vene-

¹ Bəzi mənbələrdə **Feodora** kimi tanınır.

² Bəzi mənbələrdə **Violanta** kimi tanınır.

siya senatının 1463-cü il 2 dekabr tarixli qərarı (lehinə-110, əleyhinə-16 və bitərəf-3) ilə Qaraman bəyi Pir Əhməd və onun vasitəçiliyi ilə Uzun Həsənə Senatın müttəfiqlik təklifini bildirməsi üçün hökumətin ilk nümayəndəsi Andrea Kornaro seçilir. Həmin qərarın məzmunu Kornaroya ünvanlanan məktubdan ibarətdir. Məktubda deyilir: "... ən qısa zaman ərzində şəxsən böyük Qaraman bəyinin yanına get və ona bizim sənə bu məktubla göndərdiyimiz etimadnaməni təqdim et. Eyni zamanda, onun və bizim ortaq düşmənimiz olan *Türkün* (II Mehmet – müəllif) "həyasızlığı" və çox böyük hökmranlıq həvəsini, nə qədər ərazi işğal edərək viran qoyduğunu və həmin dövlətlərin hökmdar və şahzadələrini öldürdüyünü də xatırlat. Gördüyün kimi, o, bütün dünyaya qalib gəlmək istəyir və buna görə sən əlindən gələni ən faydalı və ən yaxşı şəkildə etməlisən. Sən onu (Qaraman bəyini – müəllif) düşməyə qarşı o tərəflərdə müharibəyə başlamağa necə sövq etmək lazım olduğunu bilirsən. Həmin düşmənin qürurunu sındırmaq üçün ona qarşı Yunanıstanın və Avropanın bəzi hissələri, eləcə də biz və digər zadəgan və hökmdarlar əlimizdən gələni edirik və etmək fikrindəyik" (1.1, s.103) (*latın dilindən tərcümə müəllifə məxsusdur*).

Senatın sözügedən qərarında eləcə də, Venesiya səfiri Lazzaro Kuirini elçi qismində Qaraman və Ağqoyunlu dövlətlərinə göndərilməsi öz təsdiqini tapır. Senatın həmin yığıncağında *Türkə* (II Mehmet – müəllif) qarşı Avropa koalisiyasının yaradılması məqsədilə səşçoxluğu ilə Andrea Kornaroya ünvanlanmış məktubda qeyd edildiyi kimi Fransa sarayına səfir Nikolo Kanal, Burqundiya kralının yanına elçi Marko Dona və digər elçiləri Siciliya və Portuqaliya krallıqlarına göndərilməsi qərara alınır. Eyni qərarla Osmanlıya qarşı yaradılmış koalisiyaya qoşulması üçün Macarıstan və Bohemiya krallarına məktub göndərilməsinə qərar verilir (5, s.552).

1464-cü ildə Andrea Kornaronun gətirdiyi məktuba münasibət bildirmək və öz qərarları barədə Venesiya dojunu məlumatlandırmaq üçün Uzun Həsən *Mamenatazab*(?) adlı ilk elçisini Venesiya senatına göndərir. Ağqoyunlu elçisi sonralar Osmanlı tərəfindən işğal olunan Hələb şəhəri və Malta ordeni idarəçiliyində olan Rodos adası yolu ilə Venesiyaya 13 mart tarixində çatır. Uzun Həsənin məktubunda dövlətin siyasi və iqtisadi qüdrətinə qarşı yaranmış təhlükə qarşısında Osmanlıya qarşı hərbi hazırlıq əhval ruhiyyəsi diqqətdən yayınmır. Belə ki, istər dojun məktubuna cavab verilmə müddəti, istərsə də məzmunu bu fikri əsaslandırmağa əsas verir. 1465-ci ilin yazına qədər **60 min** nəfərlik ordu ilə öz dövlətinin maraqlarını qoruyacağından bəhs edən Uzun Həsən bu məktubda həm də təmkinlə siyasət yeritməyin tərəfdarı olduğunu göstərir. Məktubdakı "iri ağac küləyə tab gətirsə də, kiçik qurd onu ən zəif küləyin qarşısında aciz qoya bilər" zərbməsəli Uzun Həsənin həm də müdrik siyasətçi olduğunun göstəricisidir.

Ağqoyunlu dövləti ilə Venesiya Respublikası arasında mövcud məlumat mübadiləsinin bir xüsusiyyəti də ondan ibarət idi ki, bəzi qərar və məlumatlar elçiyə şifahi şəkildə çatdırılırdı. Ağqoyunlu elçisi *Mamenatazab*(?) dojun qəbulunda olarkən ona anti-Osmanlı koalisiyası çərçivəsində əldə olunmuş sahil və liman şəhərlərinin Venesiyaya aid ediləcəyi barədə razılığa gəlirlər. Halbuki, dojun Uzun Həsənə ünvanladığı məktubda bu münaqişədə əldə ediləcək quru torpaqlarının Ağqoyunlu mülkü hesab olunacağı barədə təminat yer alır. Yuxarıda qeyd edilən məsələnin isə niyə məktubun məzmununda əks olunmayaraq şifahi şəkildə razılaşdırılmasının səbəbini isə Venesiyanın Ağqoyunlu-Osmanlı münasibətlərində hərbi diplomatiyası adı altında inkişaf etdirdiyi ticarət siyasətində görürük. XII əsrdə yaşamış Venesiya doju Enriko Dandolonun Venesiyanın ticarət qüdrətini artırmaq üçün müəyyən etdiyi dövlət siyasəti xəttində asılı xalq siyasətinə deyil, dost xalqa arxalanmağa, geniş torpaqlara deyil, strateji sahillərə yiyələnməyə üstünlük verilirdi.

Venesiyanın Osmanlı imperiyasına qarşı müttəfiqlik təklifi hərbi əməliyyatların iki cəbhədə aparılmasını, yəni Ağqoyunlu qüvvələrinin qurudan, xristian koalisiyası üzvlərinin isə Venesiyaya məxsus hərbi donanma ilə dənizdən eyni zamanda hücumu keçilməsini nəzərdə tuturdu. Ağqoyunlu səfiri *Mamenatazab*(?) dojun Uzun Həsənə məktubu və qiymətli hədiyyələri ilə öz ölkəsinə qayıdarkən Rodos adasında hərbi dəniz qüvvələrinin generalı Piyetro Moçeniqo ona Venesiya hərbi donanmasını nümayiş etdirir (2, s.76). Fikrimizcə, bu "əyani sübut" Ağqoyunlu dövlətinin etibarını qazanmaq və onu müharibəyə həvəsləndirmək məqsədi daşıyırdı. Bu hal strateji şəkildə mühafizə olunan donanmanın dojun əmri ilə Uzun Həsənin elçisinə göstərildiyini ehtimal etməyə əsas verir. Zənnimizcə, birinci elçinin Ağqoyunlu sarayına qayıdışından sonra növbəti il dərhal ikinci diplomatın Venesiyaya göndərilməsi bu cür strateji diplomatik gedişin nəticəsi olmuşdur. Öz məktubunda müharibəyə hazır olduğunu bildirən və Venesiya Respublikası və digər avropalı müttəfiqlərinin döyüş hazırlığı ilə maraqlanan Uzun

Həsən Senatın 27 fevral 1466-cı il tarixli məktubundan qərb qüvvələrinin koalisiyasının zəiflədiyi xəbərini alır. Osmanlının qatı düşməni olan Roma papası ikinci Pio³ vəfat etmişdir və qərb kralları Venesiya Respublikasının daha da güclənməsindən ehtiyat edərək onunla ədavət aparırmışlar (1.3, s.106).

Ümumiyyətlə, Venesiya Respublikası Uzun Həsən sarayı ilə əlaqələri daha da inkişaf etdirmək üçün Uzun Həsənin xanımı Dəspinə xatundan da istifadə edirdi. Dəspinə xatun Uzun Həsənin icazəsi ilə bacısı qızının həyat yoldaşı olan Venesiya səfiri Katerino Zenonu qəbul edir, onunla siyasi-diplomatik mövzularda fikir mübadiləsi aparır, hətta onunla eyni yemək süfrəsi arxasında əyləşirdi. XV əsr müsəlman dünyasına yad olan bu cür davranış Uzun Həsən tərəfindən dözümlə qarşılır və hökmdar Venesiya sinyoriyasının Uzun Həsənə təsir etmək üçün Dəspinə xatunla görüşlərə əhəmiyyət verdiyini yaxşı bilirdi. Zənnimizcə, Dəspinə xatunun onları qəbul edib diskussiyalar aparmasının səbəbi yalnız qohumluq əlaqələrinə görə deyil, Azərbaycan hökmdarının apardığı müdrik diplomatik siyasətinin bir xəttidir. Bu xətt Uzun Həsənə imkan verirdi ki, qərbin əsl məqsədini aydınlaşdırsın, dəqiqləşdirdirsin. Uzun Həsən öz diplomatik əlaqələrindən Roma papası, Neapol krallığı və digər İtaliya dövlətləri ilə danışıqlar aparmaq üçün də istifadə edirdi. Lakin onların içərisində Venesiya Respublikası istər iqtisadi cəhətdən, istərsə də hərbi donanmaya sahib olması baxımından ən qüdrətli idi.

Doj Uzun Həsənin diplomatik missiya ilə Venesiyaya göndərdiyi elçilərin Venesiya gəmiləri ilə müşayiət olunması üçün Rodos adasındakı Pietro Moçeniqoya göstəriş vermiş olmalıdır ki, səfir Zeno 1472-ci ilin avqust ayında Ağqoyunlu elçisi Hacı Məhəmmədin Venesiyaya çatdırılmasında köməklik göstərməsi üçün ona məktub yazmışdır. (4, s.76) Hacı Məhəmmədin missiyası Venesiya senatından odlu silah yardımı istəməsi üçün təşkil edilmişdi. 1473-cü ilin 11 yanvarında Senat öz müttəfiqinin müraciətini yerinə yetirərək bu missiya üçün təyin etdiyi yeni səfir Cosafat⁴ Barbaro ilə birlikdə silah sürsat tədarükünü və Uzun Həsənə ünvanladığı məktubunu Ağqoyunlu dövlətinə çatdırmaq üçün yola salmışdır (1.4, s.116).

Bu missiya çərçivəsində Uzun Həsənin Venesiya dojunə hədiyyə olaraq göndərdiyi çox böyük ölçülü firuzəyi rəngli yarımkürə formalı qab xüsusi olaraq diqqətə çatdırılmalıdır. Belə ki, həmin heyranedici təəssürat bağışlayan eksponat hal-hazırda Müqəddəs Mark Kafedralında, XII əsrdə yaradılmış Müqəddəs Mark Xəzinəsində saxlanılır.

Nəticə. Ağqoyunlu İmperiyası Osmanlı imperatorluğuna qarşı öz siyasi varlığını və iqtisadi müstəqilliyini qorumaq üçün xristian Qərbin müttəfiqlik təklifini qəbul edir, buna baxmayaraq həlledici məqamlarda uzaqgörənlik və təmkinlilik sərgiləyərək öz dövlətinin maraqlarını qoruyur. Hücüm təhlükəsi altında olan sərhəd ərazilərdə yaşayan insanların başqa yerə köçürülməsi, qarşı tərəfi əldən salmaq məqsədilə torpaqların yandırılaraq su quyularının basdırılması, az insan tələfatı vermək üçün ordunun ölkənin içərilərinə doğru çəkilməsi, ağacların kəsilərək səngər şəklində istifadə edilməsi kimi dövrün mühüm hərbi strateji addımları əsrlər boyu zülmə və istilalara məruz qalmış xalqın yetişdirdiyi Uzun Həsən kimi görkəmli sərkərdələrlə, imperatorlara məxsusdur. Nikah diplomatiyası hesabına Qərbin etimadını qazanan Uzun Həsən bu əlaqələrdən öz dövlətinin xeyrinə istifadə edə bilmişdir. Bu Azərbaycan hökmdarının müdrik diplomatiyası ondan ibarətdir ki, o, vahid siyasi hakimiyyət quraraq Avropa dövlətlərinin diqqətini özünə cəlb etmiş, onlarla geniş əlaqələr yaratmış və bununla Ağqoyunlu imperiyasına həm hərbi, həm də siyasi tərəfdaşlar qazanmaq siyasəti yeritmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Berchet G., La Repubblica di Venezia e la Persia, Italia, 1865, 294 p.
- 1.1. Sənəd 2. Venesiya Senatının 2 dekabr 1463-cü il tarixli qərarı, s.102-104.
- 1.2. G.Berşenin Neqri Kristoforoya məktubu, s.vii-xi.
- 1.3. Sənəd 5. Venesiya dojunun Uzun Həsənə məktubu, s.106-108.
- 1.4. Sənəd 9. Senatın Cosafat Barbaroya verdiyi göstərişlər, s.116-125.
2. Mahmudov Y.M., Azerbaijan e Europa, le relazioni diplomatiche tra XV e XVII secolo, EurasianBooks, 2015, 272 p.
3. Mahmudov Y.M., Zeno Katerino. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, IV cild, Bakı, 1980, s.312.

³ Bəzi mənbələrdə Piy kimi tanınır.

⁴ Bəzi mənbələrdə İosafat Barbaro kimi tanınır.

4. Domenico Malipiero, *Annali veneti*, Archivio storico italiano, Firenze, 1843 vol. VII e VIII, 570 p.
5. Paolo Morosini, *Historia della città e della Repubblica di Venetia*, XXIV cild, 632 p.

ЗУЛЕЙХА МУРАДОВА

*Кафедра истории древнего мира и средних веков
Бакинского Государственного Университета*

**ИЗ ИСТОРИИ ДИПЛОМАТИЧЕСКОЙ ПЕРЕПИСКИ МЕЖДУ ПРАВИТЕЛЕМ
АККОЮНЛУ УЗУН ГАСАНОМ И ВЕНЕЦИАНСКИМ ДОЖЕМ (1460-1473)**

История дипломатических отношений между Азербайджаном и Италией восходит к средневековью, когда они были установлены с тогдашними Азербайджанским государством Аккоюнлу и Венецианской Республикой. После завоевания Константинополя султан Мехметом Фатихом могущественная Османская империя для европейских стран стала более серьёзной угрозой. В результате этого геополитического изменения государство Аккоюнлу и Венецианская Республика заключили союз, который привёл к установлению дипломатических отношений и их очень быстрому расширению на другие итальянские и западные правительства.

Когда первый венецианский представитель, назначенный Сенатом, появился во дворце Узун Гасана, ему было дано чёткое указание: представить коалиционный план и убедить Караманский эмират и государство Аккоюнлу бороться против «общей угрозы». Будучи дальновидным политиком, Узун Гасан установил взаимоотношения с Венецианской Республикой и другими западными странами, чтобы укрепить экономику страны за счёт расширения торговых отношений с европейскими странами.

Ключевые слова: история государственности, Узун Гасан, история дипломатии, история внешней политики, Османская империя, Венецианская Республика, послы, военная политика, страны Запада.

ZULEYKHA MURADOVA

*Department of the Ancient and Medieval History
Baku State University*

**FROM THE HISTORY OF DIPLOMATIC CORRESPONDENCE
BETWEEN THE RULER OF THE AKKOYUNLU STATE UZUN HASAN AND
THE DOGE OF VENICE (1460-1473)**

The history of the diplomatic relations between Azerbaijan and Italy dates back to the Middle Ages, established with the then Azerbaijan Akkoyunlu State and the Republic of Venice. After the conquest of Constantinople by Mehmet the Conqueror the great Ottoman Empire became a severe threat for European countries. As a result of this geopolitical change the Akkoyunlu State and the Republic of Venice made an alliance which brought to the establishment of the diplomatic relations and to its very rapid expansion to other Italian and Western governments.

When the first Venetian representative appointed by the Senate showed up at the premises of Uzun Hasan's palace, he was given a clear instruction: to introduce the coalition plan and to persuade the Emirate of Karaman and the State of Akkoyunlu to fight against the "common threat". Being a long-term thinker, Uzun Hasan established mutual relations with the Republic of Venice and other Western countries to strengthen country's economy by increasing commercial relations with European countries.

Keywords: history of statehood, Uzun Hasan, history of diplomacy, history of foreign policy, Ottoman Empire, Republic of Venice, ambassadors, military policy, Western countries.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 10 oktyabr 2024-cü il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 oktyabr 2024-cü il.

Rəyçilər: t.ü.f.d. Rəna Şahbazova, t.e.d. Qabil Əliyev.

UOT 94(479.24)

İSMAYIL HACIYEV

AMEA Naxçıvan Bölməsinin sədri, akademik
haciyev.i1951@gmail.com

NAXÇIVAN ƏYALƏTİ VƏ ORDUBAD DAİRƏSİNİN İQTİSADI HƏYATI

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/106/131-137>

Məqalədə Naxçıvan əyalətinin və Ordubad dairəsinin kameral təsvirləri əsasında XIX əsrin 30-cu illərindəki iqtisadi vəziyyəti tədqiq edilmişdir. Torpaq üzərində mülkiyyət və təsərrüfat formaları, kənd təsərrüfatı və heyvandarlığın mövcud vəziyyəti və inkişafı, vergi sistemi, onun qruplara ayrılması və toplanması, iltizama verilən sahələr və mükəlləfiyyətlər, Naxçıvan əyalətinə idarəçinin təyin edilməsi kimi məsələlər araşdırılmış, əyalət və dairənin iqtisadi xüsusiyyətləri haqqında yekun nəticələr çıxarılmışdır.

Açar sözlər: əyalət, dairə, vergilər, mükəlləfiyyətlər, iqtisadiyyat, kənd təsərrüfatı, iltizam, tiyul.

Giriş. Naxçıvan xanlığı 1828-ci ildə Rusiya imperiyası tərəfindən Türkmənçay sülh müqaviləsi ilə ilhaq edildikdən sonra həmin ərazilərdə vergi tətbiq etmək məqsədi ilə siyahıyaalma aparılmış və Kameral təsvirlər tərtib edilmişdir. Naxçıvan əyaləti üzrə və Ordubad dairəsinə aid Kameral təsvirlər 1831-ci ilə, Ordubad şəhəri üzrə Kameral təsvir isə 1832-ci ilə aiddir. Naxçıvan əyalətinin Kameral təsvirlərinə Naxçıvan şəhərinin, Əlincəçay mahalının, Məvazixatun mahalının, Xok mahalının, Dərələyəz mahalının, Ordubad dairəsinin kameral təsvirinə Ordubad şəhəri, Ordubad mahalı, Əylis mahalı, Dəstə mahalı, Biləv mahalı, Çinannab (Çənnəb – İ.H.) mahalının kameral təsvirləri daxildir. Kameral təsvirlərdən aydın olur ki, bu dövrdə əyalət və dairədə təsərrüfat çoxcəhətli və rəngarəng olmuşdur. Naxçıvan əyaləti və Ordubad dairəsinin torpaqları həm yararlı, həm də bərəkətli idi. Ona görə də kameral təsvirlərdə bu ərazilərin iqtisadi inkişafı və təsərrüfat həyatı inkişaf göstəriciləri ilə diqqəti cəlb etmişdir. Naxçıvan əyaləti və Ordubad dairəsində taxıl, pambıq, çəltik, üzüm, bostan bitkiləri, ipəkçilik, heyvandarlıq, arıçılıq, duz istehsalı iqtisadi inkişafda mühüm yer tuturdu.

Torpaqlardan istifadə. Kameral təsvirlərdə torpaq mülkiyyəti formaları barədə müxtəlif fikirlər söylənilir. Əyalət və dairədəki feodal münasibətlərinin başqa ərazilərdəki feodal münasibətlərdən fərqləndiyi qeyd edilir. Burada feodal münasibətləri xanların və iri mülkədarların yerli tayfalar üzərində böyük nüfuzə malik olduğunu göstərir. Xanlar və iri mülkədarlar tayfalara təsir göstərmək səlahiyyətinə malik idilər [16, s.50].

Naxçıvan əyalətində kənd əhalisi torpaqlarından icma şəklində istifadə edirdi, həyətyanı sahələr və bağlar isə hər ailənin irsi mülkiyyətində idi və yenidən bölgüyə məruz qalmırdı. Əkin və biçənək yerləri isə yenidən bölünürdü Bölgünü ya ailədəki kişilərin sayına, yaxud da ailə üzvlərinin ümumi sayına görə aparırdılar.

Belə bölgünün aparılması üçün kəndlilərdən bir neçə hörmətli və inanılmış adamlar seçilirdi. Onlar əkin yerlərini və biçənlərin ümumi sahəsini müəyyənləşdirir və qeyd olunan prinsipə əsasən bölgü aparırdılar. Sonra bölgü ilə həyata keçirilən və torpaq alan kəndliyə kəndxudanın möhürü ilə təsdiq edilmiş sənəd verilir [10, s.104].

Tədqiqatçı Y.Rəhimova görə XIX əsrdə bölgədə torpaq mülkiyyətinin iki əsas forması geniş yayılmışdı: mülk və tiyul torpaq sahələri [12, s.90]. Hər hansı bir adama, yaxud yerli feodallara məxsus olan irsi torpaq sahəsi mülk adlanırdı. Bəzi şəxslərə dövlət qarşısındakı xüsusi xidmətlərinə görə verilən torpaq sahəsi tiyul adlanırdı. Tiyul adətən həmin şəxsə ömürlük verilir və irsən keçmirdi, yəni öldükdən sonra yenidən xəzinəyə qaytarılırdı. Mülkədara çatan pay isə alqı-satqı obyektinə olmaqla, varislərə keçirdi. Bəzən kənddə mülk bir şəxsə, tiyul isə başqa şəxsə, bəzən isə həm tiyul, həm də mülk eyni şəxsə məxsus ola bilirdi.

Naxçıvan əyalətində xana məxsus olan “xalisə”, dini müəssisələrə aid olan “vəqf” və kənd icmasının ixtiyarında olan “camaat torpaqları” adlı torpaq mülkiyyəti formaları olmuşdur. 1831-ci il

kameral təsvirinin materiallarına görə Xanağa kəndində mülk torpaqlarının dördədən üç hissəsi xəzinənin, dördədən bir hissəsi isə Əhməd Sultanın idi [5, v.36]. K.M.Smironovun fikrincə, Naxçıvan ərazisində vəqf torpaq sahələri o qədər də çox olmamışdır. Tədqiqatdan məlum olur ki, Qarabağlar kəndi Kalbəlinoxovun, Kırna kəndi Mahmud ağa Kəngərlinin, Xok kəndi isə Xok xanı Naxçıvanskinin tiyulu idi. İ.Şopen isə Naxçıvan bölgəsinin 17 kəndində tiyul torpaq sahibliyinin mövcud olduğunu və bu kəndlərdəki tiyul sahiblərinin əksəriyyətinin bəylər və xanlar olduğunu göstərir.

K.Smironov Naxçıvan diyarına həsr olunan əsərində Mərənd mahalının bir neçə kəndinin tiyul olaraq Zaman xan və Məhəmməd xan Kəngərlilərə verməsi haqqında Abbas Mirzənin xüsusi fərmanı olduğunu yazır [16, s.32]. Başqa bir rus müəllifi V.Qriqoryev də “Naxçıvan əyalətinin statistik təsviri” əsərində Camaldın kəndinin Ehsan xanın, Bənəniyar kəndinin Hüseyn xanın, Xanağa kəndinin isə Nəzərəli xanın tiyulları olduğunu göstərir. Gal kəndinin torpaqları 5 mülkədara məxsus olmuşdur [5, s.76].

Kəlbəli xanın böyük oğlu, 1820-ci ildə Naxçıvan hakimi təyin edilən Nəzərəli xana məxsus olan Xanağa kəndində 1831-ci ildə 33 ailə, 76 kişi, 70 qadın, cəmi 146 nəfər yaşayırdı. Kənd sakinlərinə məxsus 1 işlək və 4 yararsız dəyirman, 15 arı ailəsi, 23 camış, 76 öküz, 68 inək, 30 buzov, 23 at, 233 qoyun, 207 keçi, 13 ulaq var idi. Mülkədar Nəzərəli xan vergi kimi 22 xalvar 4,75 batman taxıl, sakinlər isə 40 tükən, 5 pənəhabad, 9,5 şahı pul ödəyirdilər [2, v.175].

K.Smironov Kəngərli bəylərinin 50 min desyatın torpaq sahəsinə malik olduğunu yazır. Onun fikrincə, bölgədəki torpaq sahələrinin 46,5 faizi və ya 460 min desyatını mülkədarlara məxsus olmuşdur [16, s.51].

Tədqiqatlardan aydın olur ki, bir sıra hallarda Naxçıvan şəhərindəki və şəhər ətrafındakı torpaqlar da tiyul formasında kimlərə verilməmişdi.

Vergilər və mükəlləfiyyətlər. İqtisadi məsələlər içərisində vergi və mükəlləfiyyətlərin də özünəməxsus yeri vardır. Vergilər bir çox hallarda sinifli cəmiyyətlərin mühüm əlaməti kimi özünü göstərirdi. 1727-ci ildə tərtib edilmiş “Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri”ndə vergilərin bəziləri haqqında məlumat verilmişdir. 1590-cı ildə tətbiq edilən vergilərlə müqayisə üçün Əlincə nahiyəsinin Xanəgah kəndində vergilərin tətbiqi bəzi məsələləri aydınlaşdırır. Kənddə hərəsi yarım il işləyən 3 dəyirman, 5 cift (bir cüt öküzün işləyəcəyi əkin sahəsi “cift adlanırdı”), 4 yarımçift, 11 bennak və 4 subay qeydə alınmışdır. 5 ciftliyə görə 250 ağça, 4 yarımçiftliyə görə 100 ağça 11 bennaka görə 198 ağça, 4 subaya görə 24 ağça vergi alınmışdır. Bu rəqəmlər göstərir ki, 1590-cı ildən keçən 137 il ərzində bu vergilər 1 ağça da artırılmamışdır. Halbuki, vergi kimi alınan məhsulların pulla ifadəsi 1727-ci ildə ağçanın kursunun xeyli dərəcədə inflyasiyaya uğradığını göstərir. Belə ki, 1727-ci ildə buğdanın 1 kilesi (kilosu) 30, arpanınkı 20, darınınkı 15 ağça idi. Xanəgah sakinlərinin bal öşrü (örüşü – İ.H.) kimi 120 ağça ödəməsi kənddə 60 arı ailəsinin, 40 ağça qoyun vergisi ödədikləri isə sakinlərə məxsus 80 qoyunun olduğunu göstərir. 600 ağça dönüm vergisi kənddəki 5 çiftlik və yarımçiftlikdən əlavə 1200 dönüm və ya 120 ha əkin yerinin olduğunu göstərir. Əgər hər çiftliyin 100 dönüm və ya 10 ha hesab etsək, 1727-ci ildə Xanəgah kəndində 20 ha-ya yaxın əkin sahəsinin olduğunu düşünə bilərik [11, s.84-85].

Əlincəçay mahalının 1831-ci ilə aid Kameral təsvirində Xanağa kəndinin 100 xalvar suvarılan və daha az miqdarda əkinəyararlı dəmyə torpaqlarının olduğu qeyd edilmişdir. 1 xalvar ərazi 2 ha-ya yaxın idi.

Xanəgah kəndinin sakinləri 1727-ci ildə cəmi 9.751 ağça vergi ödəmişdilər. Müqayisə üçün deyək ki, 43 bennakın və 11 subayın yaşadığı Bənəniyar kəndi 14.567 ağça, 59 bennak və 3 subayın yaşadığı Kırna kəndi 10.960 ağça, 44 bennakın və 5 subayın yaşadığı Saltaq kəndi 12.709 ağça, 27 bennak və 9 subayın yaşadığı Ərəzin kəndi 9.721 ağça vergi ödəmişdi [13, s.101-102].

V.Qriqoryev Naxçıvan əyalətində yaşayan əhalinin vergi verənlər və vergidən azad olanlar olmaqla iki əsas sinfə bölündüyünü yazır. Xanlar, bəylər, seyidlər və yüksək rütbəli ruhanilər vergi vermirdilər. Vergi verənlər isə sənayeçilər, tacirlər, sənətkarlar, kəndlilər və torpaq sahibləri idi.

İran Qacarlar dövlətinin vaxtında Naxçıvan xanlığı iltizama verilmişdi. Azərbaycan valisi Abbas Mirzə hər 5-6 ildən bir iqtisadi məsələlər üzrə məmurunu Naxçıvana göndərir, vergiyə cəlb olunan əkinləri, insanları, mal-qaranı, xəzinə əmlakını, ümumiyyətlə hər şeyi siyahıya aldırır, bütün Naxçıvan xanlığının ərazisindən yığılmalı olan verginin miqdarı müəyyənləşdirilir və həmin sənədin bir surəti

Naxçıvanın yerli hakiminə verilirdi. Yığılan vergi isə bir qayda olaraq bu siyahıdakı məbləğdən yüksək olurdu. Çünki yerli idarəçilər öz xeyri üçün əlavə miqdarda da vəsait toplayırdılar [13, s.101-102].

1828-ci ildən əvvəl Naxçıvan əyaləti və Ordubad dairəsindən aşağıdakı miqdara vergi yığılmışdı: Naxçıvan əyaləti üzrə 90.083 rubl 50 qəpik; Dərələyəz mahalı üzrə 2 min rubl və 1.932 xalvar, 90 batman taxıl; Ordubad dairəsi üzrə 40 min rubl və 452 xalvar taxıl. Gümüş pulla cəmi 134.083 rubl 50 qəpik və 2.424 xalvar 90 batman taxıl [17, s.1138].

1828-ci ilin əvvəllərində vergilərin toplanması polkovnik Voljinskiyə tapşırılmışdı. Onun verdiyi məlumata görə Naxçıvan əyaləti üçün gümüş pulla 56.085 rubl 26 qəpik və 1.1718 xalvar 57 batman taxıl; Ordubad dairəsi üzrə 40.226 rubl pul və 962 xalvar taxıl; Cəmi gümüş pulla 96.311 rubl 76 qəpik və 2.210 xalvar 57 qəpik vergi alınmışdı [17, s.1138].

General Merlini Naxçıvan əyalətinə idarəçi təyin edildikdən sonra vergi və rüsumlar dəqiqləşdirilməyə başlandı. Naxçıvanı iltizama verəcəyini düşünən yerli xanlar və bəylər rəqəmləri bilərəkdən azaltdılar. Onlar bəzi kəndləri siyahıya almır, bəzi vergi növlərini siyahıya daxil etmir və torpağa olan sahibkarlıq hüququnu saxtalaşırdılar.

Merlinin tərtib etdiyi Kameral təsvirə görə Naxçıvan əyalətindən 55.503 rubl 9,5 qəpik; Dərələyəzdən 8 min rubl və 1.878 xalvar 17,5 batman taxıl; Ordubad dairəsindən 40.281 rubl 70 qəpik və 440 xalvar taxıl; Cəmi 103.704 rubl 79,5 qəpik pul və 2.318 xalvar 29 batman taxıl alınmışdı [17, s. 1139].

General Merlinin toplatdığı vergi və rüsumlar Paskeviçi qane etmədi və bu işi Erməni vilayəti üzrə inzibati idarənin müşaviri Petrikova həvalə etdi. Onun dövründə isə rəqəmlər daha aşağı olmuşdu. Cəmi gümüş pulla 99.940 rubl 40 qəpik və 2.187 xalvar 59 batman taxıl toplanılmışdı [17, s.1139-1140].

Paskeviç bununla razılaşmadığından İ.Şopeni Erməni vilayətinə dəvət edib bu işi ona tapşırırdı. Mənbələrdən aydın olur ki, XIX əsrdə Naxçıvan əyalətində, Ordubad dairəsində və Rusiya işğalına məruz qalan digər yerlərdə vergi sistemi çox mürəkkəb olmuşdur. Vergilər pulla və natura ilə yığılırdı. Naxçıvan əyalətində, eləcə də Ordubad dairəsində pul ilə ödənilən vergilər bilavasitə və bilvasitə vergilər olmaqla 2 qrupa ayrılırdı. Adambaşına, evbaşına, icma şəklində ödənilən, heyvandarlıq, arıçılıq, dəyirman, bez toxuyanlardan, erməni kilsəsindən, daşınmaz əmlakın kirayəsindən və ticarətçilərin dövriyyə kapitalından bilavasitə vergi alınırırdı [17, s.1142]. İltizama verilən sahələr bilvasitə vergilər idi.

Naxçıvan əyalətində evlərdən, adamlardan, mal qaradan, əkinlərdən vergi alınırırdı. Pulla alınan vergilər ildə 3 dəfəyə, əkinlərə görə yığılan natural vergilər isə biçindən sonra bir dəfəyə alınırırdı.

Adamlardan nəğd pulla alınan vergilərdən biri başpulu idi 15 yaşına çatmış hər bir müsəlmandan gümüş pulla 1,2 rubl vergi alınırırdı. Ermənilərdən alınan vergi isə 2 gümüş rubl idi. Müsəlman və ya erməni olmasından asılı olmayaraq hər ailədən 2 rubl evpulu alınırırdı [13, s.103].

Heyvandarlıqla məşğul olan adamlardan mal-qara üçün malpulu və qoyunpulu alınırırdı. Camış və ata görə ildə 1 rubl, inəyə və ulağa görə 50 qəpik, yük ulağına görə 1 rubl 20 qəpik, yük atına görə 2 rubl, qoyuna görə 20 qəpik vergi alınırırdı [13, s.104-105].

Bəhrəkarlıq təsərrüfat üsulu ilə məşğul olan hər bir sakin əldə edilən taxılın 30 hissəsindən 7 hissəsini vergi kimi ödəyirdi. Bunun 4 hissəsi xəzinəyə, 3 hissəsi isə mülkədara çatırırdı [17, s.988].

Naxçıvan əyalətində pul ilə vergilər aşağıdakı sahələrlə məşğul olanlardan alınırırdı: toxucu pulu, mancanaq vergisi, bağpulu, toyxərçi, bayramlıq, dəyirmanpulu, hamamlardan, karvansaralardan və dükanlardan vergi alınırırdı. Tacir və sənətkarlar xəzinəyə ildə 400 tümən vergi verirdilər. Pambıq, çəltik, darı və digər kənd təsərrüfatı məhsulu satan şəxs xəzinəyə nəğd pul verirdi [13, s.107-110].

Natural şəkildə vergi kimi alınan taxılın üçdə iki hissəsi buğda, üçdə bir hissəsi isə arpa ilə ödənilirdi. Meyvə və üzümün bir xalvarı üçün 6 rubl vergi alınırırdı. Xəzinə torpaqlarında əkilən yoncadan da taxılda olduğu kimi vergi alınırırdı. Mülkədar torpaqlarında əkilmiş yoncanın hər xalvarına görə 6 rubl vergi alınırırdı.

Naxçıvan əyalətində və şəhərində kəngərliyədən başqa bütün şəhər və kənd əhalisi vergi ödəyirdi. Sülh vaxtı bütün kəngərliyə evpulu, başpulu və malpulu yerinə gümüş pulla 1.260 tümən, 3 rubl 60 qəpik vergi ödəyirdilər [13, s. 108].

İllik vergilərin strukturunda iltizama verilən sahələr xüsusi yer tuturdu. Xəzinəyə gəlir verən müəyyən sahələr müəyyən miqdarda pulun müqabilində ayrı-ayrı adamlara satılırdı.

İltizama verilən sahələr aşağıdakılar idi: 1.Rahdarlıq və ya gömrük. 2.Boyaqxana. 3.Qəssablıq. 4.Dabbaqxana. 5. Mizan. 6.Meyvə satanlar. 7. Əllaf. 8.Sabun iltizamı. 9.Tütün iltizamı. 10.Duz iltizamı.

Bu sahələrin hər biri iltizama verilir, iltizamçı isə bundan qazanmağa çalışırdı. Rahdarlıq 1.300 tümənə, boyaqçılıq 370 tümənə, qəssablıq 250 tümənə, dabbaqlıq 65 tümənə, mizançılıq 100 tümənə, meyvə satmaq 80 tümənə, əllafıq 50 tümənə, sabun iltizamı 60 tümənə, tütün iltizamı 15 tümənə, duz iltizamı 1.000 tümənə verilmişdi. Ümumiyyətlə iltizama verilən 10 sahədən 2.990 rubl əldə edilirdi. İltizamçılar isə daha böyük gəlir əldə edirdilər.

Naçıvan əyalətinin və Ordubad dairəsinin mükəlləfiyyətləri vergi kimi verilən taxılın Naxçıvan şəhərinə və ya Abbasabad qalasına daşınması, xəzinəyə məxsus olan binaları təmir etmək üçün fəhlə vermək, vergi taplamağa gələn xan nökrələri və onları müşayiət edən şəxslərin yeməyini vermək, yığılan vergilərin onda biri miqdarında onlara qulluqunu vermək və Ordubad sakinləri ilə birlikdə 800 sərbəz verməkdən ibarət idi [10, s.102].

XIX əsr rus müəlliflərinin Naxçıvanla bağlı əsərlərində və 1831-ci il Kameral təsvirlərdə Naxçıvanda duz yataqları, onun çıxarılması üsulları, miqdarı, qiyməti və satışı haqqında da məlumatlar verilmişdir. Aydın olur ki, duz mədəninə çalışan hər bir işçi gün ərzində 40 pud duz çıxarır. Çıxarılmış daş duz hissələrinin hər pudu 1,5 qəpik, kiçik hissələri isə 0,5 qəpik qiymətində idi [15, s.138].

K.Nikitinin verdiyi məlumatdan aydın olur ki Naxçıvanda hər il 200 min pud duz çıxarılmışdı. Çıxarılan duz başqa ərazilərə heyvanlar qoşulmuş qoşqu vasitəsi ilə daşınırdı. Naxçıvandan Cənubi Qafqazın şəhər və kəndlərinə duz qatırlarla daha çox daşınırdı. V.Qriqoryev Naxçıvan duzunun keyfiyyətindən bəhs edərək yazmışdı: “Bu duz keyfiyyətinə görə bütün Zaqafqaziyada məşhurdur. Qarabağdan, Yelizavetpol dairəsindən, Şərurdan və Naxçıvanın bütün kəndlərindən bura karvanlar gəlir. Aprel ayından oktyabr ayınadək duz istehsalının əhatə dairəsi daha da genişlənir” [13, s.17].

Duz mədəni xərcini ödəyəndən sonra ildə gümüş pulla 4 min manat gəlir gətirirdi. Yuxarıda qeyd olunan məlumatla yanaşı, bəzi məlumatlara görə Naxçıvan duz mədənlərindən 1860-cı ildə 203.800 pud duz çıxarılmışdı. Lakin sonrakı illərdə duz istehsalı azalmış, 1863-cü ildə 168.648 puda, 1866-cı ildə isə 161.465 puda enmişdi [12, s.81].

Naxçıvan duz mədənlərinin Azərbaycan sahibkarlarının əlindən alınaraq qeyri-azərbaycanlılara verilməsinin nəticəsi idi ki, müəyyən narazılıqlar və qarşıdurmalar yaranırdı. Duz istehsalı bu səbəbdən aşağı düşürdü.

Kənd təsərrüfatının inkişafı. Naxçıvan əyaləti və Ordubad dairəsi tarixən əkinçilik və heyvandarlığın inkişafı ilə diqqəti cəlb etmişdir. Əkinçilikdə taxıl, pambıq, üzüm, tütün və digər kənd təsərrüfatı məhsulları becərilirdi. Naxçıvan əyalətində buğda, arpa, çəltik və darı kimi taxıl bitkiləri əkilirdi kimi, pambıq, kətan, tütün və s. kimi texniki bitkilər də becərilirdi. Bir desyatın (1,09ha-ya bərabərdir – İ.H.) əraziyə torpağın vəziyyətindən asılı olaraq 10-15 pud buğda, 8-12 pud arpa, 2-3 pud kətan, 5-7,5 pud pambıq çiyni əkilirdi. Buranın əkin torpaqları dağlıq və aşağı yerlərdən ibarət idi. Aşağı yerlərdə 1 desyatından 70 pud buğda və 80 pud arpa, dağlıq ərazidə isə 70 pud buğda və 45 pud arpa biçilirdi [10, s.105].

Naxçıvan əyalətinin ərazisi ovalıq olduğuna görə daha çox taxıl, pambıq, çəltik, üzüm və bostan bitkiləri yetişdirilirdi. Naxçıvan şəhəri və ətrafı şumlanan torpaq sahəsinin 600 xalvar (onda birin yarısı – İ.H.) olduğu, onun yarısında isə pambıq, çəltik, bostan bitkiləri əkilirdi. Şəhərdə 21 meyvə və üzüm bağı yerləşir ki, onların 11-i daha böyük ərazini əhatə edir. Bağların ərazisi 30 xalvardır [13, s.70].

Əyalətin şəhər ətrafında və 13 kəndində çəltik əkilirdi. Çəltik Naxçıvan şəhərində, Şıxmahmud-da, Uzunobada, Xəlillidə, Didivarda, Nəzərəbadda, Xalxalda, Qarababada, Şahbuzda, Cəhridə, Təzəkənddə, Nehrəmdə, Əlincə mahalının Əbrəqunus, Culfa, Camaldın, Saltax, Xanağa kəndlərində əkilirdi [13, s.88]. 1828-ci ildə Naxçıvan əyalətində 10 min pud çəltik yığılmışdı [13, s.191]. İşğal ərəfəsində burada 10 min xalvar (1 xalvar = 20 pud = 327,6 kq – İ.H.) buğda toplanmışdı.

Tekniki bitkilərdən pambıq və tütün də becərilirdi. 1828-ci ildə Naxçıvan əyalətində 6 min pud pambıq yığılmışdı [13, s.89]. Mənbələrdə burada tütünçülüyn istehsalının artmasından bəhs edilir. Tütünün hər pudu 10-30 manat arasındadır.

Əyalətdə 30 xalvar ərazidə üzüm bağları var idi. Bir xalvar üzüm sahəsindən 400 batmana yaxın üzüm yığılırdı. Burada özünün rənginə, böyüklüyünə, forma və keyfiyyətinə görə 60 növdə üzüm

vardır. Kişmiş üzüm daha məşhur idi. 1840-cı ildə Naxçıvan şəhərində 50 desyatin, 1850-ci ildə 84 desyatin, 1866-cı ildə isə artıq 400 desyatin ərazidə üzüm bağlarının salındığı məlum olur.

Bostançılıq da əkinçilikdə mühüm yerlərdən birini tuturdu. Naxçıvan əyalətinin 50 xalvarında bostan əkilmişdi. Əkilən bostan məhsullarından qarpız, yemiş, qovun və b. üstün yer tuturdu.

Naxçıvan əyalətində maldarlıq da mühüm yer tuturdu. Buynuzlu heyvanların sayı nəqliyyat heyvanlarından təxminən 10 dəfə artıq idi. Naxçıvanda 87 qatır var idi ki, bunlardan daha çox duz daşınmasında istifadə olunurdu. Qoyunçuluq da əlverişli və xeyirli təsərrüfat sahəsi idi. XIX əsrin 60-cı illərində burada 400 min heyvanın olduğu haqqında məlumatlar var. Əlincə mahalında 8.902 baş mal-qara olmuşdu [2, v.214].

Ordubad dairəsinin əhalisi də əkinçilik və heyvandarlıqla məşğul olurdular. Ordubad dairəsində əkilən torpaqların böyük əksəriyyəti Biləv və Dəstə mahallarında yerləşirdi. Bu mahallarda əkilən torpaqların ümumi sahəsi 966 xalvar idi. Yuxarı Əylis kəndində əkinçilik üçün əlverişli şərait var idi. Kənddə 32 meyvə bağı becərilirdi. Ordubad dairəsində taxıl, arpa, pambıq, çəltikli yanaşı, meyvə və üzüm bağları, tərəvəz və bostan məhsulları əldə edilirdi. 250 xalvar ərazidə pambıq əkilirdi. Təkcə Yuxarı Əylis kəndində 90 üzüm bağı vardı [4, v.2-3].

Dairənin Xanağa kəndində 5 bağ var idi [5, v.35]. Dəstə mahalının Dırnıs kəndində 17 meyvə bağı var idi [5, v.81]. Bütövlükdə Dəstə mahalında 195 meyvə bağı becərilirdi

İpəkçilik kənd təsərrüfatının çox gəlirli sahələrindən biri idi. Ordubad dairəsində 100 min tut ağacı var idi. XIX əsrin 20-ci illərində Ordubad şəhərində 200 pud ipək istehsal edilmişdi [13, s.195]. Bu dövrdə Dəstə mahalında 21 batmanadək xam ipək hazırlanmışdı [5, s.118].

Heyvandarlıq da Ordubadın kənd əhalisinin əsas məşğuliyyətinə çevrilmişdi. 1828-ci ildə Ordubad şəhərində azərbaycanlıların 58 camışı, 82 öküzü, 144 inəyi, 115 danası, 182 qoyunu, 38 keçisi, 102 atı, 123 ulağı, 41 qatırı olmuşdur. Bütün Naxçıvan əyalətində isə 100 min kəl və camış, 1,5 min at, 200 qatır, 800 ulaq, 15 min qoyun, keçi olduğu göstərilir [13, s.93].

Arıçılıq da mühüm təsərrüfat sahəsi idi. Yuxarı Əylis kəndində 23 arı pətəyi var idi. Ordubad dairəsində ümumən 2500 arı pətəyi var idi. Şopen yazır ki, Ordubadda cəmi 470 arı pətəyinə rast gəlik, bal çox keyfiyyətlidir, ağılığı və ətri məşhurdur. Buna Ordubadın gözəl bağları şərait yaradır [17, s.483].

Kənd təsərrüfatının inkişafı su vasitəsindən də xeyli dərəcədə asılıdır. Bu dövrdə bölgədə su mənbələri, kəhrizlər, çaylar əkinçilik üçün lazımi şərait yaradırdı. Naxçıvan mahalının kəndlərinin ümumi torpaqları Qarababa, Cəhriçay, Küküçay, Nursuçay və b. arx-kanallar suyu ilə suvarılırdı. Arpaçay, Əlincəçay, Naxçıvançay, Gilançay su mənbələrindən və onlardan çəkilən arx və kanallardan suvarmada geniş istifadə olunmuşdur. Hətta ayrı-ayrı adamlar, imkanlı şəxslər də suvarma sistemləri qurmuş, süni göllər yaratmışlar. Tatar mühəndisi, Naxçıvanın qəza rəisi olan Şan Girey (Şahingirey) Şan Girey arxı çəkirmiş, “Naçalnik gölü” tikdirmiş, II Kalbalı xanın himayəsi ilə Şahbuz rayonunun Kükü kəndindən şimalda Keçəl dağın ətəyində “Qanlı göl” su anbarı bəndini tikdirmişdir [12, s.84-85]. Naxçıvan xanları Əlincəçayın suyunun Ərəzin, Güznüt, Çəsməbasar, Nəhrəm və b. kəndlərin təsərrüfatların istifadəsinə vermək üçün “Xorgədik” yüksəkliyinin altından tunel qazdırmış və suyu həmin əraziyə keçirmişlər.

Naxçıvan əyalətinin əkinləri bir neçə çayın suyu ilə suvarılırdı. Onlardan biri də Naxçıvan çayı idi. Vayxır kəndindən aşağıdakı kəndlər Naxçıvan çayın suyundan müəyyən qaydalarla istifadə edirdilər. Burada Naxçıvan çayı hər tərəfindən iki arx çəkilmişdi ki, əhali bu arxlar vasitəsi ilə axıdılan sudan müəyyən edilmiş qaydaya uyğun istifadə edirdi.

Cəhri çayının suyundan Cəhri, Şeytanabad, Payız və Nəzərəbad kəndlərinin sakinləri istifadə edirdilər. Müəyyən edilmiş qaydalara əməl edilməsi üçün 1 mirab və çoxlu sayda çuvarlar var idi.

Naxçıvan əyalətində həm içmək, həm də suvarmaq üçün istifadə edilən su mənbələrindən biri də bulaqlar idi. 1831-ci ilin məlumatına görə, Keçili kəndinin torpaqları 10 bulağın, Şahbuzun torpaqları 2 bulağın suyu ilə suvarılırdı [16, s.132-133]. Əhali əsasən bulaq və quyu sularından istifadə edirdi.

Su çatışmazlığı Naxçıvan əyaləti və Ordubad dairəsində hiss olunurdu. K.Nikitin yazır ki, Naxçıvan diyarında kənd təsərrüfatının inkişafına su çatışmazlığının böyük təsiri olmuşdur [15, s.129].

Naxçıvan şəhərinin əhalisi içmək üçün 2 bulağın və 1 kəhrizin suyundan istifadə edirdi. Ordubad şəhərində 70-ə yaxın bulaq var ki, onlardan bağlara və demək olar ki, evlərin hamısına su çəkilib.

Bəhs olunan dövrdə Naxçıvan şəhərinin mərkəzindən Bazar çayı keçirmiş və həmin çaydan çəkilən arx vasitəsilə şəhərin bütün yaşıllıqları, bağları, bostanları suvarılırmış. Naxçıvan şəhərindəki Bəydaş arxının suyundan da istifadə olunurdu. Suvarmada daha çox növbəli üsuldən istifadə edilirdi. Bir məlumatda deyilirdi ki, Naxçıvan şəhərində su üç sutka əsilzadələrə, dörd sutka müsəlmanlara, üç sutka ermənilərə verilirdi.

Beləliklə, aydın görünür ki, XIX əsrin 30-cu illərində və sonrakı illərdə də Naxçıvanda əkinçilik və maldarlıq üçün lazımı torpaq və su ehtiyatları olsa da, bu heç də insanların tələbatını tam ödəmirdi. Üstəlik bir sıra hallarda hakim siniflər öz imkan və səlahiyyətlərindən üstün istifadə edirdilər.

Nəticə. Naxçıvan əyalətinin və Ordubad dairəsinin 1831-ci il Kameral təsvirlərindən aydın olur ki, Naxçıvan şəhəri, Əlincəçay mahalı, Naxçıvan mahalı, Məvazixatun mahalı, Xok mahalı, Dərələyəz mahalı, Ordubad şəhəri, Ordubad mahalı, Əylis mahalı, Dəstə mahalı, Biləv mahalı və Çənnab mahalının iqtisadi inkişafı, alınan vergi və yerinə yetirilən mükəlləfiyyətlər Rusiya işğalından sonra davam etmiş, əhali müəyyən çətinliklərlə də qarşılaşmışdır. Əvvəlki təsərrüfat sahələri olan əkinçilik və maldarlıq, ticarət və sənətkarlıq, bağçılıq və ipəkçilik əsas yer tutmuşdur. Əkinçilikdə rəiyyətə müəyyən miqdarda torpaq sahəsi verilir və bunun müqabilində onlardan vergi alınır. Bir sıra hallarda vergilər natura formasında, çox hallarda isə məhsulun dəyəri pulla alınır. İşğaldan əvvəl və sonra alınan vergilərin müqayisəsi aparılmışdır. Məlum olmuşdur ki, toplam vergilər əvvəlki illərlə müqayisədə aşağı düşmüşdür. Kəndlilər müxtəlif xarakterli mükəlləfiyyətləri də yerinə yetirməli olur, təsərrüfatın müxtəlif sahələrində çalışır, iqtisadiyyatı inkişaf etdirirdilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Mərkəzi Dövlət Tarix Arxivi (AMDTA), f.24, siy.1, sax. Vah. 353 (Naxçıvan şəhərinin kameral təsviri)
2. AMDTA, f.24, siy. 1, sax. vah. 354 (Əlincəçay mahalının kameral təsviri)
3. AMDTA, f.24, siy. 1, sax. vah. 355 (Naxçıvan mahalının kameral təsviri)
4. AMDTA, f. 24, siy. 1, sax. vah. 358 (Əylis mahalının kameral təsviri)
5. AMDTA, f. 24, siy. 1, sax. vah. 359 (Dəstə mahalının kameral təsviri)
6. AMDTA, f. 24, siy. 1, sax. vah. 360 (Biləv mahalının kameral təsviri)
7. AMDTA, f. 24, siy. 1, sax. vah. 361 (Çənnab mahalının kameral təsviri)
8. AMDTA, f. 24, siy. 1, sax. vah. 372 (Ordubad mahalının kameral təsviri)
9. AMDTA, f. 24, siy. 2, sax. vah. 6 (Ordubad şəhərinin kameral təsviri)
10. Əhmədli N. Naxçıvan əyalətinin və Ordubad dairəsinin kameral təsviri. 1831. Bakı: Elm və təhsil, 2021, 712 s.
11. Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri (Araşdırma qeyd və şərhlərin müəllifi H.Məmmədov (Qaramanlı)). Bakı, 2001, 376 s.
12. Rəhimov Y. Naxçıvan XIX əsr rus mənbələrində. Bakı: Elm və təhsil, 2014, 180 s.
13. Григорьев В. Статистическое описание Нахичеванской провинции. СПб, 1833, 263 с.
14. Мильман А. Политический строй Азербайджана в XIX – начале XX веков. Баку: Азернешр, 1966, 318 с.
15. Никитин К.Н. Город Нахичевань и Нахичеванский уезд // Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа. Вып. 2, Тифлис, 1882, с.109-142.
16. Смирнов К.Н. Материалы по истории и этнографии Нахичеванского края. Баку, Озан, 1999, 156 с.
17. Шопен И. Исторический памятник Армянский области в эпоху ее присоединение к Российской империи. СПб, 1862, 1231 с.

ИСМАИЛ ГАДЖИЕВ

Председатель Нахчыванского отделения НАНА, Академик

ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ЖИЗНЬ НАХЧЫВАНСКОЙ ПРОВИНЦИИ И ОРДУБАДСКОГО ОКРУГА

В статье на основе камерального описания Нахчыванской провинции и Ордубадского округа исследована экономическая ситуация 30-х годов XIX века. Были изучены такие вопросы,

как формы собственности на землю и виды хозяйства, состояние и развитие сельского хозяйства и животноводства, налоговая система, ее разделение на группы и сборы, наделы и повинности, назначение управляющего Нахчыванской провинцией, сделаны окончательные выводы об экономических особенностях провинции и округа.

Ключевые слова: провинция, округ, налоги, повинности, экономика, сельское хозяйство, надел, тиюль.

ISMAYIL HAJIYEV

Chairman of ANAS Nakhchivan Division, Academic

ECONOMIC LIFE OF NAKCHIVAN PROVINCE AND ORDUBAD DISTRICT

In the article, the economic situation in the 30s of the 19th century was studied based on the cameral description of Nakhchivan province and Ordubad district. Issues such as land ownership and economic forms, the current state and development of agriculture and animal husbandry, the tax system, its division into groups and collection, the areas and obligations assigned to the iltizam, the appointment of an administrator to Nakhchivan province, and total conclusions about the economic characteristics of the province and district were made.

Keywords: province, district, taxes, duties, economy, agriculture, iltizam, tiyul.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 19 sentyabr 2024-cü il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 oktyabr 2024-cü il.

UOT 94(479.24)

MUSA RƏHİMOĞLU - QULİYEV

AMEA Naxçıvan Bölməsi Tarix, Arxeologiya və
Etnoqrafiya İnstitutunun aparıcı elmi işçisi, tarix üzrə fəlsəfə doktoru
kuliyevm@yandex.ru

XURŞUD XANIM QACAR-NAXÇIVANSKAYA

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/106/138-142>

Məqalədə naxçıvanlı hərbi Rəhim xan Naxçıvanskinin-Kəngərlinin qızı, opera müğənnisi və şairə Xurşud xanım Qacarın həyat və fəaliyyətindən danışılır. Xurşud xanımın C.Cabbarlı adına Teatr Muzeyi Arxivində saxlanılan şəxsi fondu ilk dəfə tədqiqata cəlb edilmişdir. Məqalənin yazılmasında yeni arxiv sənədlərindən istifadə edilmişdir.

Açar sözlər: Naxçıvan şəhəri, Bakı, Feyzulla Mirzə Qacar, müğənni, şairə, Moskva, Kəngərli tayfası.

Giriş. XX əsrin 80-ci illərində Naxçıvanda, şəhərin mərkəzində - Xan Dikində, Möminə Xatın türbəsinin yanında memarlığı ilə seçilən bir mülk qalırdı. Bu naxçıvanlı hərbi Rəhim xan Naxçıvanskinin 1890-cı ildən sonra tikdirdiyi mülkü idi.

Qeyd edək ki, Rəhim xan atası general-mayor II Kalbalı xandan sonra, babası Ehsan xanın sarayında yaşayırdı. Dediymiz kimi, həm də sarayın qarşısında özünə əlavə bir mülk də tikdirmişdi. Həmin illərdə hər ikisinə Naxçıvanda Rəhim xanın mülkü deyirdilər. 1920-cü ildən sonra Rəhim xanın ikinci mülkünü kazarma, məktəb, sonralar isə hərbi komissarlıq etmişdilər. Bu zaman mülkün pəncərələrinə armaturlar əlavə ediblər. Artırmanı da dəyişiblər. Təsədüfi deyil ki, 1905-ci ildə Naxçıvana gələn italyan tarixçisi, diplomatı və səyyahı Luici Villari (1876-1959) oçerklərdən və yol qeydlərindən ibarət olan “Qafqazda Od və Qılınc” kitabında naxçıvanlı hərbiçilər Rəhimxan və Cəfərqulu xan Naxçıvanski qardaşları ilə görüşməyindən də söhbət açıb. İtaliyanın Xarici İşlər Nazirliyində işləyən Luici Villari sonralar qəzet müxbiri kimi də fəaliyyət göstərmiş. O, İtaliyanın, Amerikanın Yeni Orlean və Boston şəhərində vitse-konsul olmaqla bərabər, həm də Qafqaza və onun siyasi tarixinə aid maraqlı yazıların müəllifidir. İtalyan tarixçisi Luici də digər səyyahlar kimi Rəhim xanla və qardaşı Cəfərqulu xanla görüşlərindən, onların yüksək dünyagörüşlərindən və ziyalılıqlarından söhbət açıb. Hətta onların sarayında olan yüksək Avropa mədəniyyətindən də yazıb. Bir sözlə, Şərq adət-ənənələri ilə yaşayan qardaşların kübarlığı və hərbi sənətləri italyan tarixçisini valeh edib [7, s.213-215].

Azərbaycanın Əməkdar Mədəniyyət İşçisi, lirik soprano müğənnisi Xurşud Qacar (Naxçıvanskaya) 1894-cü ildə Naxçıvan şəhərində Ehsan xanın oğul nəvəsi Rəhim xan Naxçıvanskinin ailəsində, yuxarıda təsvir etdiyimiz sarayda anadan olmuşdur. Xurşud xanımın sənədlərdə 2 doğum tarixi vardır. Atası Rəhim xanın hərbi arxivdə saxlanılan sənədində onun doğum tarixi 1888 kimi qeyd edilib [7, s.347]. Amma özünün teatr muzeyində saxlanılan şəxsi arxivində doğum tarixi 1894-cü il kimi qeyd edilib. Onun həyatından və fəaliyyətindən söhbət açmazdan əvvəlcə qeyd edək ki, Xurşud xanım haqqında az yazılıb. Çünki musiqi ensiklopediyalarında və digər kitablarda olduqca az məlumat vardır. Həyatın və təyinin dolanbac yollarında müsibətlər yaşamış Xurşud xanımla uzun müddət idi ki, axtarışlar aparırıdık. Axtarışlarımızda köməyimizə çatan “Qobustan” toplusundakı həcmcə kiçik, mənacə böyük olan bir məqalə oldu. Əflatun Nemətzadənin “İllərdə izlər: Xurşud xanım Qacar” adlı yazısı imkan yaratdı ki, opera müğənnisinin şəxsi arxivinin axtarışına başlayaq.

Yazının müəllifi opera müğənnisi Xurşud xanımın yığcam tərcümeyi-halını verməklə sonda yazır ki, C.Cabbarlı adına Azərbaycan Dövlət Teatr Muzeyində Xurşud xanımın kiçik, lakin zəngin və maraqlı arxivi var [2, s.83].

Bu sənədlərin içərisində Xurşud xanımın sağlığında yazıldığı tərcümeyi-halı da vardır. Amma birinci səhifə yoxdur. Məlumatlar 1918-ci ildən başlayaraq yazılıb.

Xurşud xanımın arxivi teatr muzeyinə vəfatından sonra verilib. Kim tərəfindən verildiyi naməlumdur. Burada əsasən onun məktubları və ona yazılan bəzi məktublar, teleqramlar, müğənninin top-

ladığı xalq mahnıları, şeirləri, ona ithaf edilən şeirlər və digər sənədləri saxlanılır [1, inv.№6453, 6474, 6479].

Xurşud xanım ata tərəfdən Naxçıvanın Kəngərli xanlarının, ana tərəfdən isə İrəvanın Makulu-Bayat (Makinski) xanlarından. Onun atası Rəhim xan dövrünün məşhur süvarilərindən olub. Hətta 54 yaşında Birinci Dünya müharibəsində də döyüşüb, hərbi təltiflər alıb. 1920-ci ilədək Naxçıvanda yaşayıb. 1920-ci ildən sonra bolşeviklər ona Naxçıvanda yaşamağa icazə verməyiblər. Qarabağa sürgün ediblər. 1922-ci ildə İrana mühacirət edə bilib.

Anası Münəvvər xanım Hacı Şükür Makinskinin qızıdır. Münəvvər xanımın anası isə Ehsan xanın qızı Lalabəyimdir. Münəvvər xanım Xurşud xanım çox kiçikdən vəfat edib. Ona görə də Rəhim xan qızı Xurşud xanımı Bakıda yerləşən Müqəddəs Nina adına internatda oxumağa aparıb. Müqəddəs Nina adlı məktəbi bitirən Xurşud xanım 1915-ci ildə Moskva Konservatoriyasına qəbul edilib. O, xaricdə təhsil alan ilk azərbaycanlı qadınlardan biri olub. Xurşud xanım vokal təhsilini Moskva Konservatoriyasında, professor Umberto Avqustoviç Mazettidən alıb. Mazetti 1867-ci il fevralın 18-də İtaliyanın Boloniya şəhəri ətrafında anadan olub. Onun sənət karyerası V. Martucci ilə forte-piano və bəstəkarlıq təhsili aldığı Boloniya Musiqili Liseyində başlamışdır. Öz vətəninə məşhur olan bəstəkarı 1899-cu ildə Moskva konservatoriyasının direktoru V.İ.Safonov Moskvaya, konservatoriyada dərs verməyə dəvət edib. Bəstəkar ömrünün sonuna kimi burada işləmişdir.

O, dərs dediyi tələbələrə qəlbən o qədər bağlanmışdı ki, Birinci dünya müharibəsi başlayan da belə, İtaliyaya qayıtmadı. Mazetti təlimdə çox sərt, tələbkər və nizam-intizamlı olsa da tələbələri onu ürəkdən sevirdilər. Onun sevimli tələbələrindən biri də naxçıvanlı Xurşud xanım Naxçıvanskaya idi. Dərs dediyi tələbələrə də vokala ciddi münasibət bəsləməyi öyrədirdi.

Mazettinin sinfində təhsil alan Xurşud xanıma xalq artistləri Nejdanovanın, Sobinovun, professor Speranskinin, dirijorlar Qolovanovun və Şteynberqin çox köməyi dəyib [4].

Xurşud xanımın özünün yazdığından məlum olur ki, artıq o, 1918-ci ildə Moskvada işləməyə başlayıb. 1919-cu ildən isə Radio İttifaqında işləyib. 1924-cü ilə kimi konsert briqadalarının tərkibində Moskva və Moskva ətrafında konsertlər verib. Lirik seprano səsli müğənni Moskva estrada ansamblında solist olub [1, inv.№6460].

Müğənni haqqında yazanlardan biri – İskəndərova Gülarə xanımın nəvələri onun vəfatından sonra (2010, 1 noyabr) nəvələrinin xatirələrini çap ediblər. Gülarə xanım 22 yanvar 1911-ci ildə doğulub. Mühəndislik təhsili alsa da poliqlot və opera müğənnisi kimi tanınıb. Gülarə xanım Xurşud xanımın həyatından da bəzi açılmamış səhifələrə aydınlıq gətirib. Onun xatirələrindən məlum olur ki, Xurşud xanım onun anası Qəmər Əmiraslanova ilə birlikdə Müqəddəs Nina məktəbində oxumuşdur. Qəmər Əmiraslanova Azərbaycanın ilk qadın həkimlərindən biri olmuşdur. O, ana tərəfdən Cavanşirlər nəslindəndir. Xurşud xanım haqqında yazanlar onun Sankt-Peterburqda əmisi tam süvari generalı Hüseyn xan Naxçıvanskinin yanında yaşamasından yazmırlar. Xurşud xanım özü də tərcümeyi-halında 1919-1924-cü illərdən heç nə yazmır. Amma Gülarə xanım bu haqda, həm də sosialist inqilabı illərində onun Moskvada çox çətinlik çəkməsindən də danışır. Gülarə xanım yazır ki, Xurşud xanım Peterburqda yaşayırdı və Bakıda bizim qonşumuz olmuşdu. Moskvanın təlatümü günlərində o, Starokonyuşnaya küçəsində hansısa bir qadın qohumunun evində qalırdı. Bir məqsədi vardı ki, oğlunu qorusun [4].

Qacarlar sülaləsi haqqında sanballı bir tədqiqat əsəri yazan Eldar Elxanoğlu İsmayılovun yazdığına görə Xurşud xanım 1908-ci il yanvarın 25-də Peterburqda şahzadə Feyzulla Mirzə Qacarla ailə qurmuşdur. Feyzulla Mirzə Bəhmən Mirzə Qacarin nəvəsi polkovnik şahzadə Şəfi xanın (Şuşa, 19.04.1853 – Sankt-Peterburq, 2.01.1909) oğludur. Şəfi xanın atası Bəhmən Mirzənin oğlu Cəlaləddin Mirzədir (1833-1887) [5, s.249-258]. Rusiyanın hərbi tarixini araşdırarkən aydın oldu ki, pəşkəşdə təhsil alan azərbaycanlıların əksəriyyəti Naxçıvan Kəngərliləri və Təbrizdən Şuşaya və Tiflisə köçən Qacarlar olmuşlar. Azərbaycanlı kavalərlər haqqında maraqlı kitablar yazan gənc hərbi tarixçisi Eldar Elxan oğlu İsmayılovun tapıntıları təqdirə layiqdir. O, yazdığı kitabında general-mayor Feyzulla Mirzə Qacarin da hərbi fəaliyyətini arxiv sənədləri əsasında tədqiq etmişdir. Feyzulla Mirzə ilə bağlı xeyli sənədlər Gürcüstan Milli Arxivinin də fondlarında saxlanılır. Çünki onun hərbi təhsil illəri Tiflis kadet korpusundan başlanır. Feyzulla Mirzə Qacarin formulyar siyahısı (hərbi xidmət kitabçası) ilə tanış olanda heyranini və sevincini gizlədə bilmirsən. Sanki bir hərbi epopeyanın ən ma-

raqlı səhifələrini oxuyursan. Onun hərbi fəaliyyəti əsasən Qafqazın süvari diviziyasının tərkibində olan Birinci Dağıstan, iki Osetin, Kabardin, Çərkəz, Çeçen, Tatar, İnquş briqadalarında komandır və-zifəsində olmuşdur. O, Qafqazda, ümumilikdə Çar Rusiyasında hərbi xidmətdə olduğu illərdə Naxçıvanskilər və İrəvanskilər ilə sıx əlaqə saxlamış və cəbhə dostları olmuşlar. Feyzulla Mirzə Qacar o illərdə Moskvada təhsil alan Xurşud xanımla tanış olmuşdu. Bu tanışlığa səbəb Feyzulla Mirzə Qacarın Xurşud xanım Qacarın əmisi Hüseyn xanla dostluğu səbəb olmuşdu. Ona görə də Feyzulla Mirzə Qacarla Xurşud xanımın izdivacı baş tutur.

1918-ci ilin sonunda süvari diviziyasının rəisi general-mayor şahzadə Feyzulla Mirzə Qacar Gəncəyə gəlir. 9 yanvar 1919-cu ildə ADR-in hərbi nazirinin əmri ilə Gəncə şəhərinin qarnizon qoşunlarına rəis təyini edilir. Gəncə üsyanından sonra onun haqqında heç bir yazılı məlumata rast gəlmirik. Bakıda çap edilən kitablarda onun güllələnməsi haqda məlumatlar vardır. Hərb tarixçisi E.İsmayılovun yazdığı kitabdan məlum olur ki, Feyzulla Mirzə ilə Xurşud xanımın Şəfi xan adında oğlanları olub. Şəfi xan 29 iyun 1909-cu ildə Moskvada anadan olmuşdur [6, s.203-220]. Ancaq onun da tale yolu 1920-ci ildən sonra qaranlıq qalır. 11 yaşlı Şəfi xanın başına gələnlərdən hələ ki, heç nə yazı bilmirik.

1924-cü ildə Xurşud xanımın özünün yazdığına görə, Azərbaycan Xalq Komissarlar Soveti onu Bakıya, Azərbaycan Dövlət Türk Opera Teatrına işləməyə dəvət edir. Bu işin həyata keçirilməsində əsaslı köməklik edənlər Üzeyir Hacıbəyov və Müslüm Maqomayev olub. 1924-cü ildən Xurşud xanım Bakıda işləyir. Özünü bu haqda yazır: “Dəvət olunduğum gündən (1924-cü il) ardıcıl olaraq 9 il opera teatrında tamamilə türk operalarında oynamışam. İlk 7 ildə bütün operalarda partiyaları ancaq mən oxumuşam. Özünü də mənə kimsə əvəz etməyib”. Bu çətin illərdə xan qızını təqiblərdən və həbslərdən qoruyan Üzeyir Hacıbəyov olub. İstedadlı və kimsəsiz qalan Xurşud xanımın məhv edilməsinə Üzeyir bəy imkan verməyib. Opera müğənnisi Xurşud xanımın yazdıqlarından: “1932-ci ildə mənə pambıq yığmağa apardılar. Mən birinci dəfə belə bir pambıq yürüşündə iştirak edirdim. Pambıq topladığım rayonların kolxozlarında mənim işimi bəyəndilər və mənə “zərbəçi” elan etdilər” [1].

1924-cü ildə Xurşud xanım Bakı Opera və Balet teatrında fəaliyyətə başlayan Xurşud xanım 10 il ərzində “Şah İsmayıl”da Gülzar, “Şah Abbas”da Xurşud Banu, “Arşın mal alan”da Gülçöhrə və Asya, “O olmasın, bu olsun”da Gülnaz rollarını ustalıqla ifa etmişdir. Onun ən çox sevdiyi rol Bizenin “Karmen” operasındakı Mikaela olmuşdur [1].

Xurşud xanımın şəxsi arxivində saxlanılan sənədləri araşdırarkən görürük ki, zamanında Xurşud xanım böyük əhəmiyyətə malik olan bir işi – muğamların nota alınmasını uğurla yerinə yetirmişdir. Üzeyir Hacıbəyovun göstərişinə əsasən Xurşud xanım muğamların nota alınması işi ilə məşğul olmuşdur. Muğamların nota alınması işində cavan bəstəkarlardan Tofiq Quliyev və Zakir Bağirov onun yaxın köməkçiləri olmuşdur.

“Düğah”, “Rast”, “Segah”, “Zabul” muğamları nota alınmış və fleyta, fortepiano və tarda ifa edilib. Muğamları fleytada Leningrad (indiki Sankt-Peterburq) filormaniasının solisti, əməkdar artist Qüriyeno, pianoda Kozlov, tarda Mansurov ifa etmişlər.

Xurşud xanım özü bu işi yüksək qiymətləndirmiş və türk musiqisinin sonrakı inkişafı və təbliğatı üçün vacib mərhələ bilmişdir. Və bunu danmaq olmaz. Öz tərcümeyi-halında bunları qeyd edən Xurşud xanım Qacar sonra davam edərək yazır: “1927-29-cu illərdə özüm tərəfindən yazılmış türk xalq mahnılarının yenidən işlənməsi üçün bəstəkar Vasilenkaya və Azərbaycan Konservatoiyasının professoru yoldaş Abuya təqdim etmişəm. Artıq bütün vokal ədəbiyyat Bakıda nəşr olunur. Yuxarıda deyilənləri cəmləyərək mənim bir artist və musiqiçi kimi Azərbaycanda gördüyüm işlər haqqında Xalq Komissarları Soveti imkan tapar ki, mənim işimi qeyd etsin. Bu işlər hamısı ötüb gedən illər ərzində mənimlə birgə opera səhnəsində fəaliyyət göstərən iş yoldaşlarımla fəaliyyətidir”[1]. Burada Xurşud xanım tərcümeyi-halını bitirib. Buradakı yazılanlardan görünür ki, Xurşud xanım onun əməyinin qiymətləndirilməməsindən narazı imiş. Onun istedadlı musiqiçi olmasına baxmayaraq, xan əsilli olması əsas maneələrdən biri imiş. Ən əsası isə atası Rəhim xanın və qardaşı İskəndər xanın Tehrandə yaşamaları idi.

Repressiya illərinə hələ 5 il qalır: 1937-ci il uzaqda deyil. Amma bir məsələ onu sürgünlərdən qoruyur. Əvvəlcə onu deyək ki, Xurşud xanımın Moskva konservatoriyasından tanıdığı A.Nejdanova (Mazettinin həyat yoldaşı), Barsova və Vladimirova Xurşud xanımı unutmamışdılar. Onunla daima

əlaqə saxlayırdılar. Hətta Bakıya qastrol səfərlərinə gələndə onun evində qalırdılar. Moskvalı rəfiqələrinin məsləhəti ilə 1933-cü ildə Xurşud xanım rus zadəganlarından olan Xudyakov Nikolay Nikola-yeviçlə ailə qurur. Xudyakov həmin illərdə Bakıda yüksək vəzifə daşıyır, Xalq Nəzarəti Sədri imiş. Xudyakovun belə yüksək vəzifə tutması Xurşud xanımı Stalin və Bağirov repressiyalarından xilas edir. Qraf N.N.Xudyakovla Xurşudxanımın nikahından övladları olmamışdır. Onlar Qarabağda vəbadan həlak olmuş həkim qraf Konstantin Xudyakovun varisləri olan Nadir Əliyev – Xudyakovu, Adilə Əliyeva – Xudyakovanı və Marina Xudyakovanı övladlığa götürmüşlər. Konstantin qraf Nikolay Xudyakovun qardaşıdır.

Konstantin qraf Nikolay Xudyakovun qardaşıdır. Qeyd edək ki, Nadir və Adilənin ata tərəfdən babası Ağa Əliyev Şamaxıdandır, məşhur seydirlərdən olub. Onların anaları isə həkim Xudyakovun qızı olmuşdur. Ola bilsin ki, Marina Xudyakova iki qardaşdan birinin qızıdır. Avropada yaşayan tanınmış pianoçu Adilə xanım yazdığı xatirələrdə Xurşud xanımı çox minnətdarlıqla xatırlayır. O, qeyd edir ki, Xurşud xanım təkcə gözəl yox, həm də qeyri-adi qadın idi. Onun xatirələrindən məlum olur ki, Xurşud xanım şair Mayakovski ilə də dostluq etmiş və məktublaşmışdır [3].

Xurşud xanım Qacarın Azərbaycan Milli Tarix Muzeyində 6 ədəd fotosəkli saxlanılır: 1) M.Maqomayev “Şah İsmayıl” operasında rolları ifa edən Hüseyn Hacıbabayev, Hənəfi Terequlov, Xurşud xanım Qacar, Abbasmirzə Şərifzadə, Həqiqət Rzayeva, habelə orkestrin iştirakçısı Qurban Pirimov və başqaları ilə. 1929-1931-ci illər; 2) Üzeyir Hacıbəyovun “Arşın mal alan” musiqili komediyasından səhnə. Gülçöhrə rolunda Xurşud xanım Qacar; 3) Xurşud xanım Qacar “Məhbubə Paşayeva, Həqiqət Rzayeva və Hüsnağa Hacıbabayev Üzeyir bəyin “Arşın mal alan” musiqili komediyasında; 4) Aktrisa Xurşud xanım Qacar səhnə geyimində; 5) Üzeyir Hacıbəyovun “Arşın mal alan” musiqili komediyasından səhnə. Əsgər rolunda - Hüseynqulu Sarabski, Gölçöhrə rolunda – Xurşud xanım Qacar; 6) Üzeyir bəyin “O olmasın, bu olsun” musiqili komediyasından səhnə. Gülnaz rolunda – Xurşud xanım Qacar və Sərvər rolunda H.Hacıbabayev, 1930-cu il.

Xurşud xanım nəşriyyat müdiri olduğu illərdə, yəni 1935-ci ildə opera teatrının nəzdində tələbələr üçün studiya yaratmış və onların ifasında Anton Rubinsteinin “Demon” və Nikolay Rimski-Korsakovun “Çar gəlini” tamaşalarını hazırlamışdır.

Xurşud xanımın şəxsi arxivində onun müxtəlif illərdə rus dilində yazdığı şeirlər də vardır. Sevgi, kədərli günlər, vətən, yurd sevgisi onun şeirlərində əsas mövzudur. 1920-30-cu illərdə yazdığı şeirlərində itirdiyi ərizələrini incə, gizli bir kədərlə qələmə alıb. M.Qalperin adlı bir müəllifin Xurşud xanıma ithaf etdiyi “Portret” şeirində qara geyimli türk qızı müğənninin özüdür. Bir çox şeirlərində “mən türk qızıyam” deyər oxucuya xitab edir [1, inv.№00487/2].

Onun Azərbaycana, Şah İsmayıl, Naxçıvana və digər insanlara ithaf etdiyi şeirlər də maraq doğurur. Gələcəkdə onun yazdığı şeirlər rus dilindən Azərbaycan dilinə çevrilsə və çap edilsə çox yaxşı olar.

Xurşud xanım rus yazıçısı Tolstoyun və rus şairi Sergey Yesenin yaradıcılığını da sevmişdir, öyrənmişdir. Onlara ithaf etdiyi şeirlər də vardır. Onun arxivində özünün əli ilə yazdığı çoxlu xalq mahnıları dəftəri də vardır. Elə mahnılar var ki, onlar heç vaxt repertuarda olmayıb. Xurşud xanım Qacarın arxivində ona göndərilən teleqramlar da maraqlıdır. Cəfənskilər ailəsindən, Şteynberqlərdən, İosif Mirzəbəyovdan, Fatma xanım Muxtarovadan gələn teleqramlar bir çox hadisələrin açılmasına köməklik edə bilər. O, Azərbaycanın “Əməkdar Mədəniyyət İşçisi” fəxri adını alanda ona göndərilən teleqramların da çoxu şəxsi arxivində saxlanılır [1, 6477-6478].

Nəticə. Xurşud xanım Qacar Mərkəzi Pionerlər evində incəsənət şöbəsinin müdiri, uşaq bədii tərbiyə evinin direktoru, Bakı Xalq Maarif Şöbəsi nəzdində mədəniyyət evinin bədii rəhbəri vəzifələrində də çalışmışdır.

O, 1963-cü yaxud 1964-cü ilin yayında Bakıda vəfat etmişdir. Xurşud xanım Bakıda bütün ömrünü o vaxtkı leytenant Şmidt küçəsindəki 8 nömrəli binada yaşamışdır. Xurşud xanım çox sevdiyi həyat yoldaşı general Feyzulla Mirzə Qacardan sonra çox çətin günlər yaşayıb. Atası, qardaşı mühacirətdə, digər qohumları isə sürgünlərdə və qülbətdə ömürlərini başa vurdular. Çox qohumlarını güllələdilər.

İncəsənətə bağlılığı ona dərdlərini unuttururdu. 1926-cı ildə teatrın truppası ilə Naxçıvana gəldi. Arada vaxt tapıb bibisi Çimnaz xanımın qızı Bilqeyis xanımla getdi. O vaxt onları sürgün etmə-

mişdilər. 1937-ci ilə hələ 10 il qalırdı. Xurşud xanım isə özü haqqında heç nə deyə bilmirdi. Çünki onun özü digər qohumlarının və eləcə də qürbət ölkədəki atası Rəhim xanın və qardaşı İskəndər xanın təhlükəsizliyi üçün girov idi. Yəni ömrünün sonuna kimi susmalı və Naxçıvanskaya olduğunu heç kimə bildirməməliydi. Sadəcə, opera müğənnisi Xurşud Qacar idi.

ƏDƏBİYYAT

1. Xurşud Qacarın şəxsi arxivi. C.Cabbarkı adına Azərbaycan Dövlət Teatr Muzeyi
2. Nemətzadə Ə. İllərdə izlər:Xurşud Qacar. “Qobustan” incəsənət toplusu, 1970, №2, s.83.
3. Адиля и Адилия. Воспоминания. Region Plus. 21октября 2022г.
4. Искендерова Гюляра. Принцесса Каджар. Region plüş .az/ru/ articles/view/3366
5. Исмаилов Э.Э. Персидские принцы из дома Каджаров в Российской Империи. Москва: 2009, 594 с.
6. Исмаилов Э.Э. Георгиевские кавалеры-азербайджанцы. Москва: 2005, 248с.
7. Нагдалиев Ф.Ф.Ханы Нахичеванские в Российской Империи. Москва: 2006, 432с.

МУСА РАГИМОГЛУ-КУЛИЕВ

Нахчыванское отделение НАНА, доктор философских наук

ХУРШУД ХАНУМ НАХЧЫВАНСКАЯ- КАДЖАР

В статье говорится о жизни и деятельности оперной певицы, поэтессы, дочери Нахчыванского военного Рагим хана Нахчыванского. Личный фонд Хуршуд ханум, который хранится в театральном музее имени Дж.Джабарлы, первый раз пущен в научный оборот. Статья написана на основе новых архивных документов.

Ключевые слова: город Нахчыван, Баку, Файзулла Мирза Каджар, певец, поэтесса, Москва, племя Кенгерли.

MUSA RAHIMOGLU-GULIYEV

Nakhchivan Department of ANAS, Doctor of Philosophy in History

KHURSHUD XANUM NAKHCHIVANSKAYA-GAJAR

The research paper speaks about the opera singer and poetess Khurshud khanum Gajar's life and activity, who was the daughter of Rahim khan Nakhchivanski, a military officer from Nakhchivan. Here Khurshud khanum's private fund that is preserved in the archive of Azerbaijan State Theatre Museum named after J.Jabbarli is investigated for the first time. The new archive documents have also been used for the first time while writing the article.

Keywords: Nakhchivan city, Baku, Feyzulla Mirza Gajar, singer, poetess, Moscow, Kangarli tribe.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 20 iyun 2024-cü il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 oktyabr 2024-cü il.

Rəyçi: Akademik İsmayıl Hacıyev.

UOT 94(479.24)

НИГЯР ЭЙВАЗОВА

доктор философии по истории,
ведущий научный сотрудник Института истории и этнографии
им.А.Бакиханова НАНА,
старший преподаватель
Азербайджанского университета архитектуры и строительства
nigareyvz@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0005-7553-5573>

ОСОБЕННОСТИ ВНУТРЕННЕЙ МИГРАЦИИ НАСЕЛЕНИЯ СЕВЕРНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XIX ВЕКА

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/106/143-146>

Изучение миграционных процессов Северного Азербайджана и, прежде всего, внутренней миграции является востребованной темой научных исследований, так как политика переселений приводит к количественным и качественным изменениям состава населения, изменению демографического баланса территорий. Полученные результаты могут представлять практический интерес для исследователей в области демографии, миграции и социологии, а также представителей органов власти, реализующих демографическую, миграционную и социальную политику.

Ключевые слова: демография, внутренняя миграция, миграционные потоки, миграционный обмен, население.

Введение. В Азербайджане испокон веков существовала местная, внутренняя миграция, связанная с некоторыми социально-экономическими, естественно-географическими факторами и особенно с отгонным скотоводством. С развитием товарного хозяйства, с расширением площади и посевов технических культур, и особенно с бурным экономическим развитием Бакинского – промышленного центра-трудовая миграция из Южного и Западного Азербайджана, из Дагестана и Поволжья приобрела значительный масштаб, что стало одним из сильнодействующих факторов в эволюции этнодемографической ситуации в Баку, на Апшеронском полуострове и в некоторых других земледельческих и промышленных регионах Северного Азербайджана.

Как в период древней и средневековой истории, так и в новое время скотоводство являлось не только одной из двух самых важных отраслей сельского хозяйства, но и всей экономической жизни. Подавляющая часть не только сельского населения, но и всего населения Азербайджана (а сельское население очень длительное время составляло не менее 90% всего населения страны) [1, с.504] занимались скотоводством. А среди последних самую многочисленную группу составляли скотоводы-овцеводы. Овцеводство было не только основным занятием и источником существования сельских скотоводов, но и являлось очень важной базой для развития многих отраслей как сельского производства, так и городского ремесленного дела, так как именно овцеводство являлось сырьевой базой для таких важных отраслей ремесла как ковроткачество, красильное дело, кожевенное дело, сапожничество, изготовление одежды и др. Вся деятельность и существование этих отраслей ремесла были непосредственно связаны с овцеводством.

А в такой жаркой и засушливой стране как Азербайджан овцеводство не могло существовать без особых весенних (язлаги), летних (яйлаги) и зимних (гышлаги) пастбищ. Отгонное скотоводство было непосредственно связано с ежегодными циклическими массовыми переселениями значительных масс скотоводов на летние и зимние пастбища. Отсутствие массовых, систематических и информативных статистических источников по рассматриваемому вопросу вплоть до XIX века не позволяло точно определить количество, удельный вес ежегодно миг-

рирующего скотоводческого населения. Царское правительство ради своих фискальных интересов стало проводить систематические переписи населения. Вплоть до 80-х годов XIX века они были известны под названием «Камеральные описания», в 1886 г. на Южном Кавказе были составлены т.н. «Посемейные списки», а в 1897 г. по всей империи была проведена первая всеобщая перепись населения. Многие русскоязычные источники начала XIX века дают очень поверхностные и слишком общие сведения о миграции народонаселения в Северном Азербайджане. Например, С.Броневский [2, с.361], стремившийся в своей работе обозреть весь Северный Азербайджан, точно подмечал, что «нигде в Кавказе не сделано доселе ни точного исчисления дворов, ни переписи душ. Мы старались собрать эти сведения из родных изученных и письменных известий, и, сличив оныя с правдоподобием, представляем здесь приблизительную таблицу о населении Кавказского края».

Далее он приводит данные, согласно которым в конце первой четверти XIX века в Дербентской провинции числилось 2000 семей (9300 чел.), в Губинской – 7964 (93147 чел.), Шемахинской – 2500, Бакинской – 1000, Сальянской – 2000, Шекинской – 2 000, а в Джарском вольном обществе 8000 семейств [3, с.50]. И хотя автор имел о крае более чем поверхностное представление, но и он отмечал активное передвижение населения. Говоря о Губинской провинции Броневский отмечал, что «Шабранский округ населен в правлении ханов Гусейнали и Фетали, вышедшими из Моганской (Муганской – шахсевенами и другими пришельцами из Персидских и соседних владений; они следуют секте Алиевой, и употребляют, как губинцы, язык, называемый Тюркю». Более информативным источником, который позволяет рассмотреть этот вопрос, является т.н. – «Описание российских владений за Кавказом» (ОРВЗК) [4, с.404]. В этом четырехтомнике, наряду со многими вопросами, затрагиваются также миграционные проблемы. Например, во II томе этого издания даётся описание Казахской дистанции и особо отмечается следующее: «Состояние в Казахской дистанции народонаселения часто подвергалось важным переселениям. Склонность жителей к кочевой жизни, частые набеги кочующих народов, нападения персиян и турок, и наконец, притеснения от Агаларов, были причиной того, что население дистанции беспрестанно уменьшалось, или увеличивалось, смотря по обстоятельствам» [4, с.223-224].

Тут же отмечалось, что «по камеральному описанию 1831 года исчислено в находящихся там 60 селениях 4966 дымов с 17632 душами мужского пола. В последнее время главная причина уменьшения в народонаселении происходила от переселения жителей в другие провинции, преимущественно же в Карабахский и Елисаветпольский округ; терпя притеснения от Агаларов, и по многим другим причинам, жители покидали селения и свободно переходили в мусульманские провинции, где избирали для себя места и оставались там на жительство». По поводу Шамшадильской дистанции сообщалось, что здесь насчитывалось 50 селений, 2 561 домов, 10 888 душ м.п., а численность скота достигала более 70 тыс. голов, из них 50 000 овец и баранов» [4, с.256-261]. И в Борчалинской дистанции (145 селений, 4 092 домов, 13 762 душ м.п.), значительная часть населения занималась скотоводством. Общая численность скота достигала здесь до 100 тыс. голов, из них до 60 тыс. голов приходились на долю мелкорогатого скота. А последние без ежегодного отгона просто не могли существовать.

Отгонное скотоводство и связанные с ним ежегодные миграции скотоводческого населения были распространены и в Ширванской провинции. Один из очевидцев особо отмечал, что «некоторые из Закавказских провинций имеют пастбища обширнее Ширванских, но нигде не представляется таких удобных для кочующих, как в Ширване, по чрезвычайно разнообразию климата». «Эти выгоды, – продолжал тот же автор, – приковали Ширванцев к кочевой жизни: число лачуг или дымов простирается до 5 709, – что составляет более четвертой части всего народонаселения провинции» [5, с.392]. Если исходить из того, что в I половине XIX века в каждой Ширванской семье было не менее 6 чел., тогда получается, что ежегодно около 35 тыс. человек перекочёвывали из гышлагов в эйлаги и обратно. Этот же источник отмечал, что «кочующие, называемые по-татарски вообще таракияма, не перетерпевают ни жестокости холода, ни несносных жаров».

В Ленкоранской провинции число кочующих семейств в 30-х годах XIX века доходило до 1300 (прибл. 8-9 тыс. д. об. п.). Отмечалось, что «Сефидашский магал, с причисленным к нему

обществом Перимбелинцев, Делагардинцев, некоторые из Шахсеваннцев, небольшая часть Аларского и Дрыхского магалов ведут жизнь кочевую». Зимние пастбища этих отгонных скотоводов находились в основном «на Муганской степи по рекам: Тамашах, Сирих-чай, Караяру, в урочищах: Геок-тапа, Чиплага, Едди-тапа, Изюн-тапа, Дагалхан и других на Мугани; на этих местах остаются они с ноября до конца марта месяца, летние пастбищные места нераспространенны; все почти кочующие сходятся на обширных горах, называемых Чичегли, которые лежат на границах Персии». Общая численность скота в этих обществах доходила до 42-45 тыс. голов.

Число скотоводов-отгонников было значительно и в Гарабагской провинции, где количество овец доходило до 300 тыс., крупнорогатого скота – до 100 тыс., лошадей – до 20 тыс. голов и т.д. Естественно, что это почти полумиллионное поголовье скота и большая часть населения Гарабагской провинции и особенно равнинного Гарабага ежегодно перекочёвывала на яйлаги и кишлаги, которые находились друг от друга на значительном расстоянии, так как кишлаги находились в основном на равнинах по берегам Куры и Араза, а летние пастбища – в горах Малого Кавказа. Подводя итог по изучению миграционных процессов, имевших место в первой половине XIX в., позволим себе ряд замечаний общего характера.

На Апшеронском полуострове, где в 1747-1806 гг. существовало Бакинское ханство, различные миграционные процессы привели к резким изменениям в численности населения. Авторы «Описания русских владений за Кавказом» (ОРВЗК) в 30-х годах XIX в. отмечали, что «жители помнят разорение, причиненное ещё Надир-шахом: большая часть жителей разбежалась тогда в соседние провинции или были переселены в Персию; город и селения разорены». По сведениям С.Броневского, в 1807 г. «в крепости Баку считалось 500, и в 25 деревнях до 1000 домов; а в 1832 г., при камеральном описании, исчислено: в крепости с форштадом 1358 и в 40 деревнях 3 454, всего 4812 домов, которые заключают 15428 душ м.п.» [6, с.401]. Этот же источник отмечал, что «в столь важной степени увеличилось народонаселение не от одной естественной причины, а более выходцами из Кубы, Ширвана, с Мугани, которых могли привлечь одни выгоды, представляемая Бакинской гаванью для торговли и естественное богатство Апшеронского полуострова».

Но дело было не только в привлекательности и богатствах Апшерона. Одной из основных причин такого резкого увеличения численности населения Апшерона являлось возвращение беженцев, вынужденных покинуть родные насаждённые места, спасаясь от русских штыков и пуль. Среди прибывающего населения были выходцы из других регионов Азербайджана – из Губы, Ширвана, Мугани и т.д. В самом начале XIX века, по данным С.Броневского, в Губинской провинции, в 1 городе и 245 деревнях насчитывалось 7964 домов. А по камеральному описанию 1832 г. в г. Губе (650 домов) [2, с.361] и 292 деревнях было 12 954 домов. В городе Губе и 7-ми магалах в целом проживали 46049 душ м.п.

И среди губинского населения было много шахсеванцев, муганцев и др., которые ещё при ханском правлении были переселены на территорию Губинского ханства [2, с.401].

Заключение. Исследования показывают, что в рассматриваемый период ежегодные внутренние миграции скотоводов-отгонников (элятов) по всей территории Северного Азербайджана от Дербента до Сурмали, от Борчалы до Лянкярана, с каждым годом сокращались в связи с переходом скотоводов-элятов к оседлому образу жизни, оседлое земледелие по всему фронту «наступало» на отгонное скотоводство.

ЛИТЕРАТУРА

1. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildlə. IV cild (XIX əsr). Bakı: Elm, 2007, 504 s.
2. Броневский С.М. Новейшие географические и исторические известия о Кавказе. в 2-х частях. Ч.2. Москва: 1823, Типография С. Селивановского, 471 с.
3. Обзорение российских владений за Кавказом в статистическом, этнографическом, топографическом и финансовом отношениях. Ч. II. Сост. Легкобытов. СПб.: Типография департамента внешней торговли, 1836, 410 с.
4. Обзорение российских владений за Кавказом в статистическом, этнографическом, топогра-

фическом и финансовом отношениях. Ч. III. Сост. Легкобытов. СПб.: Типография департамента внешней торговли, 1836, 392 с.

5. Обозрение российских владений за Кавказом в статистическом, этнографическом, топографическом и финансовом отношениях. Ч. IV. СПб.: Типография департамента внешней торговли, 1836, 401 с.

6. Оруджев Г.А. К истории образования первых русских поселений в Азербайджане // Известия АН Азербайджана, серия: история, философия и право, 1969, №2; с.47-60.

NİGAR EYVAZOVA

Tarix üzrə fəlsəfə doktoru,

AMEA Tarix və Etnologiya institutunun aparıcı elmi işçisi,

Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universitetinin baş müəllimi

XIX ƏSRİN BİRİNCİ YARISINDA ŞİMALİ AZƏRBAYCAN ƏHALİSİNİN DAXİLİ MİQRASIYASININ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Köçürmə siyasəti əhalinin tərkibində kəmiyyət və keyfiyyət dəyişikliklərinə, ərazilərin demografik balansında dəyişikliklərə səbəb olduğundan Şimali Azərbaycanda miqrasiya proseslərinin və ilk növbədə daxili miqrasiyanın tədqiqi elmi tədqiqatların populyar mövzudur. Alınan nəticələr demografiya, miqrasiya və sosiologiya sahəsində tədqiqatçılar, həmçinin demografik, miqrasiya və sosial siyasət həyata keçirən dövlət orqanlarının nümayəndələri üçün praktiki maraq doğura bilər.

Açar sözlər: demografiya, daxili miqrasiya, miqrasiya axınları, miqrasiya mübadiləsi, əhali.

NIGAR EYVAZOVA

Doctor of philosophy in history,

leading researcher of ANAS Institute of History and Ethnology,

head teacher of Azerbaijan University of Architecture and Construction

FEATURES OF INTERNAL MIGRATION OF THE POPULATION OF NORTHERN AZERBAIJAN IN THE FIRST HALF OF THE 19TH CENTURY

The study of migration processes in Northern Azerbaijan and, above all, internal migration is a popular topic of scientific research, since the policy of resettlement leads to quantitative and qualitative changes in the composition of the population, changes in the demographic balance of territories. The results obtained may be of practical interest to researchers in the field of demography, migration and sociology, as well as representatives of government bodies implementing demographic, migration and social policies.

Keywords: demography, internal migration, trends migration, migration flows, migration exchange, population.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 01 oktyabr 2024-cü il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 oktyabr 2024-cü il.

Rəyçilər: t.ü.f.d. Rəna Əsədova, t.e.d. Qabil Əliyev.

UOT 94(479.24)

AYSEL SADIQOVA

AMEA Tarix və Etnologiya İnstitutu
aysel.sadgova@inbox.ru

QARABAĞIN ÇİLƏBÖRD MƏLİKLİYİ

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/106/147-151>

Məqalədə XVIII-XIX əsrlərdə Qarabağ xanlığının tərkib hissəsi olan Xəmsə mülklərindən biri – Çiləbörd mülkiyyətinin yaranışı və fəaliyyəti araşdırılır. Konkret faktlar əsasında bu mülkiyyətin hansı hüduqları əhatə etməsi, mülklərin etnik mənsubiyyəti, digər mülklərdən fərqli olaraq sultan titulu da nəyə görə layiq görülmələri, Çiləbörddə mülkiyyətə qədər Xaçın mahalı tabeliyində nahiyyə olması, bu nahiyyənin toponimikası, Çiləbörddə mülkiyyətin təsis olunmasından sonra Qarabağ xanlığına qarşı separatçılıq meyilləri kimi məsələlər öyrənilir.

Açar sözlər: Qarabağ, Xəmsə mülkləri, Çiləbörd, alban, xristian, Məlik Yesai.

Giriş. Azərbaycan Səfəvi hökmdarları dövründə Qarabağ vilayətinin Dizaq, Vərəndə, Xaçından, Çiləbörddən, Talışdan ibarət olan Xəmsə mahalları və elləri mövcud olmuş və bu mahallar Nadir şah Əfşar imperiyasının qurulmasına qədər Gəncə bəylərbəyinin hökmünə tabe olmuşdur. Lakin Nadir şah Əfşarın hakimiyyəti dövründə mülklərə birbaşa şaha tabe olmaq tapşırılmışdı. Buna görə də Gəncə xanlarının səlahiyyətləri əllərindən alınmış və onlar tədricən zəifləmişdilər. Mülklərin hakimiyyəti irsi idi: atanın ölümündən sonra idarəçilik və “məlik” titulu böyük oğula keçirdi, digər qardaşlar isə “bəy” adlanırdı. Mülklərin idarəçiliyində qanunun əvəzinə hakimin iradəsi və xalq adətləri mühüm rol oynayırdı. Mülklər bir-biri ilə istər siyasi maraqlar baxımdan, istərsə də qohumluq əlaqələrinə görə bağlı idi. Qarabağın Xəmsə mülklərindən biri də Çiləbörd mülkiyyəti idi. Bu mülkiyyətin tarixi də digər mülklərimiz kimi ayrıca tədqiq olunmamış və əsasən Qarabağın xanlıqlar dövrünü tədqiq edən Yaqub Mahmudov, Kərim Şükürov, Tofiq Mustafazadə, Güntəkin Nəcəfli, Zemfira Hacıyeva [5; 9-11] və başqa tarixçilərimizin əsərində bu mülkiyyətin tarixinə də müəyyən məlumatlar verilmişdir. XIX əsr rus tarixçilərinin tərtib etdiyi müxtəlif toplular – Qafqaz Arxeoqrafiya komissiyasının Aktlarında, Rusiyanın Qafqaz arxası mülklərinin statistik, etnoqrafik, topoqrafik və maliyyə icmalı, çar zabıtlərinin sifarişi ilə tərtib edilmiş “Qarabağnamələr” isə problemin mənbə bazasını təşkil edir. Bu mülklərlə bağlı erməni tarixşünaslığında son illərdə yazılmış ən geniş məlumat isə Artek Mahalyanın birbaşa mülklərin tarixinə həsr edilmiş əsəridir. Problemin arxeoloji və toponim tərəflərinin tədqiqi üçün Rəşid Göyüşovun tədqiqat əsəri və Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğətinə də yeri gəldikcə müraciət edilmişdir. Ümumiyyətlə, tədqiqatın gedişində əsas diqqət mülkiyyətin ərazisinin hansı əraziləri əhatə etməsinə, əsas yaradıcılarının kimliyi, onların etnik mənsubiyyəti, onların Qarabağ xanlığı ilə münasibətləri kimi məsələlərin öyrənilməsinə yönəldilmişdir.

Əsas hissə. Mirzə Yusif Qarabaği yazır ki, bu mülkiyyətin sərhədlərini Qırxqızdan Bərdə və Bayat meşəsinin kənarına qədər, Xaçın və Qabartı çayından da Tərtər çayına qədər uzanırdı [7, s.14]. Bu mülkiyyətin ərazisinin əsas hissəsi keçmiş Ağdərə rayonu ərazisinə və qismən də Kəlbəcərin şərq hissəsinə düşürdü [16, s.31]. Çiləbörd mülklərinin qərar tutduqları mahalın ərazisinə Məğavizdən köç ediblər [11, s.77]. Qeyd edək ki, Məğaviz, yaxud Mağavuz Qarabağ əyalətinin bir bölgəsi idi. 1747-ci ildən sonra Qaraçorlu mahalının, 1840-cı ildən sonra Şuşa qəzasının Zəngəzur sahəsinin, 1867-ci ildə Zəngəzur qəzasının, 1930-cu ildən sonra Laçın rayonunun tərkibində olub [6, s.72]. Eyni adlı toponim Xocavənd rayonu ərazisində də mövcuddur. Tədqiqatçılar bu coğrafi adı mənası aydın olmayan adlar sırasına aid edir [2, s.70]. Mirzə Yusif Qarabaği mülkiyyətin əhalisinin cəsur və qəhrəmanlıqda məşhur olduğunu yazır. Buna nümunə olaraq Çiləbörddən həmin mülklərdən biri Məlik Allahqulu bərdə o yazırdı ki, Nadir şah Əfşarın xidmətində olub Abdulla paşa Köprülü oğlu ilə döyüşdə qəhrəmanlıq göstərdiyinə görə Nadir şahın əmri ilə mülk deyil, sultan titulu ilə təltif edilmişdir [7, s.14; 10, 108-109]. Bu mülklərlə də Nadir şahın hakimiyyətinə qədər Gəncə bəylərbəyinin hökmünə tabe olmuşdur. Mahalyan bu mülkiyyətin Məlik İsrailin nəslindən olanlar tərəfindən idarə olun-

duğunu, iqamətgahlarının Köhnə Moxrataxda [Möhrətağda – red.], Mayrakaxak qalasında [Kaxakaxatex də adlanırdı] yerləşdiyini qeyd edir. Çiləbörd məlikliyi ilə bağlı Mahalyanın qeyd etdiyi bu məntəqələrin adları erməni dilində təhrif edilmiş toponimlərdəndir. Qeyd edək ki, Köhnə Möhrətağ adlanan ərazi Kiçik Qarabəy kəndinin ermənicə təhrif edilmiş adıdır. XIX əsrdə Çar Rusiyasının Qacarlar İranından tarixi Azərbaycan torpaqlarına köçürdüyü erməni ailələri Kiçik Qarabəy kəndində məskunlaşdırıldıqdan sonra kəndi Möhrətağ [palçıqdan tikilən barılı məhəllə] adlandırmışdılar [1, s.280]. 1992-ci ildə kəndin keçmiş adı bərpa edildi. Mayrakaxak adlanan qala isə Kəlbəcər rayonu ərazisində Qozlu kəndinin ərazisində yerləşirdi.

Çiləbörddə məlikliyin əsasını qoymuş Məlik-İsrailin adı ilə onun xələfləri Məlik-İsraililər adlandırılırdı. Onun 4 oğlu var idi: Məlik Yesai, Allahqulu, Məlik Adəm, Usub bəy və adı məlum olmayan bir qızı [16, s.101]. Mahalyan Yesai Həsən Cəlalın “Alban ölkəsinin tarixi” kitabınının Mate-nadaranda qorunub saxlanılan əlyazmasına istinadən Çiləbörd məlikliyinin 1687-ci ildə əsasının qoyulduğunu qeyd edir [16, s.101]. Maraqlıdır ki, həmin əsərin rusca və dilimizə tərcümə edilmiş versiyalarında bu barədə məlumat yoxdur. Mahalyan bu əsərə yenidən istinad edərək yazır ki, Məlik İsrailin oğlu olan Məlik Yesai 1687-ci ildə Sisakan nəslindən olub bacısının namusunu müdafiə edərkən Sünikin xanlar xanını öldürüb öz nəslə ilə Ərsakda məskunlaşdı [16, s.102]. Məskunlaşdığı ərazi, yəni Çiləbörd mahalının böyük bir hissəsi meşəlik və keçilməz yerlərdən ibarət idi. Çarmıx adlı məşhur bir qalası var idi. Olduqca möhkəm olan bu qala ilə bağlı Rəşid Göyüşov “Qarabağın keçmişinə səyahət” əsərində geniş məlumat vermişdir. Həmin əsərdən alınan məlumatlara görə Bərdə şəhərinin təxminən 50-60 km-də, Tərtər çayının dərəsində tikilmişdir. Xarabalığı Ağdərə rayonunun Çardaxlı kəndinin yaxınlığındadır. Bu qalanın adı haqqında bir neçə rəvayət vardı. Bu rəvayətlərə istinadən Rəşid Göyüşov yazır: “*Bəziləri bu sözün erməni dilində Sərtqala, bəziləri onun Crabert, yəni su ilə əhatə olunmuş qala, daha başqaları isə onun Carabert, yəni Carçəkilən yer mənası daşıldığını söyləyirlər. Lakin bizi onun adının mənşəyi ilə yanaşı, bu qalanın qədim Qarabağ tarixində, daha doğrusu Ümumazərbaycan tarixində oynadığı rol maraqlandırır*” [4, s.54-56]. Qeyd edək ki, bu qala Torağay çayının Tərtər çayına birləşdiyi ərazidə çayın səthindən təqribən 1500 metr yüksəklikdə yerləşən sıldırım qayalıqdan üzərində tikilmişdir. Üç tərəfi su ilə, bir tərəfi isə sıldırımlı dağ yamacı ilə əhatə olunan bu qalaya gedən iki yoldan biri əsrlər boyu yağış suları və digər təbii hadisələr səbəbindən tamamilə dağılmış, ancaq onun izi dövrümüzədək qalmışdır. Rəşid Göyüşov ikinci yolla bağlı belə yazır: “*Qalaya gedən ikinci yol isə yeraltı olmuşdur. Yeraltı yolun gizli qalmasını təmin etmək məqsədilə, onu Tərtər sularının daşla döydüyü bir sal qayadan başlamışlar. Sakinlər qayanın içərisini ovarağ düz qalanın cübbəxanasına [qalanın lap zirvəsində, yeraltı bir otaqdan ibarətdir] qədər böyük bir tunel qazmışdılar.*” [4, s.54-56]. Bu yol 1963-cü ildə Azərbaycan arxeoloqları tərəfindən araşdırılmış yolun bütün sirrlərini tədqiq etmişdir. Bu barədə Rəşid Göyüşov geniş məlumat vermişdir. Bu məlumatlardan diqqəti çəkən ən mühüm məqam qalanın strateji əhəmiyyəti, təhlükəsizliyin təmin edilməsi üçün hər cür tədbirlərin görülməsidir. Sıldırım qayalar üzərində ikiqat qala divarlar çəkilmiş, qala demək olar ki, hər 10-12 metrədən bir yarım dairəvi bürclər hesabına daha da möhkəmləndirilmişdir. İstər bürclər, istərsə də ara divarların çöl hissəsində müdafiə məqsədli xüsusi mazgallar inşa edilmişdir [4, s.54-56]. Qalanın adı Qarabağnamələrdə Çarmıx deyil, Cermux kimi xatırlanır. İkinci toponim çox güman ki qalanın adının məliklərin qriqoryanlaşması ilə əlaqədar təhrif edilmiş formasıdır.

Çiləbörd məlikliyinin tarixinə nəzər salarkən 1595-ci ildə Osmanlılar tərəfindən Gəncə-Qarabağ əyaləti üçün tərtib edilmiş müfəssəl dəftərdəki məlumatlara da diqqət yetirmək vacibdir. Bu dəftərdə Xaçın sancağı tərkibindəki 7 nahiyədən ikisi Çiləbörddün adını daşıyırdı: Dağlıq Çiləbörd və Çiləbörd. Bu iki Çiləbörddün dəqiq hansı əraziləri əhatə etməsini müəyyən etmək mənbə yetərsizliyinə görə çətindir. “Müfəssəl dəftər”ə görə Çiləbörd nahiyəsində əhali dənli bitkilər yetişdirilməsi, maldarlıq, arıçılıq və üzümçülük təsərrüfatı ilə məşğul idi. Çiləbörd nahiyəsində silahqayıрма ilə də məşğul olurdular. Nahiyədə silah lüləsi, silah çaxmağı düzəldən 3-4 nəfərlik fəhləsi olan emalatxanalar var idi [10, s.81; 17, s.299-300]. Çiləbörddün ən böyük kəndləri Qissabad, Yuxarı və Aşağı Qarabəy kəndləri idi. Bu kəndlərdə müvafiq olaraq 44, 47 və 121 nəfər qeyri-müsəlman kişi yaşayırdı [3, s.363-373]. Bütövlükdə, 1595-ci ilə aid “Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftərində Çiləbörd nahiyəsinin kəndlərinin adlarına diqqət etdikdə bu toponimlərin kimə məxsus olması aydın olur: “*Yeniköy [15 qeyri-müsəlman], Qıssaabad [44 qeyri-müsəlman], Mehmanan [38 qeyri-müsəlman],*

Canyataq [26 qeyri-müsəlman], Naxçıvanik [28 qeyri-müsəlman], Dərəbdul [13 qeyri-müsəlman], Mirikənd [20 qeyri-müsəlman], Gülablı [11 nəfər], İskənə [kənddə yaşayış yoxdur], Yuxarı Qarabəy [48 qeyri-müsəlman], Aşağı Qarabəy [121 qeyri-müsəlman], Carmətaq [13 qeyri-müsəlman], Uxna-kerk [8 qeyri-müsəlman], Yenice [23 qeyri-müsəlman], Dəstəgird [9 qeyri-müsəlman], Xur [18 qeyri-müsəlman], Köybinə [7 qeyri-müsəlman], Medağiz [18 qeyri-müsəlman], Əmirvan [Məkkəyolu Burunduz] [9 qeyri-müsəlman], Qazanlıq [İncədərə] [14 qeyri-müsəlman], Xanrəis [36 qeyri-müsəlman], Ağxana [31 qeyri-müsəlman], Yuxarı Gölyataq [13 qeyri-müsəlman], Aşağı Gölyataq [12 qeyri-müsəlman]" [3, s.363-373]. Mahal üzrə vergi ödəyən əhali sayı 575 nəfər idi. 1823-cü ilə aid Qarabağ əyalətinin təsvirində də yerli toponimika izlənilmişdir. Həmin təsvirə görə Çiləbörd mahalında 201 ailənin qeydə alındığı Qıssaabad [88 ailə], Malyataq [14 ailə], Kiçik Qarabəy [13 ailə], Ulu Qarabəy [11 ailə], Maqavuz [14 ailə], Həsənriz [20 ailə], Yengicə [5 ailə], Naxçıvanik [36 ailə] [18, s.242] kəndlərinin adı təsvirə daxil edilmişdir [5, s.188-189]. XIX əsrdə isə Çiləbörd mahalında 8 kənddə 201 [127-si vergi ödəyən, 74-ü vergidən azad] ailə var idi [12, s.858]. Mahalın əhalisinin əsas məşğuliyyəti əkinçilik, qismən maldarlıq, bağçılıq, sənətkarlıq, o cümlədən silah-qayıрма idi. Mahalda əhalisi yalnız xristianlar ibarət idi. Bu mahaldan xəzinəyə hər il 2205 manat [1822-ci ildə isə bu rəqəm 1269 manata qədər azalmışdır] və 185 əşrəfi vəsait daxil olurdu. Mahalın kəndlərinin əksəriyyətinin idarəsi Məlik Oqanesin, Naxçıvanik adlı kənd isə Əsri bəyin əlində idi [5, s.188-189].

Çiləbörd hakimi Məlik Yesai 1728-ci ildə vəfatından sonra onun varisi qardaşı Allahqulu oldu. Qarabağnamələrdə Məlik Allahqulu barədə məlumatlara yer verilsə də, onun qardaşı Məlik Yesai ümumiyyətlə xatırlanmır. Məsələn, Mirzə Adıgözəl bəy "Qarabağnamə"də Allahqulu barədə yazırdı ki, Pənahəli xanın hakimiyyəti illərində Ağoğlunda qərar tutmuş bu Çiləbörd mülki qəbul edərkən bu görüşdə iştirak edən Naxçıvan xanı Heydərqulu xanın məsləhəti üzərinə onu öldürtmüş və yerinə qardaşı Məlik Hətəmi mülkiyənin başına gətirmişdir. Mənbədə bu qətlə səbəb kimi Allahqulu sultanın cah-cəlal sahibi olması qeyd edilirdi [8, s.38]. Mənbədən də məlum olduğu kimi, Osmanlılara əleyhinə Nadir şah hərbi əməliyyatlar aparan vaxtı igidliyinə görə fərqlənib Sultan rütbəsinə layiq görülmüş Allahqulu Sultan əvvəlcə xanın təbəəliyini qəbul etmişdi [8, s.37]. Amma iki il sonra, yəni 1749-cu ilin sentyabrında Pənah xanın göstərişinə əsasən Qarabağ xanlığına xəyanətdə ittiham edilib öldürüldü [16, s.103]. Allahqulu sultanın ölümündən sonra onun xələfi Məlik Adəm oldu. Məlik Adəm uşaqlıqdan Dağıstanda Xosrov Sultanın yanında əsirlikdə olmuşdur. Onu Nadir şah azad etmişdir [15, s.216]. Məlik Adəmin müasiri olmuş hindli erməni "Yeni dəftərlər" adlı mənbədə Çiləbörddün bu mülkini müdrik, yaxşı yetişdirilmiş və döyüş zamanı cəsur biri kimi təqdim edir [13, s.102]. Qeyd edək ki, Məlik Adəm uzun müddət – təxminən 20 ilə yaxın Qarabağ xanlığına qarşı separatçılıq meyllərini alovlandıran mülklərdən biri olmuş və 1783-cü il, iyun ayının əvvəllərində vəfat etmişdir [16, s.104]. Onun həyat yoldaşı Gəncəsər katolikosu Ovannes Həsən Cəlalın bacısı Qəmər Sultan idi [16, s.109]. Məlik Adəmin xələfi oğlu Məlik Məclum oldu, digər oğlu İsrail isə 1776-cı ildə ölmüşdür. Məlik Məclum da Qarabağ xanlığına qarşı hər cür mərkəzdənqaçma meyllərinin içərisində olmuş və bu istiqamətdə əlindən gələni etmişdir [14].

Çiləbörddə Məlik İsrail övladları yanaşı öz mənşəyinin Xaçının məşhur hakimi Həsən Cəlalın gəldiyini bəyan edən Atabəylər ailəsi də var idi. Maraqlıdır ki, "atabəy" titulu hətta Həsən Cəlal övladları arasında yaygın olan bir ad kimi istifadə edilmişdir. Məsələn, Mahalyan bütün ermənilərin katolikosu adlandırdığı Yefremin 20 dekabr, 1809-cu il tarixli məlumatına istinadən belə yazır: "Yüzbaşı ləqəbli II Böyük Atabəyin zamanınadək, 1678-ci ilə qədər nəsilən nəsilə hakimlik edənlər adı çəkilən knyaz Cəlalın nəslindən idilər" [16, s.110]. Burada söhbət Xaçın knyazı Həsən Cəlal Dövləddən gedir. Müqəddəs Eçmiədzin Ali Şurasının üzvləri katolikos Yefremin şahidliyinə istinadən 1821-ci il oktyabr tarixində Aslan Atabəyin müraciətinə müsbət cavab vermiş və onun Həsən Cəlalın nəslindən olduğunu təsdiq etmişdilər [16, s.110]. Yüzbaşı Atabəylə bağlı çox az məlumatlar var. O ölümündən sonra iki oğul övladı qalmışdır: Vani və Quliya. Vaninin nəslindən olanlar Rusiyaya köçüb getmiş, Quliyanın nəslindən olanlar isə Qarabağda qalmışdır [19, s.9].

Nəticə. Bütövlükdə, Çiləbörd mülkiyindən olan şəxslərin adlarına diqqət etdikdə aydın olur ki, digər Qarabağ mülkləri kimi onlar da alban-qıpçaq mənşəli olsa da, hər ələ düşən imkanda Qarabağ xanlığında separatçılıq meyllərinə xidmət etmiş, Qarabağ xanlığına düşmən olan bütün qüvvələrlə əməkdaşlıqdan faydalanmağa çalışmışdır. Bu da onların tarixi Azərbaycan torpaqlarında, o

cümlədən də Qarabağda heç bir söz haqqı olmayan ermənilərin mənfur əməllərinə alət olmalarına səbəb olmuşdur. Nəticədə Məlik İsrailin nəslindən olan, aldadılmış və zəiflədilmiş Çiləbörd mülkiyyətini idarə edən müləklər də XIX əsrin əvvəllərində yavaş-yavaş tarix səhnəsindən silinmişdilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti: [2 cildə] / Red. R.Əliyeva. Tərt.: R.Əliyeva, Q.Məşədiyev, E.İnanc, T.Baxşiyeva, Ş.Qocayeva, İ.Məmmədov, F.Xalıqov. Bakı: Şərq-Qərb, c. 1, 2007, 304 s.
2. Çingizoglu, Ə., Qubadoğlu, N. Azərbaycan tarixi yurd yerlərinin coğrafiyası / Ə.Çingizoglu, N.Qubadoğlu. Bakı: Mütərcim, 2015, 176 s.
3. Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri / ön söz, tərcümə, qeyd və şərhlərin müəllifi H.Məmmədov [Qaramanlı]. Bakı: Şuşa, 2000, 576 s.
4. Göyüşov, R. Qarabağın keçmişinə səyahət / R.Göyüşov. Bakı: Azərnəşr, 1993, 83 s.
5. Hacıyeva, Z. Qarabağ xanlığı: sosial-iqtisadi münasibətlər və dövlət quruluşu / Z.Hacıyeva. Bakı: Təhsil, 2007, 254 s.
6. İsmayılov, F. Laçın: həqiqətlər, mülahizələr, tarixi dəyərlər / F.İsmayılov. Bakı: Nurlar, 2012, 184s.
7. Qarabağnamələr: [2 kitabda]. Tərt. və çapa haz. A.Fərzəliyev; Elmi red. N.Axundov. Bakı: Yazıçı, k.1, 1991, 450 s.
8. Qarabağnamələr: [2 kitabda]. Tərt. və çapa haz. A.Fərzəliyev; Elmi red. N.Axundov. Bakı: Yazıçı, k.2, 1989, 192 s.
9. Mahmudov, Y.M., Şükürov, K.K. Qarabağ: real tarix, faktlar, sənədlər. Bakı: təhsil, 2005, 380 s.
10. Mustafazadə, T. Qarabağ xanlığı / T.Mustafazadə. Bakı: Sabah, 2009, 333 s.
11. Nəcəfli, G.C. Qarabağın xristian alban müləkləri // Bakı: İpək yolu. Azərbaycan Universiteti, 2021 Xüsusi buraxılış, s. 74-82.
12. Акты, собранные Кавказской археографической комиссией: [12-х томах]. / Арх. Гл. упр. Наместника кавказ. Под. Ред. Ад. Берже. – Тифлис: Тип. гл. упр. Наместника Кавк., т. 6. ч. 1: [Кавказ и Закавказье за время управления генерала от инфантерии Алексея Петровича Ермолова, 1816-1827], 1874, XIII, 941 с.
13. Балрам, М. Новая книга, называемая увещанием, Мадрас, 1772–1773 [на арм. яз.]. Пер. и ком. П. Хачатрян / М.Балрам. Ереван: [м.п.], 1991, 210 с.
14. Выписка из полученного чрез конфидента известия из Еревана // ЦГВИА, фонд 52, опис 1/194, документ 286, ч. 1, л. 275, 1783 г. – *surəti*: АМЕА ТІЕА, фонд. №1795 /3/.
15. Лалаян, Е., Труды: В 5 т. Т. 2, Отв. ред. Д. С. Вардумян; АН АрмССР, Ин-т археологии и этнографии. Ереван: Изд-во АН СССР, 1988, 505 с.
16. Магальян, А.В. Арцахские меликства и меликские дома в XVII–XIX вв./А.В.Магальян. Ереван: БМВ-Принт, 2012, 240 с.
17. Обозрение российских владений за Кавказом, в статистическом, этнографическом, топографическом и финансовом отношениях, произведенное и изданное по Высочайшему соизволению: [в 4-х частях]. Санкт-Петербург: Тип.департамента внешней торговли. Ч.3, 1836, 392, [5] с.
18. Описание Карабахской провинции, составленное в 1823 году по распоряжению главноуправляющего в Грузии действительным статским советником Могилевским и полковником Ермоловым. Тифлис: В типографии управления наместника Кавказского, 1866, 415 с.
19. Потто, В.А. Первые добровольцы Карабаха в эпоху водворения русского владычества [мелик Вани Аюп-юзбаши Атабеков]. Военно-исторический очерк / В.А.Потто. Москва: Интер-Весы, 1993, 56 с.

АЙСЕЛЬ САДЫГОВА

Институт истории и этнологии НАНА

МЕЛИКСТВА ЧИЛЯБЕРД КАРАБАХА

В статье рассматривается происхождение и деятельность Чиляберда – одного из меликств Хамсы, входившего в состав Карабахского ханства в XVIII-XIX веках. Каковы были границы этого меликства, его этническая принадлежность, почему им был присвоен титул султана, в от-

личие от других меликств, тот факт, что Чиляберд до меликства был уездом в составе Хачинского магала, изучена топонимика этой территории, сепаратистские тенденции Чилябердского меликства против Карабахского ханства были изучены на основании конкретных фактов.

Ключевые слова: Карабах, Меликства Хамсы, Чиляберд, Албан, Христианин, Мелик Есаи.

AYSEL SADIGOVA

Institute of History and Ethnology of ANAS

CHILABERD MELIKDOM OF KARABAKH

The article examines the origin and activities of Chilaberd, one of the melikdoms of Khamsa, which was part of the Karabakh Khanate in the 18th and 19th centuries. What were the borders of this melikdom, its ethnicity, why they were given the title of sultan, unlike other melikdoms, the fact that Chilaberd before the melikdom was a district in the Khachin mahal, the toponymy of this territory was studied, and the separatist tendencies of the Chilaberd melikdom against the Karabakh Khanate were studied on the basis of specific facts.

Keywords: Karabakh, Khamsa Melikdoms, Chilaberd, Alban, Christian, Melik Yesai.

Məqalənin Redaksiyaya daxil olduğu tarix: 07 iyul 2024-cü il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 oktyabr 2024-cü il.

Rəyçilər: t.e.d. Güntəkin Nəcəfli, t.e.d. Qabil Əliyev.

UOT 94

АБУТАЛЫБ ДЖАЛИЛОВ

Доцент Бакинского Государственного Университета
jalilova1951@gmail.com

«ПОЛЬСКИЙ ВОПРОС»: ИСТОРИЯ, РАЗВИТИЕ И ИТОГИ

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/106/152-157>

Статья посвящена рассмотрению «польского вопроса» в истории развития, международных отношений. Появившись в середине и во второй половине XVIII в., «польский вопрос» получает развитие в последующие периоды истории Европы и приобретает важное значение в переломные моменты истории польского народа. Этот вопрос приобретает актуальность в период наполеоновских войн, на Венском конгрессе, в период первых и вторых мировых войн.

Ключевые слова: «польский вопрос», разделы Речи Посполитой, царство Польское, Россия, Австрия, Пруссия, вторая Речь Посполитая, мировые войны.

Введение. История Польши богата важными историческими событиями с момента ее зарождения и в последующие периоды. Вплоть до конца XVII-начала XVIII века, Польша играла ведущую роль в политической истории Европы периода средневековья. В 1569 по Люблинской унии происходит объединение Польского королевства и Великого Княжества Литовского в новую политическую структуру - Речь Посполитую. Эта форма государственного объединения была нова для тогдашней Европы и представляла собой политический союз в форме феодальной республики. Республиканские элементы проявлялись в виде действующего парламента - сейма, избрания главы государства - короля сеймом, большими правами представителей дворянства и т.д.

Однако вторая половина XVII - первая половина XVIII в. в историческом развитии Речи Посполитой проявляется серьезными кризисами как во внутривнутриполитическом, так и внешнеполитическом аспектах. Уже к середине XVIII в. в политическом небосклоне Европы появляется новая политическая реальность - «польский вопрос».

История появления «польского вопроса». «Польский вопрос» - это прежде всего проблема государственного статуса и границ польских земель в международных отношениях в Европе. Он возник под воздействием серьезных политических изменений, связанных с разделами Речи Посполитой между Россией, Пруссией и Австрией.

Естественно, при рассмотрении данной проблемы необходимо определить хронологию событий, связанных с «польским вопросом». Известно, что официально период появления, развития и завершения данной проблемы рассматриваются в следующей плоскости: за нижнюю хронологическую границу принимается 1772 г., когда был осуществлен первый раздел Речи Посполитой, за верхнюю - Февральская революция 1917 г. в России, завершившаяся свержением царизма и началом нового этапа в решении «польского вопроса», который был ознаменован воссозданием независимой польской государственности и созданием, как отмечают сами поляки, второй Речи Посполитой.

Однако, на наш взгляд, между указанными этапами «польский вопрос» становится предметом широкого обсуждения накануне и в годы наполеоновских войн.

«Польский вопрос» становится камнем преткновения на Венском конгрессе 1814-1815 гг. Итогом дискуссий вокруг «польского вопроса» становится создание Царства Польского под эгидой России. Даже в это время (весь XIX в.) «польский вопрос» становится актуальной проблемой европейских международных отношений, особенно в период польских народных восстаний 1830-1831 гг. и 1863-1864 гг.

«Польский вопрос» приобретает актуальность и в годы Первой и Второй мировых войн.

Каким же образом и почему именно с середины и второй половины XVIII в. «польский вопрос» становится одним из важнейших проблем европейской международной политики.

Речь Посполитая уже в конце XVII - первой половине XVIII в. переживала политический кризис. Одной из главных причин были широкие права шляхты и магнатов на процесс формирования и развития государственных дел и политики. Среди этих прав необходимо выделить право шляхты, участвовавшей в работе сейма, на принципе «*liberium veto*», позволяющего любому члену сейма своим протестом отменять его постановления.

Европейская международная обстановка второй половины XVIII в. с политической точки зрения была довольно-таки напряженной. Ряд стран были охвачены антимонархическими волнениями и грандиозным итогом этих процессов стала великая Французская революция 1789 г.

В самой Польше понимали необходимость преобразований в связи с позицией соседних ведущих государств. Поэтому в Польше начались реформы, которые должны были укрепить внутривнутриполитическое положение страны, создать стабильность. Предлогом для вмешательства в польские дела стал так называемый «диссидентский вопрос». Он включал в себя ограничение прав некаатоликов (диссидентов) в Польше в середине XVIII в. (4, с.216-217). К тому же, еще до этого Пруссия потребовала ликвидации таможенной пошлины. Польский король Станислав Август Понятовский, прекрасно образованный, сторонник реформ, а также сторонники России, объединенные в так называемую «Фамилию» (лидер Адам Чарторыйский) высказались против претензий России и Пруссии в отношении гарантий прав «диссидентов». Сейм, заседавший в 1766 г., при обсуждении «диссидентского вопроса» высказался против уравнивания в правах православных и протестантов с католиками. Одной из главных причин отказа было опасение руководства Польши потерять поддержку польской шляхты. Противостояние выразилось в том, что православные создают свою конфедерацию в городе Слуцке, а протестанты в Торуни. Ими даже был подготовлен план детронации С.Понятовского. Все эти созданные конфедерации под лозунгом свободы вероисповедания объединили своих сторонников. Фактически же конфедераты хотели вопросы внутреннего управления Речи Посполитой передать под патронаж Екатерины II. Дошло до того, что русский посол Николай Репнин, используя силу, арестовал и сослал в Калугу ряд польских сенаторов. В сложившихся критических условиях сейм 1768 г. восстановил права «диссидентов», а также подтвердил и гарантировал права шляхты - «*liberium veto*» (3, с.147).

Известный польский историк, в 1993-1996 гг. директор госархивов Польши Ежи Сковронек в связи с разделами Речи Посполитой писал: «Разделы и падение Польши являлись трагическим опровержением одного из «гениальных» принципов внешней политики шляхетской Речи Посполитой. Он гласил, что именно бессилие государства - основа демократии и свободы каждого его гражданина, одновременно служащее гарантией его существования... На деле вышло наоборот: именно бессилие польского государства подтолкнуло ее соседей к ликвидации Польши» (7, с.36).

Существует мнение, что желание раздела Польши принадлежит прежде всего прусскому королю Фридриху II. Причина такого решения объясняется тем, что часть прусских земель с Кенигсбергом, которые сформировались на основе владений Тевтонского ордена, до середины XVII в. находились в вассальной зависимости от Польши, и якобы Пруссия есть уступка от Польши курфюрсту Брандербургскому. Таким образом, окончательный вариант первого раздела в январе 1772 г. навязал России и Австрии именно прусский король Фридрих II. Однако никто не отрицает в этом процессе роль России, и, в частности, Екатерины II, которая предпочла сначала втянуть Австрию и Пруссию в антифранцузские мероприятия, чтобы занять их борьбой против Франции, чтобы получить свободу рук в «польском вопросе» (8, с.26).

Итогом переплетений этих событий становится раздел Речи Посполитой. В 1772 году в Санкт-Петербурге Россия, Австрия и Пруссия подписали конвенцию о разделе Речи Посполитой. Россия получила 92 тыс.км² с населением 1, 3 млн.чел.; Австрия - 83 тыс.км² с населением 580 тыс.чел., Пруссия – 3,6 тыс. км² с населением 580 тыс. чел. (2, с.148). Законодательно первый раздел узаконил Сейм, созданный 19 апреля 1773 г., получивший название «разделительный». В первые дни своей работы Сейм стал местом знаменательного протеста Тадеу-

ша Рейтана против раздела, которому принадлежат знаменитые слова: «Убейте меня, не убивайте Отчизну!» (9, с. 81).

В последующем - в 1793 и 1795 годах последовали второй и третий разделы Речи Посполитой, и в итоге государство Польша перестало существовать как субъект международных отношений к концу XVIII в.

В период наполеоновских войн «польский вопрос» появляется на политической повестке Европы. В июле 1807 г. был заключен Тильзитский мир между Россией и Францией. За счет польских земель, принадлежащих Пруссии, было создано княжество Варшавское. Интересно – Тильзитский мир не отменял разделов. Здесь даже нет упоминания о Польше.

«Польский вопрос» становится предметом обсуждения на Венском конгрессе 1814-1815 гг., который подводил итог наполеоновских войн. Большая часть польских земель оказалась в составе России, которая создала здесь «Царство Польское» с царским наместником во главе (первый наместник брата Александра I – Константин). Интересен тот факт, что 27 ноября 1815 г. Александра I дарует «Царству Польскому» Конституцию – одну из самых либеральных в Европе. Конституция объявляла наследственную монархию, навсегда соединенную с Российской империей, свободу печати, личности, законодательный Сейм, польский язык объявлялся языком администрации, суда, войска и др. Статья 45 гласила: «Все наши наследники по престолу Царства польского обязаны короноваться Царями Польскими в столице (Варшаве)» (11, с. 12).

Конституция будет отменена Николаем I в 1832 г. после польского восстания 1830-1831 гг. и заменена «Органическим статусом», существенно ограничивающим ранее представленные свободы.

В последующие периоды XIX века «польский вопрос» останется одним из главных в политике европейских государств. Существующая в Европе, в особенности во Франции, польская эмиграция время от времени напоминала европейским правительствам необходимость решения «польского вопроса». Особенно этот процесс оживляется во время польских восстаний в Царстве Польском в 1830 -1831 гг. и 1863 -1864 гг.

В российской истории XIX века существовало два мнения по решению «польского вопроса». Первое - даровать Польше свободу. Эту идею развивал и отстаивал русский социолог, идеолог панславизма Николай Данилевский, который полагал, что Россия владеет Польшей «к несчастью» и считал, что Александр I совершил ошибку, получив Царство польское вместо Галиции. Второе - удержать Царство Польское как можно долго в надежде интегрировать ее в имперский организм. Следует отметить, что последнее мнение получило довольно-таки широкое распространение в имперской России, и оно основывалось на идее о том, что поляки не способны существовать самостоятельной жизнью. Благоприятную почву для появления и распространения таких идей создали польские восстания 1830-1831 и 1863-1864 гг. Согласно этим идеям, указанные восстания навсегда погубили Польшу, и поэтому все разговоры об ее самостоятельности не имеют смысла.

Интересно, что и в русских, и в польских политических кругах бытовало мнение об «Идеальном Отечестве». Однако интерпретация этого мнения со стороны русских и поляков была диаметрально противоположной: русские считали необходимым интеграцию западных провинций в имперский организм; для поляков идеальным отечеством была Речь Посполитая в границах 1772 г.

«Польский вопрос» в период мировых войн. В период первой мировой войны «польский вопрос» приобретает новые черты. В годы войны наступает апогей национально-освободительного движения в польских землях. Известно, что военные действия идут и на польской земле, и каждая из воюющих сторон стремилась привлечь на свою сторону польские политические круги путем обещания решить «польский вопрос».

В самих польских политических кругах существовали различные подходы к решению вопроса о будущем Польши после войны. Так называемые национальные демократы считали, что победа Антанты приведет к тому, что Россия присоединит к себе польские земли, входящие в состав Германии и Австро-Венгрии, и в будущем Россия предоставит полякам широкую автономию. Национальные демократы считали, что можно «не опасаться ассимиляции

русскими более развитого в культурном отношении польского народа» (5, с.83). Роман Дмовский (1864-1939) «вполне логично предполагал, что Россия не в состоянии «переварить» столь обширную Польшу, с ее многонациональным населением, а потому рано или поздно представит автономию» (12, с.157). Однако эти идеи не получили поддержки со стороны официальных национальных демократов. Р.Дмовский в ноябре 1915 г. едет на Запад с целью получить поддержку в решении «польского вопроса» у Англии и Франции.

Решение «польского вопроса» и возрождение польской государственности связано с именем Юзефа Пилсудского (1867 – 1935). Начав политическую карьеру как социалист и став одним из лидеров Польской социалистической партии, в годы войны приобретает важное значение в польских политических кругах и становится одной из важнейших фигур на европейской политической арене (7, с.7). Еще в 1910 во Львове вполне легально им был создан «Союз польских стрелков», потенциально направленный против русских (7, с. 59). Ю.Пилсудский и его соратники считали, что решить вопрос восстановления государственности Польши можно с помощью Австро-Венгрии. Они надеялись, что после победы государств Тройственного Союза Польша получит независимость и, присоединив к себе Галицию, Польша объединится с Австро-Венгрией в триалистическую монархию Габсбургов под именем Австро-Венгрия- Польша.

В годы войны в решении «польского вопроса» существовало и третье направление, которое осуждало войну и считало, что только общеевропейская социалистическая революция принесет Польше национальное освобождение (5, с.84).

Победа февральской революции 1917 г. в России стала важным этапом в «польском вопросе». После революции в России установилось двоевластие: Петроградский Совет рабочих и солдатских депутатов и Временное Правительство, которые выразили свое отношение к «польскому вопросу». Первый 27 марта 1917 г. принял обращение к «народу польскому», в котором отмечалось, что «демократия России» провозглашает, что Польша имеет право быть совершенно независимой в государственно-международном отношении» (2, с.507). Временное правительство 29 марта 1917 г. приняло воззвание «к полякам», где также шла речь о независимости Польши, но выражалась уверенность, что Польша должна находиться в «свободном военном союзе с Россией». Это нужно было Временному Правительству, чтобы в будущем Польша не заняла враждебные позиции в отношении России (4, с.86). Интересно отметить, что и Петроградский Совет, и Временное правительство говорили о Польше, которая была оккупирована Германией и Австро-Венгрией, и эта территория была вне зоны их контроля. Поэтому эти заявления носили чисто декларативный характер.

Завершение первой мировой войны на данном этапе положительно решило «польский вопрос» в интересах польского народа. В современной Польше начало истории Второй Речи Посполитой считается 11 ноября 1918 г., когда польские отряды разоружили немецкий гарнизон в Варшаве.

В последующем «польский вопрос» приобретает новый смысл перед началом второй мировой войны. Заключенный 23 августа 1939 г. известный «пакт Молотова-Риббентропа» и секретный дополнительный протокол вновь внесли на повестку дня «польский вопрос». Протокол предусматривал разграничение между сторонами сфер интересов в Восточной Европе на случай «территориально-политического переустройства». Протокол предусматривал включение Латвии, Эстонии, Финляндии, восточных «областей, входящих в состав Польского государства», и Бессарабии в сферу интересов СССР. Литва и западная часть Польши были отнесены в сферу интересов Германии (10, с.7). Таким образом, произошел пятый раздел Польши. СССР присоединяет Западную Украину и Западную Белоруссию. Договор от 28 сентября 1939 г. «О дружбе и границах» между СССР и Германией утвердил этот раздел.

В годы второй мировой войны «польский вопрос» приобретает особое значение. После захвата Польши Германией во Франции формируется правительство Польши в изгнании. Премьер-министром и главнокомандующим становится представитель либеральных сил генерал Владислав Сикорский (1881-1943). Однако отношения СССР с польским правительством в изгнании не сложились. Окончательно судьбу Польши в послевоенный период решила

Ялтинская конференция (4-11 февраля 1945 г.). К открытию в Ялте сложившиеся условия и интересы сторон в целом не давали возможность достижения компромисса по «польскому вопросу». К этому времени на территории Польши уже находились советские войска, и поэтому И.Сталину удалось решить этот вопрос в пользу СССР. В Польше уже было создано просоветское временное правительство, что обостряло отношения союзников. В связи со сложившейся ситуацией У.Черчилль еще в начале января 1944 г. писал Ф.Рузвельту: «В настоящее время мне кажется, что окончание этой войны вполне может дать нам меньше удовлетворения, чем окончание предыдущей» (1, с.30). В итоге второй мировой войны Польша оказалась в зоне интересов СССР, где установилось просоветское правительство. И.Сталин называл Польшу «ключом к советской безопасности». 21 апреля 1945 г. был подписан польско-советский договор «О дружбе, взаимной помощи и послевоенном сотрудничестве». Польша была признана странами антигитлеровской коалиции.

Интересен тот факт, что польское правительство в изгнании продолжало действовать и в послевоенные годы. Местопребыванием правительства были последовательно Париж, Анже, Лондон. Хотя оно не было признано и не имело реальной власти, но продолжало существовать до последних дней коммунистического правления в Польше. Данное правительство прекращает функционировать после избрания первого президента Польши Леха Валенсы, которому передал президентские регалии президент непризнанного польского правительства Рышард Кочоровский. Он занимал должность президента в изгнании с 1989 по 1990 гг. Среди погибших во время крушения президентского самолета 10 апреля 2010 г. был и Рышард Кочоровский.

Заключение. Возникший еще в середине XVIII века «польский вопрос» оказался в центре внимания международной политики в последующие XIX и XX века.

Сложность его разрешения в пользу польского народа была связана со столкновением политических интересов ведущих мировых держав. Только после распада социалистической системы Польша обрела истинную независимость и вошла в современную историю, по утверждению самих поляков, под названием Третьей Речи Посполитой.

ЛИТЕРАТУРА

1. Василенко В.В. Польский вопрос в политике ведущих держав антигитлеровской коалиции накануне Ялтинской конференции // Международные отношения в XIX-XXI веках. Сборник трудов молодых исследователей. Вып.4. Екатеринбург, Изд-во Урал. Ун-та, 2008, с.26-31. <https://elar.urfu.ru/bitstream/10995/47321/1/МО-4-05.pdf>
2. Вахəліев Тəхір. Slavyan ölkələri tarixi 1917-2015. Bakı, Şərq-Qərb, 2018, 817 c.
3. Дыбковская А, Жарын М. Жарын Я. История Польши. С древнейших времен до наших дней. Варшава, Научное издательство ПВН, 1995, 380 с.
4. История южных и западных славян. В 2-х томах, т. I. М., издательство Московского Университета, 1998, с.687.
5. История южных и западных славян. В 2-х томах, т. II. М., издательство Московского Университета, 1998, с.271.
6. Наленч Д., Наленч Т. Юзеф Пилсудский: легенды и факты. М., Политиздат, 1990, с.399.
7. Скворнек Е. Удары с трех сторон. Разделы Польши как составная часть европейской истории (1772-1793-1795) // «Родина» 1994, №2, с.36-40.
8. Стечний П.В. Разделы Польши и дипломатия Екатерины II. 1772, 1793, 1795. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора исторических наук. М., 2002, с.42.
9. Островский Г.С. Ян Матейко: монографический очерк. // «Искусство», М., 1965, с.126.
10. Демури́н М. Договор между СССР и Германией от 23 августа 1939 года и современность // Советско-германский договор о ненападении и его обличители: что произошло в августе 1939 года и происходит вокруг этого договора сегодня. Сборник статей информационного агентства REGNUM - М., Издательство ИА REGNUM, 2020. - 52 с.

11. Бухарин И.И. Российско-польские отношения в XIX – первой половине XX в. Вопросы истории. 2007. № 7. С. 3-16.
12. М.Я. Геллер. "История Российской империи". В трех томах. М.: Издательство "МИК", 1997. - Том III. - 304 с.

ABUTALIB CƏLİLOV

*tarix üzrə fəlsəfə doktoru,
Bakı Dövlət Universitetinin dosenti*

«POLŞA MƏSƏLƏSİ»: TARİXİ, İNKİŞAFI VƏ NƏTİCƏLƏRİ

«Polşa məsələsi» XVIII əsrin ikinci yarısında Avropanın beynəlxalq münasibətlər sistemində meydana qəlmişdi. Bu dövrdə Reç Pospolita dövləti Rusiya, Avstriya və Prussiya arasında üç dəfə bölünərək süquta uğrayır. Lakin «polşa məsələsi» sonrakı dövrlərdə də beynəlxalq gündəlikdən çıxmır. XIX – XX əsrlərdə bu məsələ müxtəlif formalarda qündəmə qəlir: Napoleon müharibələri dövründə, Vyana konqresi zamanı, 1830-1831 və 1863-1864-cü illərdə Polşada gedən üsyanlar vaxtında. Bu məsələ Birinci və İkinci dünya müharibələri dövründə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, Birinci dünya müharibəsi nəticəsində «polşa məsələsi» polyak dövlətçiliyinin bərpaı ilə nəticələndi. İkinci Reç pospolita yarandı. İkinci dünya müharibəsi nəticəsində Polşa SSRİ-nin maraq dairəsinə daxil olur. Yalnız sosialist sisteminin dağılması Polşanın həqiqi müstəqiliyini təmin edir.

Açar sözlər: «Polşa məsələsi», Reç Pospolitanın bölüşdürülməsi, Polşa Krallığı, Rusiya, Avstriya, Prussiya, ikinci Reç Pospolita, dünya müharibələri.

ABUTALYB JALIOV

PhD in history, associate professor of Baku State University

"POLISH QUESTION": HISTORY, DEVELOPMENT AND CONSEQUENCES

The "Polish question" appeared in the European international relations system in the second half of the 18th century. During this period, the state of Pospolita was divided three times between Russia, Austria and Prussia and fell. However, the "Polish question" did not disappear from the international agenda in later periods. In the 19th and 20th centuries, this issue came to the fore in various forms: during the Napoleonic wars, during the Congress of Vienna, during the uprisings in Poland in 1830-1831 and 1863-1864. This issue became particularly relevant during the First and Second World Wars. Thus, as a result of the First World War, the "Polish question" resulted in the restoration of the statehood of the Polish nation. The Second Reich pospolita was born. As a result of the Second World War, Poland entered the sphere of interest of the USSR. Only the collapse of the socialist system ensures the true independence of Poland.

Keywords: "Polish question", sections of Rzeczpospolita, the Kingdom of Poland, Russia, Austria, Prussia, the second Rzeczpospolita, world wars.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 07 iyun 2024-cü il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 oktyabr 2024-cü il.

Rəyçilər: t.e.d. Fazil Baxşəliyev, t.ü.f.d. Məmmədağa Baxışov.

UOT 94

ИНГА ЗАБАХИДЗЕ

Профессор Тбилисского государственного университета
имени Иванэ Джавахишвили, Грузия
inga.zabakhidze@tsu.ge

ВЛИЯНИЕ СУЭЦКОГО КРИЗИСА НА БЛИЖНИЙ ВОСТОК

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/106/158-165>

Суэцкий кризис 1956 года стал важной вехой в геополитике Ближнего Востока, усилив напряжённость между западными державами, Советским Союзом и странами региона. Египет, стремясь национализировать Суэцкий канал, столкнулся с противодействием Великобритании, Франции и Израиля. Это привело к вооружённому конфликту, который привлёк внимание двух мировых супердержав — США и СССР. Кризис усилил их борьбу за влияние в регионе, богатом нефтью и важным с точки зрения международных торговых путей. СССР поддерживал арабские государства, включая Египет, через поставки оружия и экономическую помощь, в то время как США укрепляли связи с Саудовской Аравией и постепенно расширяли своё влияние. Суэцкий кризис ускорил переход региона в поле глобальной холодной войны, приведя к дальнейшей милитаризации и росту антиколониальных настроений среди арабских стран.

Ключевые слова: Суэцкий кризис, Ближний Восток, холодная война, США, Израиль.

Введение. После окончания Второй мировой войны Соединённые Штаты Америки и Советский Союз начали соперничество за расширение своих сфер влияния. Это привело к тому, что холодная война переросла в «горячие» конфликты в Корее и Вьетнаме, а также способствовала эскалации уже существующих конфликтов, в том числе на Ближнем Востоке. Этот регион, помимо стратегически важного Суэцкого канала, богат нефтью и стал объектом борьбы за влияние. Обе сверхдержавы — капиталистические США и коммунистический СССР — использовали схожие методы: массовые поставки оружия и экономическая помощь. С 1948 по 1951 год поток вооружений из Чехословакии в Израиль не прекращался. Хотя США были осторожны в поддержке Израиля, они укрепили связи с сионистскими кругами и усилили своё присутствие в Саудовской Аравии [Time Израиль и Ближний Восток (2014): 44].

Провозглашение независимости Израиля в 1948 году арабы восприняли как предательство Запада и провал своих лидеров. Могущество Израиля, символизирующее западные ценности, усилило недовольство арабского населения. Палестинские беженцы, потерявшие свои земли, считали, что их правительства использовали их в военных конфликтах как "пушечное мясо". Это недовольство вылилось в деморализацию арабских армий, которые с трудом адаптировались к поражениям [Инга Забахидзе (2023): 50].

Молодые офицеры-националисты, стремясь изменить курс своих стран, начали серию переворотов. Самым значимым стал переворот 1952 года, организованный египетским полковником Гамалем Абдель Насером, свергнувшим короля Фарука, потерявшего доверие народа. Воспользовавшись противоречиями холодной войны, Насер сумел утвердиться как лидер Египта, лавируя между сверхдержавами. Хотя он преследовал коммунистов, Насер установил тесные связи с СССР, став союзником палестинцев и противником Израиля, что усилило напряжённость в регионе [Time Израиль и Ближний Восток (2014): 43]

Насер также выдвинул идею панарабского единства и стремился превратить Египет в ведущую державу Ближнего Востока. Его амбиции включали создание арабской империи от Атлантики до Персидского залива. Ловко играя на противоречиях США и СССР, Насер требовал экономической и военной помощи от обеих сверхдержав, манипулируя их конфликтом в свою пользу, что помогло Египту усилить свои позиции в регионе [Уильям Р. Киллор (2015): 434-435].

В сентябре 1955 года, в обмен на поставки хлопка и риса, Египет получил обещание военной помощи для вооружения своей армии, что стало особенно важным во время коммунисти-

ческой блокады. В это же время США и Великобритания предоставили Египту 70 миллионов долларов для строительства Асуанской плотины на Ниле — любимого проекта Насера, призванного увеличить водные ресурсы Египта на треть и удвоить выработку электроэнергии. Египет стал микрокосмом глобального соперничества между Востоком и Западом за влияние в третьем мире. Американские и советские миссии соперничали за право финансировать проекты Насера, которые тот использовал для модернизации экономики и армии Египта [Генри Киссинджер, мировой порядок (2021): 190-191].

В 1955 году Израиль оккупировал демилитаризованную зону Эль-Уджа, а в октябре 1956 года вторгся в Египет. За ним в войну ввязались Англия и Франция. Войска Израиля насчитывали 150 000 человек, в то время как англо-французские силы составляли 74 000 [Заза Ментешашвили (2002): 137].

Чтобы избавиться от остатков колониализма в Египте, 19 октября 1954 года Гамаль Абдель Насер получил от Великобритании обещание отказаться от военной базы в зоне Суэцкого канала и вывести свои вооруженные силы в течение двадцати месяцев. Взамен Египет предоставил гарантии свободы судоходства по каналу и разрешил британским войскам вернуться в случае ненасильственного нападения на любое арабское государство или Турцию.

К лету 1956 года колониальное господство Великобритании и Франции в арабском мире либо уже было ликвидировано, либо ослаблено серьезным сопротивлением местных повстанцев, что дало надежду на арабское самоопределение и единство. Однако на пути реализации панарабских планов Насера встало государство Израиль. Для сторонников панарабизма его создание в центре арабского мира, управляемое гражданами европейского происхождения, символизировало возврат к колониальному прошлому и представляло серьезный вызов единству арабских стран.

Катализатором перемен на Ближнем Востоке стала созданная в 1945 году Лига арабских государств, объединившая все арабоязычные страны. Лига выступала как наднациональный орган, члены которого объединились в риторике против Израиля. Однако их позиции относительно региональных, территориальных и идеологических вопросов значительно колебались, что создавало нестабильные отношения с мировыми сверхдержавами.

В это время влияние Насера в Египте укрепилось, распространяясь на другие арабские народы, которые часто вступали в конфликт с правительствами своих стран. При правлении Мухаммеда Нагиба Египет обратился во Всемирный банк за кредитом для строительства Асуанской плотины на реке Нил. Однако, под давлением Соединённых Штатов Америки, банк отказал в предоставлении кредита, ссылаясь на тот факт, что Суэцкий канал оставался под контролем Великобритании. [Time Израиль и Ближний Восток (2014): 46].

У Великобритании были свои геополитические интересы на Ближнем Востоке и, в частности, в Палестине. Им был необходим порт Хайфа, который стал важной базой для британского флота. Флот, в свою очередь, был обязан обеспечивать защиту Суэцкого канала, одного из ключевых торговых путей. Однако у Британии не было серьезных экономических интересов в Палестине. Как отметил в своих мемуарах один из представителей британской администрации: «Палестина для большинства из нас была скорее эмоцией, чем реальностью» [Реваз Гачечиладзе (2003): 163].

В результате колониальной политики, проводимой Европой и Америкой на Востоке, сформировался искажённый и необъективный взгляд на исламский мир. Политически ислам часто ассоциируется с беззаконием и терроризмом, а экономически — с огромными нефтяными запасами. Налицо явный дисбаланс в отношении мусульманского мира, который обусловлен концентрацией внимания на арабских странах, добывающих «чёрное золото», в то время как экономическим и социальным факторам других мусульманских стран уделяется недостаточное внимание. Однако стоит отметить, что нефтедобывающие государства не составляют значительную часть Османского мира. На самом деле страны, не обладающие запасами нефти, составляют подавляющее большинство в исламском мире, и только 11% мусульманского населения имеют высокие доходы. Таким образом, судьбы нефтедобывающих стран в значительной мере

зависят от колебаний цен на нефть. Нефтяные интересы на Аравийском полуострове не только способствовали созданию альянсов, но и разжигали конфликты, принявшие форму военных столкновений [Time Исламский мир (2014): 63].

Таким образом, Насер возглавил арабские государства, выступающие против Израиля, запретил израильским кораблям пользоваться Суэцким каналом и Сиранским проливом, а также предоставил базы арабским беженцам, бежавшим из Палестины, которые организовывали нападения вблизи границы Израиля [Альберт Ментешашвили (2005): 27].

Разговоры о мирном сосуществовании, начавшиеся после 1955 года, не смогли изменить реальности: Соединенные Штаты и Советский Союз, два самых могущественных государства мира, были втянуты в геополитическую конкуренцию. Выигрыш одной стороны воспринимался другой стороной как ее собственный проигрыш. В 1955 году, всего через два месяца после Женевского саммита, Советский Союз заключил крупную сделку по поставкам оружия с Египтом, обменивая избыточные запасы оружия на хлопок в попытке расширить советскую сферу влияния на Ближнем Востоке. Пытаясь повлиять на Египет, Хрущев фактически «перепрыгнул» санитарный кордон, который Соединенные Штаты создали вокруг Советского Союза, вынудив Вашингтон противостоять ему в районах, которые ранее считались бесспорной территорией Запада. Сталин никогда не стал бы рисковать советской властью, действуя в развивающемся мире, поскольку считал его слишком далеким и нестабильным. Он также считал, что их лидеров трудно контролировать и что Советский Союз недостаточно силен для участия в обширных авантюрах. Однако рост советской военной мощи с течением времени, возможно, изменил его отношение. Один из его советников описал Ближний Восток как регион, где американские и британские империалисты избегали друг друга [Инга Забахидзе (2023): 112-113].

Советские лидеры не могли знать, что их продажа оружия развивающейся стране спровоцирует взрыв арабского национализма, усугубит арабо-израильский конфликт и станет серьезным вызовом западному влиянию на Ближнем Востоке.

Вашингтон приложил все усилия, чтобы окончательно изгнать Лондон из региона [Инга Забахидзе (2023): 41]. В 1956 году, когда Насер объявил о национализации Суэцкого канала, Великобритания получила поддержку от Франции, в то время как Советский Союз протестовал против этого факта и начал менять свой внешнеполитический курс, пообещав поддержку Великобритании. Тем временем СССР пытался найти общий язык с арабским миром, дистанцировавшись от Израиля и назвав недавно созданное еврейское государство «изобретением» бывшего британского мандата и союзником Запада в регионе. После захвата Суэцкого канала Насер запретил пересекать его не только израильским кораблям, но и судам, плавающим в любое другое время, а также торговым судам, заходящим в порт Израиля. Несмотря на угрозу экономического и военного кризиса, Израиль, надеясь на франко-британскую материально-техническую поддержку, мобилизовал армию и атаковал Синайский полуостров методом блицкрига. Израиль уничтожил египетскую армию и достиг вод Суэцкого канала. Эта агрессия была резко осуждена Соединенными Штатами в ООН. СССР сделал то же самое и заявил, что готов без каких-либо предварительных условий профинансировать строительство Асуанской плотины и помочь Египту в перевооружении разрушенной армии. Лига арабских государств также пообещала полную поддержку Египту. Перед лицом такого международного давления Израиль вышел из Суэцкого канала, но потребовал, чтобы его корабли продолжали беспрепятственно использовать канал, и чтобы было подписано мирное соглашение в обмен на вывод израильских войск с Синайского полуострова [Time Израиль и Ближний Восток (2014): 46-47].

Суэцкий кризис положил конец статусу Великой державы Великобритании и Франции; отныне Америка была вынуждена действовать в одиночку в битвах Холодной войны за пределами Европы. Первоначальные действия Хрущева были осторожными: Советский Союз даже не принимал непосредственного участия в первоначальной продаже оружия, поскольку технически сделка была чехословацкой. Какими бы замаскированными они ни были, продажи советского оружия на Ближнем Востоке ударили по больному месту в Западной Европе, особенно в Вели-

кобритании. Египет был важнейшим имперским наследием Великобритании. В 20 веке Суэцкий канал стал главной артерией снабжения нефтью Западной Европы.

После Второй мировой войны, несмотря на послевоенный кризис, Великобритания по-прежнему считала себя главной державой на Ближнем Востоке, где у нее было два оплота — Иран, экспортировавший нефть через Англо-Иранскую компанию, и Египет, ставший стратегической базой. В 1945 году Антони Иден поддержал Лигу арабских государств. Британские войска остались в Египте, Ираке и Иране. Как уже говорилось, арабский регион Иордании возглавлял британский офицер генерал Джон Багот Глаб (Глаб-паша).

В 1950-е годы этот мир рухнул. В 1951 году премьер-министр Ирана Мохаммед Мосаддык объявил о национализации нефтяной промышленности. Великобритания уже не была столь сильной, но полагала, что сможет отступить на базу на Суэцком канале. Проблемы Мосадека закончились два года спустя, когда Соединенные Штаты поддержали государственный переворот с целью его свержения. Однако восстановить влияние Великобритании в Израиле не удалось, и ее позиции в Египте также пошатнулись. Когда король Фарук был свергнут, а лидер полковник Гамаль Абдель Насер почувствовал себя униженным после поражения в войне с Израилем в 1948 году, он обвинил в этом западный колониализм и решил изгнать Великобританию и Францию из региона. [Генри Киссинджер, Дипломатия (2021): 676].

Еще в апреле 1951 года Уинстон Черчилль призывал: «Мы больше не достаточно сильны, чтобы нести то политическое бремя, которое мы до сих пор несли на Ближнем Востоке, или даже играть ведущую роль в дипломатическом контроле над этим регионом. Но Великобритания и Соединенные Штаты вместе, Франция в союзе... мы втроем будем в лучшем положении, чтобы решить, например, проблему Египта и весь вопрос защиты Суэцкого канала».

Однако, когда дело дошло до Востока, Америка отказалась играть эту роль. Она не хотела, чтобы ее ассоциировали с британским колониальным наследием, которое считалось несправедливым. Наконец, движимый теорией сдерживания на Ближнем Востоке, призывавшей к сопротивлению советскому экспансионизму, и доктриной коллективной безопасности, она поощряла создание организаций, подобных НАТО, для борьбы с существующими и потенциальными угрозами.

По большей части страны Ближнего Востока не разделяли стратегические взгляды Америки. Они видели в Москве скорее полезный рычаг для получения уступок от Запада, чем угрозу своей независимости.

Поначалу ни Великобритания, ни США не понимали, кто такой Насер. Они полагали, что смогут решить свои проблемы с ним и очаровать его грандиозной стратегией сдерживания. Советский Союз же обнаружил, что может прорвать «капиталистическую осаду», поставляя оружие новым союзникам. Насер хитро использовал любую возможность, и приток советского оружия на нестабильный Ближний Восток ускорил этот процесс. Американские лидеры стремились проводить две противоположные политики: положить конец имперской роли Британии и построить новую структуру сдерживания ее оставшегося влияния на Ближнем Востоке [Абон Цициашвили (1986): 58-59].

Администрация Эйзенхауэра разработала концепцию так называемого «Северного пояса», в который должны были войти Турция, Ирак, Сирия, Пакистан и Иран. Целью этого ближневосточного крыла НАТО было сдерживание Советского Союза на его южной границе. Реализация этой концепции была инициирована Великобританией через Багдадский пакт, хотя сил военных участников пакта оказалось недостаточно для оказания помощи соседям в случае агрессии со стороны великих держав. Их основной целью была внутренняя безопасность [Васил Качарава (2018): 292-293].

Великобритания и США пытались дистанцировать Египет от Москвы двумя способами: содействуя миру между Египтом и Израилем, а также помогая Нассеру в строительстве Асуанского водохранилища. Они надеялись, что эта мирная инициатива поможет стереть чувство унижения. Однако арабские радикалы и националисты не стремились к миру с Израилем. Если бы Насер заключил мир с Израилем, что означало бы сосуществование, он потерял бы свои

претензии на лидерство в арабском мире. Насер не хотел ставить себя в неловкое положение перед арабами, поэтому он потребовал, чтобы Израиль отказался от всего Негева — южного пустынного региона, захваченного в 1948 году, и чтобы сотням тысяч палестинцев, перемещенных в 1948 году, было разрешено вернуться. Однако Израиль никогда не согласится отдать половину своей территории и репатриировать арабских беженцев [Инга Забахидзе (2005): 71].

Для Израиля решением стало мирное соглашение об открытых границах, которое арабским лидерам было труднее всего принять, поскольку оно подразумевало постоянное признание государства Израиль. Требование Израиля о предоставлении территории в обмен на мир и требование арабов о предоставлении территории без определения мира были обречены на тупик. Позиция, установившаяся после первых переговоров, сохранялась в Египте до прихода Садата и в остальном арабском мире еще 20 лет.

Лидеры Великобритании и США решили сотрудничать в строительстве Большого Асуанского водохранилища для восстановления единства. Водохранилище должно было быть построено в верховьях Нила, недалеко от границы с Суданом, и регулировало бы ирригационную систему долины Нила, от которой с незапамятных времен зависело население Египта, избавляя его от зависимости от ежегодных наводнений. Однако оба государства предпочли заменить Насера другим лидером, опасаясь его отклонения в сторону советской орбиты. Они думали, что это поставит Египет в финансовую зависимость от них, как и строительство Суэцкого канала в XIX веке.

Проект Асуанского водохранилища подогрел у Насера чувство собственной важности, а не умеренности. Он отклонил американское предложение и начал новую сделку из-за финансовых условий, способствуя израильским переговорам.

Наиболее глубокие последствия Суэцкого кризиса ощутили обе стороны водораздела: тогдашний главный пропагандист Египта Анвар Садат написал 19 ноября: «Сегодня в мире есть только две великие державы: Соединенные Штаты и Советский Союз». Суэцкий кризис продемонстрировал союзникам Америки, что один из принципов Атлантического альянса — сближение интересов Европы и Америки — в лучшем случае лишь частично оправдан. После этого аргумент о том, что Европе не нужно ядерное оружие, поскольку она всегда может рассчитывать на поддержку США, прямо противоречил опыту Суэцкого канала. Советская угроза применения ракет развеяла все мифы и иллюзии.

Суэцкий кризис имел разрушительные и долгосрочные последствия для СССР. Через год после «Духа Женевы» Советскому Союзу удалось проникнуть на Ближний Восток, подавить венгерскую революцию и пригрозить Европе ракетным ударом. Идеология и характер Хрущева заставили его воспринимать действия Америки как слабость. То, что началось с первоначальной поставки чехословацкого оружия в Египет, закончилось крупным стратегическим прорывом Советского Союза, который расколол Атлантический альянс и повернул развивающиеся страны в сторону Москвы, чтобы улучшить свое торговое положение. Хрущев считал себя победителем, что поставило его на опасный путь к новой конфронтации, начавшейся с берлинского ультиматума 1958 года и завершившейся унижением во время Кубинского ракетного кризиса 1962 года.

Несмотря на причиненные им боль, Суэцкий кризис лишь способствовал укреплению позиций Америки как мирового лидера. Америка периодически использовала Суэцкие ситуации для освобождения своих союзников; кризис лишил Великобританию и Францию их исторической роли на Ближнем Востоке, и Америка оказалась ответственной за баланс сил в регионе.

26 ноября 1956 года правительство Соединенных Штатов приветствовало подписание Багдадским правительством Багдадского пакта на саммите лидеров Пакистана, Ирака, Турции и Ирана, заявив: «Соединенные Штаты будут относиться со всей серьезностью к угрозам территориальной целостности или политической независимости государств-членов». В дипломатическом плане это означало, что США защищают страны Багдадского пакта.

Ближний Восток был жизненно важен для Соединенных Штатов как часть геостратегического плана под названием «Большой Ближний Восток», целью которого была демократизация

региона и «реконструкция» его границ. Демократизирующая внешняя политика США начала формироваться в 1950-е годы, когда Великобритания и Франция ушли из региона во время Суэцкого кризиса 1956 года. Эти события послужили толчком к созданию теоретической базы США на Ближнем Востоке. Именно во времена президента Дуайта Эйзенхауэра была принята доктрина, получившая название «Доктрина Эйзенхауэра». По мнению авторов документа, Ближний Восток должен быть защищен от советского вмешательства, особенно те страны, которые зависели от энергетических ресурсов региона. Это была трехсторонняя программа для Ближнего Востока: экономическая помощь, военная поддержка и защита от коммунистической агрессии.

Несмотря на негативную позицию США, Насер согласился на предложение СССР относительно финансирования Асуанской плотины и военного переворота, категорически отказавшись заключить мирное соглашение с Израилем. Ближний Восток теперь стал мишенью двух сверхдержав — СССР и США. Великобритания и Франция покинули ближневосточный регион на неопределенный срок.

В своем ежегодном обращении к Конгрессу США 10 января 1957 года Эйзенхауэр пошел еще дальше и заявил о готовности Америки защищать весь свободный мир.

«Во-первых, интересы Америки глобальны и охватывают оба полушария и оба континента.

Во-вторых, у нас есть общие интересы со всеми странами свободного мира.

В-третьих, совпадение интересов требует должного уважения прав и мира всех наций.

Попытка Америки дистанцироваться от Европы поставила ее в положение, когда ей пришлось взять на себя задачу защиты всех свободных (то есть некоммунистических) стран во всех регионах мира» [Брюс Джентельсон (2015): 167].

Широкий резонанс, вызванный откровенно антикоммунистическим характером внешнеполитической стратегии администрации Дуайта Эйзенхауэра, привел к росту антиамериканских настроений в арабском мире.

Провал Суэцкого соглашения имел множество долгосрочных последствий для международного порядка. Это поражение положило конец притязаниям Великобритании и Франции на имперскую роль на Ближнем Востоке. Суэцкий кризис также пошатнул силы Атлантического альянса и дал понять европейским государствам, что они больше не могут проводить внешнюю политику без одобрения Вашингтона.

Исход Суэцкого кризиса, прежде всего, повысил престиж Насера в арабском мире и укрепил его репутацию как международного представителя развивающихся стран, борющихся с остатками европейского колониализма [Пейдж Арнотт (1993): 64].

А в СССР, который активно вмешался в кризис в поддержку Египта, даже угрожая Англии и Франции ядерной атакой в разгар кризиса, приобрел репутацию страны, поддерживающей арабские страны, борющиеся против западных государств и их союзников, включая Израиль. [Генри Киссинджер, Дипломатия (2021): 678-680].

Так, когда безоговорочное господство Советского Союза в Восточной Европе оказалось под угрозой со стороны националистических движений в Польше и Венгрии, Суэцкий кризис дал Кремлю возможность возобновить идеологическое наступление в странах третьего мира. Более того, хотя политические центристские тенденции внутри коммунистического блока вскоре были обузданы благодаря осторожной политике Польши и советским репрессиям в Будапеште, отказ Америки от европейских союзников во время Суэцкого кризиса усилил те западноевропейские державы, которые выступали за военную, дипломатическую и экономическую независимость от Америки.

Заключение. Суэцкий кризис был одной из так называемых вторых арабо-израильских войн и стал важным событием в геополитической истории Ближнего Востока. В 1952 году к власти в Египте пришел идеолог панарабизма Гамаль Абд аль-Насер, который в 1956 году объявил о национализации Суэцкого канала, закрытии канала для израильских кораблей и судов любой страны, заходящих в израильские порты, а также о запрете на пересечение канала торговыми судами.

Израиль напал на Египет при поддержке Франции и Великобритании, в то время как СССР встал на сторону Египта. В этот кризис также были активно вовлечены США, которым пришлось взять на себя основное бремя урегулирования конфликта. Суэцкий кризис окончательно положил конец лидерству европейских стран на Ближнем Востоке: Великобритания и Франция утратили свои позиции глобальных игроков, а США стали доминирующей силой.

Этот кризис в конечном итоге подорвал позиции Британской империи, которая уже находилась на пути к распаду. Суэцкий кризис укрепил политическое положение президента Египта Гамаль Абд аль-Насера, сделав его безусловным лидером на Ближнем Востоке.

Таким образом, Суэцкий кризис вновь изменил политическую повестку Ближнего Востока и послужил одним из факторов, приведших к Шестидневной войне 1967 года, которая фактически изменила геополитическую ситуацию в регионе.

ЛИТЕРАТУРА

1. Килори Р. Уильям. (2015) «Международная история XX века с 1900 года». Издательство Тбилисского государственного университета.
2. Ментешашвили З. (2002) «Особенности политического развития Израиля»; Ближний и Ближний Восток, Том I, Издательство Тбилисского университета.
3. Ментешашвили А. (2005) «Гамаль Абд-ан Насер (1918-1970) - Выдающиеся политики и дипломаты 20 века», Тбилиси.
4. Забахидзе И. (2023) «Создание Государства Израиль, палестинский кризис 1947-1949 годов и позиция Иордании» Издательство Тбилисского государственного университета, Тбилиси.
5. Забахидзе И. (2005) «Позиция Иордании в начале Первой палестинской войны (148-1949). Журнал «Перспектива – XXI, VII (2), Тбилиси.
6. Качарава В. (2018) «Уроки демократии в политической истории Соединенных Штатов Америки 1877-2008 гг.», Издательство Тбилисского государственного университета.
7. Цициашвили А. (1986) «Ближний Восток. Два подхода к разрешению конфликта», Тбилиси.
8. Арнотт П. (1993) «Внешняя политика британского империализма», Тбилиси.
9. Джентлесон Б. (2015). «Американская внешняя политика, динамика выбора в 21 веке». Издательство Государственного университета Илья.
10. Гачечиладзе Р. (2003) «Ближний Восток, пространство, люди и политика». Издательство «Диоген».
10. Киссинджер Г. (2021) «Дипломатия» издательство «Интеллекти».
11. Киссинджер Г. (2021). «Мировой порядок» издательство «Интеллекти».
12. Time. Израиль и Ближний Восток (2014), издательство Палитра Л.
13. Time. Исламский мир (2014), издательство Палитра Л.

İNQA ZABAHIÐZE

İvan Cavaxişvili adına Tbilisi Dövlət Universitetinin professoru, Gürcüstan

SÜVEYŞ BÖHRANININ YAXIN ŞƏRQƏ TƏSİRİ

1956-cı il Süveyş böhranı Qərb dövlətləri, Sovet İttifaqı və region ölkələri arasında gərginliyi artıraraq, Yaxın Şərqi geosiyasətində mühüm mərhələ oldu. Süveyş kanalını milliləşdirmək istəyən Misir Böyük Britaniya, Fransa və İsrailin müqaviməti ilə üzləşdi. Bu, iki dünya fəvqəldövlətinin - ABŞ və SSRİ-nin diqqətini çəkən silahlı münaqişəyə səbəb oldu. Böhran onların neftlə zəngin və beynəlxalq ticarət yolları üçün vacib olan regionda nüfuz uğrunda mübarizəsini gücləndirib. SSRİ ərəb dövlətlərinə, o cümlədən Misirə silah tədarükü və iqtisadi yardım vasitəsilə dəstək verir, ABŞ isə Səudiyyə Ərəbistanı ilə əlaqələri gücləndirir və tədricən öz təsirini genişləndirirdi. Süveyş böhranı regionun qlobal Soyuq Müharibəyə keçidini sürətləndirdi, bu da ərəb ölkələri arasında daha da hərbiləşməyə və anti-müstəmləkəçilik əhval-ruhiyyəsinin artmasına səbəb oldu.

Açar sözlər: Süveyş böhranı, Yaxın Şərq, Soyuq Müharibə, ABŞ, İsrail.

INGA ZABAKHIDZE

Professor of Tbilisi State University named Ivane Javakhishvili, Georgia

THE IMPACT OF THE SUEZ CRISIS ON THE MIDDLE EAST

The Suez Crisis of 1956 was a major turning point in Middle Eastern geopolitics, heightening tensions between Western powers, the Soviet Union, and the region's countries. Egypt's decision to nationalize the Suez Canal faced strong opposition from Britain, France, and Israel, leading to armed conflict. This drew the attention of the world's two superpowers, the United States and the Soviet Union, intensifying their rivalry for influence in the region, which was rich in oil and vital for international trade routes. The USSR supported Arab states, including Egypt, with arms supplies and economic aid, while the United States strengthened its ties with Saudi Arabia and gradually expanded its influence. The Suez Crisis accelerated the region's integration into the global Cold War, leading to further militarization and a rise in anti-colonialist sentiments among Arab nations.

Keywords: Suez Crisis, Middle East, Cold War, USA, Israel.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 30 sentyabr 2024-cü il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 oktyabr 2024-cü il.

Rəyçilər: t.e.d. Sevinc Yusifzadə, t.e.d. Sani Hacıyev.

UOT 94(479.24); UOT 727/479.243/ “94-99”

NAZİM MƏMMƏDOV

*Azərbaycan MEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun
“Qarabağ müharibələri tarixi və Böyük qayıdış hərəkəti” şöbəsinin baş elmi işçisi,
tarix elmləri doktoru, dosent
mamedov-n@yahoo.com*

AZƏRBAYCANIN SUQOVUŞAN QƏSƏBƏSİNİN İŞĞALDAN AZAD EDİLMƏSİ VƏ TARİXİ ƏHƏMİYYƏTİ

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/106/166-173>

Məqalədə, Müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi, şanlı ordumuzun – xalqımızın sarsılmaz iradəsi, birliyi və qardaş Türkiyənin böyük mənəvi dəstəyi ilə 44 gün davam edən II Qarabağ müharibəsində qazanılan qələbədən, o cümlədən Suqovuşan qəsəbəsinin işğaldan azad edilməsi və onun tarixi əhəmiyyətindən bəhs olunmuşdur.

Açar sözlər: Azərbaycan, erməni vandalizmi, Ali Baş Komandan İlham Əliyev, Suqovuşan, Qarabağ, Türkiyə, tarixi əhəmiyyəti.

Giriş. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Ali Baş Komandan İlham Əliyev 2021-ci il oktyabrın 3-də Suqovuşanın işğaldan azad edilməsi ilə əlaqədar qəsəbədə olmuş və dərin məzmunlu nitq söyləmişdir: “Bir il bundan əvvəl oktyabrın 3-də Suqovuşan qəsəbəsi işğaldan azad edilmişdir. Bu çox əlamətdar hadisə idi, müharibənin ilk günlərində strateji əhəmiyyətli qəsəbəni işğaldan azad etmək böyük uğurumuz idi, böyük qələbəmiz idi. Bu qəsəbənin işğaldan azad edilməsi zamanı şəhidlərimiz oldu, qazilərimiz oldu. Allah bütün şəhidlərimizə rəhmət eləsin, yaralananlara şəfa versin. Biz, keçən ayın 27-də [noyabrın 27-si nəzərdə tutulur – N.M.] “Anım Günü”nü keçirərkən vətən uğrunda həlak olmuş qəhrəman şəhidlərimizin xatirəsini bir daha böyük hörmətlə yad etdik. Suqovuşan qəsəbəsinin azad edilməsi strateji nöqteyi-nəzərdən çox böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. Çünki bu qəsəbənin yerləşməsi müharibənin gedişatında önəmli rol oynayırdı və qəsəbənin əlimizdə olması bizə gələcək əməliyyatlarımızda üstünlük təşkil edirdi. Düşmən yəqin ki və təbii ki, bilirdi, biz bu istiqamətdən hərəkətə keçəcəyik. Talış kəndi və Suqovuşan qəsəbəsi bir gündə – keçən il [2020-ci il nəzərdə tutulur – N.M.] oktyabrın 3-də işğaldan azad edilmişdir. Burada çox güclü istehkamlar qurulmuşdu, bir neçə müdafiə xətti təşkil edilmişdi. Bütün strateji yüksəkliklərdə, qəsəbəyə gedən yüksəkliklərdə düşmən yerləşmişdi. Azərbaycan Ordusu böyük qəhrəmanlıq və fədakarlıq göstərərək şiddətli döyüşlər nəticəsində Talışı və Suqovuşanı işğaldan azad etdi” [2].

Suqovuşanın işğaldan azad edilməsi və əhəmiyyəti. Suqovuşanın azad edilməsinin əhəmiyyətini vurğulayan Ali Baş Komandan çıxışlarından birində demişdir ki, “İkinci Qarabağ müharibəsində mövqələrimizdən geri çəkildiyimiz bircə gün belə olmadı, hər gün cəsarətlə daha irəliyə gedirdik. Şanlı Vətən müharibəsinin yeddinci günü – 2020-ci il 3 oktyabr... Ötən günlər ərzində cəbhədən ancaq zəfər səsi eşidən, xoş müjdələr alan Azərbaycan xalqına Ali Baş Komandan İlham Əliyev daha bir qələbə xəbəri verir: Bu gün Azərbaycan Ordusu Madagizdə Azərbaycan bayrağını qaldırdı. Madagiz bizimdir. Qarabağ Azərbaycandır!” [2].

Suqovuşanda döyüş tapşırıqlarını şərəflə yerinə yetirdiyi üçün 1-ci ordu korpusunun bütün şəxsi heyətini təbrik edən Prezident İlham Əliyev həmin gün daha bir ədalətsizliyi aradan qaldıraraq Madagizin tarixi adını bərpa etdiyini açıqlayır: “Madagizin tarixi adını bərpa edirəm. Bundan sonra Suqovuşan adlandırılır” [2].

Qeyd edək ki, Suqovuşan sovet dövründə – 1923-cü ildə Ağdərə rayonunun inzibati ərazisinə kənd kimi daxil edilmişdir, 1943-cü ildə isə şəhər tipli qəsəbə statusu almışdır. 1992-ci ildə Ağdərə rayonu ləğv edildiyindən onun ərazisi qonşu Ağdam, Tərtər və Kəlbəcər rayonları arasında bölüşdürülmüşdür. Həmin vaxt Suqovuşan da Tərtər rayonuna verilmişdir. Suqovuşan ilk dəfə 1991-1992-ci illərdə Azərbaycan Ordusu tərəfindən işğaldan azad edilmişdir. Lakin sonradan, Ermənistan ordusunun “Eçmiədzin terrorçu dəstəsi” yenidən Suqovuşanı işğal etmişdir. Təcavüzkar siyasətlərinin

ömürlük olacağını düşünən işğalçılar 2014-cü ildə Suqovuşanda balıqartırma zavodu tikməklə ixrac-la bağlı da müəyyən planlar hazırlamışdılar [6, s.125]. Hətta ermənilər orada yetişdirilən balıq və istehsal edilən qara kürünü xarici ölkələrə ixrac etməyi qərarlaşdırmışdılar. Aparığımız araşdırmalardan məlum olur ki, Suqovuşanda yerləşən hərbi hissə Ermənistan ordusunun Qarabağdakı ən güclü, hazırlıqlı birləşmələrindən biri idi. Lakin 2020-ci il oktyabrın 3-də rəşadətli Azərbaycan Ordusu Tərtər-in Talış, Cəbrayılın Mehdili, Çaxırlı, Aşağı Maralyan, Şəybəy, Quycaq, Füzulinin Aşağı Əbdürrəhmanlı kəndləri ilə yanaşı, Suqovuşanı da erməni əsarətindən azad etdi [11, s.6]. Suqovuşan istiqamətində gedən döyüş əməliyyatlarında Azərbaycanın əsgər və zabitləri böyük şücaət göstərmişdilər. Düşmənin Suqovuşanda ağır məğlubiyyətə uğradılmasında, tutduğu mövqelərdən və ərazinin vacib sahələrindən geri çəkilməyə məcbur edilməsində polkovnik-leytenant Əfqan Abdurahmanov və tabeliyində olan bölmələr ciddi döyüş əməliyyatlarından keçmişdilər. Ermənistan ordusunun müxtəlif istiqamətlərdə hərəkət edən hərbi kolonları o günlərdə bölmələrimiz tərəfindən dəqiq atəslə məhv edilmişdilər. Düşmən isə Suqovuşanın itirilməsi ilə heç cür barışa bilməyərək bu önəmli yaşayış məntəqəsini geri almaq üçün bir neçə dəfə əks-hücuma keçmişdi. Lakin ordumuz həmin hücumların qarşısını almış və ermənilər çoxsaylı canlı qüvvə və texnika itirərək geri çəkilməli oldular. 2020-ci il oktyabrın 4-6-da Suqovuşan yaşayış məntəqəsi yaxınlığında yerləşən yüksəklikdə əlverişli mövqe tutan Əfqan Abdurahmanov buradan iki hərbi hissənin bölmələrinin “530”, “951” yüksəklikləri və Gödəkburun dağı istiqamətində olan ərazilərin azad edilməsi əməliyyatını istiqamətləndirdi. Rabitədə Bayram İbişovun kod adı “Bayram-01”, Əfqanınkı isə “Əfqan-36” idi, yuxarı qərargahla danışıqları onlar aparırdılar.

2020-ci il oktyabrın 4-də işğalçı qüvvələr dörd tank və bir ədəd iriçaplı silahdaşyan zirehli texnikanın (BMP) köməyi ilə Ağdərə istiqamətindən Suqovuşan yaşayış məntəqəsinə doğru əks-hücum əməliyyatı həyata keçirməyə cəhd etdilər. Müdafiədə duran döyüş növbətçilərimiz bu cəh bərədə dərhal Ə.Abdurahmanov və B.İbişova məlumat verdilər. Suqovuşan yüksəkliyindən düşmən döyüşçüləri və desant daşıyan zirehli texnikası məhv edildi. Suqovuşanın yaxınlığındakı “Teleqüllə” yüksəkliyində yerləşən mayor Mirdamət Bağiyevin dəstəsi də “SPAYK” ilə iki tankı məhv etdi və düşmən əks-həmləni kəsməyə məcbur oldu. Oktyabrın 5-də Vətən müharibəsinin ilk günündən döyüş əməliyyatlarında iştirak etmiş Qaçay Abdullayev Suqovuşan uğrunda döyüşlərdə yanına düşən minomyot mərmisinin partlaması nəticəsində yaralanmış və sağ ayağı dizdən aşağı amputasiya edilmiş, sol qulağı da ciddi zədə almışdı. Kapitan Vüqar Əliyev o günləri xatırlayaraq deyir ki, “Qaçay adlı cəsur bir gızirimiz vardı, döyüş vaxtı yanına minaatan mərmisi düşdü, yaralandı. Gördüm ki, mənı çağırır. Tez yanına qaçdım. Dedi: “Hər şey yaxşıdır, heç nəyə görə narahat olma”. Halbuki onun ayağını mərmı üzüb qoparmışdı. Tez ona ağırkəsici vurdum, ilkin tibbi yardım göstərib təxliyə etdik. “Məndən ötrü narahat olma, uşaqlar sizə əmanətdir” dedi. Yəni o cür yaralı vəziyyətdə belə heç kim ruhdan düşmürdü”.

Vətən müharibəsinin ilk günlərindən döyüşlərdə iştirak edən, bir sıra uğurlu əməliyyatlarda şücaəti ilə əsgərlərinə nümunə olan, onları qətiyyətlə düşmən üzərinə hücumla ruhlandıran, hərbi hissə qarşısında qoyulmuş tapşırıqların icrası zamanı vəzifə borcunu şərəflə yerinə yetirən bölük komandiri Elçin Ağayev də oktyabrın 6-da isə şəhid oldu. Oktyabrın 7-də artıq Azərbaycan bölmələri şərqdəki bütün yüksəklikləri işğaldan azad etmişdir.

Ümumiyyətlə, Talış-Suqovuşan əməliyyatında düşmənin 6-cı dağıtıcı, 193-cü desant həmlə taboru, 022 xüsusi təyinatlı qüvvələrin iki taboru, 77-ci əlahiddə tank taboru məhv edildi, 7-ci və 5-ci dağıtıcı alaylarına, 38-ci əlahiddə mexaniləşdirilmiş briqadaya ağır zərbələr endirildi. Düşmənin ümumilikdə 96 tankı məhv edildi, 13 tank və 161 avtomobil texnikası, 24 ədəd “D-30” topu ordumuz tərəfindən qənimət kimi götürüldü. Suqovuşanda silah-sursat anbarı da ordumuzun nəzarətinə keçdi. Bununla da, “yenilməz” deyilən xətlərin keçilməsi, erməni ordusunun məhv edilməsi, silah-sursatının ələ keçirilməsi, əsgərlərinin döyüşü tərk edib qaçması, ordusunun dağılması, tarazlığının pozulması baş verdi. Başlıcası isə işğalçı düşmənin döyüş əzmi və qərarlılığı məhvə düşər oldu. Bütün bunlar nəticə etibarı ilə erməni xalqının, dövlətinin psixoloji olaraq çökməsinə, sonlarının başlanğıcına səbəb oldu.

Belə ki, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev Suqovuşan əməliyyatına xüsusi diqqət yetirdiyi üçün müharibədən sonra bu əməliyyatda iştirak edən hərbi qulluqçuları da xüsusi

olaraq mükafatlandırmışdır. Ali Baş Komandan İlham Əliyevin 29 dekabr 2020-ci il tarixli “Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin hərbi qulluqçularının “Suqovuşanın azad olunmasına görə” medalı ilə təltif edilməsi haqqında sərəncamına uyğun olaraq, Suqovuşanın azad edilməsi uğrunda aparılmış döyüş əməliyyatlarında iştirak edərək igidlik və mərdlik nümunəsi göstərmiş 3500-dən çox hərbi qulluqçu yuxarıda adıgedən medalla təltif olunmuşdur. Daha sonra Dövlət başçısının 2021-ci il iyunun 24-də imzaladığı sərəncama əsasən, Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin 10 mindən çox hərbi qulluqçusu “Suqovuşanın azad olunmasına görə” medalına layiq görülmüşdür [6, s.13].

Azərbaycan silahlı birləşmələri tərəfindən Suqovuşanın işğaldan azad edilməsinin çox böyük əhəmiyyəti olmuşdur. Belə ki, Azərbaycanın Suqovuşan qəsəbəsi Ordumuz üçün çox strateji əhəmiyyətə malik ərazilərdən idi. Uğurlu Suqovuşan döyüşü Silahlı Qüvvələrimizin şimal istiqamətində irəliləməsi baxımından mühüm rol oynamışdır. Suqovuşanın azad edilməsi ilə Ağdərə və Ağdamı birləşdirən əsas təminat yolu Azərbaycanın nəzarətinə keçmiş, eyni zamanda düşmənin buradan Tərtər rayonuna zərbələr endirməsinin qarşısı alınmışdır. Çox gərgin keçən bu döyüşdə Ermənistan silahlı birləşmələrinin xeyli canlı qüvvə və texnikası məhv edilmişdi. Suqovuşanın işğaldan azad edilməsi Azərbaycana strateji baxımdan üstünlük verməklə yanaşı, hərbi əməliyyatların uğurla davam etdirilməsi üçün də əlverişli imkan yaratmışdır. Bu yaşayış məntəqəsinə nəzarət həmin istiqamətdə irəliləmək, başqa istiqamətlərə zərbə endirmək imkanlarını olduqca genişləndirirdi. Onu da qeyd etmək yerinə düşərdi ki, Suqovuşan həmin dağlıq bölgədə nəzarət altına alınan ilk yaşayış məntəqəsi olmaqla bərabər, qəsəbənin azad edilməsi Ağdərəyə gedən yola nəzarətin təmin edilməsi demək idi. Bu yaşayış məntəqəsinin azad edilməsi ilə Ağdərəyə gedən yol, demək olar ki, tam şəkildə Azərbaycan ordusunun nəzarətinə keçdi. Bütün bunlarla yanaşı, Suqovuşanın işğaldan azad edilməsi qarşı tərəfin hərbi imkanlarını məhdudlaşdırdı. Suqovuşan, o istiqamətdə olan erməni silahlı qüvvələrinin idarə məntəqəsi olduğundan həmin ərazinin işğaldan azad edilməsi düşməni çox çıxılmaz vəziyyətə saldı. Uğurlu Suqovuşan əməliyyatı düşmənin öz qüvvələrini oradan çıxararaq başqa yerə apara bilməsinə imkan vermədi. Ümumiyyətlə, Suqovuşandakı yüksəkliklər strateji baxımdan çox əhəmiyyətli olduğundan bu yaşayış məntəqəsinin azad edilməsi Azərbaycan Ordusuna ətrafdakı əraziləri nəzarətdə saxlamaq üçün zəmin yaratdı.

Apardığımız təhlillərdən məlum olur ki, Azərbaycan müharibədən əvvəl digər istiqamətlərlə yanaşı, Suqovuşan üzrə də irimiqyaslı təlimlər keçmiş, bu zaman döyüşlər üçün bütün hesablamalar dəqiqliklə aparılmışdı. Bu isə, müharibədə bütün istiqamətlər üzrə hərbi planları çox asanlıqla icra etməyə imkan vermişdir. Suqovuşan, işğalçının 4 əsas möhkəmləndirilmiş hərbi-strateji əhəmiyyətli dayaq məntəqələrindən biri idi. Hələ 2016-cı ilin aprel döyüşlərinin getdiyi əsas yerlərdən biri də məhz Suqovuşan olduğundan, son dörd ildə düşmən orada mövqelərini daha da möhkəmlətmişdi. Ermənistan onlara havadarlıq edənlərin mütəxəssislərini də cəlb etməklə Suqovuşandakı mühəndis-istehkam qurğularını daha da təkmilləşdirmiş, yeni vizual izləmə sistemi, radioelektron kəşfiyyat vasitələri, zenit raket kompleksi, başqa hərbi texnikalar yerləşdirməklə ərazinin, demək olar ki, alınmaz qalaya çevirmişdi. Onu da qeyd etmək yerinə düşərdi ki, vaxtilə Sərsəng su anbarı ilə Suqovuşanı da düşmən özü tək-cə deyil, xarici desantçıların gücü ilə işğal etmişdi. Bu mənada Suqovuşanın azad edilməsi tək-cə düşməyə deyil, ona havadarlıq edənlərə də ağır dərs oldu. Məhz Suqovuşanın azad edilməsi ilə Horadiz dəhlizinin açılması nəticəsində Azərbaycan Ordusunun hücumlarının qarşısının kəsilməsi artıq tam olaraq mümkünsüzləşdi. Suqovuşanın azad edilməsinin ən böyük hərbi-strateji əhəmiyyəti məhz bununla bağlı olmuşdu.

Qeyd edək ki, Birinci Qarabağ müharibəsində Suqovuşanın işğal edilməsi 1976-cı ildə istismara verilmiş eyniadlı su anbarının da ermənilərin əlinə keçməsinə səbəb olmuşdu. Bu isə, Azərbaycanın su təchizatı imkanlarının məhdudlaşdırılması ilə nəticələnmişdi. Tərtərçay və Turağaçay çaylarından daxil olan sular hesabına formalaşan, ümumi həcmi 5,86 milyon kubmetr olan su anbarından Tərtər, Ağdərə, Goranboy, Yevlax, Bərdə, Ağdam, Ağcabədi rayonlarının, ümumilikdə 96 min 217 hektar (ha) olan torpaq sahələrinin suvarma suyu ilə təmin olunması nəzərdə tutulmuşdur. Lakin işğal amili Tərtər rayonunun 24481 ha, Ağdərə rayonunun 14380 ha, Goranboy rayonunun 6938 ha, Yevlax rayonunun 5912 ha, Bərdə rayonunun 12620 ha, Ağdam rayonunun 29886 ha və Ağcabədi rayonunun 2000 ha torpaq sahəsinin su təminatında ciddi çətinliklər yaratmışdı [10, s.416]. Suqovuşan su anbarının uzun illər işğal altında olması səbəbindən bu sudan istifadə edənlər alternativ mənbə

kimi subartezian quyuları vasitəsilə tələbatlarını ödəmişdir. Azərbaycanın əkin sahələrinin Suqovuşan su anbarının suyu ilə suvarılmasına imkan verməyən Ermənistan üçün bu anbar həm də ekoloji terror silahı olmuşdur. Bunu Prezident İlham Əliyev 2021-ci ilin aprelində Meliorasiya və Su Təsərrüfatı Açıq Səhmdar Cəmiyyətinin sədri Zaur Mikayılovu qəbul edərkən də xatırladıb: “Onlar bizi sudan məhrum etmişdilər. Sərsəng su anbarı və Suqovuşan su anbarı onların [Ermənistan silahlı birleşmələri nəzərdə tutulur – N.M.] nəzarətində idi. Bu iki su anbarını 1970-ci illərdə Ulu öndər Heydər Əliyev tikdirmişdi ki, Ağdam, Tərtər, Goranboy, Bərdə və digər rayonlarımızda suvarma işləri aparılsın. Ancaq ermənilər suyumuzu kəsirdilər, qışda ekoloji ziyan vurmaq üçün qəsdən buraxırdılar, yaz-yay aylarında suyu kəsirdilər, biz susuz qalmışdıq. Biz, o bölgənin suvarılması ilə bağlı xüsusi tədbirlər planı hazırlamışdıq və mənim göstərişimlə orada yüzlərlə subartezian quyusu qazılmışdır. Ancaq biz, Suqovuşan qəsəbəsini azad edərkən Suqovuşan su anbarını da nəzarətimizə gətirdük. Suqovuşan nəzarətimizə keçəndən sonra imkan yaranıb ki, dediyim Ağdam, Tərtər, Bərdə, Goranboy və digər rayonlarımızda su təminatı böyük dərəcədə yaxşılaşsın”. Prezident elə həmin görüşdə o rayonlara gedən kanalların uzun illər ərzində istifadəsiz qaldığını xatırladaraq vətəndaşların su ilə qısa zaman ərzində təmin oluna bilməsi üçün işlərin görülməsini də zəruri sayıb: “Təhlil aparılmalıdır, onların vəziyyəti nə yerdədir. Təmirə ehtiyac varsa, bu işlərə də baxılmalıdır ki, biz vaxt itirmədən suyu sahə başına, vətəndaşlarımızın sərəncamına gətirək” [13, s.26].

Onu da qeyd edək ki, Azərbaycanın Suqovuşan qəsəbəsinin işğaldan azad edilməsi ekoloji problemləri aradan qaldırmaqla yanaşı, uzun illərdən bəri su təminatı çətin olan bu ərazilərə suyun verilməsinə, burada gələcəkdə əkinlərin davamlı aparılmasına təminat verəcək, su qıtlığının aradan qaldırılması kənd təsərrüfatında yüksək məhsuldarlığın əldə edilməsinə imkan yaradacaqdır.

Aparığımız araşdırmalardan məlum olur ki, 2021-ci ilin sonlarınaqədər ərazisi minalardan və digər partlamamış sursatlardan təmizlənmiş Suqovuşan su anbarında artıq təmir-bərpa işləri başa çatdırılmışdır. Təmir-bərpa nəticəsində ümumilikdə 96 min 200 hektar əkin sahəsinin su təminatı yaxşılaşmışdır. Bununla yanaşı, Suqovuşan hidroqovşağının və ondan su götürən uzunluğu 5,2 km olan magistral beton kanalın layihə sənədləri Fövqəladə Hallar Nazirliyi tərəfindən ekspertiza olunmuşdur. Tərtərçayın sol sahil kanallarının təmir və yenidən qurulması üçün yüksək texniki iqtisadi göstəricilər əsasında işlər aparılmışdır [7, s.41].

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycanın Suqovuşan su qovşağı olmasına baxmayaraq, 30 ilə yaxın işğalçının və onun yaratdığı qondarma separatçı rejimin əlində ekoloji terror silahına çevrilmişdir. Yayda Tərtərdə və ətraf rayonlarda suya böyük ehtiyac yaranan vaxt Qarabağdakı qondarma rejim oradan bir damla belə su vermir, payızda və qışda isə çoxlu miqdarda su buraxmaqla daşqınlar yaradırdı. Suqovuşanın azad edilməsi ilə bu ekoloji terror silahı düşmənin əlindən alındı. Suqovuşan, həm də Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün əhəmiyyətli ərazilərdəndir.

Bunlardan əlavə, erməni işğalı Azərbaycanın Suqovuşanda yerləşən, enerji təchizatında əhəmiyyətli rol oynayan, ümumi gücü 7,8 MVt olan “Suqovuşan-1” və “Suqovuşan-2” kiçik su elektrik stansiyalarından da istifadə imkanlarını əlindən almışdı. Lakin işğaldan azad edildikdən sonra həmin stansiyaların əsaslı təmirə ehtiyacının olduğu üzə çıxdı. Ərazini işğal etməklə kifayətlənməyən erməni terrorçuları Suqovuşandakı 4,8 və 3 MVt gücündə olan kiçik elektrik stansiyalarının yararlı ehtiyat hissələrini söküb aparmış, apara bilmədiklərini isə dağıdıb yararsız hala salmışlar. Döyüşlər zamanı stansiyalara ciddi ziyan dəydiyindən bu SES-lərin təmirinə ehtiyac yaranmışdır [13]. 2021-ci ilin yanvar ayından stansiyada təmir-bərpa işlərinə başlanmış və iyunun əvvəlindən “Suqovuşan-1” və “Suqovuşan-2” stansiyalarının istismarı reallaşmışdır. Lakin Suqovuşanın Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün verə biləcəyi töhfə yalnız bundan ibarət deyil. Əsasən dərin yarıqlarla kəsilmiş yüksək, seyrək meşəlik, çəmənliklərdən ibarət olan qəsəbənin ərazisindən Tərtər çayının axması, qəsəbənin havası, suyu, təbiəti, bütün yerüstü sərvətləri buranı turizm baxımından olduqca cəlbedici edir. Suqovuşanın turizm məkanlarından birinə çevrilməsi Azərbaycanın gələcək strategiyasıdır [4, s.81].

Dövlətinin və xalqının maraqlarını daim uca tutan Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev artıq Suqovuşanın turizm potensialının inkişaf etdirilməsi ilə bağlı müvafiq tapşırıqlarını vermişdir. Azərbaycan televiziyasına 2021-ci ilin iyul ayında müsahibə verən dövlət başçısı Suqovuşanın turistlər üçün maraqlı olacağını söyləyərək qeyd etmişdir ki, “İkinci Qarabağ müharibəsində Suqovuşan qəsəbəsi də işğaldan azad edildi və Naftalandan Suqovuşan qəsəbəsinə məsafə o

qədər də böyük deyil. Mənim tapşırıqlarımla yeni yolun çəkilişi də təmin edilir və beləliklə, bu zona vahid bir turizm məkanı olacaqdır. Şiddətli döyüşlər gedən əraziyə gedib baxmaq həm turistlər üçün maraqlı olar, həm də ki, Suqovuşan çox mənzərəli bir yerdir. Naftalana gələn qonaqların, – istər Azərbaycan vətəndaşları, istərsə də xarici qonaqlar olsun, – ölkəmizlə tanış olmaları üçün gərək daha geniş imkanlar olsun” [13, s.40].

Bütün yuxarıda deyilənlərə əlavə olaraq onu da qeyd etmək yerinə düşərdi ki, Birinci Qarabağ müharibəsindən sonrakı dövrdə ermənilər Suqovuşanın yalnız iqtisadi imkanlarından faydalanmağa çalışmamış, buradakı milli dəyərlərimizi əks etdirən abidələrimizi də erməniləşdirməyə cəhd etmişlər. Qeyd edək ki, Azərbaycanın ən qədim tarixə malik olan ərazilərindən olan Suqovuşan qədim Alban dövlətinin izlərini yaşadan məkanlardandır. Tərtər rayonunun Suqovuşan və Təpəkənd kəndləri arasında yerləşən tarixi-memarlıq abidəsi olan Müqəddəs Yelisey kompleksinə daxil olan ilk tikililərin inşası Qafqaz Albaniyasının Arşakilər sülaləsindən olan hökmdar III Mömin Vaçaqanın adı ilə bağlıdır. Albaniyanın qüdrətli hökmdarı Cavanşirin sifarişi ilə “Alban ölkəsinin tarixi”ni yazan tarixçi-salnaməçi Moisey Kalankatlı da əsərində bu monastır haqqında məlumat vermişdir. Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının 1970-ci ildə Müqəddəs Yelisey monastırında apardığı ekspedisiyaya rəhbərlik edən arxeoloq Rəşid Göyüşov yazırdı ki, bu məbəd Albaniyada xristianlığın ilk təbliğatçısı Yeliseyin şərəfinə tikilib, alban çarı mömin Vaçaqan burada dəfn edilib. Aparılan tədqiqatlar göstərdi ki, məbəd IX-X əsrlərdə dağıdılıb. XI əsrdə burada dağıntılar üzərində yeni monastır kompleksi tikilib [3, s.46].

Erməni vandalları işğal dövründə məhz Vaçaqanın qəbrini hədəf götürməklə Müqəddəs Yelisey kompleksini də siyasi məqsədləri üçün istifadə etməyə cəhd göstəriblər. Uzun illər işğal altında olan Müqəddəs Yelisey monastırını erməniləşdirməyə cəhd göstərən düşmən bu niyyətinə nail ola bilməyib. Vətən müharibəsində işğaldan azad olunan torpaqlarımız, o cümlədən bir çox tarixi-dini tikililərimiz kimi, Azərbaycan dövləti bu monastırı da əsaslı şəkildə bərpa edilib xalqın istifadəsinə verəcəkdir. Azərbaycan tarixinin izlərini tam silməyə çalışan ermənilər Qərbi Azərbaycanda və Qarabağda təxminən 700-dən çox toponimi saxtalaşdıraraq onları süni şəkildə erməniləşdiriblər. Həmin yer adlarının 200-dən çoxu Qarabağ ərazisindədir. Erməniləşdirilmiş adların sırasında yalnız yaşayış məntəqələrinin deyil, dağ, dərə, bulaq və s. adları da var. Erməniləşdirilmiş adlardan biri də, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, “Madagiz” olmuşdur [9, s.29].

Bütövlükdə Azərbaycanın Ağdərə bölgəsinin, o cümlədən onun Suqovuşanın tarixini tədqiq edən t.ü.f.d., dos.C.Bağırzadə haqlı olaraq belə qənaətə gəlir ki, IV-XIII əsrlər dövründə Qafqaz Albaniyasının mühüm strateji əhəmiyyət kəsb edən bölgələrindən biri də Xaçınçay və Tərtərçay vadisi olmuşdur. Təsədüfi deyildir ki, bu bölgə hələ qədim zamanlardan - antik dövrdən davamlı olaraq gur və intensiv yaşayışın olduğu bir ərazidir. Bunu çoxsaylı arxeoloji abidələr də sübut edir. Qafqaz Albaniyasında xristianlığın yayılması və möhkəmlənməsindən sonra müasir Ağdərə ərazisi, bütövlükdə Tərtərçay vadisi Qafqaz Albaniyasının əsas kilsə-monastır komplekslərinin yerləşdiyi dini mərkəzlərdən birinə çevrilmişdir. Ağdərə ərazisi Qafqaz Albaniyasının mühüm tarixi ticarət-karvan yolunun keçdiyi bölgədir. Buna görə də qeyd olunanları nəzərə almaqla görürük ki, bəhs olunan ərazidə bir çox tarixi-siyasi hadisələrin baş verməsi təsadüfi xarakter daşıyırmışdır. Tarixi-arxeoloji tədqiqatlar göstərir ki, müasir Ağdərə ərazisi Qafqaz Albaniyasının mühüm bölgəsi olduğundan Çaraberd, Hirək, Xaçın, Oğlanqala, Akana və Anapat kimi qalalar, o cümlədən Ana şəhər və Kasqankat kimi şəhərlər burada yerləşmişdir [3, s.4, 6]. Yuxarıdakı faktlardan göründüyü kimi, Suqovuşan qədim yaşayış məskəni olmaqla yanaşı, həm də möhtəşəm və qədim abidələrlə zəngindir. Bütün bunları nəzərə alaraq bölgənin turizm mərkəzinə çevrilməsi çox əhəmiyyətlidir.

Azərbaycanın silahlı qüvvələrinin gücünə inanmamaq Ermənistanın fəlakətinin əsas səbəbi oldu. Azərbaycanın dəfələrlə etdiyi xəbərdarlıqlardan nəticə çıxarmadığı üçün bu gün Ermənistan say-sız-hesabsız itkilərinə görə 44 günlük müharibəni kədər, Azərbaycan isə 200 ildən sonra tarixinə yazılan qalibiyyətə görə sevinc və qürur hissi ilə xatırlayır. İkinci Qarabağ müharibəsinin ildönümü ilə əlaqədar keçirilən sorğuda iştirak edən Ermənistan vətəndaşları bu müharibədə bütöv bir gənc nəsli itirdikləri üçün hələ də kədər hissi keçirdiklərini etiraf edirlər. İkinci Qarabağ müharibəsindən nəticə çıxarmayan Ermənistanın hakimiyyət dairələrinin revanşist meyilləri bu dövlətin varlığına son qoya bilər. Lakin onlardan fərqli olaraq, Azərbaycan Prezidenti və Azərbaycan xalqı yenidən müharibə

istəmir. “Mən istəyirəm ki, bir daha müharibə olmasın. Hər halda biz müharibəyə başlamayacağıq, əgər Ermənistan tərəfdə revanşist meyillər baş qaldırmasa” deyən dövlət başçısı ermənilərə növbəti mesajını da göndərmiş [16]. Ermənistanın 10 noyabr bəyanatının şərtlərini kobudcasına pozduğunu xatırladan Ali Baş Komandan bunu da nəzərə çatdırıb ki, biz hələlik səbirli, təmkinli davranırıq: “Amma bizim səbrimizin də həddi var və İkinci Qarabağ savaşı göstərdi ki, səbrimiz tükənəndə nələrlə baş verir. Ona görə Ermənistan rəhbərliyinə şans veririk ki, noyabrın 10-da imzalanmış bəyanatın bütün müddəalarını yerinə yetirsin və özünü məsuliyyətlə aparsın” [17]. Müharibədən sonra Ermənistan tərəfdə yenidən revanşist qüvvələrin baş qaldırması bir daha təsdiqləyir ki, ermənilər, özlərinin də etiraf etdiyi kimi, hələ bu müharibədən nəticə çıxarmayıblar. Belə görünür ki, Ermənistanın ali hakimiyyət orqanları 1 il əvvəl Azərbaycanın onların başına vurduğu “dəmir yumruğu”un gücünü unudur, yenidən müharibə istəyir. Ancaq kimin qalib gələcəyi indidən bəlli olan bu müharibə hələ də matəm içində olan Ermənistana lazımdır mı? Bu barədə dərinlən düşünməyə dəyər.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 15 oktyabr 2023-cü ildə Suqovuşan qəsəbəsində istirahət parkının açılışında iştirak edib və Suqovuşan Su Anbarının yenidən fəaliyyətə salınmasında iştirak etmişdir. Qarabağ iqtisadi rayonuna daxil olan işğaldan azad edilmiş ərazilərdə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin xüsusi nümayəndəsi Emin Hüseynov və Dövlət Turizm Agentliyinin sədri Fuad Nağıyev istirahət parkında görülməli işlər barədə dövlətimizin başçısına məlumat vermişlər. Bildirilmişdir ki, 1970-ci illərdə Ümummilli lider Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə tikilən Suqovuşan su anbarının ətrafında yaradılan parkda əhalinin asudə vaxtının səmərəli təşkili üçün sahilboyu gəzinti ciğırları salınmış, oturacaqlar, söhbətgahlar, uşaqlar üçün əyləncə meydançası, idman qurğuları quraşdırılmışdır. Ərazisi 7,5 hektar olan parkda, həmçinin turist informasiya mərkəzi, kafe, üzən estakada, turistlərə xidmət göstərəcək nəqliyyat vasitələri üçün avtodayanacaq yaradılmışdır. Burada geniş yaşıllaşdırma işləri görülmüş, 5 minə yaxın ağac və kol əkilmişdir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Suqovuşan istirahət parkının təməli 2022-ci il martın 20-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin və birinci xanım Mehriban Əliyevanın iştirakı ilə qoyulmuşdur. Həmçinin Suqovuşanda turizm infrastrukturunun yaradılması prosesinin ikinci mərhələsində yeni körpünün inşası, tarixi körpünün və ərazidəki məbədin, eləcə də məbədin ətrafındakı tarixi tikililərin konservasiyası, mövcud Bayraq meydanının parka adaptasiyası həyata keçiriləcək, genişmiqyaslı abadlıq işləri görülməkdədir.

1898-ci ildə inşa edilmiş məbəd Qarabağ zonasında ənənəvi alban dini memarlıq məktəbinin elementlərini özündə ehtiva edir. O, yerli əhəmiyyətli abidə kimi dövlət tərəfindən mühafizə olunur. Həmçinin yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Suqovuşan qəsəbəsinin yerləşdiyi ərazi tarixən Qafqaz Albaniyasının tərkibinə daxil olmuş, onun sosial-mədəni və hərbi-siyasi tarixində önəmli yer tutmuşdur. Bu baxımdan, qəsəbənin yaxınlığında yerləşən müqəddəs Yelisey monastırının Qafqaz Albaniyasının hökmdarı III Mömin Vaçaqanın adı ilə bağlı olması təsadüfi deyildir [19].

Belə geniş ərazidə təməl qoyma mərasimindən ötən qısa müddət ərzində göz oxşayan istirahət parkının yaradılması olduqca füsunkar, bənzərsiz təbiəti olan və tarixi abidələrlə zəngin Qarabağ bölgəsinin tezliklə Azərbaycanın əsas turizm zonalarından birinə çevriləcəyini sübut edir. Qeyd edək ki, Suqovuşan Su Anbarı və magistral kanallar 1976-cı ildə istismara verilib. Su anbarının ümumi su tutumu 5,86 milyon kubmetrdir. Bəndin üstündə uzunluğu 630 metr, hündürlüyü 28 metr, eni isə 10 metrdir. Tərtərçay və Turağayçay çaylarından daxil olan sular su anbarında tənzimlənərək, ümumi suburaxma qabiliyyəti saniyədə 70 kubmetr sonra isə hər birinin suburaxma qabiliyyəti saniyədə 50 və 20 kubmetr olan sağ sahil və sol sahil magistral kanallarına verilir. Su anbarında yeni inzibati bina və göstərici binası, təmir emalatxanası və nasosxana tikilmişdir. Bütün bunlarla yanaşı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 15 oktyabr 2023-cü ildə Ağdərə şəhərində Azərbaycan Respublikasının Dövlət Bayrağını ucaltmışdır [19].

Nəticə. Azərbaycan xalqının sevimlisi, Qarabağın xilaskarı, müdrik Ali Baş Komandan İlham Əliyev Suqovuşanın işğaldan azad edilməsinin birinci ildönümü münasibətilə çıxışında demişdir: “Bu gün Suqovuşanda və Talış kəndində olarkən bir daha xalqımızın, Silahlı Qüvvələrimizin qəhrəmanlığını görürəm. Buraya gələn hər kəs bunu görür və görəcək. Çünki bu yerləri işğaldan azad etmək, ölümə getmək – bütün bunlar xalqımızın böyüklüyünü göstərir. Bu gün hər iki kənddə dövlət bayrağını ucaldaraq şəhidlərimizin əziz xatirəsinə bir daha ehtiramımı bildirirəm. Azərbaycan xal-

qına da təşəkkürümü bildirirəm ki, müharibə dövründə bir yumruq kimi birləşib orduya dayaq oldu, mənə arxa oldu və biz bunun hesabına düşmənin başını əzdik, Qələbə çaldıq. Bundan sonra qalib xalq və müzəffər ölkə kimi əbədi yaşayacağıq. Qarabağ bizimdir! Qarabağ Azərbaycandır!” [18].

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan qəzeti. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Cəfər-Mərcanlıya səfəri zamanı çıxışı. 14 iyun 2017-ci il.
2. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Ali Baş Komandan İlham Əliyevin Suqovuşana səfəri / Azərbaycan. -2021, 4 oktyabr.
3. Bağırzadə, C.V. Ağdərə IV-XIII əsrlərdə (Tarixi arxeoloji tədqiqat). – Bakı: Elm və Təhsil”, - 2014. - 124 s.
4. Hüseynov, C.Ə. Qarabağ Azərbaycandır. Yeni Qarabağnamə. – Bakı: Təhsil, - 2021. - 246 s.
5. Əhmədov, E.İ. Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü: Təhlili xronika (1987-2011). - Bakı: Letterpress, - 2012. - 910 s.
6. İmanov, C. Qırxdörd günlük zəfər tarixi. - Bakı: Zəka, - 2021. - 191 s.
7. Əlibalayeva, G. Müharibə acılarının zəfər sevinci. – Bakı: Şərq-Qərb, - 2021. - 91 s.
8. Qırxdörd günlük zəfərin davamı. - Bakı, Avropa, - 2021. - 216 s.
9. Məmmədov, N.R. Azərbaycanın Ağdərə rayonunun tarixi. – Bakı: Avropa, - 2014. - 502 s.
10. Məmmədov, N.R. İkinci Qarabağ müharibəsi: Zəfər salnaməsi. - Bakı: Optimist, -2020. - 464 s.
11. Məmmədov, N.R. Qarabağ tarixi (1920-1991). – Bakı: Təhsil, - 2020, - 980 s.
12. Səlimbəyli, Ş. Azərbaycan tarixinin Zəfər salnaməsi. - Bakı: Avropa. – 2020. - 290 s.
13. Şükürov, K.K., Həbibbəyli İ.Ə. Zəfər yolu: Qarabağ savaşından Şuşa bəyannaməsinədək. - Bakı: Elm, - 2021. - 904 s.
14. Vətən müharibəsinin 44 günlük zəfər salnaməsi. – Bakı: Elm, - 2021. - 112 s.
15. Zəfər tarixi. - Bakı: Şərq-Qərb, - 2021. - 108 s.
16. Zəfər yolu. - Bakı: Qanun, - 2020. - 156 s.
17. <https://president.az/articles/48264> [14.05.2024].
18. <https://president.az/articles/52122> [14.05.2024].
19. <https://president.az/articles/45924> [14.05.2024].
20. Suqovuşanda istirahət parkının açılışı // “Xalq qəzeti”, №226(30342), 17 oktyabr 2023-cü il, s.2.
21. Böyük qayıdış. I kitab. – Bakı: Şərq-Qərb, - 2021. - 332 s.

НАЗИМ МАМЕДОВ

Старший научный сотрудник отдела «История Карабахских войн и движения Великого Возвращения» Института истории имени А.А. Бакиханова Национальной Академии Наук Азербайджана, доктор исторических наук, доцент

ОСВОБОЖДЕНИЕ ОТ ОККУПАЦИИ И ИСТОРИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ПОСЁЛКА СУГОВУШАН

В статье говорится о победе под руководством Победоносного Главнокомандующего Ильхама Алиева добилась и единства армии и исхода непоколебимой волей нашей доблестной армии – народа и большой моральной поддержкой братской Турции в 44 дневной 2-ой Карабахской войне, в том числе об освобождении посёлка Суговушан от оккупации и его историческом значении.

Ключевые слова: Азербайджан, армянский вандализм, Верховный Главнокомандующий Илхам Алиев, Суговушан, Гарабаг, Турции, историческое значение.

NAZIM MAMEDOV

*Senior researcher at the Department of “History of the Karabakh Wars
and the Great Return Movement” of the Institute of History
named after A.A. Bakikhanov National Academy of Sciences of Azerbaijan,
Doctor of Historical Sciences, Associate Professor*

**LIBERATION OF SUGOVUSHAN SETTLEMENT OF AZERBAIJAN FROM
OCCUPATION AND HISTORICAL SIGNIFICANCE**

The article deals with the victory won under the leadership of the Victorious Commander-in-Chief Ilham Aliyev in the 44-day 2nd Garabagh war, along with the unshakable will and unity of our glorious army – our people and the great moral support of fraternal Turkey, as well as the liberation of the village of Sugovushan from occupation and its historical significance.

Keywords: Azerbaijan, Armenian vandalism, of Supreme Commander – in Chet Ilham Aliyev, Sugovushan, Garabagh, Turkey, historical significance.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 14 may 2024-cü il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 oktyabr 2024-cü il.

Rəyçilər: t.e.d. Şahin Fərzəliyev, t.ü.f.d. Məmmədağa Baxışov.

UOT 32:93/94; UOT 327

NƏRGİZ NAĞIYEVA

siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru,
Bakı Dövlət Universitetinin dosenti
nargiz_nagiyeva@mail.ru
ORCID ID: 0009-0001-1205-5864

NEOKOLONİALİZMƏ QARŞI ETİRAZLAR

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/106/174-177>

Müasir dövrdə müstəmləkəçiliyin sona çatdığı deyilsə də, bu gün müstəmləkəçiliyin mövcud olmadığını söyləmək olmaz. Tarix boyu davamlı olaraq dəyişən müstəmləkəçilik siyasətləri bu gün də müxtəlif coğrafi bölgələrdə müxtəlif formalarda və fərqli adlar altında davam etməkdədir. Hər iki dünya müharibəsi müstəmləkəçiliyin müəyyən qədər azalmasına səbəb olsa da, Qərbin müstəmləkəçilik siyasəti bu gün də davam edir. Nəticə etibarı ilə deyə bilərik ki, müstəmləkəçilik forması dəyişsə də, sona çatmayıb, məzmun isə dəyişməz olaraq qalır. Hərbi güc yerini daha böyük iqtisadi və siyasi asılılığa verdi. "Postkolonializm" anlayışı "yeni müstəmləkəçilik" anlayışı ilə əvəz edilmişdir.

Açar sözlər: neokolonializm, postkolonializm, imperializm, kolonializm, müstəmləkəçilik.

Giriş. Müasir dövrdə müstəmləkəçiliyin başa çatdığı deyilsə də, bu gün müstəmləkəçiliyin mövcud olmaması iddia edilə bilməz. Tarix boyu, daim şəkil dəyişdirərək davam edən müstəmləkəçilik siyasəti bu gün də fərqli coğrafiyalarda fərqli şəkillərdə və fərqli adlar altında davam etməkdədir.

Hər iki dünya müharibəsi müstəmləkəçiliyin bir qədər geriləməsinə səbəb olsa da, Qərbin müstəmləkəçilik siyasəti hələ də öz mövcudluğunu qoruyub saxlamaqdadır. Müstəmləkələrdə baş qaldıran milliyətçilik (milli özünüdərk) hərəkətləri müəyyən mənada müstəqilliklə nəticələnsə də, bu siyasi müstəqilliyin çox da önəmli olmadığı, imperialist dövlətlərin "yeni müstəmləkəçilik" yöntəmləri ilə müstəmləkəçilik münasibətlərini fərqli metod və miqyaslarla davam etdirdiyini nümayiş etdirdi [1, 55].

Dekolonizasiya. İkinci Dünya müharibəsi dekolonizasiya prosesində mühüm dönüş nöqtəsidir. İlk dəfə 1952-ci ildə Henri Labouret tərəfindən istifadə edilən dekolonizasiya termini müstəmləkə rejimi altında olan insanların müstəqilliyə çatması prosesini ifadə edir [2, 2].

Müharibədən sonra Sovet İttifaqının müstəmləkəçilik əleyhinə münasibəti müstəmləkələrinde kommunizmin yayılmasından narahat olan Qərb ölkələrini müstəmləkələrini tərk etmək məcburiyyəti ilə müqayisə edərək, dekolonizasiya prosesinin sürətini artırmaqda təsirli oldu. Bundan əlavə, Asiya dövləti olaraq Yaponiyanın İkinci Dünya müharibəsində Fransa, Böyük Britaniya və Hollandiya kimi imperialist gücləri məğlub etməsi bu güclərin öz müstəmləkələrindəki nüfuzunu sarsıtdı və nəticədə Hindistan, Birma, Qana, Qana, Myanma, Tunis, Liviya və digər müstəmləkələrdə müstəqillik tələb edildi [5, 217].

Müstəmləkə gücləri İkinci Dünya müharibəsinin sonunda zəifləmiş, iqtisadi cəhətdən zəifləmiş və əvvəlki sabitliyini itirərək yerlərini dəyişən dünya nizamının yeni super gücləri olan Sovet İttifaqı və ABŞ-a buraxarkən, 1947-ci ildə Hindistan və Pakistanın müstəqilliyinin qazanması ilə Asiyada da öz güclərini itirməyə başladılar [3, 226].

Burjuazıyanın dəstəklədiyi müstəqillik kampaniyaları Hindistan, Pakistan, Qana və Şri-Lanka kimi burjuva sinfinin ələ keçirməyə hazır olduğu ölkələrdə təsirli olduğu halda, az inkişaf etmiş koloniyalarda daha mübariz yerli müqavimət tələb olunurdu. Yerli anti-müstəmləkə hərəkətlərinə ən çox müqavimət göstərən Fransa və Portuqaliya kimi müstəmləkəçi dövlətlər bəzi müstəmləkələrində (Mozambik və Vyetnam kimi) milli azadlıq cəbhələrinin silahlı müqaviməti ilə üzləşdilər. Silahlı azadlıq hərəkətlərinin konstitusiyalı yolları ilə müstəqillik tələbinin ödənilmədiyi və ya müxtəlif formalarda muxtariyyət əldə etmiş müstəmləkələr üzərində siyasi nəzarəti bərpa etməyə cəhdlər edildiyi hallarda ortaya çıxdığı görünür. Vyetnam, Keniya, Kamerun, Qvineya-Bisau, Zimbabve, Eritreya, Anqola və Mozambik bu cür mübarizələrin ortaya çıxdığı koloniyalara misaldır [5, 217-219].

1956-cı ildə Sudan, Tunis və Mərakeşin müstəqillik əldə etməsi ilə başlayan proses 1957-ci ildə Qana və 1958-ci ildə Qvineyanın müstəqillik qazanması ilə daha da sürətlənmiş və 1960-cı ildə Fransa, Böyük Britaniya və Belçikanın hakimiyyəti altında olan 17 koloniyanın bir ildə müstəqillik qazanması ilə pik həddinə çatmışdır [3, 224, 230].

1783-cü ildə İngiltərənin on üç koloniyasının müstəqilliyini tanıması ilə başlayan və 1983-cü ildə Sent Kitts və Nevis Federasiyasının müstəqilliyinə qədər davam edən dekolonizasiya prosesində 165 koloniya ya müstəqil oldu, ya da mövcud suveren dövlətlərə qoşulmaq iradəsini nümayiş etdirdi [6, 429].

Bu gün Cəbəllütariq, Folklend/Malvin adaları, Qrenlandiya, Hollandiya Antilləri, Fransız Qvianası, Puerto Riko, Samoa və Virgin adaları, Kanar, Seuta və Melilla adaları kimi nümunələrdən başqa, onların asılılığı müxtəlif adlar altında davam edir [5, 4].

Müstəmləkəçiliyin dekolonizasiya prosesi ilə rəsmi sonu onun həqiqətən sona çatıb-çatmaması ilə bağlı yeni müzakirələrə səbəb oldu. Bu müzakirələr arasında ən çox diqqət çəkənlərdən biri müstəmləkəçiliyin yeni versiya ilə əvəz olunduğu iddiası üzərində dayanır.

Qananın müstəqillik mübarizəsində önəmli bir figur olan və bu ölkənin 1957-ci ildə müstəqillik qazanmasından sonra ilk dövlət başçısı olan Kvame Nkrumah, siyasi müstəqilliyin görüntü olduğuna və iqtisadi müstəqilliklə tamamlanmadığına dair təcrübələrindən çıxış edərək *"İmperializmin sonuncu mərhələsi yeni müstəmləkəçilik"* adlı bir əsər yazmış və bu əsərində neokolonializm nəzəriyyəsini təqdim etmişdir [4]. Nkrumahın nəzəriyyəsinə görə Afrika zəngin qaynaqlara sahib olsa da, bu qaynaqlar müstəqillik sonrasındakı qitəyə qətiyyənlə zənginlik gətirmir, əksinə qitənin yoxsullaşması üçün çalışan dövlət və müəyyən qrupları zənginləşdirməyə davam edirdi. Kolonializm ortadan qalxsada, onun yerini imperializmin son məhsulu olan neokolonializm almışdır. Buna görə də guya müstəqilliyini əldə edən həmin müstəmləkələr yalnız formal olaraq müstəqildirlər. Bu, zahirən müstəqillik qazanmış müstəmləkələrin iqtisadi sistemləri və siyasi fəaliyyətləri müxtəlif yollarla xaricdən idarə edilirdi [5, 60-62]. Nkrumaha görə, neokolonializmdə müstəmləkəçi dövlətlər xarici sərmayə ilə, dünyanın daha az inkişaf etmiş bölgələrini inkişaf etdirmək əvəzinə əksinə onları istismar etməkdədirlər. Yatırımlarla yoxsul və zəngin ölkələr arasındakı uçurum azaldılmaq əvəzinə artırılmaqdadır, yardımlar da inkişaf etməkdə olan ölkələrə yararsız olub neokolonial nəzarəti öz əllərində tutanlara gəlir gətirməkdədir. Nkrumaha görə neokolonializm geniş kolonial bölgələrin özləri müstəqilliklərini qoruyub saxlaya bilməyəcəyinə görə keçmiş kolonial güclərə həm daxili və xarici təhlükəsizlik, həm də iqtisadi sistem baxımından bağlı qalmağa davam edərək kiçik müstəqil dövlətlərə çevrilməsinə əsaslanır. Beləliklə, neokolonial nəzarətdə olan ölkələrə edilən yatırım və yardımlar, bu ölkələrin inkişafına heç bir müsbət təsir göstərmir, hətta onlara zərər verməkdədir.

Kolonializm siyasətinin fəsadlarını müxtəlif aspektlərdən dəyərləndirmək mümkündür. Mənfi nəticələr yalnız asılı ölkələrin suverenliyinin məhdudlaşmasında, yeraltı və yerüstü sərvətlərinin talanmasında müşahidə edilmir. Fundamental insan hüquqlarının tapdalanması müasir dövr müstəmləkəçiliyinin ən ağır təzahürüdür. Təzad bundan ibarətdir ki, müstəmləkəçi Qərb ölkələri demokratiyanı və insan hüquqlarının qorunmasını özlərinin fundamental prinsipləri kimi bəyan ediblər. Ancaq həmin ölkələr, Afrikada, Yaxın Şərqdə, Latın Amerikasında neokolonializmi davam etdirməklə insan hüquq və azadlıqlarına, ümumiyyətlə, məhəl qoymurlar.

Neokolonializm siyasətində Fransa ən pis nümunə ortaya qoyur. Hazırda 13 dənizasıırı ərazini müstəmləkəsi kimi idarə edən, həmçinin dünyanın müxtəlif qitələrində yerləşən keçmiş müstəmləkələrinin daxili işlərinə qarışan Fransa beynəlxalq təşkilatların və müstəqillik uğrunda mübarizə aparan xalqların uzun illərdir tələblərinə baxmayaraq, neokolonializm siyasətini davam etdirir. Bəşəriyyətin kolonializm tarixinin qanlı cinayətlərinin çoxu məhz Fransa tərəfindən törədilib. Fransanın fəal surətdə məşğul olduğu qul ticarəti insanlığın ən utançverici səhifələrindən biridir. Milyonlarla afrikalı bu ölkənin qul siyasətinin qurbanı olub.

Bir sözlə, özünü demokratiyanın beşiyi hesab etməsinə baxmayaraq, neokolonializm siyasəti həyata keçirən Fransa kimi ölkələr uzun illərdir beynəlxalq hüququn hamılıqla qəbul edilmiş ümumbəşəri prinsiplərinə hörmətsizlik nümayiş etdirərək insan hüquqlarını kobud şəkildə pozmaqda, xalqlar arasında bərişin əldə olunmasına, sülh və əmin-amanlıq mühitinin yaranmasına mane olmaqda davam

edir. Müasir dövrdə hələ də dünyada müstəmləkə siyasəti ilə məşğul olan ölkələrin mövcud olması təəssüf doğurur.

20 oktyabr 2023-cü ildə Bakıda "Neokolonializm: İnsan Hüquqlarının Pozulması və Ədalətsizlik" mövzusunda keçirilən beynəlxalq konfransın açılışında Prezident İlham Əliyev qeyd etmişdir ki, Azərbaycan XXI əsrdə kolonializmin davam etməsindən və kolonializmin yeni təzahürləri meyillərinin artmasından olduqca narahatdır. Bandunq Konfransından 70 ilə yaxın dövrün keçməsinə rəğmən kolonializmi hələ də davam etdirən ölkələr var. Belə ölkələrdən biri və birincisi Fransadır [7].

Ümumiyyətlə, bəşəriyyətin kolonializm tarixinin qanlı cinayətlərinin çoxu məhz Fransa tərəfindən törədilmişdir. Afrika, Cənub-Şərqi Asiya, Sakit Okean, Latin Amerikasında onlarla ölkəni işğal edən, sərvətlərini talan edən, xalqlarını uzun illər əsarətdə saxlayan Fransa həmin ərazilərdə hərbi və bəşəriyyət əleyhinə çoxsaylı cinayətlər törətmişdir, fransız silahlı qüvvələri etnik və dini mənsubiyyətinə görə yüz minlərlə dinc sakini soyqırımına məruz qoymuşdur.

XX əsrdə 30 il ərzində Fransız Polineziyasında Fransa tərəfindən 200-ə yaxın, 6 il ərzində isə Əlcəzairdə 17 nüvə sınağı həyata keçirilmişdir. Həmin nüvə sınaqlarının ağır fəsadları Polineziya və Əlcəzair xalqları tərəfindən bu gün də yaşanmaqdadır. Bir çox təşkilatın etdiyi çağırışlara uyğun olaraq nüvə sınaqlarının vurduğu ziyan qiymətləndirilməlidir və Fransa tərəfindən müvafiq təzminatlar ödənilməlidir.

Əlcəzairin 132 il davam edən işğalı dövründə 1,5 milyondan artıq insan Fransa dövləti tərəfindən qətlə yetirilmiş, bu səbəbdən ölkə "1,5 milyon şəhid ölkəsi" adlandırılır. Fransız ordusunun törətdiyi qətləmlərin miqyası və coğrafiyası o qədər genişdir ki, sadalamaqla bitirmək çətindir. Mərakeş, Tunis, Mali, Cibuti, Nigeriya, Çad, Seneqal, Vyetnam, Qəmər adaları, Haiti və digər ölkələr bu gün də bu işğalın ağır fəsadlarını hiss edir.

Qeyd edək ki, bir müddətdir ki, Sakit Okeanda yerləşən Yeni Kaledoniyada Fransa Hökumətinin "seçki islahatı"na qarşı etiraz aksiyaları başlayıb. Baş verən iğtişaşlara cavab olaraq, Fransa adaya ordu yeridib. Bunun nəticəsində artıq 10-a yaxın qurban, 200-ə yaxın yaralı var. Polis 200-dən yuxarı etirazçını saxlayıb. Fransa Hökuməti ordunun Yeni Kaledoniyada törətdiyi vəhşilikləri dünya ictimaiyyətidən gizlətmək üçün TikTok sosial şəbəkəsinə çıxışı bloklayıb. Yeni Kaledoniya Fransa hökumətinin onları informasiya blokadasında saxlamaq üçün interneti tamamilə kəsə biləcəyindən və ordunun həmin an adada törədə biləcəyi vəhşiliklərdən narahatdır.

Yeni Kaledoniyanın əhalisi təxminən 300 min nəfərdir. Bunun da təxminən 40%-ni və ya 112 min nəfəri yerli kanak xalqı təşkil edir.

Hazırkı iğtişaşlar 1980-ci illərdən bəri ən kütləvisidir. Daha sonra etirazlar dalğası 1998-ci ildə Numea Sazişinin bağlanması ilə söndürüldü. Bu sazişə əsasən, Fransa adalara daha çox siyasi muxtariyyət verməyə və yerli sakinlərə seçkilərdə iştiraka icazə verməyə razılaşıdı.

Lakin bu sazişdən sonra mərhələli şəkildə adalara 40 mindən yuxarı Fransız vətəndaşı köçürülüb. 15 mayda isə Fransa parlamenti adada 10 ildən çox yaşayan Fransa vətəndaşlarına yerli seçkilərdə səsvermə hüququnun verilməsinə səs verib. Bu isə yerli əhalinin-kanakların seçkilərdəki səs payını daha da azaltmaq və onların müstəqillik arzularını həmişəlik boğmaq kimi dəyərləndirilir. Nümayişçilər Fransa hökumətinin yerli əhalinin fikirlərini nəzərə almadan qanunvericilikdə dəfələrlə dəyişiklik etdiyini vurğulayaraq, bunu yolverilməz hesab edirlər. Onlar həmçinin bu dəyişikliklərin Numea sazişinə də zidd olduğunu bildirirlər. Bu dövlət 1853-cü ildən Fransanın işğalında yaşayır. Adalarda böyük nikel yataqları aşkar edilib. Bu yataqlar öz həcminə görə, dünyada üçüncü yerdədir.

Fransa təkcə keçmiş və indiki müstəmləkələrində deyil, eyni zamanda bizim regionumuzda – Cənubi Qafqazda stabilliyi pozur, separatizm meyillərini və separatçıları dəstəkləyir. Ermənistanı silahlandırmaqla militarist siyasət həyata keçirir, revanşist qüvvələri təşviq edir, regionumuzda yeni müharibələrin başlaması üçün zəmin hazırlayır. Eyni zamanda Fransa BMT Təhlükəsizlik Şurasının daimi üzvü statusundan öz qərəzli, qeyri-obyektiv siyasətini yürütmək üçün sui-istifadə edir, müxtəlif regionlarda geosiyasi intriqalarla məşğul olur, Qərb təşkilatlarını digər dövlətlərə qarşı təzyiq vasitəsi kimi istifadə etməyə cəhd edir [7].

Nəticə olaraq demək olar ki, müstəmləkəçilik sona çatmamış, forması dəyişsə də məzmunu eyni qalmışdır. Hərbi gücün yerini daha çox iqtisadi və siyasi asılılıq almışdır. "Post-kolonializm" anlayı-

şının yerinə "yeni müstəmləkəçilik" keçmişdir. Bu gün müstəmləkəçilik başqa formalarda davam etməkdədir.

ƏDƏBİYYAT

1. Atasoy Fahri. Küreselleşme ve Milliyetçilik. Ötüken Neşriyat. İstanbul, 2018, -s.s.350
2. Francisco José Muñoz García "La descolonización de Asia y África. El movimiento de los países no alineados" (Sección Temario de oposiciones de Geografía e Historia), Clío 37, 2011. - <http://clio.rediris.es/n37/oposiciones2/tema68.pdf> [18.06.2024].
3. Jane Allman, "Between the Present and History: African Nationalism and Decolonization", The Oxford Handbook of Modern African History, Ed. John Parker, Richard Reid, New York, Oxford University Press, 2013, -559 p.
4. Kwame Nkrumah. Neocolonialism: The Last Stage of Imperialism, London & Edinburgh, Thomas Nelson & Sons, 1965, -280 p.
5. Young Robert J. Postkolonyalizm. Tarihsel bir giriş. Matbu Kitap. İstanbul. 2018, -652 p.
6. Strang David "Global Patterns of Decolonization, 1500-1987", International Studies Quarterly, No. 35, 1991, pp. 429–454.
7. "Neokolonializm: İnsan Hüquqlarının Pozulması və Ədalətsizlik" mövzusunda beynəlxalq konfransın iştirakçılarna. <https://president.az/az/articles/view/61823>

НАРГИЗ НАГИЕВА

*Доцент Бакинского Государственного Университета,
доктор философии по политическим наукам*

ПРОТЕСТЫ ПРОТИВ НЕОКОЛОНИАЛИЗМА

Хотя говорят, что колониализм закончился в наше время, нельзя утверждать, что колониализм не существует сегодня. На протяжении всей истории политика колониализма, которая постоянно менялась, продолжается и сегодня в разных формах и под разными названиями в разных географических регионах. Хотя обе мировые войны привели к некоторому упадку колониализма, колониальная политика Запада до сих пор сохраняет свое существование. В результате можно сказать, что колониализм не закончился, хотя его форма изменилась, но содержание осталось прежним. Военная мощь сменилась большей экономической и политической зависимостью. Понятие «постколониализм» было заменено «новым колониализмом».

Ключевые слова: неоколониализм, постколониализм, империализм, колониализм, колониализм.

NARGIZ NAGIYEVA

*Associate professor of Baku State University,
Doctor of Philosophy in Political Science*

PROTESTS AGAINST NEO-COLONIALISM

Although colonialism is said to have ended in modern times, it cannot be argued that colonialism does not exist today. Throughout history, the policy of colonialism, which has been constantly changing, continues today in different forms and under different names in different geographies. Although both world wars led to a slight decline in colonialism, the colonial policy of the West still maintains its existence. As a result, it can be said that colonialism has not ended, although its form has changed, its content has remained the same. Military power has been replaced by more economic and political dependence. The concept of "post-colonialism" has been replaced by "new colonialism".

Keywords: neocolonialism, postcolonialism, imperialism, colonialism, colonialism.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 18 iyun 2024-cü il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 oktyabr 2024-cü il.

Rəyçilər: t.ü.f.d. Qurban Məmmədov, s.e.d. Adil Mirabdullayev.

UOT 32; UOT 327

MƏŞDİ İSMAYILOV

Bakı Dövlət Universitetinin müəllimi

m14ismayilov@gmail.com

ORCID iD: 0000-0003-4039-5433

SİVİLİZASIYA ANLAYIŞI: DİSKURSUN SİYASİ, PSIXOLOJİ VƏ FƏLSƏFİ ASPEKTLƏRİ

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/106/178-182>

Sivilizasiya maraqlı və bir o qədər də mübahisəli mövzudur. Bu mövzu, sadəcə olaraq, həvəsli araşdırma və tərəfsiz düşüncə gözləyən tarixi bir mövzu deyildir. Sivilizasiya, BMT-nin 2001-ci il Bəyannaməsi ilə Sivilizasiya haqqında diskussiya" ili kimi qlobal səviyyədə qəbul edilmiş aktual bir məsələdir. Bir çox araşdırmaçılara görə, insan nailiyyətlərinin mahiyyəti müasir tərəqqinin son nəticəsidir. Digərlərinə görə, həyatın mexanikləşdirilməsini dəstəkləyən və ənənəvi inanclara qarşı gələn xarici təhlükədir. Son on illiklərdə, dünya tarixində bir-birinin ardınca çox mühüm dəyişikliklərin yaşanması, iki böyük dünya müharibəsini özündə birləşdirən beynəlxalq nizamın "yeni dünya nizamı" ilə əvəzlənməsi tendensiyası, sivilizasiya anlayışının qərbdə və dünyada necə qəbul edilməsini və eyni zamanda bundan sonra nə olacaq sualını doğurdu. Əsrin əvvəllərində Osmanlı dövlətinin ləğvi ilə şərq məsələsini həll edən Qərb, İkinci Dünya Müharibəsinin sonunda Berlində qısamüddətli "irrational" faşist-nasist totalitarizmini dar ağacına sürüklədi və nəhayət, "hiperrasional" marksist-leninist totalitarizmi müharibəsiz məğlub etdi. Qaydaların və sərhədlərin böyük ölçüdə müəyyən olduğu ikiqütblü dünya nizamından, birqütblü və ya çoxqütblü olması hələ də qeyri-müəyyənlik təşkil edən yeni dünya düzəninə keçid baş verdi. Liberalizmin hökmranlığını köhnə vərdislərin kölgəsi üzərində ideoloji qələbə kimi izah etməklə yeni nizamı müəyyən etməyə ilk cəhd edildi. Ancaq bu izahın yetərli olmadığı görüldə, yerini mədəni və sivilizasiya fərqlərinə əsaslanan izah aldı.

Açar sözlər: Sivilizasiya anlayışı, siyasi diskurs, fəlsəfi aspekt, psixoloji nəticə.

Giriş. Frensis Fukuyamanın "Tarixin Sonu?" məqaləsində tarixin liberal kapitalizmin qələbəsi ilə başa çatacağı təhlil edilir. Fukuyama məqaləsini Hegelin rus-fransız davamçısı Aleksandr Kojovenin şərhləri ilə Hegelin idealist dialektikasına əsaslanan fəlsəfəyə əsaslandırır. Hegel Jena döyüşünün nəticələrinə baxaraq deyirdi ki, Fransa İnqilabının idealları gerçəkləşdi və tarix bitdi. Kojove bunu İkinci Dünya Müharibəsindən sonra bir daha elan edəcəkdi. Fukuyamanın məqaləsi əvvəlcə diqqəti cəlb etsə də, çoxdan məlum olan düşüncə tərzinin yeni versiyası idi. Mövcud nizamə əbədlilik aid edilərək, onun qanuniləşdirilməsinə xidmət edən bu yanaşmanın tarixi keçmişində Aristotel üçün Ellin Sivilizasiyası, Siseron üçün Roma İmperiyası, Qəzali üçün İslam İmperiyası, orta əsrlər Avropasında xristian filosoflar üçün Vatikan mərkəzli xristianlıq, Viktoriya İngiltərəsindəki Britaniya İmperiyası Tarixin Sonunu ifadə edirdi.

Fukuyamanın məqaləsindən sonra politoloq Samuel Hantinqton "Sivilizasiyaların toqquşması" məqaləsini, Soyuq Müharibədən sonra müşahidə olunan qarışıqlığı izah etməyə çalışan bir paradiqma təklifi kimi görürdü. Məşhur filosof Tomas Kuhn tərəfindən irəli sürülən "paradiqma" anlayışı elmlərin tərəqqisi zamanı edilən izahatların və ya nəzəriyyələrin mənalı, ardıcıl daxili bütövlüyünə aiddir. Buna görə də, hər bir paradiqma bir izahat çərçivəsidir və təhlil edilənlər bu çərçivədə mənalı və izahedici ola bilər. Çərçivənin hadisələri izah etmək gücünün yetərli olmadığı nöqtədə yeni çərçivələr irəli sürülür və qəbul olunarsa, yeni paradiqma formalaşır [5, s.130].

Ona görə də, tarixin sonu tezisləri məntiqi və obyektiv deyil, ideoloji və subyektiv fərziyyələrə əsaslanır, reallığı müəyyən sivilizasiya dəyərləri və mədəni sistem pəncərəsindən şərh etmək deməkdir. İctimai elmlər sahəsində görülən bir çox modellərin mənbəyi Qərb-Şərq ayrısı seçkiliyinə deyil, Qərbin Şərqi formalaşdırmaq istəyinə əsaslanır.

Sivilizasiya anlayışının mənşəyi və əhəmiyyəti. Sivilizasiya sözü Qərb dillərində "civilisation" olub, latınca "şəhər" mənasını verən "civilis" sözündən götürülmüşdür. Qərb düşüncə sistemində bu

mənaya cavab vermək üçün Osmanlı türkcəsində “medeniyyət” sözü istifadə edilmişdir. Ərəbcə bu mənə “hadare” sözü ilə qarşılır. Uyğur dilindən “müəyyən qanunlara əməl edərək şəhərdə yaşayan insanlar” mənasında yaranan “mədəniyyət” sözü də, bugünkü türkcədə sivilizasiyanın qarşılığı kimi qəbul edilsə də, sivilizasiya daha geniş mənə kəsb edir. Sivilizasiya sözünü Mesopotamiya, Roma və Azteklərdən tutmuş, müasir Qərb cəmiyyətinə qədər müxtəlif cəmiyyətlərə aid etmək olar.

XX əsrin əvvəllərində sivilizasiya sözü həm cəm, həm də tək mənada işlənməyə başladı. Məsələn, Roma və Yunan Sivilizasiyası kimi anlayışlar çoxluğu ifadə edir. Lakin, bu ifadələr Qərbin yaşamasında Yunan və Roma sivilizasiyalarını özlərinin ilk mərhələsi və qidalandığı mənbə olaraq gördüyü üçün, hələ də avrosentrik hesab olunur.

Müsəlman cəmiyyətlərində isə, sivilizasiya anlayışı haqqında fikirlərdə problemlər yaranmışdır. Müsəlmanlar əsrlər boyu, Qərb cəmiyyətlərinin həyat tərzindən uzaq, onların dəyər sistemindən fərqli, unikal həyat tərzinə malik olmuşdurlar. XX əsrə qədər, hətta özlərini qərbdən üstün hesab edirdilər. Unudulmamalıdır ki, İslam sivilizasiyasının zirvəsində olduğu dövrdə Qərb cəmiyyətləri inkvizisiyanın vəhşiliklərindən yazırdılar. Kilsənin hökmranlığı və onların həyat təzi kifayət qədər primitiv və kobud idi. Hətta onların əyləncələri də, qladiator döyüşləri kimi qeyri-insani səhnələrdən təşkil olunurdu. Sonralar rollar dəyişdi, Qərb elmə diqqət yetirərək inkişaf edərkən, İslam dünyası öz daxili problemlərini aşı bilmədi və rəqabətdən kənarda qalaraq üstünlüyünü itirdi.

Müasir dünyamızda “sivilizasiya” anlayışı saysız-hesabsız mühitdə istifadə olunur. Lakin, insan təxəyyülünün həddi-hüdudu olmadığı üçün, mütəfəkkirlər sivilizasiya anlayışı haqqında məfhumları fərqli qəbul etmiş və ona uyğun nəzəriyyələr yaratmışlar. Sivilizasiya haqqında ən çox qəbul edilən iki əsas mənadan birincisi, hər hansı bir ölkə və cəmiyyətin sənət, din, elm, ictimai-siyasi təşkilatlanma baxımından yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmasıdır. İkinci mənə, müəyyən zaman və məkanda yaşayan, yüksək ictimai təşkilatlanma səviyyəsinə çatmış cəmiyyətdir.

Uill Durant sivilizasiyaya mədəni yaradıcılığı stimullaşdıran sosial nizam kimi şərh verir. Bu nizam insanın maraq və yaradıcılıq azadlığından, instinkt əsasında həyatın mənasını və bəzəklərini dərk etmək səyindən başlayır. Durantın şərhinə əsasən, sivilizasiya dörd ünsürdən ibarətdir: iqtisadi şərait, siyasi nizam, əxlaqi ənənələr, biliyə və təsviri sənətə can atmaq [8, s.43].

Osvald Şpenqler və Arnold Toynbi görə, sivilizasiyalar müəyyən bir qrafikə uyğun olaraq doğulur, inkişaf edir, tənəzzülə uğrayır və dağılır. Əlavə olaraq, Arnold Toynbi tarixə dövrü baxışı tarixə mütərəqqi baxışla uzlaşdırmağa çalışır. Onun gəldiyi nəticə budur ki, sivilizasiyaların yüksəliş və süqut xətləri arasında davamlı inkişaf xətti var və daha mənalı məqsədləri olan başqa yollara imkan verir. Reqressiyanın yaratdığı ağır vasitəsilə əldə edilən təcrübə, plan çərçivəsində tərəqqinin ən yaxşı yolu ola bilər [4, s.7].

Bu gün bəhs etdiyimiz sivilizasiyalar hələ də öz cəmiyyətləri və qismən təşkilatları ilə yaşayan və sosiologiyaya da aid olan müasir sivilizasiyalardır. Hantinqtona görə, sivilizasiya insanı digər növlərdən fərqləndirən cəhətlərdən başqa, onların malik olduğu mədəni kimliyin ən geniş səviyyəsidir. Dünya əsasən yeddi və ya səkkiz böyük sivilizasiyanın qarşılıqlı təsiri ilə formalaşacaq. Bunlara Qərb, Konfutsi, Yapon, İslam, Hindistan, Slavyan-Pravoslav, Latın Amerikası və bəlkə də Afrika sivilizasiyaları daxildir. Ən mühüm mübarizələr bu sivilizasiyaları bir-birindən ayıran mədəni qırılma xətləri boyunca baş verəcək.

Hazırda Sivilizasiya anlayışı ilə, Qərb dünyası sahib olmaqdan qürur duyduğu texnologiyaya, elmi biliklərə, son iki əsrdə yaratdığı qurum və dəyərlərə və buna bənzər şeylərə istinad edir. Qərblilərin fikrincə, müsəlman cəmiyyətlərində sivilizasiya uğuru sayıla biləcək ünsürlər mahiyyətcə yunan düşüncəsindən, hüquq və dövlət idarəçiliyinə dair prinsiplər isə Roma, Bizans və qismən də Fars sivilizasiyasından köçürülmədir. Bu anlayış, İslam sivilizasiyasının töhfələrini gözərd etməkdən başqa bir şey ifadə etmir. Təbii ki, sivilizasiyalar arasında qarşılıqlı əlaqə var. Halbuki bu, təkcə İslam sivilizasiyası üçün deyil, hər bir sivilizasiya üçün keçərli olan bir məsələdir. Eyni qiymətləndirmə, özlərinə məxsus olduğunu iddia etdikləri Qərb sivilizasiyası üçün də keçərlidir. İbn Sinanın tibb sahəsində əldə etdiyi nailiyyətlər onlarla insan tərəfindən qəbul edilmiş və ən məşhur, nüfuzlu universitetlərdə kurs kimi tədris edilmişdir.

Türk mütəfəkkirlərindən olan Şəmsəddin Sami sivilizasiyanın tək olması, tarixin gedişatında əl dəyişdirməsi və bu mənada İslam sivilizasiyasının Yunan və Roma sivilizasiyaları ilə müasir sivilizasiya arasında vasitəçilik etməsi iddiasını müəyyən qədər qəbul edir. Bu anlayışda sivilizasiya müxtəlif dövrlərdə hər kəsin töhfəsi ilə formalaşır və inkişaf edir. Bu anlayış eyni anda birdən çox sivilizasiyanın mövcud ola biləcəyi fikrinə ziddir. Bu anlayışa görə hər dövrdə bir sivilizasiya vardır.

Türkçülük axınının ən böyük nümayəndəsi kimi tanınan Ziya Göyölöp ümumbəşəri sivilizasiya ilə milli mədəniyyəti fərqləndirir. Göyölöp, bunlardan birincisini qəbul etməyin zəruri olduğunu, ikincisini isə başqa millətlərdən qəbul etməyin zərərli olduğunu düşünür. O, “Türkləşmək, İslamlaşmaq, Müasirləşmək” adlı əsərində İslam cəmiyyəti ilə Qərb sivilizasiyası arasındakı əlaqəni reallaşdırmaqla bilən çərçivədə yerləşdirməyə çalışmışdır.

Xarici aləmdə əks olunan sivilizasiyaların formalarının psixoloji və sosioloji fonunu, şəxsiyyət və özünüdərk arasındakı tərifi fərqlərini ortaya qoymadan müəyyən etmək çətinidir. Bu iki anlayış şüurun iki fərqli səviyyəsini əks etdirir. Şəxsiyyət sosial, iqtisadi və siyasi hakimiyyət tərəfindən müəyyən edilə bilən keyfiyyətə malik olduğu halda, özünüdərk başqa bir hakimiyyət tərəfindən müəyyən edilməsi və ya aradan qaldırılması qeyri-mümkündür. Məsələn bir misalla aydınlaşdırmaq üçün, Yuqoslaviya dövləti Serb, Bosniya, Alban və Sloveniya vətəndaşlarına ortaq kimlik təyin etdiyi zaman keçdikcə bu icmaların yaşadıqları sivilizasiya mənsubiyyətlərinə əsaslanaraq özünü dərk etmələri əsl hərəkətverici qüvvə kimi fəaliyyətə başladı və qısa müddətdə müəyyən edilmiş şəxsiyyətləri aşan siyasi fenomenə çevrildi.

Köçəri rus tayfalarının pravoslavlığı qəbul edərək Şərqi Roma mədəniyyətinə uyğunlaşması ideali, rus kimliyini formalaşdıran əsas istinad ölçüsü oldu. Türklərin İslamlaşmadan sonra Səlcuqlu təcrübəsi ilə əldə etdikləri Osmanlı sivilizasiyası da analoji özünüdərk etmə transformasiyasının və müasir dövrün nəticəsidir.

Nəticə. Bu təhlillər nəticəsində sivilizasiyanın tək bir anlayış olmadığı, eyni zamanda birdən çox sivilizasiyanın ola biləcəyi və onlardan biri üstünlük təşkil etsə də, digərlərinin insanların qarşısında alternativ həyat tərzini formasında durduğu fikri əhəmiyyət qazanır. Eyni zamanda sivilizasiyaların tamamilə yox olmaq əvəzinə zaman-zaman yüksəliş və eniş yaşaya biləcəyi, buna görə də Qərb və digər sivilizasiyaların, xüsusən də İslam sivilizasiyasının yaşadıkları problemlərin öhdəsindən gələrək yenidən yüksəlmək imkanına malik olduğu qəbul edilmiş bir fikirdir. Sivilizasiyaların siyasi hökmranlığı dövrlərində müşahidə olunan durğunluq fəlsəfi axtarışların intensivliyini azaldır və sivilizasiya prototipinin mahiyyəti ilə deyil, ona verilən özünüdərk ölçülərinin nəticələri ilə məşğul olmağa başlamasına səbəb olur. Beləliklə, əldə edilən siyasi ağalığa hesabına asanlıqla təkrarlana bilən həyat tərzinin qorunub saxlanması məsələsi, ümumbəşəri məzmunlu idealların həyata keçirilməsindən üstün olmağa başlayır.

ƏDƏBİYYAT

1. Aktürk, Şener. “Braudel’den Elias’a ve Huntington’a Medeniyet Kavramının Kullanımları”, Doğu Batı, 41, Ankara 2018, s.147-177.
2. Bayar Bravo, I. “Tarihin Sonu, İlerleme ve Küreselleşme Üzerine Bir İnceleme”, C.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt: 29, No:2, 2005, s.125-138.
3. Bonnett, A. Makers of the West: National Identity and Occidentalism in the Work of Fukuzawa Yukichi and Ziya Gökalp. Scottish Geographical Journal, 118(3), 2002, s. 165-182.
4. Bruce Mazlish, Civilization and Its Contents, Stanford University Press, January 18, 2005, 206 s.
5. Mazrui, Ali A. Tarihin Sonu ve İslam, çev: K. Çayır, Aydın, M., Özensel, M., (eds), Francis Fukuyama v.d, Tarihin Sonu mu ? (125-147), Ankara, Vadi Yayınları. 2002, s. 125-147.
6. Skirbekk, Gunnar & Gilje, Nils. “Felsefe Tarihi”, (Akbaş, E.; Mutlu, Ş.: Çev), Kesit Yayınları, İstanbul 2011, s.98-100.
7. Yılmaz, M. Medeniyetler Çatışmasına Giriş, Yılmaz, M.(edt.), Samuel P. Huntington v.d, Medeniyetler Çatışması, (13-22), Ankara, Vadi Yayınları. 2002, 257 s.
8. Üregen, Abdülkerim. “Medeniyet Kavramı Etrafında Yeni Tartışmalar: Medeniyetler Çatışması mı?”. Istanbul Journal of Sociological Studies 25 (Eylül 2011), 39-57 .

МАШДИ ИСМАИЛОВ

преподаватель Бакинского государственного университета

КОНЦЕПТ ЦИВИЛИЗАЦИЯ: ПОЛИТИЧЕСКИЕ, ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ И ФИЛОСОФСКИЕ АСПЕКТЫ ДИСКУРСА

Цивилизация – интересная и противоречивая тема. Эта тема - не просто историческая тема, ожидающая восторженных исследований и беспристрастных размышлений. Цивилизация – актуальная проблема, признанная на мировом уровне Декларацией ООН 2001 года как «Год цивилизационной дискуссии». По мнению многих исследователей, суть человеческих достижений – это конечный результат современного прогресса. По мнению других, это внешняя угроза, поддерживающая механизацию жизни и противостоящая традиционным верованиям. В последние десять лет, переживая одну за другой очень важные перемены в мировой истории, тенденция замены международного порядка, включавшего две великие мировые войны, на «новый мировой порядок», поставила вопрос о том, как концепция цивилизации воспринимается на Западе и в мире, и в то же время, что будет дальше. Запад, решивший восточный вопрос путем упразднения Османского государства в начале века, повесил недолговечный «иррациональный» фашистско-нацистский тоталитаризм в Берлине в конце Второй мировой войны и окончательно победил «гиперрациональный» Марксистско-ленинский тоталитаризм без войны. Произошел переход от биполярного мирового порядка, где правила и границы в значительной степени определены, к новому мировому порядку, где однополярный или многополярный все еще остается неопределенным. Первая попытка была предпринята для определения нового порядка, объясняя доминирование либерализма идеологической победой над тенью старых привычек. Однако когда это объяснение оказалось недостаточным, его место заняло объяснение, основанное на культурных и цивилизационных различиях.

Ключевые слова: Концепция цивилизации, политический дискурс, философский аспект, психологический результат.

MASHDI ISMAILOV

Lecturer at Baku State University

THE CONCEPT OF CIVILIZATION: POLITICAL, PSYCHOLOGICAL AND PHILOSOPHICAL ASPECTS OF DISCOURSE

Civilization is an interesting and controversial topic. It is not just a historical topic awaiting enthusiastic research and dispassionate reflection. Civilization is a pressing issue, recognized at the global level by the UN Declaration of 2001 as the “Year of Civilizational Discussion.” For many researchers, the essence of human achievement is the end result of modern progress. For others, it is an external threat that supports the mechanization of life and opposes traditional beliefs. In the last ten years, experiencing one after another very important changes in world history, the tendency to replace the international order that included two great world wars with a “new world order” has raised the question of how the concept of civilization is perceived in the West and in the world, and at the same time, what will happen next. The West, having solved the Eastern Question by abolishing the Ottoman state at the beginning of the century, hung the short-lived “irrational” fascist-Nazi totalitarianism in Berlin at the end of World War II and finally defeated the “hyper-rational” Marxist-Leninist totalitarianism without war. There was a transition from a bipolar world order, where the rules and boundaries were largely defined, to a new world order, where unipolarity or multipolarity still remained ambi-

guous. A first attempt was made to define the new order by explaining the dominance of liberalism as an ideological victory over the shadow of old habits. However, when this explanation proved insufficient, it was replaced by an explanation based on cultural and civilizational differences.

Keywords: Concept of civilization, political discourse, philosophical aspect, psychological result.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 01 oktyabr 2024-cü il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 oktyabr 2024-cü il.

Rəyçilər: f.ü.f.d. Nazim İbadov, s.e.d. Adil Mirabdullayev.

UOT 94(479.24)

PƏRVİZ MƏHƏRRƏMOV

Gəncə Dövlət Universitetinin doktorantı

parvizmaherr@gmail.com

ORCID ID: 0000-0002-3584-339

HEYDƏR ƏLİYEV VƏ MÜSTƏQİL AZƏRBAYCANDA HAVA NƏQLİYYATININ İNKİŞAFI

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/106/183-188>

Müasir Azərbaycan dövlətçiliyinin memarı və qurucusu, Ümummilli lider Heydər Əliyevin həyatı, siyasi və idarəçilik fəaliyyəti çağdaş tariximizdə müstəsna yer tutur. Azərbaycan tarixinin ən şanlı səhifələrini yazmış Heydər Əliyevin keçdiyi həyat yolu, müasir və gələcək nəsillərə miras qoyduğu mənəvi irs misilsiz sərvət, əvəzsiz nümunədir. Azərbaycan xalqının tarixinə və taleyinə parlaq və silinməz iz qoymuş böyük şəxsiyyət, müdrik dövlət xadimi Ulu Öndər Azərbaycanın tərəqqi və inkişaf yolunu dahiliklə müəyyənləşdirmiş, müstəqil dövlətçiliyimizin konseptual əsaslarını işləyib hazırlamışdır. Elmi məqalədə Müstəqil Azərbaycanda hava nəqliyyatının inkişaf strategiyası və qanunvericilik bazasının işlənilib hazırlanmasında, onun fasiləsiz və səmərəli fəaliyyətinin təşkili və inkişafında Ümummilli Lider Heydər Əliyevin müstəsna rolu sənədlər və faktlar əsasında araşdırılır.

Açar sözlər: Azərbaycan, Heydər Əliyev, hava nəqliyyatı, inkişaf strategiyası, qanunvericilik bazası.

Giriş. Azərbaycan hava nəqliyyatının tarixi və inkişaf dinamikaı digər nəqliyyat növləri ilə müqayisədə nisbətən gənc və yenidir. Əgər biz dəniz və ya su nəqliyyatının tarixi inkişafını hələ qədim dövrdən başladığını görə biliriksə, Azərbaycan hava nəqliyyatı haqqında bu fikirləri söyləmək olmur.

Azərbaycan hava nəqliyyatı ilə bağlı ilk məlumatlar XX əsrin əvvəllərinə aiddir. Aparılan araşdırmalar göstərir ki, Bakı şəhərinin üzərindən ilk təyyarə uçuşu 20 oktyabr 1910-cu il tarixində baş vermişdi. Sergey Utoçkinin idarə etdiyi uşaqsayağı yöndəmsiz və möhkəm olmayan “Farman-4” sistemli fransız biplanı heyrdəndən yerində donmuş tamaşaçıların başı üzərində bir neçə dairə vurduqdan sonra gurultulu alqışlar altında yerə eniş etmişdi [8, s.98].

Azərbaycanın mülki aviasiyası isə, öz inkişafına 1923-cü ildə ilk poçt və sanitariya reyslərinin icrası ilə başlamışdı. Ondan əsasən, kənd təsərrüfatı təyinatlı sahələrdə həşəratlarla mübarizə üçün istifadə edilirdi. Həmin dövrdə xüsusi təyinatlı aviasiya, sanitariya aviasiyası da yaradıldı. 1923-cü ilin avqust ayında “Yunkers” təyyarəsində Bakı-Tbilisi-Bakı marşrutu ilə uçuş həyata keçirildi. Azərbaycanın mülki aviasiyasının yaradılması və inkişafında Mülki Aviasiya Şurası tərəfindən hazırlanan mülki aviasiyanın 3 illik inkişaf proqramının (1924-1926-cı illər) mühüm əhəmiyyəti olmuşdur. Həmin plan respublikanın mülki aviasiyasının planlı şəkildə inkişafını, Bakı-Tbilisi-Bakı; Bakı-Pyatiqorsk-Bakı; Bakı-Hacıqabul-Yevlax-Bakı marşrutları ilə Qafqazda ilk hava traslarının yaradılmasını nəzərdə tuturdu. 1925-ci ildə isə, Azərbaycan və Gürcüstan aviasiyalarının birləşməsi baş verdi ki, bu da iki sovet respublikasının iqtisadi əməkdaşlığına şərait yaratdı. 1925-ci ildə Keşlədə hava limanı tikildi və poçt, yük və sərnişin daşınmaları ilə məşğul olan “Hava stansiyası” yaradıldı [8, s.99].

Hava limanları arasında təyyarələrin qalxması və enməsi barədə məlumat mübadiləsi teleqraf vasitəsi ilə həyata keçirilirdi. 1926-cı ildə Mineral sular-Qroznı-Mahaçqala-Bakı-Yevlax-Tbilisi müntəzəm hava trasları açıldı [15, s.46].

İkinci dünya müharibəsindən əvvəl Azərbaycan SSR-də iqtisadiyyatın və sənayenin inkişafı mülki aviasiyanın inkişafına şərait yaratdı. Bakıda (Binə) (1930-1933), Yevlaxda (1932), Hacıqabulda (Şəki) (1933) hava limanlarının inşasına başlanıldı. Həmin dövrdə hava traslarının yeni naviqasiya avadanlığı ilə təchizatı da aparıldı. 1933-cü il iyunun 25-də ilk dəfə olaraq Qafqaz dağlarından keçməklə Moskvaya uçuş həyata keçirildi və bununla da Moskvaya yol 1100 km qısaldı [15, s.47].

1933-cü ildə Bakı hava limanında rabitə kanalları ilə təmin etmək üçün Radioötürücü Mərkəz istismara verildi. Mərkəz hava limanının və HNI-nin fəaliyyətini təmin edirdi. 1937-ci ildə Bakı-Moskva marşrutu ilə müntəzəm hava xətti açıldı. Onun vasitəsilə hər gün 15 sənişin aparılırdı, bu da o vaxt üçün böyük nailiyyət idi. Moskvaya müntəzəm reyslərin icrası zamanı Moskva ilə birbaşa teleqraf kanalı açıldı və təyyarələrin uçuşu haqqında məlumatlar göndərilirdi. 1938-ci ildə Xalq Komissarları Sovetinin Sərəncamı ilə Bakı hava limanı müstəqil təsərrüfat vahidinə ayrıldı. Bu da uçuşların müntəzəmliyinin, təhlükəsizliyinin və qənaətliliyinin artırılmasına imkan yaratdı. Eyni zamanda Bakı-Moskva; Bakı-Xarkov; Bakı-Rostov; Bakı-Qroznı aviasiya trasları şəbəkəsi genişləndi. Mülki aviasiya Azərbaycan xalq təsərrüfatının ayrılmaz hissəsinə çevrildi [15, s.47].

İkinci dünya müharibəsindən sonra Azərbaycanda hava nəqliyyatının dirçəlişi başlandı. "Lİ-2" təyyarələrində sənişinlər, poçt, həmçinin xalq təsərrüfatı üçün təcili yüklər daşınmağa başlandı. Sülh dövrü səmasında ilk traslar Moskva, Aşqabad, Xarkov, respublika daxilində Yevlax, Gəncə və Hacıqabula açıldı. Moskvaya uçuş Bakı-Mahaçqala-Həştərxan-Stalinqrad (Volqoqrad)-Voronej-Moskva marşrutu ilə həyata keçdi. 1954-cü ilə qədər təyyarələrlə rabitə QD (qısadalgalı diapazon) ilə həyata keçirilirdi [20, s.43].

Bundan bir qədər sonra, 1965-ci ildə Bakı aeroportunun ərazisində ilk ikimərtəbəli aerovağzal binası tikilib istismara verildi. 1980-ci ildə Ulu öndər Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə Bakı aeroportunda yeni aerovağzal kompleksinin layihələndirilməsinə və tikintisinə başlanıldı. Lakin bu layihənin həyata keçirilməsi yalnız Azərbaycan müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra baş tutdu.

Əsas hissə. Azərbaycan Respublikası müstəqillik əldə etdikdən sonra 1992-ci ilin aprelində Respublika hökumətinin qərarı ilə Azərbaycanda aviasiya üzrə dövlət orqanı—"Azərbaycan Hava Yolları" Dövlət Konserni yaradıldı [20, s.44]. Beləliklə, məlumatlar göstərir ki, Azərbaycanda hava nəqliyyatının inkişaf dinamikası XX əsrin əvvəllərindən başlamış, 1991-ci ildə Azərbaycanın müstəqillik qazanmasından sonra öz inkişafının yeni mərhələsinə qədəm qoymuşdu. Lakin Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü və ölkədə yaranmış siyasi, sosial-iqtisadi böhran digər sahələr kəmiyyətə həyata keçirilməsi yalnız Azərbaycan müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra baş tutdu.

Əsas hissə. Azərbaycan Respublikası müstəqillik əldə etdikdən sonra 1992-ci ilin aprelində Respublika hökumətinin qərarı ilə Azərbaycanda aviasiya üzrə dövlət orqanı—"Azərbaycan Hava Yolları" Dövlət Konserni yaradıldı [20, s.44]. Beləliklə, məlumatlar göstərir ki, Azərbaycanda hava nəqliyyatının inkişaf dinamikası XX əsrin əvvəllərindən başlamış, 1991-ci ildə Azərbaycanın müstəqillik qazanmasından sonra öz inkişafının yeni mərhələsinə qədəm qoymuşdu. Lakin Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü və ölkədə yaranmış siyasi, sosial-iqtisadi böhran digər sahələr kəmiyyətə həyata keçirilməsi yalnız Azərbaycan müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra baş tutdu.

Ümummilli Lider Heydər Əliyev müstəqillik dövründə Azərbaycan hava nəqliyyatının inkişafı sahəsində böyük işlər həyata keçirdi. Məlumdur ki, sovet hakimiyyəti dağıldıqdan sonra hərbi əmlakın və texnikanın əksər hissəsi ölkədən çıxarıldı, Azərbaycanda yerləşən silahlı qüvvələr isə birbaşa Rusiyanın tabeliyinə keçdi. Azərbaycan aviasiyası ağır vəziyyətə düşmüşdü. Bütün əlaqələr pozulmuşdu. Belə bir zamanda Onun uzaqgörən siyasəti nəticəsində aviasiya sahəsində böyük layihələrin həyata keçirilməsinə start verildi. 1993-cü ildə dünya şöhrətli siyasətçi Heydər Əliyevin yenidən hakimiyyətə qayıdışı bütün sahələrdə olduğu kimi, milli aviasiya sahəsində də kəskin dönüşə səbəb oldu. Görülən tədbirlər nəticəsində xarici aviaşirkətlərlə müqavilələr bağlandı. Aviasiya xətlərinin miqyasının sürətlə artması Azərbaycanın dünyaya çıxışını asanlaşdırdı.

1991-ci ildən etibarən Azərbaycan hava nəqliyyatının inkişafında milli kadr hazırlığı məsələsi də diqqət mərkəzinə keçdi. Bu məqsədlə Azərbaycan Respublikası mülki aviasiya sahəsində milli kadrlara olan ehtiyacın ödənilməsi üçün Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 15 iyun 1992-ci il tarixli 337 sayılı qərarı ilə “Azərbaycan Hava Yolları” Dövlət Konserni nəzdində Milli Aviasiya Mərkəzi yaradıldı. Mərkəzin nəzdində Ümumi texniki fənlər və Humanitar fənlər kafedraları təşkil olundu. 1993-cü ildə Mərkəzdə Hava Nəqliyyatının İstismarı fakültəsi və Aviasiya xüsusi avadanlığı və İngilis dili kafedraları yaradıldı. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 24 fevral 1994-cü il tarixli 81 sayılı qərarı ilə Milli Aviasiya Mərkəzi Milli Aviasiya Akademiyası adlandırıldı.

Milli Aviasiya Akademiyası bir fakültə, iki ixtisas, 80 tələbə ilə fəaliyyətə başladı. 1994-cü ildə Hava Nəqliyyatının Uçuş İstismarı fakültəsi və onun nəzdində Hava gəmilərinin uçuş istismarı və aeronaviqasiya, Uçuş aparatlarının və aviasiya mühərriklərinin konstruksiyası və istismarı kafedraları yaradıldı. Həmin ildə MAA-nın nəzdində Elmi Tədqiqat Aviasiya institutu (ETAİ) yaradıldı [5].

Bundan bir qədər sonra 1 aprel 1996-cı ildə “AZAL”-ın “Azəraeronaviqasiya” müəssisəsi təşkil olundu. Öz fəaliyyətini tam təsərrüfat hesablı və özünümaliyyələşdirmə prinsipləri əsasında qurur və Azərbaycan Respublikasının hava məkanında hava hərəkətinə aeronaviqasiya xidməti sahəsində rəsmi dövlət sifarişçisidir. “Azərbaycan Hava Yolları” (AZAL) Azərbaycan Respublikasının milli aviadaşıyıcısıdır. Müstəqillik dövrünə qədər “AZAL” Aeroflotun (Sovet İttifaqı) ildə 1.5 milyon sənişin daşıyan daha səmərəli sahələrindən biri idi. Əsas vəzifəsi - təhlükəsiz və müntəzəm uçuşların təmin edilməsi, hava xidmətlərində beynəlxalq və daxili bazarların tələblərinin yerinə yetirilməsidir.

1997-ci il noyabrın 8-də Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 122N sayılı Sərəncamına əsasən Respublikasının Mərkəzi Bankı tərəfindən “Azərbaycan Hava Yolları” Qapalı Səhmdar Cəmiyyətinə agent bank vasitəsilə ayrılan 165 000 000 (yüz altmış beş milyon) manat məbləğində uzunmüddətli məqsədli kredit ayrıldı və faizlərin ödənilməsi üzrə Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankına dövlət zəmanəti verildi [7, s.8].

“Azərbaycan Hava Yolları” Qapalı Səhmdar Cəmiyyəti ilə “Boeing” Şirkəti arasında “Boeing - 767 300ER” sənişin təyyarəsinin alınmasına dair 1998-ci il 4 avqust tarixli 3374 nömrəli müqavilə bağlandı. Azərbaycan hava nəqliyyatının inkişafı üçün 27 may 2000-ci ildə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti daha bir sərəncamına əsasən, həmin müqavilə üzrə Azərbaycan tərəfinin öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi məqsədi ilə “Azərbaycan Hava Yolları” Qapalı Səhmdar Cəmiyyətinin müraciətinə əsasən, Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı tərəfindən “Azərbaycan Hava Yolları” Qapalı Səhmdar Cəmiyyətinə agent bank vasitəsilə ayrılan 57 800 000 (əlli yeddi milyon səkkiz yüz min) manat məbləğində uzunmüddətli məqsədli kreditin və ona hesablanacaq faizlərin ödənilməsi üzrə Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankına dövlət zəmanəti verildi [7, s.8].

1999-cu ildə ulu öndər Heydər Əliyevin iştirakı ilə beynəlxalq standartlar səviyyəsində Bakı beynəlxalq Aerovağzal Kompleksinin açılışı oldu [7, s.8].

Nazirlər Kabinetinin 22 oktyabr 2001-ci il tarixli Sərəncamına əsasən, “Azərbaycan Hava Yolları” Qapalı Səhmdar Cəmiyyəti ilə “Embraer” şirkəti arasında “Embraer190 AR” tipli 4 ədəd təyyarənin alınmasına dair 2000-ci il 25 sentyabr tarixli 550- QSC nömrəli, “AJW Capital Partners Limited” şirkəti arasında biri xüsusi quruluşlu olmaqla, “Airbus A-340-500” tipli 3 ədəd təyyarənin alınmasına dair 2002-ci il 15 oktyabr tarixli 582-QSC nömrəli, “Agusta Westland S.p.A” şirkəti arasında “AW139” tipli 6 ədəd vertolyotun alınmasına dair 2002-ci il 17 oktyabr tarixli 589-QSC nömrəli, “ECC Lesing Company Limited” şirkəti arasında “Embraer-170-100 LR” tipli 2 ədəd təyyarənin alınmasına dair 2002-ci il 17 oktyabr tarixli 590-QSC və 591-QSC nömrəli müqavilələr üzrə Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı tərəfindən “Azərbaycan Hava Yolları” Qapalı Səhmdar Cəmiyyətinə agent bank vasitəsilə konvertasiya və bütün bank yığımları nəzərə alınmaqla ayrılan 655 000 000 (altı yüz əlli beş milyon) ABŞ dolları məbləğində uzunmüddətli məqsədli kreditin və ona hesablanacaq faizlərin ödənilməsi üzrə Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankına dövlət zəmanəti verildi [7, s.8-9]. Ulu Öndərin rəhbərliyi ilə “1998-2003-cü illər üçün Respublika Mülki Aviasiyasının İnkişaf proqramı” hazırlandı, uğurla həyata keçirildi. Bu proqram çərçivəsində 1999-cu il oktyabrın 2-də Bakı hava limanında dünya standartlarına tam cavab verən yeni aerovağzal kompleksi tikildi [13].

Ümummilli lider nəqliyyatı əməkdaşları ilə görüşündə bu barədə qeyd edirdi: “Mənim tapşırığımla Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti sərnəşin daşımada əvəzsiz rola malik olan müasir tipli hava gəmilərinin alınması ilə bağlı qərarların icrasına başladı. Çox qısa zamanda Fransanın “Aerobus”, Amerika Birləşmiş Ştatlarından “Boing” tipli ən müasir sərnəşin təyyarələri alınaraq ölkəmizə gətirildi. Biz 1999-cu ildə müasir dünya standartlarının tələblərinə uyğun olan Bakı hava limanında yeni beynəlxalq terminalın açılışını etdik. 2000-ci ildə Bakı hava limanının inkişafına bütün maliyyə mənbələrindən 4,2 milyon manat həcmində investisiya yönəldildi, 2,0 milyon manatlıq tikinti-quraşdırma işləri görüldü. Keçən illə müqayisədə istifadə olunmuş investisiyanın məbləği 2,3 faiz, tikinti-quraşdırma işlərinin həcmi 2,4 faiz artdı [6, s.2].

Müstəqillik illərində yaradılan “Azərbaycan Hava Yolları” Dövlət Konserninin Milli Aviasiya Akademiyası kadrların hazırlanmasında böyük rol oynadı. “Milli Aviasiya Mərkəzi” adı ilə yaradılan Akademiya 1994-cü ildən Milli Aviasiya Akademiyasına çevrildi. Milli kadrların hazırlanmasına xüsusi diqqət ayıran Heydər Əliyev “Mən xoşbəxtəm ki, artıq indi Azərbaycanın mülki aviasiyasının milli kadrları - azərbaycanlı təyyarəçilər, mühəndislər, mütəxəssislər vardır”, - deyirdi. Akademiyaya 1998-1999-cu tədris ilində 11 ixtisas üzrə 276 nəfər daxil oldu. Bu gün akademiya Dövlətlərarası Aviasiya Komitəsinin mütəxəssislərin hazırlanması və təkmilləşdirilməsinə hüquq verən sertifikatına layiq görüldü [13].

Ümummilli lider Heydər Əliyevin Azərbaycan hava nəqliyyatının inkişafına diqqət və qayğısı 2002-ci il 18 may tarixində hava nəqliyyatının əməkdaşları ilə keçirdiyi səmərəli görüş və görüş zamanı səsləndirilən fikirlər də yadda qalan oldu. Ümummilli lider Heydər Əliyev bununla bağlı olaraq deyirdi: “Azərbaycanın mülki aviasiyası özünün sürətli inkişaf dövrünü yaşayır. Ölkəmizin hava nəqliyyatının modernləşdirilməsinə xüsusi diqqət göstərilir. Regionun nəhəng aviasirkətinə çevrilmiş “Azərbaycan Hava Yolları” həm regionda, həm də MDB-də yeni avialaynerlərin sayına görə liderlərdəndir. Bu gün biz Aeronaviqasiya İdarə Mərkəzinin yeni binasının açılışını qeyd edirik. Bu münasibətlə sizi təbrik edirəm. Gözəl binadır, xarici görünüşü də gözəldir. Gözəl memarlıq abidəsidir. Eyni zamanda, burada bütün lazımi təchizat da təmin edilib. Burada işləyənlər üçün gözəl şərait yaradılıb və ən müasir avadanlıq quraşdırılıbdır. Əlbəttə ki, yeni mərkəz əvvəlki mərkəzdən böyük dərəcədə fərqlənir, burada həm müşahidə aparmaq üçün gözəl imkanlar vardır, hər iki zolaq çox gözəl görünür, eyni zamanda, bu, artıq müasir standartlar deməkdir. Ümumiyyətlə, Azərbaycanda hava nəqliyyatının inkişafı üçün çox böyük işlər görülür. Hava nəqliyyatı hər bir ölkə üçün vacib bir sahədir. Azərbaycanda, deyə bilərəm ki, bu sahədə çox gözəl nəticələr vardır” [6, s.1-2].

Dünya inkişafının indiki mərhələsinin başlıca meyilləri mədəni inteqrasiya və qloballaşmadır. Əgər bəşəriyyət XX əsr elmi inkişafın nailiyyətlərinin yaratdığı xoş ümidlərlə qarşılamışdısa, qloballaşma prosesi çox vaxt heç də nikbinlik doğurmur. Bu mürəkkəb və birmənalı qiymətləndirilməyən prosesin perspektivləri hamımızı düşündürür. Qloballaşma dövlətlərin sabit inkişafının, bütövlüynün və idarəetmə sistemlərinin sabilliyinin təmin olunmasına, iqtisadi münasibətlərdə ayrı-seçkiliyin aradan qaldırılmasına, xalqların rifah halının yüksəldilməsinə kömək etməlidir. Sözsüz ki, beynəlxalq hüquq prinsipləri və normalarının aliliyi, dəyişikliklərin təkamül xarakteri, qarşılıqlı etimad və ümumbəşəri dəyərlərə sədaqətlə yanaşı, hər bir ölkənin səciyyəvi milli cəhətlərinin də nəzərə alınması bu prosesin müəyyən edici istiqamətləri olmalıdır. Təbii ki, qloballaşmanın bir çox ölkələr üçün yaratdığı problemlər bizi də düşündürür [6, s.2].

Bir tərəfdən, Azərbaycan da qloballaşmanın inkişafına öz töhfəsini verir. Ölkəmiz dünya miqyasında geostrateji əhəmiyyətə malik olan əlverişli coğrafi mövqeyindən, zəngin təbii ehtiyatlarından və böyük potensialından istifadə edərək, Şərq ilə Qərb arasında körpü rolunu səmərəli surətdə həyata keçirməyə qadirdir. Bu əlaqələrin qurulmasında Azərbaycanın hava məkanı mühüm rol oynayır [6, s.2].

Azərbaycan Böyük İpək Yolunun bərpası, Avropa-Qafqaz-Asiya nəqliyyat dəhlizinin yaradılması və Xəzər hövzəsinin karbohidrogen ehtiyatlarının hasilatı və dünya bazarlarına nəqli üçün sayələr göstərir. Dünyanın bir çox dövlətlərinin hərtərəfli inkişafı üçün bu layihələrin həlledici əhəmiyyəti var. Bunlar səmərəli beynəlxalq əməkdaşlığa təkan verəcək və global inkişafa müsbət təsir göstərəcəkdir. Digər tərəfdən isə, Azərbaycan hələ də müasir texnologiyaların mənimsənilməsi və geniş istifadə olunması yolunda bir çox çətinliklərlə qarşılaşır. Bəşəriyyətin qədəm qoyduğu müasir inkişaf

mərhələsində öz layiqli yerimizi tapmaq üçün gərək biz zamanın tələbləri ilə uyğunlaşa bilək, qarşımızda duran bir çox ciddi problemləri həll etməyə qadir olaq, ümdə vəzifələrimizə uyğun müvafiq proqramları həyata keçirməyə nail ola bilək [6, s.2].

Nəticə. Azərbaycan Respublikası artıq dünya birliyinin ayrılmaz tərkib hissəsidir. İstiqlaliyyət əldə etdikdən sonra dövlətimiz qısa müddətdə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının, Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatının, İslam Konfransı Təşkilatının, Müstəqil Dövlətlər Birliyinin, Qara dəniz Ölkələri İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatının, İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatının, Beynəlxalq Valyuta Fondunun, Dünya Bankının, Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankının, İslam İnkişaf Bankının, Asiya İnkişaf Bankının üzvü olmuş, Parlamentlərarası İttifaq, Avropa Şurası, Avropa Birliyi, Avropa Parlamenti, NATO və başqa beynəlxalq təşkilatlarla qarşılıqlı faydalı əlaqələr yaratmışdır.

Bu gün öz ərazi bütövlüyünü və tam suverenliyini bərpa edən Azərbaycan işğaldan azad olunmuş Qarabağ və Şərqi Zəngəzurda müasir tələblərə cavab verən Zəngilan, Fizuli, Laçın hava limanlarını tikib istifadə etmək gücündə olan qüdrətli dövlət, bütün türk dünyasının birləşdirən önəmli bağıdır. Günbəgün rellaşan yeni infrastruktur layihələri də, bərpa olunan kənd və şəhərlərə əhalinin qayıdışını və uğurlu məskunlaşmanı təmin edən vacib amillərdən biridir. Bu baxımdan, digər sektorlarla yanaşı ölkəmizin hava nəqliyyatının da sürətli inkişafı digər sahələrlə yanaşı olduqca mühüm iqtisadi göstəricilərdən biridir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Hava yolları Dövlət Konserinin Milli Aviasiya Mərkəzi nəzdində Elmi-Tədqiqat Aviasiya İnstitutu yaradılması haqqında Azərbaycan Respublikası NK qərarı, 17.09.1993 – 5.
2. Azərbaycan Respublikasının prezidenti Heydər Əliyevin hava nəqliyyatı əməkdaşları ilə görüşü. 18 may, 2002-ci il. // Respublika qəzeti, 19.05.2002 // <https://lib.aliyevheritage.org/az/98441893.html> [01.10.2024].
3. Azərbaycanın statistik göstəriciləri 2003. - Bakı: Səda, - 2003.- 773 s.
4. Bayramov A. Hava nəqliyyatı sektorunda mövcud vəziyyət və səmərəliliyin artırılması yolları // Respublika qəzeti, 13.12.2009.
5. Cavadov Ə.Ə. Vahid nəqliyyat sistemi. Bakı: Təhsil, 2010, 330 s.
6. Ələddinqızı N. Azərbaycan mülki aviasiyası: keçmişi, bugünü, gələcəyi // <https://sesqazeti.az/news/mia/486862.html> - 13 [01.10.2024].
7. Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir. Çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, məktublar, müsahibələr. 46 cildə. - Bakı: Azərənşr, Kitab I. - 1997. -597 s.
8. Əliyev H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir. Kitab II. May, 1994 – dekabr 1994. - Bakı: Azərənşr, Kitab II. -1997. - 601 s.
9. Əliyev H. Müstəqilliyimiz əbədidir. XV kitab. Mart, 1998 – iyun, 1998. - Bakı: Azərənşr, -2005.- 528 s.
10. Əliyev Ə.B. Hava nəqliyyatı. - Bakı: Təhsil, - 2011. – 15.
11. Əsədov A.M. Azərbaycan Respublikasında yeni nəqliyyat sisteminin formalaşması və davamlı inkişafı. - Bakı: Avropa, - 2014.- 338 s.
12. “Nəqliyyat haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunu // <https://e-qanun.az/framework/4764#> [01.10.2024].
13. Məmmədov Z. XXI əsr: iqtisadi inkişafın nəqliyyat faktoru. - Bakı: Azərənşr, - 2002. -386 s.
14. Məmmədov M. Azərbaycan Avrasiya məkanında etibarlı nəqliyyat dəhlizidir // Xalq qəzeti, - 1 may 2012-ci il, - № 94. - s.5
15. Müstəqil Azərbaycan 10 il. Statistika Külliyyatı. - Bakı: Azərənşr, - 2001. - 699 s.
16. Zeynalov İ.X. Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafı-XX əsrin ikinci yarısında. Dərs vəsaiti. - Bakı: Azərənşr, -2004. - 286 s.

ПЕРВИЗ МАГЕРРАМОВ

Докторант Гянджинского Государственного Университета

**РОЛЬ ОБЩЕНАЦИОНАЛЬНОГО ЛИДЕРА ГЕЙДАРА АЛИЕВА В РАЗРАБОТКЕ
ЗАКОНОДАТЕЛЬНОЙ БАЗЫ И В СТРАТЕГИИ РАЗВИТИЯ ВОЗДУШНОГО
ТРАНСПОРТА НЕЗАВИСИМОГО АЗЕРБАЙДЖАНА**

Жизнь, управленческая и политическая деятельность основателя азербайджанской государственности, Общенационального лидера азербайджанского народа Гейдар Алиева занимает особое место в современной отечественной истории. Его жизненный путь – это богатое наследие, оставленное будущим поколениям. Мудрый государственный деятель и великая личность не только определил будущее развитие Азербайджана, также создал его концептуальные основы. В научной статье рассматривается исключительная роль общенационального лидера Гейдара Алиева в разработке стратегии развития и законодательной базы воздушного транспорта в Независимом Азербайджане, в организации и развитии его бесперебойной и эффективной деятельности, основанной на документах и фактах.

Ключевые слова: Азербайджан, Гейдар Алиев, воздушный транспорт, концепция развития, законодательная база.

PARVIZ MAHARRAMOV

Doctoral student of Ganja State University

**THE ROLE OF NATIONAL LEADER HEYDAR ALIYEV IN THE DEVELOPMENT
OF THE LEGISLATIVE BASE AND IN THE AIR TRANSPORT DEVELOPMENT
STRATEGY OF INDEPENDENT AZERBAIJAN**

The life, managerial and political activities of the founder of Azerbaijani statehood, National Leader of the Azerbaijani people Heydar Aliyev have a special place in contemporary national history. His life path is a rich legacy left to future generations. The wise statesman and great personality not only determined the future development of Azerbaijan, but also created its conceptual foundations. The scientific article examines the exceptional role of National Leader Heydar Aliyev in the development of the development strategy and legislative framework of air transport in Independent Azerbaijan, in the organization and development of its uninterrupted and efficient activity based on documents and facts.

Keywords: Azerbaijan, Heydar Aliyev, air transport, development concept, legislative framework.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 01 oktyabr 2024-cü il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 oktyabr 2024-cü il.

Rəyçilər: t.ü.f.d. Kəmalə Nəcəfova, t.ü.f.d. Məmmədağa Baxışov.

UOT 94(479.24)

SARIŞAN ADIŞOVA

Bakı Dövlət Universitetinin doktorantı

sarishanadishova@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0003-2475-2338>

**XALQ MÜQAVİMƏT HƏRƏKATININ ZƏNGƏZUR ƏHALİSİNİN
DAŞNAKLARDAN MÜDAFİƏSİNDƏKİ ƏHƏMİYYƏTİ
(1920-1930)**

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/106/189-193>

Məqalə xalqımızın tarixinin ən əhəmiyyətli mərhələlərindən biri olan 1920-1930-cu illərdə xalq özünümüdafiəsinin və qaçaq hərəkətinin ölkə ərazisində yenidən aktuallaşdığı dövrə həsr olunmuşdur. Qaçaqçılıq Azərbaycanda hələ XIX əsrin ikinci yarısından geniş vüsət almasına baxmayaraq XX əsrin ilk onilliklərindən başlayaraq yeni xüsusiyyətlərə sahib olmaqla xalqın müdafiəsinin təşkili işində milli hərəkətin yarımçıq qoyduğu problemləri öz öhdəsinə götürmüş oldu. Qısa müddət ərzində Qarabağ, Zəngəzur, Dərələyəz, Göyçə, Vedibasar, Naxçıvan, Zəngibasar və digər ərazilərdə başlayan xalq özünümüdafiə hərəkəti daşnak hücumları və onların qarşısının alınması məqsədilə təşkil olunmuşdur.

Məqələdə ilk növbədə Zəngəzur ərazisində bu dirəniş hərəkətinin məzmununun özünəməxsus xarakteristik əlamətləri ilə səciyyələndirilə bilən fərqlilikləri diqqətə çatdırılmışdır. Digər ərazilərdə olduğu kimi burada da xalq mübarizəsində yerli camaatdan təşkil olunmuş qaçaq dəstələri əsas müdafiə bazası rolunu oynayırdılar. İlk növbədə əsas müqavimət hədəfinin daşnaklar olmasına baxmayaraq buranın əhalisinin sonrakı dövrlərdə Sovet hakimiyyətinin həyata keçirdiyi kəskin siyasi xəttə qarşı mübarizəsinin, eyni zamanda bölgə əhalisinin onlardan müdafiəsinin təşkilatçısı da məhz qaçaqlar olmuşdurlar. Bununla da ərazidə baş qaldıran xalq qaçaq hərəkətinin qarşısındakı ikiistiqamətli problem onun gələcək kontekstinin də müəyyənedici faktoruna çevrilmiş oldu. Diqqətə çatdırılan digər məqam isə hələ Sovet işğalının başlanmasından sonrakı dövrlərdən əsas qoyulan Zəngəzur ərazisinin mübahisəli bölgə elan olunması, bu məsələnin bölgədə baş qaldıran xalq müqavimətinə də təsirsiz ötüşməməsidir.

Açar sözlər: Zəngəzur, xalq özünümüdafiəsi, qaçaq hərəkəti, yerli müqavimət.

Giriş. Tarixi türk torpağı olan Zəngəzur hələ XIX əsrin ikinci yarısından başlayaraq ölkəmizdə baş qaldıran qaçaq hərəkətinin ən mühüm mərkəzlərindən biri olaraq diqqət mərkəzində olmuşdur. Ölkəmizdə Sovet hakimiyyətinin qurulması ilə hələ 1905-ci ildən başlayan daşnak-müsəlman çəkişmələri özünün yeni və daha azğın mərhələsinə qədəm qoydu. Bu isə özüylə birlikdə bölgədə Çar Rusiyası dövründən gündəmdə olan qaçaqçılığın da yeni mərhələsi demək idi. Bir məsələni də xüsusi olaraq vurğulamaq lazımdır ki, daşnak qırğın və özbaşnalıqları bölgədə XX əsrin əvvəlləri boyunca səngiməmiş, sadəcə olaraq daha mülayim və daha şiddətli xarakterdə olmuşdur desək, yanılmış olmarıq.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Zəngəzur ərazisinin daşnak hücumlarından müdafiəsini Qarabağ general-qubernatorluğunun təşkil etməsinə baxmayaraq Cümhuriyyətin işğalından sonrakı mərhələdə ərazidəki vəziyyət daha mürəkkəb xarakter almış oldu. Belə ki, xüsusilə bölgəyə erməni iddialarının artması yerli müqavimətin təşkili prosesini daha da vacibləşdirdi. 1920-ci ildə bölgədə mövcud situasiyanın ağırlığını Zəngəzur qəzasının inqilab komitəsinin Qarabağ inqilab komitəsi rəhbərliyinə ünvanladığı məktub da təsdiqləyirdi. Bütün bunlarla yanaşı XI Qırmızı Ordu diviziya-sının da əraziyə göndərilməsi əmri verilmişdi [4, 292]. Deməli, ərazinin müdafiəsinin təşkil olunması Cümhuriyyət dövründə olduğundan da aktual xarakter almış olurdu.

Bölgənin müqavimət hərəkətinin xarakteristikası. Qeyd etmək lazımdır ki, Zəngəzur digər Azərbaycan bölgələrində olduğu kimi daşnak hücumlarının ağırlığı altında əzilməsinə baxmayaraq

eyni zamanda öz yerli müqavimət hərəkətinə görə bir sıra xüsusiyyətlərə də malik olmuşdur. İlk növbədə, buranın mübahisəli ərazi kimi 1920-ci ildən başlayaraq aktual bölgələrdən biri olması dirəniş hərəkətinin təşkilinin vacibliyini ön planda saxlayırdı. İkincisi, bu torpaqların daşnak-quldur dəstələrindən, iranlı quldurlardan, eləcə də Qırmızı ordunun azğınlaşmış qoşunlarından müdafiəsi işinin təşkilində xüsusilə yerli bəy və ağalar yaxından iştirak etmişdirlər. Bundan əlavə, Zəngəzurda lokal müdafiənin təşkili işində Azərbaycanın qərbində yaradılan “Qırmızı Tabor” və Qarabağdakı qüvvələr də daim öz fəallıqlarını qoruyub saxlamışdılar. Eyni zamanda həmin illərdə müəyyən fasilələrlə Naxçıvanın daşnak hücumlarından qorunmasında iştirak edən türk ordusu da buranın yerli əhalisinin həmin terrordan müdafiə olunmasında yaxından iştirak etmişdir. Bütün bunlara baxmayaraq, Zəngəzurda xalqın özünümüdafiəsi işini ilk növbədə yerli qaçaqlar təşkil etmişdirlər. Qeyd etdiyimiz kimi burada bəy və ağaların yaxından iştirakı əsasında baş tutan ümumxalq mücadiləsi, heç şübhəsiz ki, bu gün də Sultanovlara böyük minnətdarlıq borcludur. Nəinki bu ərazilərin qorunması, eyni zamanda bölgədəki vəziyyətin ağırlığı barədə durmadan yuxarı dairələrə məlumatın verilməsi məhz onların adı ilə bağlı olmuşdur.

Sultanovlar Zəngəzurun müdafiəçisi kimi. Sovet hakimiyyətinin qurulması dövrünə qədər, xüsusən 1918-1920-ci illərdə Zəngəzurda daşnak Andronikin törətdiyi qanlı faciələrin qarşısının alınmasında fəal surətdə iştirak edən Sultan bəy Sultanov bəy nəslindən olmuşdur. O səbəbdən, 1920-ci illərdən sonrakı dövrlər ərzində qolçomaq, bəy və ağalara qarşı kəskin siyasi təzyiqlərin ağırlığı ondan da yan keçməmişdir. Lakin buna baxmayaraq, 1905-1923-cü illər ərzində nəinki Zəngəzur, eləcə də, Qarabağ, Cənubi Azərbaycan, Qərbi Azərbaycan ərazilərinin daşnak qırğınlarından müdafiəsinin peşəkarcasına təşkilini məhz Sultan bəy Sultanov həyata keçirmişdir. Onun qardaşı, Qarabağ general-qubernatoru olan Xosrov paşa bəy Sultanov da Sovet hakimiyyətinin qurulması dövrünə qədər bölgənin qorunmasında can başla iştirak etmişdir. Ziyadxan Nəbibəylinin yazdıqlarına istinadən, Lloyd-Corc hökumətinin məhz daşnak terrorçu ordusuna göstərdiyi diqqət və qayğının nəticəsi kimi onlara 40 min əsgərlik geyim və silah göndərmiş, Fransa isə 10 min tüfəng və 10 milyon patronluq dəstəklə onların 1920-ci ildə Zəngəzur, Yuxarı Qarabağ və Laçına hücumunu təşkil etmişdirlər [6, 155]. Zəngəzura üç istiqamətdən nəzərdə tutulan hücum əsasında, hətta iyul ayının 1-də Qarabağdan Zəngəzura basqın edən Qafqaz korpusu Gorusa gəlib çatmışdır. Bütün bu canlı qüvvənin qarşısında isə çox az təminatla Sultan Paşa bəy və Xosrov Paşa bəy qardaşları Sovet hakimiyyətinin ağır təzyiqləri altında olsalar belə usanmadan mübarizə aparmış, bölgə əhalisinin 1923-cü ilə qədər müdafiəsini təmin etmişdirlər [6, 156]. Nəzərə çatdırmaq lazımdır ki, Zəngəzur, Qarabağ və Naxçıvandakı hadisələrin hər biri qonşu dövlətlər olan Rusiya və Türkiyə ilə birlikdə, İngiltərə, Fransa, Almaniya və Amerika kimi dövlətlərin də maraq dairəsində olmuşdur [8, 231]

Bölgənin daşnaklardan qorunması işini qəhrəmanlıqla həyata keçirən şəxslərdən biri də Aslan bəy Sultanov olmuşdur. 1920-ci il aprel işğalından sonra, hələ AXC dövründə Zəngəzurdakı hərbi qüvvələrin rəhbəri olan və mahal pristavı vəzifəsini icra edən Aslan bəy Sultanov bu ərazidəki bütün hərbi qüvvələrin birləşdirilməsi və daşnaklara qarşı mübarizənin təmin olunmasının başlıca icraçısına çevrilir [1, 15]. Bir vacib nüans da vurğulamaq lazımdır ki, o, Sovet hökuməti tərəfindən Qarabağ və Zəngəzur ərazisinə fəvqəladə komissar təyin olunmuşdur. Belə ki, bolşevik ideologiyasının müdafiəsində yaxından iştirak etməsinə baxmayaraq Azərbaycan Mərkəzi İnqilab Komitəsinə 10 aprel 1921-ci ildə etdiyi məruzədə Aslan bəy Sultanovun bölgədə daim Qırmızı Ordu qüvvələri ilə birlikdə daşnaklara qarşı mübarizə apardığı, ərazinin qorunması işini can-başla yerinə yetirdiyini açıq surətdə görmək mümkündür [1, 63-68].

Zəngəzur qaçaqları. Ümumiyyətlə isə, Zəngəzur qəzasında daşnaklara qarşı mübarizə aparanlar içərisində bir çox igid el qaçaqları şərəf və ləyaqətlə iştirak etmişdirlər. Onların hər biri el-obalalarının düşmən tapdağı altında qalmasına biganə qalmamış, mərdliklə vətənin müdafiəsinə qalxmışdılar. Bildiyimiz kimi, hələ XIX əsrin II yarısından başlayaraq bölgədə geniş vüsət alan qaçaqçılıq qısa müddət ərzində bir çox ətraf ərazilərə də yayılmışdır. Zəngəzur, eləcə də Qarabağ regionunda bu hərəkətin aktual olmasının səbəblərindən biri də İranla olan qaçaqmalçılıq əlaqələri idi [7]. Lakin təbii ki, onlar bir müddət mülayimləşmədən sonra yenidən aktuallaşan daşnak soyqırımına qarşı mübarizədə birlik nümayiş etdirmişdirlər. Siyasi hakimiyyət orqanlarına baş əyməyərək qaçaq həyatı sürən bu şəxslər içərisində XX əsrin əvvəllərinin tanınmış el qəhrəmanlarından Qaçaq Fərzalı, Kürd-

oğlu Məhəmməd, Qaçaq Ələkbər, Baba Məmmədov, Kişi Tavatın (Alyanlı Qaçaq Tavat) adlarını çəkmək mümkündür [7]. Xüsusilə onların içərisində Qaçaq Fərzalı Sovet hakimiyyətinin qurulması dövründən sonra uzun müddət silahı yerə qoymamış, Zəngəzurda daşnak müsibətlərindən sonra meydana gələn bolşevik bəlasına qarşı mərdliklə mübarizə aparmışdır. Səbahəddin Eloğlunun yazdıqlarına görə, *“Kırs dağından üzü Həkəri çayına tərəf onlarla Azərbaycan kəndini daşnak fəlakətindən xilas edən Tərxanlı Fərzalibəy haqqında hörmətlə danışılar. Fərzalibəy gəzdiyi dağların, dərələrin, meşələrin hansının nə dərəcədə strateji əhəmiyyətə malik olduğunu yaxşı bildiyindən dəfələrlə bu yerlərdə öz çəvik dəstəsi ilə daşnak qruplaşmalarına ağır zərbələr endirmişdir”*[2, 18].

Azərbaycan xalqının Zəngəzur ərazisindəki dirəniş mücadiləsində kişilərlə çiyn-çiynə vuruşan qadın el qəhrəmanlarımız da böyük hünər göstərərək daşnakların bu torpaqlardakı özbaşına cinayətlərinə biganə qalmamışdılar. Adını qeyd etdiyimiz, Kişi Tavat və ya Qaçaq Tavat adı ilə tanınan Tavat xanım Zəngəzurda, Qubadlının Başarat elində dünyaya gəlmişdir. Kərbəlayi Məmməd kişinin qızı olan Tavat xanım daşnaklar tərəfindən qətlə yetirilən iki qardaşının qisasını almaq məqsədilə dağlara çəkilərək qaçaq həyatı sürməyə başlayır [2, 23-24].

Bunu da qeyd etmək vacibdir ki, bölgədəki Xanlıq kəndində qəza inqilab şurasının ləğvindən sonra bolşeviklərə qarşı tüğyan edən mübarizə dayanmaq bilmir, əksinə daha da şiddətlənir. Burada ki mübarizədə iştirak edənlər isə Qafandakı Kurud kəndində Şahverdi qardaşları, Zəngilanda Bəhmən bəy, Sisiyanın Şəki kəndində isə Qaçaq Qardaşxan, Xalavallı Lətif, Xələcli Kərim canları bahasına vuruşur, əhalinin bolşeviklərdən və erməni daşnaklarından qorunması işinə rəhbərlik edirdilər [5, 149].

“Qırmızı tabor” qaçaqları müdafiənin dəstəkçiləri kimi. Zəngəzur ərazisinin daşnak terrorundan qorunması haqqında danışarkən xalq müqavimətinə dəstək göstərənlər içərisində Vedibasarda Abbasqulu bəy Şadlinskinin rəhbərliyi altında erməni terrorçularına və onun rəhbərlərinə qan udduran “Qırmızı tabor” və onun bölgəyə dəstəyindən danışmamaq olmaz [3, 160]. Daşnak hücumu faktorunu bir çox el qaçaqlarını “Qırmızı tabor”un tərkibində birləşməyə vadar etmişdir. Beləliklə, onlar bu taborun tərkibində Zəngəzur ərazisinin müdafiəsinin əsas yardımçısına çevrilirlər.

1921-ci ildə may-iyun aylarında Dərələyəzdə yenidən kəskinləşən münasibətlər “Qırmızı tabor”un aktiv fəaliyyəti nəticəsində daşnak qüvvələrinin Qarakilsə (Sisian) rayonundan çıxarılmasına səbəb olur. Lakin onlar geri qayıdarkən buradakı bütün müsəlman kəndlərini məhv edərək əhalini öldürmüş, hətta “Qafan daşnak hökuməti” yaratmağa cəhd göstərmişdirlər. Onların bütün bu əsassız istəkləri isə “Qırmızı tabor”un uğurlu hücumu nəticəsində puç olur və daşnaklar Mehridə qərar tuturlar [3, 178-179]. 1921-ci ildə Mehri ərazisində “Qırmızı Tabor”un daşnaklarla son döyüşündə isə dəstə rəhbəri Cəlal Məmmədovun göstərdiyi qəhrəmanlıq sayəsində bütün daşnak qüvvələri Mehridən çıxarılaraq birbaşa Arazın o tayına, İran torpaqlarına qovulurlar [3, 179].

Beləliklə də, bu ərazinin ermənilər tərəfindən dəfələrlə hücumlara və təzyiqlərə məruz qalmasına baxmayaraq Zəngəzur torpağındakı xalq dirəniş hərəkatı az da olsa əhalinin daşnak özbaşınalıklarından, onların terrorçu və azğın əməllərindən müdafiəsini təşkil edə bilmişdir.

Nəticə. Yekun olaraq bunu vurğulamalıyıq ki, XIX əsrin II yarısından Azərbaycanın bir çox bölgələrində geniş vüsət almış olan qaçaq hərəkatı xalqın üzləşdiyi haqsızlıqlara qarşı mübarizə üsulu kimi XX əsrdə fərqli formaya bürünmüşdür. Qarşıda duran ən böyük problemlərdən biri olan daşnaklara qarşı mübarizədə bütün bölgələrdəki hərəkat üzvlərinin aktuallığı yenidən müşahidə olunmağa başlanmışdır. Bu mübarizənin onların bir çoxunun hətta yerli hökumət nümayəndələri ilə əməkdaşlığına gətirib çıxarmış olması və el qaçaqlarının buna qərəzsiz yanaşması vahid məqsəd olan vətənin müdafiəsinin onlar üçün nə dərəcədə böyük əhəmiyyət kəsb etdiyinin bariz nümunəsidir. Belə demək mümkündürsə, düşməne qarşı mübarizə bütün əhalinin vahid cəbhədə birləşməsinə gətirib çıxarmışdı. Nəticədə, bütün bunlar da bir daha yerli qaçaq hərəkatının bu ərazidə istər daşnaklara, istərsə də bolşevik təzyiqlərinə qarşı mübarizəsinin böyük tarixi əhəmiyyət daşıdığını bir daha sübut etmiş olur.

Zəngəzur ərazisinin hələ XIX əsrdən başlayaraq qaçaq məskəni kimi şöhrət tapması da təsadüfi olmamışdır. XX əsrin 20-ci illərində daşnaklara qarşı bölgədəki müqavimətin təşkil edilməsində bir sıra qüvvələr iştirak etmişdirlər ki, onlardan başlıcası və birincisi müəyyən hissəsini yerli bəy və ağaların təşkil etdiyi qaçaqlar tutmuşdurlar. Onların hər biri öz ana torpaqlarının müdafiəsi uğrunda şü-

caət və cəsarətlə mübarizə aparmış, hətta bir çoxunun adı dildən-dilə, ağızdan-ağıza keçərək xalqın mənəvi dünyasında, xatirələrində əbədi həkk olunaraq qorunub saxlanılmışdır. Onların içərisində artıq bəhs etmiş olduğumuz Qaçaq Tavat, Kürdoğlu Məhəmməd, Qaçaq Fərzalı və bir çoxunun adlarını çəkmək mümkündür. Buradakı xalq müqavimətinin təşkilində ikinci ən güclü dəstəkçilərdən biri də, şübhəsiz ki, “Qırmızı tabor”çular hesab olunan könüllü birləşmənin üzvləri olmuşdurlar. Bu dəstənin üzvləri daha çox Naxçıvan bölgəsinin daşnaklardan qorunması işini təşkil etsələr də, Zəngəzur ərazisi Naxçıvanın qorunmasında keçid rolunu oynadığından buranın müdafiəsinin daim diqqət mərkəzində saxlanması onlar üçün çox vacib idi. Bununla da onlar Naxçıvanla birlikdə Zəngəzurdakı xalq dirəniş hərəkatının da əsas dəstəkçiləri olmuşdurlar.

Sonda, bütün qeyd olunan faktlar bir daha onu deməyə əsas verir ki, Zəngəzur bölgəsi tarixən Azərbaycanda mövcud olan mübahisəli ərazilərdən biri kimi xalq dirəniş mücadiləsinin də aktiv mərkəzlərindən biri olmuşdur. Ərazidə baş qaldıran xalq özünümüdafiəsində isə qaçaq hərəkatı birmənalı olaraq mərkəzi rola malik olmuşdur. Eyni zamanda həmin torpaqlardakı yerli müqavimətin ən xarakterik və spesifik əlamətlərindən biri ərazinin daşnaklar üçün vacib strateji mövqedə yerləşməsi olmuşdur. Bu da təbii olaraq oradakı müsəlman əhalinin ən ağır vəziyyətdə daşnak terroruna məruz qalmasının başlıca səbəblərindəndir. Sovet hakimiyyətinin qurulmasından sonra da mübahisəli ərazilərdən biri olan bölgə bolşevik zülmünə qarşı öz müdafiəsini yalnız el igidlərinin gücü hesabına, yerli əhalisinin mərd nümayəndələri sayəsində həyata keçirmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev F. Zəngəzur aslanı- Aslan bəy Sultanov. (Sənədli-tarixi-publisistik monoqrafiya). – Bakı: Bilik nəşriyyatı,- 2012.- 352 s.
2. Eloğlu S. Zəngəzur hadisələri. –Bakı: Azərnəşr, -1992, -58 s.
3. Ələkbərli Ə. Abbasqulu bəy Şadlinski. –Bakı: “Sabah”, -1996, -320 s.
4. Musayev İ. Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1921-ci illər). -Bakı, -1998, -385 s. (Yenidən işlənmiş təkrar - 2-ci nəşri).
5. Nərimanoğlu H. Zəngəzur: 100 sual, 100 cavab. -Bakı: “QHT” nəşriyyatı, -2019, -182 s.
6. Nəbibəyli Z. Sultan bəy və Xosrov bəy qardaşları. Bakı: “NURLAR” Nəşriyyat- Poliqrafiya Mərkəzi, -2011, -224 s.
7. Urud M. Zəngəzuru tanıyaq və tanıdaq// -Bakı, “İki sahil” (onlayn qəzet) <https://ikisahil.az/post/363845-zengezuru-taniyaq-ve-tanidaq-zengezurda-qachaq-herekatı> [07.06.2024].
8. Urud M. Zəngəzur. uzaq keçmişdən müasir dövrə qədər. -Bakı: “NURLAR” Nəşriyyat- Poliqrafiya Mərkəzi, -2016, -480 s.

САРИШАН АДИШОВА

Докторант Бакинского Государственного Университета

ЗНАЧЕНИЕ ДВИЖЕНИЯ НАРОДНОГО СОПРОТИВЛЕНИЯ В ЗАЩИТЕ НАСЕЛЕНИЯ ЗАНГАЗУРА ОТ ДАШНАКОВ (1920-1930)

Статья посвящена одному из важнейших этапов истории нашей страны - 1920-1930-м годам, когда в стране вновь приобрели актуальность народная самооборона и гачаг движение. Несмотря на то, что гачаг получила широкое распространение в Азербайджане со второй половины XIX века, начиная с первых десятилетий XX века, она приобрела новые характеристики и взяла на себя проблемы, оставшиеся незавершенными национальным движением в организации защиты люди. С целью нападения дашнаков и их предотвращения за короткий период времени было организовано движение народной самообороны, начавшееся в Карабахе, Зангезуре, Дарелайазе, Гейче, Ведибасаре, Нахчыване, Зангибасаре и других прилегающих районах.

В статье, прежде всего, обращено внимание на различия в содержании этого движения сопротивления на Зангезурском крае, которое можно охарактеризовать своими характерными

чертами. Как и в других районах, в народной борьбе роль главной опорной базы играли гачаг банды, сформированные из местной общины. Несмотря на то, что главным объектом сопротивления в первую очередь были дашнаки, гачаг были организаторами борьбы населения этого места против резкой политической линии, проводившейся советской властью в более поздние периоды, и в то же время, защита населения региона от них. Таким образом, двусторонняя проблема, с которой столкнулось движение гачаг людей, возникшее в этом районе, стала определяющим фактором его будущего контекста. Еще одним важным моментом является то, что территория Зангезура, образованная после начала советской оккупации, была объявлена спорным регионом.

Наконец, в заключительной части обсуждается значение возродившегося в начале XX века народного гачагского движения в организации работы по защите населения региона от любых препятствий.

Ключевые слова: Зангезур, народная самооборона, гачаг движение, местное сопротивление.

SARISHAN ADISHOVA

Doctoral student of Baku State University

THE IMPORTANCE OF THE POPULAR RESISTANCE MOVEMENT IN THE PROTECTION OF THE ZANGAZUR POPULATION FROM THE DASHNAKS (1920-1930)

The article is devoted to one of the most important stages in the history of our nation, the 1920s-1930s, when people's self-defense and the fugitive movement became relevant again in the country. Despite the fact that kachakness has been widespread in Azerbaijan since the second half of the 19th century, starting from the first decades of the 20th century, it acquired new characteristics and took over the problems left unfinished by the national movement in organizing the defense of the people. In a short period of time, the people's self-defense movement that started in Karabakh, Zangezur, Darelayaz, Goycha, Vedibasir, Nakhchivan, Zangibasir and other surrounding areas was organized for the purpose of Dashnak attacks and their prevention.

In the article, first of all, the differences of the content of this resistance movement in Zangezur territory, which can be characterized by their own characteristic features, have been brought to attention. As in other areas, in the people's struggle, kachak gangs formed from the local community played the role of the main defense base. Despite the fact that Dashnaks were the main target of resistance in the first place, the kachaks were the organizers of the struggle of the people of this place against the sharp political line implemented by the Soviet authorities in the later periods, and at the same time, the protection of the population of the region from them. Thus, the two-way problem facing the people's kachak movement that arose in the area became a determining factor of its future context. It should be noted that another point is that the territory of Zangezur was declared a disputed region after the beginning of the Soviet occupation, and this issue did not bypass the people's resistance movement in the region.

Finally, in the concluding part, the importance of the resurgent popular kachak movement at the beginning of the 20th century is discussed in organizing the work of protecting the population of the region from any obstacles.

Keywords: Zangezur, people's self-defense, kachak movement, local resistance.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 07 iyun 2024-cü il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 oktyabr 2024-cü il.

Rəyçilər: t.ü.f.d. Kəmalə Nəcəfova, t.e.d. Qabil Əliyev.

UOT 94(479.24)

İLQAR ABDULLAYEV

Bakı şəhəri, Nərimanov rayonu, MLK-nın tarix müəllimi,
Əməkdar müəllim, tarix üzrə fəlsəfə doktoru
TarixVeOnunProblemleri@gmail.com

AZƏRBAYCANDA NƏQLİYYAT VƏ RABİTƏNİN İNKİŞAFI (1969-1982-ci illər)

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/106/194-198>

Məqalədə 1969-1982-ci illərdə Azərbaycan SSR-də nəqliyyat və rabitənin inkişafından bəhs edilir. Konkret faktlar əsasında 1969-cu ilə qədər Azərbaycanda nəqliyyat və rabitə sahəsində vəziyyətin o qədər də ürəkaçan olmadığı, ittifaq respublikalarının səviyyəsindən geriliyin adi hal alması göstərilir, həmçinin qeyd edilir ki, mövcud vəziyyətə baxmayaraq, cənab Heydər Əliyevin dövründə bu sahədə də böyük dəyişikliklər baş verdi. Məqalədə o da bildirilir ki, rabitə sahəsində mövcud problemlərin həlli üçün lazımi kadr hazırlığı məsələsinə də mühüm diqqət yetirilirdi.

Açar sözlər: Azərbaycan, nəqliyyat, rabitə, inkişaf, iqtisadiyyat.

Giriş. Azərbaycan SSR-də 1970-1980-cı illərdə nəqliyyat şəbəkəsi də üstün sürətlə inkişaf etməyə başlamışdı. 1969-cu ildə 243,1 mln. ton yük və 527,8 mln. sərnişin daşınmışdır. Hər il daşınan yüklərin həcmi və sərnişinlərin sayı artmış və 1982-ci ildə 477,9 mln. ton yük, 961,5 mln. sərnişin daşınmışdır. 1969-cu illə müqayisədə daşınan yüklərin həcmi təxminən 2 dəfə, sərnişinlərin daşınması sayı 82,2%, yükdaşınması 21,1 %, hava yolu ilə daşınma isə 25% artmışdır (7, 12).

Tədqiqatlar göstərir ki, avtomobillə yük daşınması, bu işdə səmərəliliyin yüksəldilməsi Ulu Öndərimizin respublikaya rəhbərlik etməyə başladığı ilk günlərdən diqqət mərkəzində olmuşdur. Belə ki, yük avtomobilləri vasitəsilə nəqliyyatda səmərəliliyin artırılması haqqında Azərbaycan KP MK-nın və Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin B-113/9 nömrəli Qərarında bildirilirdi ki, ümumiyyətlə götürdükdə respublikada avtomobil nəqliyyatında yük dövriyyəsində 1968-ci ildə avtomobillə yük daşınması bütün digər nəqliyyat növləri ilə daşınan yüklərin yalnız 24,9%-ni təşkil edirdi. Avtomobil nəqliyyatının böyük hissəsi kiçik avtomobil təsərrüfatlarında cəmləşmişdir. 1968-ci ildə kiçik avtomobil təsərrüfatları 5 % azalsa da, 40 % avtomobil kiçik avtotəsərrüfatlarda yerləşirdi ki, bu da 24 vahid avtomobil təşkil edirdi (1).

Avtonəqliyyatın müxtəlif kiçik avtomobil təsərrüfatlarında dağınıq halda olması, istehsal-texniki bazanın və ixtisaslı mühəndis-texniki kadrların olmaması avtomobillərin istehsal gücünün zəifləməsinə və yüklərin maya dəyərinin yüksəlməsinə səbəb olmuşdur. Yeyinti, ət və süd məhsulları sənayesi, tikinti nazirliklərində yük daşınması işlərində avto yedəklərdən istifadə edilməsi xüsusilə aşağı səviyyədə olmuşdur.

Bütün bunlarla əlaqədar olaraq Azərbaycan KP MK-nın və Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin qəbul etdiyi qərarla xüsusi olaraq göstərilirdi ki, avtomobillərin kiçik avtomobil təsərrüfatlarında cəmləşməsinə qətiyyətlə yol verilməsin, avtomobil təsərrüfatının birləşdirilməsi üçün müvafiq tədbirlər görülsün, 1970-ci ildən etibarən alınan avtomobillər əsasən iri təsərrüfatlara cəlb edilsin.

1974-cü ildə Azərbaycanda fəaliyyət göstərən Baş avtomobil yolları idarəsi bazasında Yol tikintisi və istismarı Nazirliyi yaradıldı. Regionlararası və Beynəlxalq daşımaları həyata keçirmək üçün avtomobil yolları bərk örtüklü yollarla əvəz olundu. 1969-cu ildə bərk örtüklü yollar 12,7 min km. idisə, 1970-1982-ci illərdə 7,7 min km. əlavə yol salınmış və bu göstərici 20,4 min km.-ə çatmışdır (7, 12). 1980-cı ildə bütün dövlət avtomagistral yolları asfalt-beton örtüklə örtülmüşdü. Danışılan dövrdə yol təmiri texnikasının təmiri üçün təcrübə-eksperimental "Yoltehnika", çınqıl və yuyulmuş qum istehsal edən Poylu (Qazax rayonu) zavodları tikilib istifadəyə verilmişdir. Yevlax dəmir-beton zavodunun müvəffəqiyyətli istismarı hesabına yol infrastrukturunun əsaslı təmiri həyata keçirildi (7, 12). 1980-cı il iyunun 10-da Azərbaycan KP MK-nın Bürosunda "Ölkədə avtomobil yollarının çəkilişi, təmiri və saxlanması işinin yaxşılaşdırılması istiqamətində görülən tədbirlər haqqında" qərar

qəbul edildi (2). Məhz qəbul edilən bu qərara əsasən yol infrastrukturuna qoyulan kapitalın həcmi xeyli artırıldı ki, nəticədə də ölkədəki avtomobil yollarının keyfiyyəti ümumittifaq səviyyəsinə çatdırıldı. (7,13)

Tədqiqatlar göstərir ki, respublikada metro tikintisi, bu nəqliyyat növünün daha da inkişaf etdirilməsi həmişə respublika rəhbərliyinin diqqət mərkəzində olmuşdur. SSRİ Nazirlər Sovetinin 03.03.1971-ci il tarixli Qərarı ilə Bakıda tikiləcək metropolitenin 2-ci növbəsinin texniki layihəsi SSRİ Nazirlər Sovetinin təsdiq edəcəyi müəssisələr siyahısına daxil edilmişdir (8,51).

Texniki layihə Bakımetrolayihə tərəfindən 1971-ci ilin sentyabrında tamamlanmış, baxılmaq və təsdiq edilmək üçün Nəqliyyat tikintisi nazirliyinə göndərilmişdir.

Azərbaycan KP MK Bürosunun 11 yanvar 1977-ci il tarixli iclasının 29 Nəli Protokolu ilə tanışlıqdan aydın olur ki, metronun dörd stansiyası istismara verilmiş, on keçid, yeraltı və yerüstü 50-dən artıq yeni marşrut xətti açılmış, bura ən müasir tipli və hər cür rahatlığı olan vaqon və maşınlarla təmin edilmiş, dairəvi avtomobil magistralının çəkilməsi işi isə başa çatmaq üzrədir. 1976-1980-cı illərdə şəhərin sənişin daşınması üçün kompleks sxem işlənilib hazırlanmışdır.

İakin bütün bunlarla bərabər şəhərdə sənişin daşınması işi əhaliyə xidmət işində ən kəskin problemlərdən biri olaraq qalmaqda davam edirdi. Bakı şəhər icra hakimiyyəti, Avtomobil Nəqliyyatı Nazirliyi və Kommunal Təsərrüfatı Nazirliyinin rəhbərliyi avtobus, trolleybus və tramvay – şəhər nəqliyyatının əsas növlərinin yaxşı, dürüst işinin təşkil edilməsi üçün lazımi səviyyədə tədbir görməmiş, əldə olan imkanlardan faydalı şəkildə istifadə etməmişlər.

Avtomobil parkından istifadə əmsalı sistematik olaraq ödənilmir və çox aşağı səviyyədə idi. Hər gün 550 avtobus, yaxud bütün parkın üçdə biri xəttə çıxmırdı. Yalnız 1976-cı ildə 35 min maşın – gün işdən kənarda qalmışdır. 1971-1976-cı illər üçün nəzərdə tutulmuş tramvay – tralleybus xəttinin yalnız 47 %-i işə salınmışdır (9, 234).

Bütün bunları nəzərə alan Azərbaycan KP MK-sı qəbul etdiyi qərarla müvafiq icra hakimiyyətlərinə, nazirliklərə, təsərrüfat birliklərinə yuxarıda göstərilən nöqsanların aradan qaldırılması üçün müvafiq göstərişlər verir, bu işə məsul olan şəxsləri cəzalandırırdı.

Göstərməlidir ki, danışılan dövrdə respublikada dəmir yolları şəbəkəsi də xeyli dərəcədə inkişaf etmişdir.

Azərbaycan Dəmir Yolunun ən parlaq inkişaf dövrü Ulu Öndərimiz Heydər Əliyev cənablarının respublikamıza rəhbərlik etdiyi dövrə təsadüf edir. Belə ki, bu illərdə istehsalatda əsas fəaliyyətlə yanaşı, 14300 texniki yeniləşmə metodları tətbiq edilmiş və bunlar dəmir yolunun bütün sahələrini əhatə etmişdir (6, 16).

1969-cu ilə qədər olan dövrdə bütün SSRİ miqyasında dəmir yolları sistemində elektriklişmə, müasir rabitə və işarəvermə, elektrik dartı qüvvəsinin tətbiqi, müasir təmir bazalarının tikintisi, lokomotiv və vaqon parklarının yeniləşməsi, əlavə dəmir yolu xətlərinin çəkilişi, stansiyaların texniki inkişafı sürətlə həyata keçirilirdi. Azərbaycan Dəmir yolu isə heç də bu proseslərlə tam ayaqlaşa bilmir, ümumi inkişaf fonunda qabaqcıllar sırasına aid edilmirdi.

Heydər Əliyev cənablarının 1969-cu ildə hakimiyyətə gəlişi ilə hər şey kökündən dəyişildi. Belə ki, sənayenin bütün sahələrində inkişaf, çiçəklənmə adi gözlə də görünürdü. Təbii ki, bu inkişaf sənayenin ən aparıcı sahəsi olan dəmir yolunun inkişafında da öz inikasını tapmalı idi. Belə ki, sənaye sahəsində istehsal edilən məhsulların daşınması üçün sözsüz ki, ilk növbədə dəmir yolları şəbəkəsinin geniş miqyasda inkişafı tələb olunurdu. Buna görə də H.Əliyev cənablarının dəmir yollarına verdiyi əhəmiyyət tezliklə öz bəhrəsini verdi.

İlk öncə o qeyd edilməlidir ki, dəmir yolları üçün ən əsaslı sayılan yol təsərrüfatının və stansiyaların inkişafı ön plana çəkildi. Bunu gündən-günə artan yük həcmi və bununla əlaqədar yolun buraxılış qabiliyyətinin gücləndirilməsi zərurəti kəskin şəkildə tələb edirdi. Qeyd etmək yerinə düşərdi ki, bu dövrdə baş yolların istismar uzunluğu 1835,3 km.-dən 2117,3 km.-ə, uzunluğu isə 2486,8 km. -dən 2943,5 km.-ə çatdırıldı. Stansiya yollarının ümumi uzunluğu 954 km.-dən 1343,5 km.-ə qədər artırıldı. P-43 və P-50 tipli relslərdən ibarət bu yollarda 1969-cu ildən başlayaraq 2416,8 km. uzunluğunda P-65 tipli relslər qoyularaq yollar tam yeniləşdirildi. Bununla bərabər 4372 ədəd yeni yoldəyişdirici quraşdırıldı (6, 20).

Göstərmək yerinə düşərdi ki, 1968-ci ilin birinci yarısında filiz, kimyəvi və mineral gübrələrin, tikinti materiallarının, sement, un, balıq və idxal mallarının daşınması planı yerinə yetirilməmiş, ümumilikdə dəmir yolları ilə yük daşınması planı yalnız 91,8% yerinə yetirilmişdir. Bütövlükdə 1968-ci ildə Azərbaycan dəmir yollarında bilavasitə sifarişçilərin günahı üzündən 411 min vaqonun normadan artıq boşdayanmalarına görə 1,6 milyon manat cərimə kəsilmişdir. 1969-cu ilin birinci yarısında da vəziyyət heç də düzəlməmişdir. Sumqayıt superfosfat zavodu, Bakı şəhər soyuducu zavodu, sintetik kauçuk zavodu, Bakı şın zavodu, Marqarin zavodu, Azərbaycan truboprokat zavodu və s. zavodları daha çox boşdayanma hallarına yol vermişlər (Azərbayc. KP MK-nın və Azərbaycan Nazirlər Sovetinin 3 sentyabr 1969-cu il tarixli B – 109/5q nömrəli qərarı) (7, 39-40). Göstərilən sitat respublika dəmir yollarında olan əvvəlki vəziyyətin necə olduğunu əyani şəkildə göstərir. Ulu öndərimiz respublikada hakimiyyətə gələndən sonra görülmüş bir sıra təxirəsalınmaz və radikal tədbirlərdən sonra vəziyyət tədricən düzəlməyə başlamışdır. Artıq bir sıra yeni xətlər çəkilməyə başlanmış, əhəmiyyətli təmir işləri həyata keçirilmişdir.

Yol təsərrüfatında 228 sayılı Kürək-çay, 260 sayılı Mincevan yol-maşın stansiyalarının təşkili, Şəmkir karxanasında illik gücü 400 min m³ olan səyyar daşdoğrayan çeşidləyici qurğunun (PDSU) quraşdırılması da bu dövrə aiddir (6, 40).

Danışdığımız dövrdə Güzdək stansiyasında sənişin vaqonlarının ehtiyatda saxlanması üçün 14 yoldan ibarət park tikilmiş, yolun torpaq yatağının yuyulduğu Lənkəran- Astara, Danba-Pirallahı, Bilgəh-Yeni Suraxanı sahələrindəki 36 km. ərazidə irimiqyaslı əsaslı sahil-bərkitmə işləri aparılmışdır.

1980-ci ildə H.Əliyev cənablarının şəxsi təşəbbüsü ilə Şirvan çeşidləmə stansiyasının tikintisinə başlandı. Bu stansiya təkcə Azərbaycanda yox, həm də o zamanlar üçün bütün SSRİ Yollar Nazirliyi səviyyəsində ən böyük çeşidləmə stansiyalarından biri oldu. O zaman SSRİ üçün son dərəcə əhəmiyyətli olan bu stansiyanın sutkada 60 cüt qatarı qəbul edib – göndərmək imkanı vardır (6, 21).

Aydın ki, hər hansı bir ölkənin sosial-iqtisadi həyatında başlıca rol oynayan infrastruktur sahələrindən biri də rabitə və kommunikasiyadır. Rabitə və kommunikasiya olmadan istehsal sahələri arasında zəruri olan informasiya mübadiləsi baş verə bilməz, istehsal əlaqələrinin yüksək səviyyədə olmasını təsəvvür belə etmək olmaz.

Radiorabitə elmi və texnikasının, ümumiyyətlə radiotexnikanın növbəti inkişafı daha bir sıra başqa prinsipial məsələlərin həllini tələb edirdi: radio və televiziya qüllələrinin tikilməsi, antenna və fider xətlərinin layihələndirilməsi, siqnalların verilməsi və qəbul edilməsi prinsipləri, konstruksiya, layihə və texnoloji məsələlərin həlli, radiotraktorların, əks rabitə və siqnalların verilmə nəzəriyyəsinin yaradılması, xətti və qeyri-xətti elektrik dövrlərinin, gücləndirici və impuls qurğularının hazırlanması, funksional elektronikanın meydana gəlməsi, evlərin, müəssisələrin və digər obyektlərin radio-laşdırılması, radioverilişlərin və radioqəbuledicilərin təkmilləşdirilməsi, kainatın və yaxın kosmosun radiodalğalarla tədqiqi və onlarla digər problemlər bunlara misal ola bilər.

Lakin bütün bunlarla bərabər Azərbaycan KP MK-sı və Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti haqlı olaraq qeyd edirdi ki, respublikanın bir çox ali məktəbləri, Elmi-tədqiqat İnstitutları, EA-nın elmi-tədqiqat İnstitutlarında elektron-hesablama texnikasından və avtomatik idarə etmə sistemindən istifadə edilməsinə hələ də ciddi diqqət verilmir. Respublika Rabitə Nazirliyi teleqraf və rabitənin, telefon kəməllərinin ritmik idarəetmə Sistemini vaxtında idarəetmə mərkəzləri və hissələri ilə təmin edilməsini həyata keçirməmişlər ki, bu da onların işində səmərəliliyin aşağı düşməsinə səbəb olmuşdur.

Respublika Dövlət Plan Komitəsi və Dövlət Baş Təchizat İdarəsi avtomatlaşdırılmış idarəetmə sisteminin EHM və digər texnika ilə təchiz etmə işlərini heç də arzu edilən səviyyədə aparmır.

Təbiidir ki, Azərbaycan KP MK bürosunda hələ 70-ci illərin ortalarında nəinki o dövrlər üçün, hətta hazırkı dövrdə də öz əhəmiyyətini itirməyən istehsalatda EHM-dən, kompyuterdən istifadənin müzakirə edilməsi, bu istiqamətdə müvafiq qərarların qəbul edilməsi çox böyük əhəmiyyətə malik idi. Belə ki, bütün bunların nəticəsində respublika rabitə sistemində də EHM-dən istifadə ediləcəkdik ki, bu da şübhəsiz ki, haqqında söz gedən sahədə də inkişafa səbəb olacaqdı.

Göstərilməlidir ki, Azərbaycan SSR-də radiosənaye müəssisələrinin daha yüksək səviyyədə inkişafı da respublika rəhbərliyinin diqqət mərkəzində olmuşdur. Bu barədə Azərbaycan KP MK, Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin və SSRİ Radiosənaye Nazirliklərinin birgə qəbul etdikləri qə-

rarla tanışlıq yuxarıda deyilən fikri bir daha sübut edir. Belə ki, burada göstərilir ki, Baş Texniki İdarə Radio Sənayesi Nazirliyi ilə birlikdə 1978-ci ildə Bakı EHM zavodunda Baş İdarənin xüsusi 8-ci konstruktör bürosunu yaratmalıdırlar (3).

Qəbul edilən qərarla o da bildirilirdi ki, Azərbaycan SSR Dövlət Plan Komitəsi və Ali Təhsil Nazirliyi Radio Sənayesi Nazirliyi ilə birlikdə Ali Təhsil Müəssisələrində və texnikumlarda tələbata uyğun surətdə mütəxəssislərin hazırlanması problemini həll etməlidirlər.

Azərbaycanda radiosənayenin daha da inkişaf etdirilməsi üçün Azərbaycan KP MK-nın bu qərarında daha bir sıra tədbirlərin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulurdu (3).

Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, xalq təsərrüfatının idarə edilməsində EHM-lərdən istifadə edilməsi nisbətən sonrakı dövrlərdə də respublika rəhbərliyinin diqqət mərkəzində olmuşdur. Belə ki, Sov.İKP MK-nın və SSRİ Nazirlər Sovetinin 4 avqust 1977-ci il tarixli 726-729 № li "Xalq təsərrüfatında avtomatlaşdırılmış idarəetmə sistemi və hesablama texnikası vasitələrindən istifadə etmənin səmərəsini yüksəltmək tədbirləri haqqında" qərarına uyğun olaraq Azərbaycan KP MK-sı və Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti 1977-ci il sentyabrın 14-də b 46/6 nömrəli qərar qəbul etmişdir (4). Burada bildirilirdi ki, Sov. İKP MK və SSRİ Nazirlər Sovetinin qəbul etdiyi qərarlarda son illərdə xalq təsərrüfatının müxtəlif sahələrində avtomatlaşdırılmış idarəetmə sistemi və hesablama mərkəzlərinin ictimai istehsalda və son məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsində heç də aparıcı həlqə rolunu oynamaması ayrıca qeyd edilirdi.

Bütün bunları nəzərə alan Azərbaycan KP MK-sı və Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti qərara alırdı ki, 1977-1980-cı illərdə fəaliyyət göstərən avtomatik idarəetmə sistemlərinin səmərəliliyini nəzərə cəpacaq dərəcədə yüksəltməli, texnoloji proseslərin avtomatlaşdırılması üçün hesablama texnikası vasitələrindən istifadənin daha da genişləndirilməsinə xüsusilə ciddi diqqət yetirilməlidir. Bu zaman yeni məhsulların buraxılmasına texniki hazırlığı, məhsul istehsalı keyfiyyətinin kompleks şəkildə qaldırılması, istifadə edilməsi və planlaşdırılmasının optimallaşdırılması da həyata keçirilməlidir (4).

Şübhəsizdir ki, Azərbaycan KP MK-sı və Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin 1977-ci ildə qəbul etdiyi bu qərarın təsərrüfatın idarə edilməsində avtomatik idarəetmə sisteminin və EHM-rin tətbiqinin daha da genişləndirilməsində böyük rolu olacaqdı.

Lakin bu kimi prinsial məsələləri aydındır ki, kadrlarsız həll etmək mümkün deyildir. Bu baxımdan qeyd etmək yerinə düşərdi ki, 1959-cu il martın 14-də Azərbaycanda ali məktəblər şəbəkəsinin sistemləşdirilməsi haqqında SSRİ Nazirlər Soveti xüsusi qərar çıxardı. Bu qərar bizim xeyrimizə olmasa da ali məktəblərdə ciddi struktur dəyişməsinə səbəb oldu. Bir sıra ali məktəblər əsaslandırılmadan bir-birinə birləşdirildi. Bəziləri isə ləğv edildi. Bunlardan biri də Azərbaycan Xalq Təsərrüfatı İnstitutu idi. İnstitut ləğv edildikdə onun bütün qrupları müvafiq ali məktəblərə paylandı (5). Rabitə sənayesi iqtisadiyyatı isə Azərbaycan Texniki Universitetinin mexanika fakültəsinə verildi.

Nəticə.Göründüyü kimi 1969-1982-ci illərdə Ulu Öndərimizin respublikamıza rəhbərlik etdiyi dövrdə ölkəmizdə nəqliyyat və rabitə kifayət qədər yüksək səviyyədə inkişaf etmişdir. Ölkəmiz əvvəlki dövrlərdə nəqliyyat və rabitə sahəsində İttifaq səviyyəsindən geri qalsa da görülmüş təsirli və səmərəli tədbirlər nəticəsində bu sahələrdə irəliyə doğru əhəmiyyətli addımlar atılmış, çatışmazlıqlara son qoyulmuş, bir sıra əhəmiyyətli nailiyyətlər əldə edilmişdir. Bu barədə danışarkən xüsusi olaraq qeyd etmək yerinə düşərdi ki, danışdığımız dövrdə nəqliyyat və rabitənin kifayət qədər inkişaf etməsi 1991-ci ildə SSRİ dağıldıqdan sonra respublikamızda müvafiq sahələrin hazırda da dünya standartları səviyyəsinə yüksəlməsinə imkan vermişdir. Belə ki, hazırda ölkəmizə gələn turistlər, xarici qonaqlar respublikamızda nəqliyyat və rabitənin ən yüksək səviyyədə tələblərə tam cavab verdiyini məmuriyyətlə qeyd edirlər.

ƏDƏBİYYAT

1. AR SPİH, MDA, f.1. siy. 56. İş 62. v.121, 124-127.
2. AR SPİH, MDA, f.1. siy.67. İş 70.v.96.
3. AR SPİH, MDA, f.1, siy. 64, iş 64. v.18, 20-22.
4. AR SPİH, MDA, f.1, siy. 64, iş 71, v. 119, 121-126.
5. AR SPİH, MDA, f.1, siy. 67, iş 95, v. 16, 18-22.

6. Məmmədov Z. Heydər Əliyev Azərbaycan Dəmir yolları. Bakı, Azərneşr, 1999, 304 s.
7. Промышленность, транспорт и связь в Азербайджане. Постановления бюро и секретариата ЦК КП Азербайджана (июль 1969 – ноябрь 1982 гг.). Т.1. Июль 1969 – декабрь 1971 гг. “Elm və təhsil”, 2019.
8. Промышленность, транспорт и связь в Азербайджане. Постановления бюро и секретариата ЦК КП Азербайджана (июль 1969 – ноябрь 1982 гг.). Т.2. Февраль 1972 – декабрь 1974 гг. “Elm və təhsil”, 2019.
9. Промышленность, транспорт и связь в Азербайджане. Постановления бюро и секретариата ЦК КП Азербайджана (июль 1969 – ноябрь 1982 гг.). Т.3. Январь 1975 – декабрь 1978 гг. “Elm və təhsil”, 2020.

ИЛЬГАР АБДУЛЛАЕВ

*Преподаватель истории МЛК, город Баку, Наримановский район,
Заслуженный педагог, доктор философии по истории*

РАЗВИТИЕ ТРАНСПОРТА И СВЯЗИ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ (1969-1982 годы)

В этой статье говорится о развитии транспорта и связи в Азербайджанской ССР в 1969-1982 годах. Здесь показаны конкретные факты о том, что до 1969 года в Азербайджане в области транспорта и связи положение было не в очень хорошем состоянии, о том стало обычной ситуацией отставание от уровня союзных республик, и еще конкретно показаны факты, что после присутствия на руководящую должность господина Гейдара Алиева произошли большие изменения.

В статье еще говорится о том, что несмотря на ухудшение положения в области связи, одновременно готовился необходимый кадровый потенциал для улучшения проблемы.

Ключевые слова: Азербайджан, транспорт, связь, развитие, экономика.

ILGAR ABDULLAYEV

*History teacher of MLK, Baku city, Narimanov district,
Honored teacher, doctor of philosophy in history*

DEVELOPMENT OF TRANSPORT AND COMMUNICATION IN AZERBAIJAN (1969-1982 years)

This article deals with the development of telecommunications in Azerbaijan SSR in 1969-1982 years. Here, before 1969, the situation in the field of transportations and communication in Azerbaijan wasn't heartwarming and according to important indicators the republic stayed behind the level of the Soviet Union. But in this article by concrete facts it is shown that after H. Aliev's coming to power remarkable changes occurred in these fields.

In this article it is also spoken about the preparation of necessary cadre potentiality to do away the lack points in the field of communication.

Keywords: Azerbaijan, transportation, communication, development, economy.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 25 sentyabr 2024-cü il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 oktyabr 2024-cü il.

Rəyçilər: t.e.d. İbrahim Zeynalov, t.e.d. Qabil Əliyev.

UOT 94(479.24)

AGHAMAHAMMAD SADIQLI

Azerbaijan Tourism and Management University

PhD Student

agamhmmadsadiqli@gmail.com

THE POLICY REGARDING THE DEVELOPMENT AND EXPLOITATION OF AZERBAIJAN'S OIL AND GAS INDUSTRY DURING THE SOVIET UNION

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/106/199-202>

The article analyzes the processes of the development of Azerbaijan's oil industry in the 20th century. The role and importance of the development of the oil industry of the last century in the formation of Azerbaijan's modern energy policy is noted. In modern times, Azerbaijan has built its foreign policy on the introduction of energy resources to the world market, energy security and environmental security. The country's geo-economic interests in the South Caucasus are based on using energy resources (both non-renewable and renewable) to increase national income and leverage the country's geopolitical influence. In this period, it is particularly relevant to analyze the impact of Azerbaijan's energy policy on the geo-economic situation of the South Caucasus region at the political level.

Keywords: Azerbaijan, oil industry, Soviet Union, Azerbaijan Democratic Republic, Mendeleev, Rothschild, Nobel brothers, Azneft.

Introduction. The history of Azerbaijan's oil industry is centuries old. Thanks to manual labor, the oil produced in our country was transported to other areas by various means in the Middle Ages and was mostly used as fuel. From the second half of the 19th century, the oil industry in Azerbaijan, especially in Baku and the Absheron Peninsula, entered its powerful era. Azerbaijani oil industry has achieved many firsts in the world, scientists like Dmitri Mendeleev, giant tycoons like Rothschild, Nobel brothers, V.A.Kokorev are remembered for the development of this industry and many advanced technical innovations for the exploitation of oil. In the first half of the 20th century, the oil industry of Azerbaijan was one of the leading developed industries in the world. The fall of the Russian Empire and the establishment of the Azerbaijan Democratic Republic were characterized by the establishment of the first national industrial system. Unfortunately, the first democratic republic of the East - the Azerbaijan Democratic Republic - was able to maintain its existence for a short time.

Soviet Union period. After the establishment of Soviet power in Azerbaijan, a new stage in the exploitation of the country's oil sector began. Azerbaijan's oil industry was nationalized by a new decree presented on May 27, 1920. In 1920, the Oil Committee was established in Azerbaijan and Alexander Serebrovsky, a mechanical engineer, was assigned to lead it. The twenties of the 20th century were remembered by many innovations in the country's oil industry: the first drilling of an oil well at a depth of six hundred meters in the world (1924, Surakhani), the first industrial extraction of oil from a sea well (1924, Bibiheybat), the extraction of oil by the Soviet cracking method. digging etc. the events coincide with this period. Oil wells were commissioned in other areas of the country. For the first time, the process of extracting oil, not only as fuel, but also important for treatment, took place from the wells dug in the Naftalan area.

In the 1920s, oil products were one of the few sources of foreign exchange earnings of the USSR, and there was a fairly steady demand for them in Europe. This was the reason for their significant and rapid increase in exports: in 1926, compared to 1913, it increased 1.8 times, and in 1928, it increased 3 times. During the first five-year plan years, oil exports provided the largest foreign exchange earnings (18.7%; timber exports about 14%), while the share of crude oil remained negligible. It was quite natural that the Soviet side tried to take a leading position in the oil products market of the neighboring states - Estonia, Latvia, Lithuania, Finland. However, the realization of this goal first encountered serious obstacles and eventually led to a complete refusal to achieve it. The People's Commissariat for Foreign Affairs was more interested in the political aspects of oil exports, as opposed to issues related

to the implementation of another major source of foreign exchange earnings, timber exports, which were largely exported abroad. The People's Commissariat for Foreign Affairs, with repeated support from the political leadership of the USSR, tried to use the oil products market as a tool to achieve foreign policy goals [5].

Since 1929, the USSR Oil Syndicate merged the trusts "Azneft", "Grozneft" and "Embanefit". This institution was administratively subordinated to the Supreme Council of National Economy (Main Fuel Administration). During this period, the oil syndicate had 833 oil bases in the territory of the USSR [6, p.102].

In the 30s of the 20th century, Baku was the first thing that came to mind when talking about oil in the USSR. Baku was so important in the development of the oil industry of the Union that the oil fields of the Paleozoic era, the fourth Devonian geological period, discovered and put into operation in those years, were given the name "Second Baku" [1, p.46].

The importance of Azerbaijan's oil industry showed itself especially during World War II. Azerbaijani oil provided almost all fuel and lubricants for the Soviet army fighting against fascism. Hitler's army also had a great need for Baku oil. Thus, the Wehrmacht, the first perfectly highly mechanized army in the world, had a very high demand for gasoline and other fuels. For this purpose, it was planned to carry out an operation against the fascist troops, which was approved by directive number forty-five (07/23/1942) with the goal of capturing Baku [2, p. 87]. However, the stopping of the German army in the North Caucasus disrupted these plans. During this period, the Baku oil industry was exploited day and night. Large-scale exploitation of dry oil fields has created a number of environmental, economic and other problems here. There was a need to discover more different deposits. In connection with this, from the forties of the 20th century, projects related to the discovery of oil deposits in the sea began to be implemented. Foundations were laid and metal facilities were started to be built for offshore drilling. With the creation of Oilstones in 1949, Azerbaijan began the exploitation of oil fields in the open sea for the first time in the world. In 1951, the industrial processing of Oil Rocks was started. In 1952, for the first time in the world experience, the construction of the pier, which should connect the artificial metal islands, was started. Since 1949, 1940 wells have been drilled in the Neft Daslari field. Neft Daslar produced 60% of all marine oil during the USSR. The period of development of offshore drilling was carried out for the first time in Oil Rocks through various operations, from oil and gas exploration to the delivery of finished products, from experiences in the field of marine technology to its mass development and application. A whole scientific staff training school has been formed in the process of conducting exploration and exploitation works in Oil Fields. In practice, the latest ideas and improvements of scientists were implemented, oilmen gained professional experience and skills in the most difficult sea conditions. In the fifties of the 20th century, the Ministry of Oil Industry and the Ministry of Oil Extraction Industry were established in Azerbaijan, and in the seventies it was again called "Azerneft".

In the 1940s, the automobile industry began to develop in the country. But the lack of quality gasoline was a tangible problem. In this regard, on July 29, 1953, an order was issued to establish a new Baku oil refinery.

In 1976, Yeni-Baku Oil Refinery was established on the basis of the former Andreyev plant. The structure of this enterprise included a catalytic cracking device, which allowed to quickly process oil to obtain motor gasoline and oils [4, p.116]. Desalination, atmospheric- vacuum distillation, gas absorption and gasoline stabilization processes were carried out in the combined atmosphere-vacuum tube units (ED-AVT-2) put into operation at BNZ in 1966. In the same year, an electrode coke production unit was built and put into use at the plant. In 1976, BNZ commissioned a complex plant (atmosphere-vacuum electric desalination plant) for primary oil processing with a capacity of 6 million tons per year. Later, high-octane gasoline (1980) and delayed-type 21-10/5 coke (1986) were introduced through catalytic reforming.

As a result of intensive geological-geophysical mapping works conducted in the 1950s and 1960s, the oil-gas bearing structures of the Caspian Sea were determined. Discoveries include deposits such as Darwin Bank, Gum Deniz "South", "Gurgan", "Chilov Island", "Hazi Aslanov", "Sangachal-Deniz", "Duvanni-Deniz" (Basket Island), "Bulla Island", "Peschany". includes "Sangachal-deniz",

one of the largest sea deposits, was drilled several times since 1959, but success was achieved here only in 1965. "Duvanni-deniz field" exploratory well was tested in May 1963 with production of 700 barrels/day.

The course conducted by the Communist Party of the Soviet Union for the rapid development of the oil and gas industry and increasing its role in the country's fuel and energy balance in 1961 brought the USSR to the second place in the world (after the USA) in terms of oil production. By 1972, the share of oil in fuel production reached 42.3%. Starting from 1958, the growth of oil production in the USSR was more than 100 million tons every 5 years. More than 3.3 billion tons of oil were produced in 1961-1972 alone. Such rapid growth was ensured due to the commissioning of new large fields both in developed oil regions and in new ones: in Western Siberia, the maritime regions of Azerbaijan, Western Kazakhstan, Belarus, the Orenburg region and the Udmurt Autonomous Soviet Socialist Republic. Of particular importance was the discovery of a unique oil and gas basin in Western Siberia, which was connected with the creation of the strongest oil and gas producing region in the country [3]. It was during this period that Azerbaijani oil engineers and geologists played an important role in the exploitation of new oil fields in Western Siberia. Between 1968 and 1975, several large oil and gas fields were discovered and put into production: Bahar (1968), Sangachal-Duvanni (1969) and Bulla Deniz (1975). Gas production increased steadily until the 1990s - the decline of the Bahar and Bulla gas fields.

As a result of the application of modern exploration methods, four new multiline fields were discovered in the Caspian Sea at a depth of 200 meters: "Guneshli" (1979), "Chirag" (1985), "Azeri" (1988) and "Kepaz" (1989). The Caspian Sea was covered by an extensive 2D seismic network, and for the first time, 3D seismic attempts were made in the area, but were unsuccessful. The discovery of the Azeri-Chirag-Guneshli deposit complex was the last but important achievement of Azerbaijani Soviet explorers. The shallow part of Guneshli, where the depth of water allows for oil production, was produced until 1989. Drilling at a depth of 200 meters was carried out with semi-submersible drilling equipment in Chirag, which is a marine record for the USSR. In total, the Azeri-Chirag-Guneshli complex contains more than 16 billion barrels of oil.

Conclusion. During the Soviet Union, Azerbaijan's oil industry experienced its period of rapid development. This period has many positive and negative aspects for the oil industry of Azerbaijan. The positive aspects were the observation of high technological achievements and world firsts in oil production and processing. The negative aspects were the merciless exploitation of Azerbaijani oil in order to ensure the oil reserves of the USSR. During oil production, the severe damage caused by the industry to the environment and the ecological environment of the Absheron Peninsula as well as the Caspian Sea was almost forgotten. Only from the 70s of the 20th century, attention was paid to the environmental damage of the oil and gas industry by the local administration. Disintegration of the structure of geological rocks in the earth's crust, disturbances in relief, pollution of underground water, etc. ecological destruction began to be regulated by special legislative acts and various projects only after the years of independence. These processes have led to the deterioration of other natural resources of the region and the eradication of many species of fauna and flora. In addition to all these factors, on the eve of the fall of the USSR, the Azerbaijani oil industry had become one of the leading regional industrial centers of the world.

REFERENCES

1. Kamaletdinov M.A., Postnikov D.V. Discovery of Devonian oil "Second Baku", *Georesursy*, 2008, 3(26), p.46-48.
2. Mammadli B. Baku Oil in Germany's Military-Strategic Plans during the Second World War. Materials of the 1st International Conference on Foundations of Humanities and Social Sciences / (December 24, 2021). pp. 87-88
3. Mustafa Şentop: We must strengthen the relations of Turkic-speaking countries. [Electronic resource] / Report IA. June 25, 2022. URL: <https://report.az/region-xeberleri/mustafa-sentop-azerbaycan-naxcivan-baglantisi-ile-turkdilli-olkelerin-elaqelerini-guclendirmeyik/> [01.10.2024].

4. Oil in Azerbaijan (1920-1970). Part V. Oil Refinery and Petrochemistry, Baku, Elm, 1990, 394 p.
5. Rupasov A. Oil trade of the USSR with the Baltic states and Finland in the 1920s-1930s, New History of Russia 2019, Vol. 9, No. 4, p.944.
6. Sokolov A.K. Soviet "Oil syndicate" on domestic and international markets in the 1920s // Economic history. Overview. M., 2005, Вып. 10, с.101-131.

AĞAMƏHƏMMƏD SADIQLI

Azərbaycan Turizm və Menecment Universitetinin doktorantı

SOVET İTİFAQI DÖVRÜNDƏ AZƏRBAYCANIN NEFT-QAZ SƏNAYƏSİNİN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ VƏ İSTİSMAR EDİLMƏSİ İLƏ BAĞLI SİYASƏT

Məqalədə XX əsrdə Azərbaycan neft sənayesinin inkişaf prosesləri təhlil edilir. Azərbaycanın müasir enerji siyasətinin formalaşmasında ötən əsrin neft sənayesinin inkişafının rolu və əhəmiyyəti qeyd olunur. Müasir dövrdə Azərbaycan öz xarici siyasətini enerji resurslarının dünya bazarına çıxarılması, enerji təhlükəsizliyi və ekoloji təhlükəsizlik üzərində qurub. Ölkənin Cənubi Qafqazda geoiqtisadi maraqları milli gəliri artırmaq və ölkənin geosiyasi təsir imkanlarından istifadə etmək üçün enerji resurslarından (həm bərpa olunmayan, həm də bərpa olunan) istifadəyə əsaslanır. Bu dövrdə Azərbaycanın enerji siyasətinin Cənubi Qafqaz regionunun geoiqtisadi vəziyyətinə siyasi müstəvidə təsirinin təhlili xüsusilə aktualdır.

Açar sözlər: Azərbaycan, neft sənayesi, Sovet İttifaqı, Azərbaycan Demokratik Respublikası, Mendeleyev, Rotşild, Nobel qardaşları, Azneft.

АГАМАГАММАД САДИГЛИ

Докторант Азербайджанского Университета Туризма и Менеджмента

ПОЛИТИКА РАЗВИТИЯ И ЭКСПЛУАТАЦИИ НЕФТЕГАЗОВОЙ ОТРАСЛИ АЗЕРБАЙДЖАНА В ПЕРИОД СОВЕТСКОГО СОЮЗА

Статья анализирует процессы развития нефтяной промышленности Азербайджана в XX веке. Подчеркивается роль и значение развития нефтяной отрасли прошлого века в формировании современной энергетической политики Азербайджана. В настоящее время Азербайджан строит свою внешнюю политику на внедрении энергетических ресурсов на мировой рынок, обеспечении энергетической безопасности и экологической безопасности. Геоэкономические интересы страны в Южном Кавказе основаны на использовании энергетических ресурсов (как невозобновляемых, так и возобновляемых) для увеличения национального дохода и расширения геополитического влияния страны. В этот период особенно актуально проанализировать влияние энергетической политики Азербайджана на геоэкономическую ситуацию в Южнокавказском регионе на политическом уровне.

Ключевые слова: Азербайджан, нефтяная промышленность, Советский Союз, Азербайджанская Δημοκραтическая Республика, Менделеев, Ротшильд, братья Нобели, Азнефт.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 01 oktyabr 2024-cü il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 oktyabr 2024-cü il.

Rəyçilər: s.e.ü.f.d. Zaur Əliyev, t.e.d. Qabil Əliyev.

İKİNCİ QARABAĞ MÜHARİBƏSİ ZAMANI AVROPA İTTİFAQININ MÖVQEYİ VƏ MÜHARİBƏDƏN SONRA AZƏRBAYCANLA MÜNASİBƏTLƏRİN YENİDƏN FORMALAŞMASI

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/106/203-209>

2020-ci ilin payızında baş verən və 44 gün davam edən İkinci Qarabağ Müharibəsi, Azərbaycan ilə Ermənistan arasında qısa, lakin son dərəcə mühüm bir savaş olaraq tarixə düşdü. Bu münaqişə Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü bərpa etməsini və Cənubi Qafqazda yeni bir geosiyasi mənzərənin formalaşmasını təmin etdi. Müharibənin bitməsi ilə birlikdə, Avropa İttifaqının (Aİ) tutumu və Azərbaycan ilə olan münasibətlərinin yenidən qurulması mühüm bir dönüş nöqtəsi olacaq.

Açar sözlər: İkinci Qarabağ müharibəsi, Avropa İttifaqı, Azərbaycan, ərazi bütövlüyü, Cənubi Qafqaz, enerji təhlükəsizliyi.

Giriş. 2020-ci ilin payızında, Cənubi Qafqaz regionu yenidən global diqqət mərkəzinə çevrildi, çünki Azərbaycan və Ermənistan qısa, lakin son dərəcə mühüm olan İkinci Qarabağ müharibəsində qarşılaşdı. Bu 44 günlük hərbi münaqişə yalnız dərhal iştirak edən tərəflər üçün deyil, həmçinin onları əhatə edən mürəkkəb beynəlxalq münasibətlər şəbəkəsi üçün də önəmli bir dönüş nöqtəsi oldu. Bu yenidən qurulan əlaqələrin mərkəzində Avropa İttifaqının mövqeyi və onun münaqişə zamanı və sonrasında Azərbaycanla olan münasibətlərinin yenidən şekillənməsi dayanır, bu da həm geosiyasi dəyişiklikləri, həm də münaqişənin sosial-iqtisadi nəticələrini özündə əks etdirir. Azərbaycan müharibədən sonrakı dövrdə Cənubi Qafqazda sülhün və sabitliyin bərqərar olunmasında əsas rol oynayır [1].

İkinci Qarabağ müharibəsi, Rusiyanın vasitəçiliyi ilə atəşkəs sazişi ilə sona çatdı, Azərbaycan üçün əhəmiyyətli ərazi qazancları və Cənubi Qafqazda yeni bir geosiyasi mənzərə ilə nəticələndi. Münaqişə, regional təhlükəsizlik mexanizmlərinin həssaslığını və beynəlxalq diplomatik səylərin uzunmüddətli münaqişələri həll etməkdəki məhdudiyyətlərini vurğuladı. Azərbaycan üçün müharibə yalnız hərbi qarşıdurma deyil, həm də onun suverenliyi və ərazi bütövlüyünü təsdiqləyən, xarici siyasəti və milli kimliyi üçün mərkəzi olan bir məqam idi. Sülh, sabitlik və insan hüquqlarına öhdəlik daşıyan Avropa İttifaqı, güc dinamiklərindəki dəyişikliklərin reallıqları ilə prinsiplərini balanslaşdırmaq, xüsusilə enerji sektorunda strateji tərəfdaşlıqların ehtiyacı nəzərə alınaraq, mürəkkəb cavablar toplusunu nəvqasiya etməyə çalışdı.

Müharibədən sonrakı dövr, Avropa İttifaqı və Azərbaycanın ehtiyatla qarşılıqlı fəaliyyətə girdiyi bir mərhələyə şahid oldu, burada ilk sülh qurma səylərinə töhfə vermək istəyir, ikincisi isə ittifaqlarını və beynəlxalq tərəfdaşlıqlarını yenidən qiymətləndirir. Xüsusilə 2023-cü ilin sentyabrında baş verən toqquşmalardan sonra Aİ-nin Ermənistan və Azərbaycan arasında sülh sazişi danışıqlarında daha çox iştirak etməsi Aİ-nin Dağlıq Qarabağda davamlı sülhün əldə olunmasında daha mühüm rol oynayacağına ümidləri artırır [2]. Avropa İttifaqının Azərbaycana yanaşması, regionun Avropa enerji təhlükəsizliyi üçün əhəmiyyəti və təchizat marşrutlarının müxtəlifləşdirilməsi nəzərə alınaraq, daha geniş strateji yenidən qiymətləndirmənin göstəricisi olub. Bundan əlavə, münaqişə, Avropa İttifaqının münaqişə həllindəki roluna və regional siyasətə təsir etmə qabiliyyətinə dair müzakirələri yenidən canlandırırdı, xüsusilə Türkiyə və Rusiya kimi regional güclərin iddialı hərəkətləri nəzərə alınaraq. Bu ölkələr yalnız münaqişə zamanı deyil, həm də sonrakı diplomatik və təhlükəsizlik tədbirlərində mühüm rollar oynayırlar, beləliklə, Avropa İttifaqının və Cənubi Qafqaza dair ənənəvi yanaşmalarını təsir ediblər.

İkinci Qarabağ müharibəsinin regional və beynəlxalq təsirləri. 2020-ci ilin 10 noyabrında atəşkəs razılaşması ilə sona erən İkinci Qarabağ Müharibəsi, şübhəsiz ki, Cənubi Qafqazın geopolitik görünümünü yenidən şekilləndirərək, regional güc balansını yenidən təyin etmiş və xüsusilə Azərbaycanla beynəlxalq münasibətləri yenidən qurmuşdur. Bu münaqişə, Azərbaycanın uzun müddətdir mübahisəli

olan regionlar üzərindəki ərazi bütövlüyünü təmin etməklə yanaşı, onun Avrasiya dəhlizində strateji geopolitik əhəmiyyətini də vurğulayaraq, xüsusilə Avropa İttifaqı (Aİ) tərəfindən çoxyönlü beynəlxalq diqqəti cəlb etmişdir.

Təxminən otuz ildir ki, Ermənistanın işğalı altında olan əraziləri geri qaytarmaq üçün Azərbaycanın rəhbərlik etdiyi sürətli hərbi əməliyyat Cənubi Qafqazda təhlükəsizlik və siyasi tarazlığı əhəmiyyətli dərəcədə dəyişib. Azərbaycanın qələbəsini təkcə döyüş meydanındakı uğur deyil, həm də diplomatik və iqtisadi siyasət formalaşdırıb [3]. Regional güclər olan Türkiyə və Rusiyanın diplomatik və strateji prioritetlərinin yenidən tənzimlənməsini tələb etmişdir. Hər ikisi də regionda əhəmiyyətli təsirə malik olan bu ölkələr, Türkiyənin dərin qardaşlıq və mədəni bağlarına əsaslanan Azərbaycana şərtsiz dəstəyi, onun Qafqazda Türk birliyi və təsirini təşviq edən əsas regional müttəfiq kimi rolunu daha da möhkəmləndirmişdir. Rusiya isə, atəşkəs razılaşmasını vasitəçilik edərək və regiona sülhməramlı qüvvələr yerləşdirərək, Cənubi Qafqaz üzərindəki təsirini qoruyub saxlamaq üçün nəzakətli bir balans aktı icra etmişdir. Bu, Rusiyanın region üzərindəki təsirini qorumaq və hər hansı bir regional tərəfdaşı xaric etməmək üçün strateji marağını vurğulayır.

Azərbaycanın enerji ehtiyatlarının strateji əhəmiyyəti və Avropaya enerji təchizatı üçün kritik tranzit marşrut kimi rolu göz ardı edilə bilməz. İkinci Qarabağ Müharibəsi, enerji marşrutlarının təhlükəsizliyi və Cənubi Qaz Dəhlizi vasitəsilə neft və qazın kəsintisiz axınının əhəmiyyətini daha da vurğulamışdır, bu da Avropa enerji müxtəlifliyi səyləri üçün həyati əhəmiyyətə malikdir. Münaqişə sonrası dövrdə Aİ ilə Azərbaycan arasındakı əlaqələr, hər iki tərəfin bu vacib enerji marşrutlarını qorumaq ehtiyacını qarşılıqlı olaraq tanıması, Avropa enerji təhlükəsizliyi və Azərbaycanın iqtisadi inkişafı və global iqtisadiyyata inteqrasiyası üçün əsas rol oynayır.

Aİ ilə Azərbaycan arasında gücləndirilmiş iqtisadi əlaqələr, xüsusilə Azərbaycanın strateji mövqeyi və ehtiyatlarından istifadə edərək, hər iki tərəfin əməkdaşlıq edə biləcəyi yeni sahələri, o cümlədən yenilənən enerji, rəqəmsal transformasiya və infrastruktur inkişafını araşdırmaq imkanı təqdim edir. Bu əməkdaşlıq, müharibədən zərər çəkmiş regionların iqtisadi bərpası və davamlı inkişafı üçün mühit yarada bilər, uzunmüddətli sülh və sabitlik üçün əlverişli şərait yaradır.

Atəşkəs razılaşması ilə müəyyən edilən müharibənin nəticəsi regional əməkdaşlıq və dialoq üçün yeni imkanlar açdı. Aİ-nin Cənubi Qafqazda sülhün və sabitliyin təşviqi istiqamətində atdığı addımlar diplomatik fəaliyyət və münaqişələrin həlli mexanizmlərinə dəstək vasitəsilə daha əməkdaşlıq və inteqrasiya olunmuş regiona doğru yol təklif edir. Aİ çalışmalıdır ki, atəşkəs sazişi Azərbaycan və Ermənistan arasında dialoqu asanlaşdırmaqla və etimad quruculuğu tədbirlərini dəstəkləməklə davamlı sülhə çevrilsin. Əsasən Ermənistanın xeyrinə olan qərəzli münasibəti ilə firavan və sabit Cənubi Qafqazın təməlinin qoyulmasında çox effektiv ola bilməz.

İkinci Qarabağ Müharibəsi Cənubi Qafqazda regional təhlükəsizlik, siyasi dinamika, iqtisadi inkişaf və sosial rifah üçün geniş nəticələrə malik danılmaz dönüş nöqtəsi oldu. Münaqişədən sonrakı dövr Azərbaycana regional mövqələrini möhkəmləndirmək, beynəlxalq tərəfdaşlarla konstruktiv əlaqələr qurmaq və davamlı sülh və inkişaf yolu tutmaq üçün unikal imkanlar təqdim edir. Sabitliyi və əməkdaşlığı təşviq etmək öhdəliyi ilə Aİ bu səylərdə əsas tərəfdaş ola bilər. Azərbaycan müharibədən sonrakı mühitin çağırışları və imkanları ilə üzləşdiyi üçün beynəlxalq ictimaiyyətin dəstəyi və iştirakı regionun gələcəyinin formalaşmasında həyati əhəmiyyət kəsb edəcək.

İkinci Qarabağ müharibəsində Aİ. Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin inkişaf edən dinamikası daha geniş Avrasiya regionunda geosiyasi maraqlar və strateji tərəfdaşlıqlar arasında mürəkkəb qarşılıqlı əlaqəni əks etdirən Avropa İttifaqının Azərbaycana münasibətinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edib. Bu münaqişənin tarixi əhəmiyyətini qiymətləndirməmək olmaz; çünki bu, nəinki postsovet Qafqazında uzun müddətdir davam edən mübahisələri işıqlandırır, həm də Azərbaycanın geosiyasi şahmat taxtasında kritik mövqeyini vurğulayır [4].

Yekun olaraq, Aİ-nin Azərbaycana yanaşması bir sıra amillərlə formalaşmış; Əsas regional oyunçularla münasibətləri tarazlaşdırmaq istəyi, xüsusən də Rusiyanın regionda təsirinin yaratdığı problemləri həll edərkən [5]. Avropa İttifaqı xüsusilə Tehranın ABŞ-la gərgin münasibətləri və bəzi Aİ-yə üzv ölkələrlə İran arasında fikir ayrılıqları səbəbindən İranla yaxınlaşma çətinliklərini nəzərə alsaq, incə diplomatik yoldan keçməli olub [6]. Qlobal siyasətə əhəmiyyətli təsir göstərən diplomatik danışıqların və sülhməramlılığın təminatçısı kimi Avropa İttifaqı (Aİ) kollektiv sükut və üzv dövlətlərin

fərdi səslərinin qarışığı ilə yadda qalan İkinci Qarabağ Müharibəsi zamanı fərqli mövqe nümayiş etdirdi. Bu mürəkkəb mövqe təkcə müharibənin dinamikasında deyil, həm də Aİ-nin Azərbaycanla münasibətlərinin sonradan yenidən formalaşdırılmasında özünü göstərdi. Aİ-nin diplomatiyanın gizli cərəyanları vasitəsilə naviqasiyasını müşahidə etmək beynəlxalq münasibətlərin incə təbəqələrinə dair fikirlər təklif etdi, hər bir hərəkətin hesablandığı, lakin təşkilatın unikal təbiəti və üzv dövlətlərin müxtəlif maraqları ilə məhdudlaşdırıldığı bir şahmat taxtasını ortaya qoydu.

Aİ-nin münaqişəyə rəsmi cavabları və siyasətləri ilk növbədə gərginliyin azaldılması və sülh yolu ilə həlli çağırışları ilə səciyyələnirdi. Bununla belə, bu çağırışlar çox vaxt Aİ-yə üzv dövlətlərin daha iddialı mövqeləri ilə kölgədə qalır, İttifaqın özündə bir dilemmayı üzə çıxarırdı. Aİ-nin yaydığı rəsmi bəyanatlarda Dağlıq Qarabağ münaqişəsində vasitəçiliyə həsr olunmuş Fransa, Rusiya və ABŞ-ın sədrlik etdiyi üçtərəfli qurum olan ATƏT-in Minsk Qrupunun himayəsi altında hərbi əməliyyatların dayandırılması və dialoqa başlanmasının vacibliyi vurğulandı. Məsələn, İttifaqın Xarici Əlaqələr və Təhlükəsizlik Siyasəti üzrə Ali Nümayəndəsi Josep Borrell Aİ-nin danışıqlar yolu ilə həllə sadıqlığını vurğuladı və müharibənin genişlənməsi və onun insan dəyərindən dərin narahatlığını ifadə etdi. Lakin bu bəyanatlar çox vaxt hadisələrin gedişatını dəyişdirə biləcək təsir və ya konkret tədbirlərə malik deyildi və beləliklə, Aİ-nin effektiv sülhməramlı deyil, ehtiyatlı müşahidəçi olduğu qənaəti yarandı.

Aİ-nin kollektiv səsi ilə paralel olaraq, üzv dövlətlərin fərdi münasibətləri daha müxtəlif və bəzən ziddiyyətli mənzərə yaradırdı. Fransa kimi Ermənistanla yaxın və dərin əlaqələri olan ölkələr öz narahatlıqlarını daha sərt şəkildə ifadə edərək, atəşkəs üçün təcili tədbirlər görməyə çağırıblar və xarici döyüşçülərin cəlb olunması ilə bağlı təşviş ifadə ediblər ki, bu da Ermənistana qarşı daha rəğbətli mövqe nümayiş etdirir. Xüsusən də Fransanın bu münasibətinə qarşı Azərbaycan Prezidenti cənab İlham Əliyev: "Fransa Senatının bizim məsələyə nə daxli var? İstəsələr, Marseli ermənilərə versinlər və orada özlərinə dövlət qursunlar." dedi [7]. Bunun əksinə olaraq, Macarıstan və Polşa kimi ölkələr ərazi bütövlüyü prinsiplərini vurğulamaqla daha balanslı perspektivi qoruyub saxlamış və bununla da dolayısı ilə Azərbaycanın perspektivləri ilə daha sıx uyğunlaşmışdır. Aİ daxilindəki bu fərqli mövqələr təkcə milli xarici siyasətin vahid blok çərçivəsində uyğunlaşdırılmasının mürəkkəbliyini vurğulamaqla yanaşı, həm də Aİ-nin münaqişə vəziyyətlərində qətiyyətlə hərəkət etmək imkanları ilə bağlı suallar doğurub.

Aİ-yə üzv olan ayrı-ayrı dövlətlərin münasibətindəki fərqlər Aİ-nin İkinci Qarabağ Müharibəsi ilə bağlı ümumi siyasətinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmişdir. Yekdil mövqenin olmaması Aİ-nin sülh üçün vasitəçi və ya güclü müdafiəçi kimi potensial rolunu zəiflədib. Əvəzində vəziyyət Aİ daxilində fərqli fikirləri önə çəkdi və münaqişənin həllinə daha effektiv töhfə verə biləcək ardıcıl siyasətin qəbulunu çətinləşdirdi. Kollektiv niyyətlər və fərdi hərəkətlər arasındakı bu uyğunsuzluq, milli maraqların və tarixi münasibətlərin tez-tez addımları diktə etdiyi diplomatiyanın mürəkkəb rəqsini ortaya qoydu və Aİ-ni onun kollektiv səsinin üzv dövlətlərin daha yüksək, daha fərqli tonları ilə sulandırıldığı bir vəziyyətdə qoydu.

Bundan əlavə, Aİ-nin İkinci Qarabağ müharibəsi və onun nəticələrinə yanaşması Azərbaycanla münasibətlərin yenidən qurulmasında kritik amil olub. Hiss olunan passivlik və qeyri-ardıcıl cavablar Azərbaycanı diplomatik fəaliyyətlərini və strateji müttəfiqliklərini yenidən qiymətləndirməyə sövq etdi. Üzv dövlətlərin müxtəlif maraqları ilə birləşən Aİ siyasətlərinin mürəkkəbliyinin nüanslı yanaşma tələb etdiyi daha çox etiraf olunur. Azərbaycan diplomatik əlaqələri şaxələndirməkdə, Azərbaycanın maraqlarına qarşı daha qəbuledici və ya neytral mövqe tutan Aİ ölkələri ilə əlaqələri gücləndirməkdə və regionda daha fəal rol oynamaq istəyən digər global güclərlə əlaqələr qurmaqda maraqlıdır.

Aİ öz strateji maraqlarını sülh və sabitliyin təşviqi məqsədi ilə balanslaşdıraraq ehtiyatla addımlamağı güdür. Bundan əlavə, Aİ-nin Cənubi Qafqazda münaqişələrin həllinə və sabitliyə yanaşması onun Aİ və Yaponiya arasında assosiasiya sazişi kimi strateji tərəfdaşlıqlarından da nümunə götürə bilər. Bu cür sazişlər beynəlxalq münasibətlərdə strateji tərəfdaşlığın əhəmiyyətini vurğulayır və Cənubi Qafqaz kimi münaqişəli regionlarda sülhün və əməkdaşlığın təşviqində Aİ üçün nümunə ola bilər [8].

Nəticədə, İkinci Qarabağ Müharibəsi Cənubi Qafqazın geosiyasi xəttlərini yenidən formalaşdırmaqla yanaşı, Aİ-nin diplomatik mexanizmlərinə və Azərbaycanla qarşılıqlı fəaliyyətinə də işıq saldı. Aİ-nin ehtiyatlıqla səciyyələnən və üzv dövlətlərin müxtəlif, bəzən isə ziddiyyətli səsləri ilə kölgədə qalan kollektiv mövqeyi xarici siyasətdə birliyin qorunmasının çətinliklərini ortaya qoydu. Azərbaycan

üçün bu təcrübə beynəlxalq diplomatik mənzərəni müəyyən edən mürəkkəb maraqlar mozaikasını dərk edərək, geniş spektrli qlobal aktorlarla əlaqə qurmağa çalışan çoxşaxəli xarici siyasətin vacibliyini vurğuladı. İrəlilədikcə, Aİ ilə Azərbaycan arasında inkişaf edən münasibətlər, şübhəsiz ki, bu dinamikadan təsirlənməyə davam edəcək və Aİ ilə Azərbaycan arasında münasibətləri formalaşdıracaq.

İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra münasibətlərin yenidən formalaşdırılması. Avropa İttifaqının (Aİ) İkinci Qarabağ Müharibəsi ilə bağlı mövqeyinin mənsəyini onun regionla, xüsusən də Azərbaycanla tarixi və strateji əlaqələrinə bağlaya bilərik. Azərbaycan 2006-cı ildə Yaxın Qonşu kimi Aİ-yə daxil olduqdan sonra həmin il müəyyən edilmiş siyasət çərçivəsində Fəaliyyət Planının hazırlanması ilə iki ölkə arasında ikitərəfli münasibətlərdə nəzərəcarpacaq irəliləyiş müşahidə edilmişdir [9]. Xüsusilə, İkinci Qarabağ Müharibəsindəki qələbə Aİ-Azərbaycan münasibətlərinə yeni ölçülər əlavə edərək, güc dinamikasının dəyişməsi ilə bağlı narahatlıqları və regionda təhlükəsizlik problemlərini əks etdirdi və bu, Aİ-nin Qafqaz regionunda strateji maraqlarına və fəaliyyətinə təsir etdi. [10]. Müharibənin Avropa İttifaqının Azərbaycana qarşı xarici siyasətinə uzunmüddətli təsirləri çoxşaxəlidir və tarixi hadisələrdən və geosiyasi dinamikadan dərindən təsirlənir. Xüsusilə, 1826-cı il Rusiya-İran müharibəsindən və 1991-ci ildə Sovet İttifaqının dağılmasından sonrakı hadisələr Azərbaycanın regional rolunu və qonşu dövlətlərlə, xüsusilə Türkiyə ilə münasibətlərini əhəmiyyətli dərəcədə formalaşdırdı. Bu tədbirlər təkcə siyasi ittifaqlar baxımından deyil, həm də mədəni və iqtisadi mübadilələr kontekstində Azərbaycanın regionda strateji tərəfdaş kimi əhəmiyyətini vurğulamışdır [11].

İkinci Qarabağ müharibəsi ərəfəsində beynəlxalq münasibətlərin inkişafını müşahidə etməklə münaqişənin Azərbaycanla Avropa İttifaqı arasında dinamikaya necə təsir etdiyi aydın olur. 2020-ci ildə İkinci Qarabağ müharibəsi və 2022-ci ildə Ukraynanın işğalı Azərbaycan-Aİ münasibətlərində mühüm geosiyasi dəyişikliklərə səbəb oldu [12]. Hərbi əməliyyatların başa çatması təkcə zərər çəkmiş bölgələrdə yenidənqurma və barışıq dövrünün müjdəsi deyil, həm də Bakı ilə Brüssel arasında diplomatik və iqtisadi münasibətlərdə transformasiya dövrünün başlanğıcı oldu. Bu fəsildə Avropa İttifaqının enerji təhlükəsizliyi, iqtisadi əməkdaşlıq və regional sabitlik sahələrində Azərbaycana yönəlik strateji istiqamətləri və siyasətin yenidən qurulması ilə vurğulanan bu əlaqələrin incə yenidən kalibrlənməsi nəzərdən keçirilir.

Münaqişədən dərhal sonra Cənubi Qafqaz regionunun kritik geosiyasi və enerji maraqlarına dair yeni anlayışı əks etdirən Avropa İttifaqının Azərbaycana qarşı diplomatik mövqeyində nəzərəcarpacaq dəyişikliklər baş verdi. Azərbaycanın enerji müxtəlifliyinin və üzv ölkələr üçün təhlükəsizliyin təmin edilməsində mühüm rolunu dərk edən Aİ Bakı ilə əlaqələrin dərinləşdirilməsinə yönəlmiş dialoqlara təşəbbüs göstərib. Bu mərhələ gücləndirilmiş tərəfdaşlığın təməlinin qoyulmasına yönəlmiş bir sıra yüksək səviyyəli qarşılıqlı əlaqələr, o cümlədən Avropa rəsmilərinin Azərbaycana səfərləri ilə səciyyəlidir.

Aİ-nin əsas strateji cavabı Azərbaycanla enerji tərəfdaşlığının inkişafı oldu. Aİ-nin Rusiya qazından asılılığını azaltmaq istəyi əsasında Azərbaycanın alternativ enerji təchizatçısı kimi əhəmiyyəti artıb. Bu səylər Azərbaycan təbii qazının Avropaya nəqlini asanlaşdıran Cənub Qaz Dəhlizinin başa çatması ilə öz bəhrəsini verdi. Avropa Komissiyasının bu infrastrukturun genişləndirilməsi üzrə sonrakı səyləri bu tərəfdaşlığın strateji dərinliyini vurğulayır.

Eyni zamanda, Aİ enerji sektorundan kənarda iqtisadi əməkdaşlığın təşviqində fəaldır. Bura Azərbaycanın müharibədən sonrakı iqtisadi reabilitasiyası, infrastrukturun inkişafı və diversifikasiya səylərini dəstəkləmək təşəbbüsləri daxildir. Avropanın Azərbaycanın bərpa olunan enerji sektoruna və rəqəmsal iqtisadiyyata sərmayə qoyması ikitərəfli iqtisadi əlaqələrin əhatə dairəsinin genişlənməsinə nümunədir.

Münaqişədən sonra Aİ-Azərbaycan münasibətlərinin yenidən formalaşdırılması qarşılıqlı asılılığın pragmatik tanınmasının rəmzidir. Aİ üçün Azərbaycan enerji təhlükəsizliyini gücləndirmək və resursları şaxələndirmək strategiyasında təməl daşı kimi çıxış edir. Enerji sahəsində əməkdaşlığın vurğulanması Azərbaycanın enerji təchizatçısı kimi rolunu gücləndirməklə yanaşı, iqtisadi əməkdaşlıq və regional təhlükəsizlik kimi daha geniş məsələlərin həlli üçün əlverişli mühit yaratmışdır.

Aİ ilə Azərbaycan arasında iqtisadi əlaqələr əhəmiyyətli dərəcədə genişləndi və Aİ Azərbaycanın ən böyük ticarət tərəfdaşlarından birinə çevrildi. Bu iqtisadi birləşmə karbohidrogenlərdən kənara çıxaraq kənd təsərrüfatı, turizm və informasiya texnologiyaları kimi sektorları əhatə edir. Bu çoxşaxəli iştirak Azərbaycanın iqtisadi inkişafının və qlobal bazara integrasiyasının təşviqində səmərəlidir.

Təhlükəsizlik cəbhəsində Aİ-nin regionda sülh və sabitliyin təşviqində iştirakı yeni ölçülər alıb. Aİ-nin Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin hərtərəfli və daimi həllinə tərəfdar olması, o cümlədən ATƏT-in Minsk Qrupunun səylərini dəstəkləməsi onun regional sabitliyə sadıqlığını nümayiş etdirsə də, proses və əldə olunan yekun məqam onu göstərir ki, Ermənistan tərəfinin sülh və diplomatiya yolu ilə işğaldan əl çəkməyəcəyi, aydın şəkildə başa düşüldü və Azərbaycan ordusu kəskin addımlar ataraq ATƏT-in Minsk qrupunun illərdir həll edə bilmədiyi problemi 44 gün ərzində həll etdi.

Bura təkcə münaqişədən sonrakı bərpa və minalardan təmizləmə səylərinə birbaşa dəstək deyil, həm də uzun müddətdir davam edən problemlərin həlli üçün Azərbaycan və Ermənistan arasında dialoqun asanlaşdırılması daxildir. Aİ-nin Cənubi Qafqaz üzrə Xüsusi Nümayəndəsi vasitəsilə özünü göstərən regionda artan diplomatik nüfuzu onun sülh və sabitliyə kömək edən ekosistemin inkişafında fəal rol oynamaq əzmini əks etdirir.

Xülasə, İkinci Qarabağ Müharibəsindən sonra Avropa İttifaqının Azərbaycanla inkişaf edən əlaqələri XXI əsrdə diplomatiyanın, iqtisadi əməkdaşlığın və regional təhlükəsizliyin mürəkkəbliyi və bir-biri ilə əlaqəli olmasının sübutudur. Xüsusilə enerji təhlükəsizliyi və iqtisadi inkişaf sahələrində Aİ-Azərbaycan tərəfdaşlığının gücləndirilməsi istiqamətində atılan addımlar təkcə yaxın region üçün deyil, həm də Avropanın daha geniş enerji təhlükəsizliyi və geosiyasi dinamikası üçün dərin təsirlərə malikdir.

Transformativ dəyişikliklərin şahidi olmaq Cənubi Qafqazda davamlı sülh və firavanlıq perspektivləri ilə bağlı ehtiyatlı nikbinliyə səbəb olur. Aİ-nin rolu, əgər davamlı və strateji cəhətdən nüanslıdırsa, həqiqətən sabit, təhlükəsiz və çiçəklənən regionun formalaşmasında təsirli ola bilər və münaqişədən sonra bərpa və regional sabitliyin çoxşaxəli problemlərinin həllində beynəlxalq əməkdaşlığın vacibliyini vurğulayır.

Tənqidi təhlil və gələcəyə baxış. “Avropa İttifaqının İkinci Qarabağ Müharibəsi və Azərbaycanla Münasibətlərin Sonradan Yenidən Formalaşması” adlı məqalənin “Tənqidi təhlil və gələcəyə baxış” bölməsinə diqqət yetirərək, əhatəli bölmə yaratmaq üçün ətraflı təhlilə keçəcəyik. Bu təhlil münaqişə zamanı Avropa İttifaqının (Aİ) mövqeyini tədqiq edəcək, onların mövqelərinə yönəlik tənqidləri qiymətləndirəcək və müharibənin uzunmüddətli nəticələrini nəzərə almaqla Aİ-Azərbaycan münasibətlərinin müharibədən sonrakı gedişatı ilə bağlı proqnozlar verildi.

Qısa, lakin gərgin münaqişə olan İkinci Qarabağ Müharibəsi Cənubi Qafqazın geosiyasi mənzərəsini dəyişdirməklə yanaşı, beynəlxalq ictimaiyyətin, xüsusilə də Avropa İttifaqının reaksiyasına işıq saldı. Aİ-nin tez-tez atəşkəs və diplomatiya çağırışları ilə xarakterizə olunan yanaşması uzaq və bəziləri üçün qətiyyətsiz görünürdü. Azərbaycan üçün bu mövqe mənalı iştirak və ya dəstəyin olmaması kimi qəbul edildi və Aİ-nin regionda sülh və sabitliyə sadıqlığına şübhələrlə dolu bir boşluq buraxdı. Aİ-nin münaqişələrin həlli mexanizmləri və diplomatik müdaxilələri Dağlıq Qarabağ münaqişəsini müəyyən edən tarixi mürəkkəbliklər və köklü düşmənçilik halları qarşısında qeyri-adekvat kimi qiymətləndirilib.

Münaqişənin nəticələrini və regionda güc dinamikasının sonradan yenidən uyğunlaşdırılmasını nəzərə alaraq, Aİ-nin mövqeyinin effektivliyi daha çox sual altındadır. Rusiyanın vasitəçiliyi ilə Qərb aktorlarını kənara qoyan atəşkəs razılaşması Aİ-nin təsirinin azaldığını vurğuladı və onun regional münaqişələrdə etibarlı vasitəçi kimi çıxış etmək qabiliyyətinə dair suallar doğurdu. Bu ssenari Aİ-nin diplomatik səylərinin yaxşı niyyətli olsa da, yerdə əhəmiyyətli təsir göstərmək üçün lazımı güc və qətiyyətə malik olmadığını iddia edərək, Aİ-nin Azərbaycana tənqidi baxışını vurğulayır.

Tənqidçilər iddia edirlər ki, Aİ-nin İkinci Qarabağ Müharibəsinə reaksiyası daha geniş xarici siyasət çağırışlarının, o cümlədən bəzən iflicliyə səbəb olan konsensusa əsaslanan yanaşmanın və Şərq Qonşuluğu üçün vahid strategiyanın olmamasının simvoludur. Tənqid, Aİ-nin hərəkətlərinin proaktiv deyil, reaktiv olması və hərbi əməliyyatların genişlənməsindən əvvəl dialoqu asanlaşdırmaq imkanlarının əldən verildiyi qənaətinə də şamil edilir. Aİ-nin münaqişələrin həlli və sülhməramlı təşəbbüslərə konkret dəstəyi Azərbaycanda bir çoxları tərəfindən minimal olaraq qəbul edilib, onlar münaqişənin əsas səbəblərini həll etmək və davamlı sülh prosesini asanlaşdırmaq üçün daha möhkəm və praktiki yanaşma gözləyirdilər.

Üstəlik, Aİ-nin ərazi bütövlüyü və suverenlik kimi prinsiplərə sadıqlığı rəsmi bəyanatlarda vurğulansa da, praktiki baxımdan o qədər də inandırıcı görünmürdü. Ritorika və fəaliyyət arasındakı bu uyğunsuzluq Aİ-nin rolunun və niyyətlərinin yenidən qiymətləndirilməsinə səbəb olub, vaxtilə Aİ-ni

regionda sülhün və inkişafın təşviqində potensial tərəfdaş kimi görən Azərbaycanda məyusluq hissini gücləndirib.

Gələcəyə nəzər salsaq, müharibədən sonrakı dövrdə Aİ-Azərbaycan münasibətlərinin gedişatı həm çağırışlar, həm də imkanlar təqdim edir. Müharibənin yekunu, Azərbaycanın əhəmiyyətli ərazilərə nəzarəti bərpa etməsi ilə münaqişə dinamikasından enerji təhlükəsizliyi, iqtisadi inkişaf və siyasi islahatlar kimi sahələrdə əməkdaşlığa keçməklə əlaqələri yenidən müəyyənləşdirmək və gücləndirmək üçün unikal pəncərə təklif edir. Lakin bu, regionun mürəkkəbliklərini və Aİ-nin Azərbaycanın narahatlıqları və istəkləri ilə daha dərinlən məşğul olmaq istəyini dəqiq başa düşməyi tələb edir.

Üstəlik, İkinci Qarabağ Müharibəsinin uzunmüddətli nəticələri və inkişaf edən Aİ-Azərbaycan münasibətləri, ehtimal ki, regionda daha geniş geosiyasi münaqişələrə təsir göstərəcək. Aİ-nin özünü Cənubi Qafqazda etibarlı aktor kimi göstərə bilməsi onun öz siyasətlərini və hərəkətlərini yerlərdə reallıqlara uyğunlaşdırmaq, öz strateji maraqlarını münaqişələrin həlli və regional inkişafa həqiqi sadiqliyi ilə balanslaşdırmaq qabiliyyətindən asılı olacaq.

Nəticə. İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra yaranmış mürəkkəb geosiyasi mənzərəni seyr etdikcə aydın olur ki, Avropa İttifaqının mövqeyi və ondan sonrakı fəaliyyətləri Azərbaycanın xarici siyasət istiqamətinə və daxili dinamikasına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərib. Əsas məqamlara nəzər saldıqda aydın olur ki, müharibə təkcə regional reallıqları dəyişməyib, həm də Cənubi Qafqaz regionunda beynəlxalq münasibətlərin xəttlərinin yenidən formalaşdırıb. Avropa İttifaqı münaqişəyə və onun nəticələrinə çoxsaxəli reaksiyası ilə bu transformasiyada əsas rol oynayıb, diplomatik fəaliyyətin qarışığı və regionda sabitliyin və sülhün təşviqinə yönəlmiş ehtiyatlı optimizm nümayiş etdirib.

Aİ-nin atəşkəs, ərazi bütövlüyü və egəmənliliyə hörmət çağırışları, sülhçü həll və birləşməyə dəstək verilməsinə yönələn cəhdlər, sözügedən söyləmə olaraq qalıb, AB ölkələrinin əksəriyyəti Ermənistanı dəstək ifadələri vermişdir. Bu yanaşma qətiyyətli addım atmadığına görə bəzi tənqidlərə səbəb olsa da, Aİ-nin öz prinsiplərini real siyasətlə balanslaşdırmaqda mövqeyinin mürəkkəbliyini vurğulayır. Avropa Xarici Fəaliyyət Xidmətinin bildirişlərində qeyd edildiyi kimi, o, 23 yanvar 2023-cü ildə sərhəd idarəçiliyi və təhlükəsizlik əməliyyatlarını təkmilləşdirmək üçün Ermənistanı mülki missiya göndərmək qərarı ilə vəzifəsinin icrasına başlayıb. Aİ-nin bu münasibəti regional sabitliyə və təhlükəsizliyə töhfə vermək əzmi kimi vurğulansa da, yenə də Ermənistanı qoruyan və dəstəkləyən qeyri-obyektiv mövqe nümayiş etdirib.

Müharibəni və onun nəticələrini təhlil edəndə belə bir hiss var ki, Azərbaycan xalqının tarixində mühüm məqam baş verib; Bu məqam təkcə ərazi bütövlüyünün bərpası deyil, həm də Azərbaycanın regionda və beynəlxalq səhnədə də yerini yenidən müəyyən etmək imkanı yaradır. Avropa İttifaqının münaqişədən sonrakı iştirakı və dialoqu və əməkdaşlığı asanlaşdırmaq istəyi daha konstruktiv və qarşılıqlı faydalı əlaqələrinə doğru potensial keçiddən xəbər verir. Bu inkişaf edən dinamika Aİ-nin Şərq Tərəfdaşlığı məqsədlərinə uyğun olaraq enerji təhlükəsizliyi, iqtisadi inkişaf və siyasi islahatlar da daxil olmaqla ümumi maraq kəsb edən sahələrdə əməkdaşlıq üçün yeni imkanlar açmağa hazırlaşır.

ƏDƏBİYYAT

1. Ramin Sadıq, (Yıl 2023, Cilt: 14 Sayı: 66, 11) II. Karanbağ Savaşı'ndan Sonra Güney Kafkasya'da Barış Arayışları. - <https://doi.org/10.59281/turkiz.1362111> [18.05.2024].
2. Dr. Stefan Meister, Laure Delcour, (2023), The Armenia-Azerbaijan Conflict: What Role Now for the EU in the South Caucasus after Nagorno-Karabakh? - <https://dgap.org/en/research/publications/armenia-azerbaijan-conflict> [18.05.2024].
3. Murat Aslan, (2023), Karabakh From Conflict to Resolution. - https://www.researchgate.net/publication/374951459_KARABAKH_FROM_CONFLICT_TO_RESOLUTION [18.05.2024].
4. İlhan Aras, (2017, S. 101), Avrupa Birliği'nin Dağlık Karabağ Sorunundaki Rolü. - <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/422193> [18.05.2024].
5. Dr. Emrah KAYA, (2022), Orta Asya ile Avrupa Yakınlaşmasında Stratejik Önemi Artan Azerbaycan. - <https://www.ankasam.org/orta-asya-ile-avrupa-yakinlasmasinda-stratejik-onemi-artan-azerbaycan/> [18.05.2024].

6. Mehlika Özlem Ultan, Didem Saygın, (2021), Avrupa Birliği-Rusya Enerji İlişkilerinde Azerbaycan Alternatifi. - <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/2435095> [18.05.2024].
7. Azərbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev (2020), "Fransa Senatosunun bizim meselemizle ne ilgisi var? - <https://www.trthaber.com/haber/dunya/aliyevden-fransaya-cok-istiyorlarsa-marsilyayi-ermenilere-versinler-535320.html> [18.05.2024].
8. Seçil Öraz Beşikçi, (2016), Bağımsızlık Sonrası Dönemde Azerbaycan Dış Politikasındaki Stratejik Değişimler ve Yönelimler. - <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/633596> [18.05.2024].
9. Murteza Hasanoğlu, Asim Memmedov, Bahtiyar Maharramov, (2020, Cilt: 3 Sayı: 3, 522 - 529, 01.01.2021), İkinci Karabağ Savaşı Sonrası Azerbaycan - Türkiye İlişkileri. - <https://doi.org/10.33712/mana.840199> [18.05.2024].
10. Mehman Ahmedov, (2015), Avrupa Birliği-Azerbaycan İlişkileri Çerçevesinde Azerbaycan'ın AB'ye Siyasal ve Yönetmelik Entegrasyonu. - <https://www.academia.edu/17902940/> [18.05.2024].
11. Levent Özdemir, (2021), Dağlık Karabağ Meselesinde Değişen Gidişat ve Türkiye'nin Rolü. - <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1997020> [18.05.2024].
12. Shujaat Ahmadzada, (2024), Can Energy Ties Prevent an Azerbaijan–EU Rift? - <https://carnegieendowment.org/politika/92137> [18.05.2024].

ЭНЕС ЙЫЛДЫРЫМ

Докторант Бакинского Государственного Университета

ПОЗИЦИЯ ЕВРОПЕЙСКОГО СОЮЗА ВО ВРЕМЯ ВТОРОЙ КАРАБАХСКОЙ ВОЙНЫ И ПЕРЕСМОТР ОТНОШЕНИЙ С АЗЕРБАЙДЖАНОМ ПОСЛЕ ВОЙНЫ

Вторая Карабахская Война, разразившаяся осенью 2020 года и продолжавшаяся 44 дня, ознаменовала собой короткую, но чрезвычайно значимую борьбу между Азербайджаном и Арменией. Этот конфликт способствовал восстановлению территориальной целостности Азербайджана и обеспечил формирование нового геополитического положения на Южном Кавказе. Прекращение боевых действий ознаменовало поворотный момент в позиции Европейского Союза (ЕС) и пересмотр его отношений с Азербайджаном.

Ключевые слова: Вторая Карабахская Война, Европейский Союз, Азербайджан, территориальная целостность, Южный Кавказ, энергетическая безопасность.

ENES YILDIRIM

PhD student of Baku State University

THE POSITION OF THE EUROPEAN UNION DURING THE SECOND KARABAKH WAR AND THE RESHAPING OF RELATIONS WITH AZERBAIJAN AFTER THE WAR

The Second Karabakh War, which erupted in the autumn of 2020 and lasted for 44 days, marked a short yet profoundly significant confrontation between Azerbaijan and Armenia. This conflict facilitated the restoration of Azerbaijan's territorial integrity and led to the formation of a new geopolitical landscape in the South Caucasus. The cessation of hostilities heralded a pivotal moment in the European Union's (EU) stance and the reconfiguration of its relations with Azerbaijan.

Keywords: Second Karabakh war, European Union, Azerbaijan, territorial integrity, South Caucasus, energy security.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 18 may 2024-cü il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 oktyabr 2024-cü il.

Rəyçilər: s.e.ü.f.d. Kərəm Məmmədov, s.e.d. Adil Mirabdullayev.

MÜASİR DÖVRDƏ ÜMUMBƏŞƏRİ TƏHLÜKƏSİZLİK ÇAĞIRIŞLARI

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/106/210-214>

Ənənəvi qlobal təhlükəsizlik çağırışlarına dövlətlərarası münaqişələr, terrorizm və nüvə silahlarının yayılması kimi məsələlər daxildir. Bu çağırışlar ilk növbədə hərbi gücə və dövlətlər arasında güc balansına yönəlib. Bununla belə, son illərdə daha mürəkkəb və bir-biri ilə əlaqəli olan müasir qlobal təhlükəsizlik çağırışları ortaya çıxmışdır. Bu çağırışlara kiberhücumlar, iqlim dəyişikliyi, pandemiya-lar, iqtisadi bərabərsizlik və siyasi ekstremizm daxildir. Onlar təkcə hərbi güc deyil, həm də iqtisadi, sosial və texnoloji amilləri əhatə edir. Bu çağırışlar yalnız dövlətlərin hərəkətləri ilə məhdudlaşmır, həm də korporasiyalar və fərdlər kimi qeyri-dövlət subyektlərini əhatə edir. Bu problemlərin həlli ən-ənəvi hərbi və diplomatik metodlardan kənara çıxan və yerli, milli və beynəlxalq səviyyələrdə çoxsaylı aktorlar arasında əməkdaşlıq tələb edən yeni yanaşmalar tələb edir. Məqalədə yuxarıda qeyd olunan problemlərə toxunulur və ümumiləşdirmələr aparılır.

Açar sözlər: Beynəlxalq, çağırış, ənənəvi, müasir, qlobal, təhlükəsizlik.

Giriş. Beynəlxalq təhlükəsizlik dedikdə, dünya birliyinin təhlükəsizliyini və sabitliyini təmin etmək üçün dövlətlər və beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən həyata keçirilən tədbirlər başa düşülür. Bu, hərbi münaqişə, terrorizm, kiberhücumlar, kütləvi qırğın silahlarının yayılması və digər transmilli təhdidlər də daxil olmaqla, milli və beynəlxalq sabitliyə təhdidlərdən müdafiəni əhatə edir.

Beynəlxalq təhlükəsizlik müxtəlif aktorların perspektivlərindən və prioritetlərindən asılı olaraq müxtəlif kontekstlərdə başa düşülür. Məsələn, dövlət mərkəzli nöqteyi-nəzərdən beynəlxalq təhlükəsizlik ayrı-ayrı dövlətlərin ərazi bütövlüyü və suverenliyinin qorunmasına diqqət yetirir. İnsan təhlükəsizliyi nöqteyi-nəzərindən beynəlxalq təhlükəsizlik qida, təmiz su və səhiyyə xidmətlərinə çıxış kimi fərdi hüquq və azadlıqların qorunmasına üstünlük verir.

Beynəlxalq təhlükəsizlik həm də regional və qlobal dinamika, o cümlədən dövlətlər arasında güc münasibətləri, iqtisadi qarşılıqlı asılılıq, mədəni və dini fərqlərlə formalaşır. Bu amillər dövlətlərin və beynəlxalq təşkilatların təhlükəsizlik təhdidlərinin həllində prioritet və strategiyalarına təsir göstərə bilər. Bütövlükdə, beynəlxalq təhlükəsizlik qlobal birlikdə sülh, sabitlik və əməkdaşlığı təşviq etmək, bu məqsədlərə yönəlmiş təhdidlərin qarşısını almaq və onlara cavab vermək üçün kompleks və davamlı səyləri əhatə edir.

Dünyada ənənəvi təhlükəsizlik problemləri. Ənənəvi təhlükəsizlik problemləri hərbi güc və zorakılıqdan istifadə ilə bağlı olanlardır. Bu çağırışlar uzun illər beynəlxalq təhlükəsizlik səylərinin əsas diqqət mərkəzində olmuşdur. Bu gün dünyada ən görkəmli ənənəvi təhlükəsizlik problemlərindən bəziləri aşağıdakılardır:

Hərbi münaqişə. İstər dövlətlərarası müharibələr, istərsə də daxili münaqişələr vasitəsilə siyasi məqsədlərə nail olmaq üçün gücdən istifadə dünyanın bir çox yerlərində mühüm təhlükəsizlik problemi olaraq qalır [2, s.90].

Terrorizm. Çox vaxt siyasi və ya ideoloji motivlərlə qeyri-dövlət subyektləri tərəfindən həyata keçirilən zorakılıq aktları beynəlxalq təhlükəsizliyə əhəmiyyətli təhlükə yaradır. Bura mülki şəxslərə, hökumət rəsmilərinə və infraqurumlar hücumları daxildir.

Nüvə silahları. Nüvə silahlarının yayılması və onların münaqişələrdə istifadə potensialı qlobal təhlükəsizliyə ciddi təhlükə yaradır. Təsadüfi və ya qəsdən nüvə müharibəsi riski böyük narahatlıq doğurur [3, s. 45].

Kiberhücumlar. Rəqəmsal texnologiyaya artan etibar kiberhücumları əhəmiyyətli bir təhlükəsizlik probleminə çevirdi. Kiberhücumlar kritik infraqurumu poza, həssas məlumatları oğurlaya və iqtisadi zərərə səbəb ola bilər.

Silah alveri. Atıcı silahlar və yüngül silahlar da daxil olmaqla qeyri-qanuni silah ticarəti münaqişələri alovlandırır və cinayətkar təşkilatların və terror qruplarının fəaliyyət göstərməsinə şərait yaradır.

Ümumilikdə, ənənəvi təhlükəsizlik çağırışları beynəlxalq sülh və sabitliyə davamlı təhdid olaraq qalır. Bu problemlərin həlli diplomatik, iqtisadi və hərbi strategiyaları əhatə edən çoxşaxəli yanaşma tələb edir.

Ənənəvi təhlükəsizlik çağırışlarının qarşısının alınması üçün beynəlxalq əməkdaşlığın səviyyəsi konkret çağırışdan və onun yarandığı siyasi kontekstdən asılı olaraq dəyişir. Bəzi hallarda bu problemlərin qarşısını almaq və həll etmək üçün dövlətlər və beynəlxalq təşkilatlar arasında əhəmiyyətli əməkdaşlıq olmuşdur. Digər hallarda əməkdaşlıq daha məhdud olmuş və ya parçalanmışdır [1, s.19].

Məsələn, nüvə silahı məsələsində bu silahların yayılmasının qarşısını almaq və tərksilahı təşviq etmək üçün beynəlxalq əməkdaşlıq yüksək səviyyədə olmuşdur. Bu, Nüvə Silahlarının Yayılmaması haqqında Müqavilə və Nüvə Sınaqlarının Hərtərəfli Qadağası Müqaviləsi kimi silahlara nəzarət üzrə müxtəlif müqavilələrin danışıqlarını və həyata keçirilməsini, habelə nüvə silahları arasında etimadın möhkəmləndirilməsi tədbirlərini və dialoqu təşviq etmək söylərini əhatə etmişdir. Eynilə, bir çox dövlətlər və beynəlxalq təşkilatlar kəşfiyyat məlumatlarını bölüşmək, terror şəbəkələrini ifşa etmək və sərhəd təhlükəsizliyini gücləndirmək üçün birlikdə çalışaraq, terrorizmlə mübarizədə əhəmiyyətli beynəlxalq əməkdaşlıq həyata keçirilmişdir. Bura Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Təhlükəsizlik Şurasının terrorizmlə bağlı qətnamələri və Terrorçu Partlayışların Qarşısının Alınması üzrə Beynəlxalq Konvensiya kimi beynəlxalq hüquqi bazaların yaradılması daxildir.

Lakin hərbi münaqişə kimi digər sahələrdə beynəlxalq əməkdaşlığın səviyyəsi daha məhdud olmuşdur. Bir çox hallarda münaqişələr siyasi iradənin olmaması və ya münaqişənin əsas səbəbləri haqqında ümumi anlayışın olmaması səbəbindən davam edib. Bu, müxtəlif dövlətlərin və beynəlxalq təşkilatların öz maraqlarını və strategiyalarını həyata keçirməsi ilə münaqişələrin qarşısının alınması və həllinə parçalanmış yanaşmaya gətirib çıxarıb [4, s.50].

Ümumilikdə, ənənəvi təhlükəsizlik çağırışlarının qarşısını almaq üçün beynəlxalq əməkdaşlığın səviyyəsi qarışıqdır, bəzi sahələr əhəmiyyətli irəliləyiş göstərir, digərləri isə daha çətin olaraq qalır. Bu problemlərin həlli etimad yaratmaq, dialoqu təşviq etmək və beynəlxalq norma və institutları gücləndirmək üçün davamlı söyləri tələb edəcəkdir.

Son 20 ildə qlobal təhlükəsizlik çağırışları bir neçə dinamikada inkişaf etmişdir. Ən əhəmiyyətli dinamikalardan bəziləri aşağıdakılardır:

Qloballaşmanın artması. Qloballaşmanın yüksəlişi artan iqtisadi artım və mədəni mübadilə kimi bir çox faydalar gətirdi. Bununla belə, o, həm də pandemiyanın yayılması, insanların və malların sərhədlərdən keçməsi və transmilli cinayət təşkilatlarının artması kimi yeni təhlükəsizlik çağırışları yaratmışdır.

Qeyri-dövlət aktorlarının artan rolu. Terror təşkilatları və cinayət şəbəkələri kimi qeyri-dövlət aktorları qlobal təhlükəsizlik dinamikasının formalaşmasında daha təsirli olublar. Bu aktyorlar ənənəvi dövlət strukturlarından kənarda fəaliyyət göstərirlər, bu da onları izləmək və saxlamaq çətinləşir.

Asimetrik təhdidlərin artması. Kiberhücumlar və terrorizm kimi asimetrik təhlükələr son illərdə daha qabarıq görünür. Bu təhdidlər çox vaxt əhəmiyyətli zərər vurmaq üçün aşağı qiymətli, aşağı texnoloji üsullardan istifadəni nəzərdə tutur [7, s.55].

Münaqişənin təbiətinin dəyişməsi. Münaqişənin təbiəti son illərdə kiberhücumlar, təbliğət və hibrid müharibə kimi qeyri-ənənəvi müharibə formalarına daha çox diqqət yetirməklə inkişaf edib. Bu, hərbi və qeyri-hərbi hərəkətləri ayırd etməyi çətinləşdirib.

İqlim dəyişikliyi və resurs qıtlığı. İqlim dəyişikliyi və resurs çatışmazlığı əhəmiyyətli təhlükəsizlik çağırışları kimi ortaya çıxdı, çünki onlar su, qida və digər resurslar üzərində münaqişələrə səbəb ola bilər. İqlim dəyişikliyi siyasi qeyri-sabitlik və miqrasiya kimi mövcud təhlükəsizlik təhdidlərini də gücləndirə bilər.

Bütövlükdə, qlobal təhlükəsizlik çağırışlarının dinamikası son 20 ildə daha mürəkkəb və bir-biri ilə əlaqəli olub, onların həlli üçün yeni yanaşmalar və strategiyalar tələb olunur. Bura dövlətlər və beynəlxalq təşkilatlar arasında əməkdaşlığın artırılması, həmçinin yeni texnologiyalara və innovativ həllərə daha çox investisiya qoyuluşu daxildir [5, s. 22].

Qlobal postmodern təhlükəsizlik çağırışları. Postmodern təhlükəsizlik çağırışları soyuq müharibənin bitməsindən sonra qlobal mənzərədə yaranmış qeyri-ənənəvi təhlükəsizlik təhdidləridir. Bu çağırışlar çox vaxt ənənəvi dövlət mərkəzli təhlükəsizlik narahatlıqlarını aşır və mürəkkəbliyi, qarşılıqlı əlaqəsi və kəşifən təbiəti ilə xarakterizə olunur. Qlobal postmodern təhlükəsizlik problemlərinin bəzi nümunələri aşağıdakılardır:

İqlim dəyişikliyi. İqlim dəyişikliyinə dəniz səviyyəsinin qalxması, təbii fəlakətlərin tezliyi və intensivliyinin artması və yağıntıların normalarının dəyişməsi kimi təsirləri əhalinin yerdəyişməsi, qida və su təhlükəsizliyi və ehtiyatlar üzərində münaqişələr də daxil olmaqla mühüm təhlükəsizlik problemləri yaradır [6, s. 87].

Pandemiyalar və səhiyyə böhranları. COVID-19 kimi yeni yoluxucu xəstəliklərin ortaya çıxması qlobal səhiyyə sistemlərinin zəifliyini və pandemiyaların qarşısını almaq və onlara cavab vermək üçün əməkdaşlığa ehtiyacı qabartmışdır.

Kibertəhlükəsizlik. Rəqəmsal texnologiyaya artan etibar, kibertəhlükəsizliyi kritik infrastruktur kiberhücumlar, korporativ casusluq və qlobal təhlükəsizliyə əhəmiyyətli təhdidlər yaradan onlayn dezinformasiya ilə kritik təhlükəsizlik probleminə çevirdi.

İqtisadi və maliyyə qeyri-sabitliyi. Qlobal iqtisadiyyatın bir-biri ilə əlaqəli olması o deməkdir ki, dünyanın bir hissəsində baş verən iqtisadi və maliyyə böhranları digər ölkələrə və regionlara da dalğalı təsir göstərərək qeyri-sabitliyə və sosial iğtişaşlara səbəb ola bilər [8, s. 15].

Miqrasiya və yerdəyişmə. Münaqişə, təqib və iqtisadi imkanlar kimi amillərin təsiri ilə insanların sərhədləri aşması böyük miqyasda yerdəyişmə və miqrasiyaya səbəb olub, mühüm humanitar və təhlükəsizlik problemləri yaradır.

Ümumiyyətlə, qlobal postmodern təhlükəsizlik çağırışları mürəkkəbliyi, qarşılıqlı əlaqəsi və kəşifən təbiəti ilə xarakterizə olunur ki, bu da onların ənənəvi dövlət mərkəzli təhlükəsizlik yanaşmaları vasitəsilə həllini çətinləşdirir. Bu problemlərin həlli daha çox beynəlxalq əməkdaşlıq, innovasiya və qarşısının alınması və davamlılığa diqqət yetirməyi tələb edir [9, s. 56].

Postmodern təhlükəsizlik çağırışları vacibdir, çünki onlar həm qısa, həm də uzunmüddətli perspektivdə fərdlərin və dövlətlərin rifahı, təhlükəsizliyi və sabitliyi üçün əhəmiyyətli risklər yaradır. Bu problemlərin bu qədər vacib olmasının bəzi səbəbləri bunlardır:

Humanitar təsir. Pandemiya, yerdəyişmə və iqlim dəyişikliyi kimi bir çox postmodern təhlükəsizlik çağırışları insan itkisi, yerdəyişmə, qida və su təhlükəsizliyi daxil olmaqla əhəmiyyətli humanitar nəticələrə malikdir. Bu problemlərin həlli təsirə məruz qalmış əhalinin hüquqlarını və rifahını qorumaq üçün vacibdir.

İqtisadi təsir. Postmodern təhlükəsizlik problemləri məhsuldarlığın azalması, səhiyyə xərclərinin artması, gəlir və məşğulluq imkanlarının itirilməsi kimi əhəmiyyətli iqtisadi təsirlərə malik ola bilər. Bu problemlərin həlli iqtisadi sabitliyin və inkişafın qorunması üçün vacibdir [11, s. 63].

Siyasi təsir. Postmodern təhlükəsizlik çağırışları sosial iğtişaşlar, siyasi qeyri-sabitlik və demokratik institutların aşınması kimi əhəmiyyətli siyasi təsirlərə malik ola bilər. Bu problemlərin həlli siyasi sabitliyin və qanunun aliliyinin qorunması üçün vacibdir.

Xülasə, postmodern təhlükəsizlik çağırışları vacibdir, çünki onlar fərdlərin və dövlətlərin rifahı, təhlükəsizliyi və sabitliyi üçün əhəmiyyətli risklər yaradır və onların effektiv həlli üçün əlaqələndirilmiş və innovativ cavab tədbirləri tələb edir. Qlobal təhlükəsizlik çağırışlarının növbəti dövrdə necə inkişaf edəcəyini dəqiq proqnozlaşdırmaq çətindir, çünki onlara kompleks amillər və dinamikalər təsir edir. Bununla belə, qlobal təhlükəsizlik problemlərinin inkişaf edə biləcəyi bəzi potensial istiqamətləri aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

Kibertəhlükəsizliyə diqqətin artması. Dünya rəqəmsal texnologiyalardan daha çox asılılaşdıqca, kibertəhlükəsizlik qlobal təhlükəsizlik üçün daha böyük prioritet olacaq. Bura təkə kritik infrastrukturun qorunması deyil, həm də artan kibercinayətkarlıq və onlayn dezinformasiya təhlükəsinin aradan qaldırılması daxildir.

İqlim dəyişikliyinə daha çox diqqət. İqlim dəyişikliyinə əhalinin yerdəyişməsi, qida və su təhlükəsizliyi və resurslar üzərində münaqişələr də daxil olmaqla əhəmiyyətli təhlükəsizlik problemləri yaratmağa davam edəcəyi gözlənilir. Bu problemlərin həlli iqlim dəyişikliyinə təsirlərini yumşaltmaq

və davamlılığını artırmaq üçün daha geniş beynəlxalq əməkdaşlıq və innovativ həllər tələb edəcək [10, s. 79].

Davamlı pandemiya təhlükəsi. COVID-19 pandemiyası qlobal səhiyyə sistemlərinin zəifliyini və pandemiyaların qarşısını almaq və onlara cavab vermək üçün daha yüksək hazırlıq ehtiyacını doğurdu. Yeni yoluxucu xəstəliklərin təhlükəsi, çox güman ki, qarşıdakı illərdə də mühüm təhlükəsizlik problemi olaraq qalacaqdır.

İnkişaf etməkdə olan texnologiyalar. Süni intellekt və biotexnologiya kimi inkişaf etməkdə olan texnologiyalar qlobal təhlükəsizlik mənzərəsini dəyişdirmək potensialına malikdir, eyni zamanda yeni risklər və problemlər yaradır. Məsuliyyətli və etik inkişafın təmin edilməsi və bu texnologiyaların istifadəsi potensial risklərin azaldılması üçün vacib olacaqdır [10, s.48].

Geosiyasi gərginliklər. Böyük güclər arasında rəqabət, regional münaqişələr və terrorizm kimi geosiyasi gərginliklər, ehtimal ki, qarşıdakı illərdə də təhlükəsizlik problemləri yaratmağa davam edəcəkdir. Bu problemlərin həlli daha çox diplomatiya, münaqişələrin həlli və dövlətlərlə beynəlxalq təşkilatlar arasında koordinasiya tələb edəcəkdir.

Ümumiyyətlə isə qlobal təhlükəsizlik çağırışlarının istiqaməti texnoloji inkişaf, geosiyasi dəyişikliklər və qlobal tendensiya da daxil olmaqla bir sıra amillərdən asılı olacaq. Bu problemlərin həlli hökumətlərdən, vətəndaş cəmiyyətindən və beynəlxalq təşkilatlardan innovativ və əlaqələndirilmiş cavablar tələb edəcəkdir.

Nəticə. Nəticə olaraq, qlobal təhlükəsizlik çağırışları son bir neçə onillikdə ənənəvi dövlət mərkəzli təhlükəsizlik narahatlıqlarından daha mürəkkəb, bir-biri ilə əlaqəli və kəşşən çağırışlara qədər əhəmiyyətli dərəcədə inkişaf etmişdir. İqlim dəyişikliyi, pandemiyalar, kibertəhlükəsizlik, iqtisadi və maliyyə qeyri-sabitliyi, miqrasiya və yerdəyişmə kimi postmodern təhlükəsizlik çağırışları həm qısa, həm də uzun müddət ərzində fərdlərin, icmaların və dövlətlərin rifahı, təhlükəsizliyi və sabitliyi üçün əhəmiyyətli risklər yaradır.

Bu problemlərin həlli daha çox beynəlxalq əməkdaşlıq, innovasiya və preventiv tədbirlərə və davamlılığa diqqət yetirməyi tələb edir. Qlobal təhlükəsizlik çağırışlarının istiqaməti, ehtimal ki, inkişaf etməkdə olan texnologiyalar, geosiyasi gərginliklər və qlobal tendensiya kimi amillərin təsiri ilə gələcək illərdə də təkamül etməkdə davam edəcək. Hökumətlər, vətəndaş cəmiyyəti və beynəlxalq təşkilatlar üçün bu çağırışları həll etmək və daha təhlükəsiz, sabit və dayanıqlı dünyanı təşviq etmək üçün birgə işləmək vacib olacaq.

ƏDƏBİYYAT

1. Bobbitt, P. The Shield of Achilles: War, Peace, and the Course of History. London: Anchor, 2003. 960 p.
2. Clarke, R.A., Robert K.K. The Fifth Domain: Defending Our Country, Our Companies, and Ourselves in the Age of Cyber Threats. Manchester: Penguin Press, 2019. 304 p.
3. Kay, S. Global Security in the Twenty-First Century: The Quest for Power and the Search for Peace. London: Rowman & Littlefield Publishers, 2015. 426 p.
4. Klein, N. This Changes Everything: Capitalism vs. The Climate. Berlin: Simon & Schuster, 2014. 576 p.
5. McFate, S. The New Rules of War: Victory in the Age of Durable Disorder. London: Avon, 2019. 336 p.
6. Nordhaus, W.D. The Climate Casino: Risk, Uncertainty, and Economics for a Warming World. Yale: Yale University Press, 2013. 392 p.
7. Nye, J.S. The Future of Power. New York: Public Affairs, 2011. 320 p.
8. Segal, A. The Hacked World Order: How Nations Fight, Trade, Maneuver, and Manipulate in the Digital Age. London: Public Affairs, 2017. 320 p.
9. Smith, L.C. The World in 2050: Four Forces Shaping Civilization's Northern Future. Washington: Plume, 2012. 352 p.
10. Strachan, H. The Changing Character of War. Oxford: Oxford University Press, 2014. 574 p.

11. Wittes, B., Blum, G. The Future of Violence: Robots and Germs, Hackers and Drones - Confronting a New Age of Threat. London: Basic Books, 2015. 352 p.

ЛЕЙЛА МУСТАФАЕВА

Докторант Бакинского Государственного Университета

СОВРЕМЕННЫЕ ВЫЗОВЫ БЕЗОПАСНОСТИ

Традиционные вызовы глобальной безопасности включают межгосударственные конфликты, терроризм и распространение ядерного оружия. Эти вызовы в первую очередь сосредоточены на военной мощи и балансе сил между государствами. Однако в последние годы появились более сложные и взаимосвязанные современные вызовы глобальной безопасности. Эти вызовы включают кибератаки, изменение климата, пандемии, экономическое неравенство и политический экстремизм. Они включают не только военную мощь, но и экономические, социальные и технологические факторы. Эти проблемы не ограничиваются действиями государств, но также затрагивают негосударственных субъектов, таких как корпорации и отдельные лица. Решение этих проблем требует новых подходов, выходящих за рамки традиционных военных и дипломатических методов, и требует сотрудничества между многочисленными субъектами на местном, национальном и международном уровнях. В статье рассматриваются вышеперечисленные проблемы и делаются обобщения.

Ключевые слова: международный, вызов, традиционный, современный, глобальный, безопасность.

LEILA MUSTAFAYEVA

Doctoral student of Baku State University

CONTEMPORARY SECURITY CHALLENGES

Traditional global security challenges include interstate conflicts, terrorism, and nuclear proliferation. These challenges are primarily focused on military power and the balance of power between states. However, in recent years, modern global security challenges have emerged that are more complex and interconnected. These challenges include cyber attacks, climate change, pandemics, economic inequality and political extremism. They include not only military power, but also economic, social and technological factors. These challenges are not limited to the actions of states, but also include non-state actors such as corporations and individuals. Solving these challenges requires new approaches that go beyond traditional military and diplomatic methods and require cooperation between multiple actors at the local, national, and international levels. The above-mentioned problems are addressed and generalizations are made in the article.

Keywords: International, challenge, traditional, modern, global, security.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 16 sentyabr 2024-cü il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 oktyabr 2024-cü il.

Rəyçilər: s.e.ü.f.d. Kəram Məmmədov, s.e.d. Adil Mirabdullayev.

UOT 32:93/94

RAFİQ İBRAHİMOV

Bakı Dövlət Universitetinin doktorantı
ibrahimovrafiq123@gmail.com

DEMOKRATİK SÜLH NƏZƏRİYYƏSİ LİBERAL BEYNƏLXALQ NİZAMIN APARICI ELEMENTLƏRİNDƏN BİRİ KİMİ

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/106/215-219>

Bu məqalədə Soyuq müharibə sona çatdıqdan sonra formalaşan liberal beynəlxalq nizam, onun formalaşma səbəbləri və əlamətləri təhlil olunur. Burada demokratik sülh nəzəriyyəsinə və onun praktiki nəticələrinə xüsusi diqqət yetirilir və bir neçə keys vasitəsilə nəzəriyyənin tətbiqinin liberal beynəlxalq nizamın qorunub saxlanması istiqamətində hansısa rola sahib olub-olmaması nəzərdən keçirilir.

Açar sözlər: liberal beynəlxalq nizam, ABŞ, demokratik sülh nəzəriyyəsi, milliyyətçilik.

Giriş. Suveren dövlətlər beynəlxalq münasibətlər sisteminin aparıcı elementinə çevrildikdən sonra dünya nizamı anlayışı aktualıq qazanmağa başlamışdır. Dünya nizamının formalaşması adətən dövlətlərarası müharibələrin məntiqi nəticəsi olmuşdur. 1648-ci ildə 30 illik müharibədən sonra Vestfaliya sülhü, 1815-ci ildə Fransanın imperial müharibələrindən sonra Vyana sülhü, 1919-cu ildə Birinci Dünya müharibəsindən sonra Versal sülhü, 1947-ci ildə isə İkinci Dünya müharibəsindən sonra Paris sülh müqaviləsi və digər anlaşmalar sayəsində dünya nizamı keyfiyyət dəyişikliklərinə məruz qalmışdır. 1991-ci ildə kommunist blokunun heç bir müharibə baş vermədən süqut etməsi də soyuq müharibə dövründə formalaşmış nizamın köklü dəyişməsinə, daha doğrusu, ciddi transformasiyaya məruz qalmasına səbəb olmuşdur. Nəticədə beynəlxalq münasibətlər sistemində ABŞ ilə həm iqtisadi, həm hərbi, həm də siyasi səviyyədə rəqabət apara biləcək böyük güc qalmamış və ABŞ dünya nizamının konturlarını müttəfiqləri ilə birlikdə yenidən cızmağa başlamışdır. Müasir dövrün tədqiqatçıları qeyd olunan proseslər çərçivəsində formalaşmış nizamı aşağıda qeyd olunacaq səbəblərdən dolayı liberal beynəlxalq nizam adlandırmış və bu nizamın xarakterik xüsusiyyətlərini şərh etmişlər. Lakin 2024-cü ildə bu nizamın sütunları çoxdan sarsılmış, bəzi alimlərə görə isə hətta bu nizam artıq tarixə qovuşmuşdur. Bu nizamı araşdıran bir çox mütəfəkkirlərə görə liberal beynəlxalq nizamın aparıcı elementləri hesab edilən demokratik sülh nəzəriyyəsi, institusionalizm və qarşılıqlı iqtisadi asılılıq nəzəriyyəsi nizamın sonunu şərtləndirən əsas amillərdir. Başqa sözlə, bu nizamın özünün struktur elementləri onun məhvinə gətirib çıxarmışdır. Bu məqalədə biz yalnız demokratik sülh nəzəriyyəsinə nəzər yetirəcəyik. İlk növbədə liberal beynəlxalq nizam və onun xüsusiyyətləri və demokratik sülh nəzəriyyəsinin söykəndiyi iddialar qısaca təhlil olunacaqdır. Sonra beynəlxalq liberal nizamın aparıcı qüvvəsi hesab edilən ABŞ-nin demokratik sülh nəzəriyyəsi çərçivəsində atdığı addımlara diqqət yetirilir. Burada Əfqanıstanın işğalı, ölkənin demokratikləşdirilməsi istiqamətində görülən işlər və hasil olunan nəticə nəzərdən keçirildikdən sonra qısaca İraq, Liviya, Suriya və Venesuelada demokratikləşdirmə cəhdlərinin doğurduğu nəticələrə də toxunulur.

Liberal beynəlxalq nizam və onun əlamətləri. SSRİ-nin süqutu ilə yarım əsrə yaxın davam edən Soyuq müharibə, eyni zamanda ikiqütblü dünya nizamı öz sonuna çatdı. Bununla da ABŞ yeganə böyük güc olaraq formalaşmaqda olan yeni dünya nizamında aparıcı mövqe qazandı və bu nizamı istədiyi formada dəyişdirməyə başladı. Liberal beynəlxalq nizamın nə olduğunu izah etməzdən əvvəl qısaca nizamın formalarına diqqət etməyə ehtiyac duyulur.

Ümumiyyətlə, istənilən bir nizamın mahiyyəti mövcud qüvvələr balansından asılıdır. Başqa sözlə, beynəlxalq sistemdə neçə böyük gücün olması burada həlledici rol oynayır. Əgər beynəlxalq sistemdə iki və ikidən artıq böyük güc olarsa, o zaman bu nizam ya müvafiq olaraq ikiqütblüdür yaxud da çoxqütblüdür və böyük güclər arasındakı münasibətlər realist nəzəriyyələr əsasında formalaşır. Belə bir beynəlxalq nizamda liberalizm və onun diqtələrinin reallaşmaq imkanı məhduddur. Güc və onun əldə edilməsi dövlətlərin əsas qayğısıdır. Bunun belə olmasının əsas səbəbi dövlətüstü dövlətin, yəni

ümumdünya hökumətinin mövcud olmaması və beynəlxalq münasibətlərdə anarxiyanın hökm sürməsidir. Yəni əgər bir dövlət başqa dövlətə təcavüz yaxud hücum edərsə, dövlətlər hər hansı ali suverənə müraciət edərək bunun qarşısını almaq iqtidarında deyillər. Lakin hər bir dövlətin daxilində ali suverən məhz mövcud hökumətdir və o, Maks Veberin dili ilə desək, zorakı gücün monopoliyası vasitəsilə daxilə vətəndaşlararası münasibətləri müəyyən bir nizamda saxlaya bilər. Lakin beynəlxalq münasibətlərdə belə bir ali suverən mövcud olmadığından dövlətlər təkbaşınadır. Onlar güc toplamağa məcburdur, çünki bir dövlət nə qədər güclüdürsə, bir o qədər də başqa dövlətlərin təcavüzündən amandadır və öz maraqlarını həyata keçirmək imkanı daha çoxdur.

Professor Con Merşaymerə görə əgər beynəlxalq sistemdə yalnız bir böyük güc olarsa, o zaman bu nizam həmin böyük gücün sahib olduğu siyasi rejimdən və bu rejimin ideoloji mahiyyətindən asılı olaraq ya liberal yaxud aqnostik xarakter daşıya bilər. Əgər sözügedən böyük güc liberal demokratik rejimə sahibdirsə, o zaman biz liberal beynəlxalq nizam haqqında danışa bilərik. 1990-cı illərin əvvəlində ABŞ bu iki şərti ödəyirdi: o, həm sistemin yeganə böyük gücü idi, həm də mahiyyət etibarilə liberal demokratik idi. Nəticədə dünya nizamı keyfiyyətcə dəyişərək liberal beynəlxalq nizama çevrildi.

Liberal beynəlxalq nizamın qorunub saxlanması mövcud yeganə böyük gücün əsas məqsədidir. Həmçinin belə bir nizamın yaradılması və saxlanması dünyada daimi sülhün bərqərar olması ilə eyni anlam kəsb edir. Bu məqsədə çatmaq və “əbədi sülh”ə nail olmaq üçün isə yeganə böyük güc üç liberal nəzəriyyədən yararlanır: demokratik sülh nəzəriyyəsi, institusionalizm və qarşılıqlı iqtisadi asılılıq nəzəriyyəsi.

Demokratik sülh nəzəriyyəsi. Demokratik sülh nəzəriyyəsi iddia edir ki, liberal demokratik quruluşa malik dövlətlər bir-birilə müharibə aparmır. Və buna görə də beynəlxalq sistemdə nə qədər çox liberal demokratik quruluşa malik dövlət olarsa, o qədər də dünyada sülh və əmin-amanlıq bərqərar olunur. Demokratik dövlətlərin bir-birinə qarşı müharibə aparmamağın əsas səbəbləri bunlardır: birincisi, ictimaiyyət, yəni insanlar ümumilikdə sülhpərvərdirlər. Liberal demokratik dövlətlərdə hakimiyyət nümayəndələri seçkilər vasitəsilə sadə insanlar tərəfindən müəyyən edildiyindən həmin hakimiyyət nümayəndələri də bir qayda olaraq sülhpərvər olur. Çünki monarxialardan fərqli olaraq liberal demokratiyalarda hakimiyyət ictimaiyyətə məxsusdur və əgər müharibə aparılırsa, onun bütün xərclərini həmin ictimaiyyətin özü qarşılamalı və nəticələrinə isə dözməlidir.

İkincisi, liberal demokratik dövlətlərin qanunun aliliyinə böyük önəm verməsi və aralarında yaranan mübahisələri dinc vasitələrlə həll etməyə yönəlməsidir. Lakin tarixə nəzər yetirdikdə bu iddiaya uyğun gəlməyən hallara da rast gəlmək mümkündür. Bütün beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyələri kimi demokratik sülh nəzəriyyəsinin də izah edə bilmədiyi hallar mövcuddur.

Realist beynəlxalq nizamda liberal demokratik dövlətlər başqa dövlətləri demokratikləşdirməkdən çəkinirlər. Çünki burada milli maraqlar ideoloji maraqları üstələyir. Hətta ola bilər ki, liberal demokratik dövlət başqa bir ölkədə demokratik üsullarla hakimiyyətə gələn şəxsi həmin ölkədə dövlət çevrilişini maliyyələşdirərək kənarlaşdırsın. Məsələn, ABŞ-nin Mərkəzi Kəşfiyyat İdarəsinin 1953-cü ildə İranda və 1970-80-ci illərdə Cənubi Amerikadakı fəaliyyəti buna əyani misal kimi göstərilə bilər. Amma təkqütblü nizamda liberal demokratik dövlətin qarşısında dayana biləcək ikinci bir böyük güc olmadığından o, xarici siyasətdə müəyyən “sərbəstliyə” sahibdir və avtoritar yaxud totalitar quruluşa malik dövlətlərin hətta zor gücü ilə demokratikləşməsi istiqamətində fəaliyyət göstərə bilər. ABŞ-nin Əfqanıstanda və İraqda birbaşa öz silahlı qüvvələri ilə apardığı müharibə, Liviya, Suriya və Venesuelada isə özünün hava qüvvələri və ya yerli üsyançı dəstələri maliyyələşdirməklə həyata keçirdiyi fəaliyyət ABŞ-nin demokratik sülh nəzəriyyəsinin diqtəsi altında hərəkət etdiyini göstərir. Əfqanıstan və İraqın işğalı, eyni zamanda yuxarıda sadalanan digər halların hər biri bir neçə səbəbdən dolayı uğursuzluğa düşər oldu. Bu səbəblər içərisində professor Merşaymerin milliyyətçilik arqumenti xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. O, belə hesab edir ki, başqa dövlətlərin demokratikləşdirilməsi üçün böyük gücün hərbi müdaxiləsi səmərəsizdir və bu müdaxilənin effektiv olmamasının əsas səbəbi məhz milliyyətçilik faktorudur. Başqa sözlə, milliyyətçilik liberalizmlə qarşı-qarşıya gələndə onlardan birincisi həmişə qalib ayrılır. Hal-hazırda dünya suverən milli-dövlətlər tərəfindən təşkil olunmuşdur və hər bir millət öz suverenliyinə, yəni öz taleyini kənar müdaxilə olmadan özünün müəyyənləşdirməsinə böyük önəm verir. Əgər başqa millətlər bu prosesə müdaxilə edərsə, o zaman nə qədər “xoş” və “yaxşı” niyyətə

(insan hüquq və azadlıqlarının təmin olunması, azad və ədalətli seçkilərin keçirilməsi və s.) sahib olmasından asılı olmayaraq, həmin millətin ciddi müqaviməti ilə rastlaşır və bu müqavimət həmişə reallaşdırılması planlaşdırılan “xoş” niyyəti üstələyir. Yuxarıda adıçəkilən keyslərə qısaca nəzər yetirək.

ABŞ-nin demokratik sülh nəzəriyyəsi çərçivəsində atdığı addımlar və onların doğurduğu nəticələr. 11 sentyabr hadisələrindən bir neçə həftə sonra Taliban əl-Qaidə terror təşkilatını himayə və onun üzvlərini təhvil verməkdən imtina etdiyi üçün ABŞ Əfqanıstana hərbi müdaxiləsini gerçəkləşdirdi. Burada ilkin dövrdə məqsəd yalnız terror qruplaşmalarının zərərsizləşdirilməsi olsa da, zamanla Əfqanıstanda demokratik rejimin bərqərar edilməsi də əsas hədəflərdən birinə çevrildi. Belə ki, 2001-ci ilin sonuna doğru Talibanın hərbi qüvvələri məğlub edilib qonşu Pakistanda sığınacaq tapdıqdan sonra ölkədə yaranmış hakimiyyət və güc boşluğunun doldurulmasına ehtiyac var idi. Yekun nəticədə qurulması nəzərdə tutulan demokratik Əfqanıstan region dövlətləri və ABŞ üçün gələcəkdə hər hansı bir təhlükə daşımayacaqdı. Qeyd etdiyimiz kimi qısa müddət ərzində Taliban məğlub edilərək paytaxt Kabil ələ keçirildi və həmin ilin dekabr ayında Həmid Kərzainin rəhbərlik etdiyi müvəqqəti hökumət quruldu. 2004-cü ilin oktyabrında Əfqanıstanda prezident seçkiləri və bir il sonra parlament seçkiləri keçirildi. Bununla da ABŞ-nin və onun müttəfiqlərinin ölkənin demokratikləşdirilməsi istiqamətində atdığı birbaşa və dolayı addımlar ilkin bəhrəsini verməyə başladı. Lakin bu uğurlar dayanıqlı hal almadı. Belə ki, seçkilərdən qısa müddət sonra milli hökumətin üzvlərinin korrupsiyaya bulaşması ilə bağlı xəbərlər yayıldı, hökumətin legitimliyi getdikcə sarsılmağa başladı. Eyni zamanda Taliban yenidən öz silahlı dəstələrini toplayaraq Əfqanıstandakı ABŞ hərbi qüvvələrinə qarşı mübarizəni davam etdirdi. Nəticədə Taliban ölkənin müəyyən hissəsini yenidən öz nəzarəti altına aldı. Hadisələrin belə inkişaf etməsi ABŞ hökumətini və yeni seçilmiş prezident Obamanı ciddi narahat etməyə bilməzdi. Odur ki, 2009-cu ilin dekabrında Prezident Obama daha 30.000 ABŞ əsgərini Əfqanıstana yollaması ilə bağlı planlarını ictimaiyyətə açıqladı. Təsədüfi deyil ki, o, çıxışında bu addımı belə əsaslandırır: “Zorakı ekstremizmə qarşı mübarizə tezliklə bitməyəcək və [bu mübarizə] Əfqanıstan və Pakistan sərhədindən də kənara çıxır. Bu, bizim azad cəmiyyətimiz və dünyadakı liderliyimiz üçün [hələ] davam edən bir sınaqdır”. Prezidentin bu çıxışında söylədiyi iki ifadə - “azad cəmiyyət” və “dünyadakı liderliyimiz” ABŞ-nin liberal beynəlxalq nizamın qorunub saxlanılması üçün etdiyi cəhdlərin sözlə ifadəsidir. Lakin bu cəhdlər lazımi nəticəni vermədi. 2017-ci ilin yanvarında ABŞ-də Donald Tramp hakimiyyətə gəldi və bir müddət sonra rəhbəri olduğu hökumət Talibanla danışıqlar apardığını elan etdi. 2020-ci ilin fevralında tərəflər arasında sülh anlaşması imzalandı. Anlaşmaya görə Taliban tərəfi öz öhdəliyinə düşən məsələləri yerinə yetirəcəyi təqdirdə ABŞ hərbi qüvvələri 14 ay ərzində Əfqanıstanı tam tərk edəcək. Planlaşdırılan müddət ərzində baş tutmasa da, 2021-ci ilin avqustunda sonuncu ABŞ əsgərinin Əfqanıstanı tərk etməsi ilə 20 illik işğala son qoyuldu. Eyni zamanda ABŞ hərbi qüvvələrinin ölkəni tərk etməsi ilə paralel gerçəkləşən Əfqanıstan hökuməti ilə Taliban arasındakı sülh danışıqları hər hansı nəticə vermədi və ikincinin silahlı dəstələri 2021-ci ilin avqust ayında paytaxt Kabil ələ keçirdi və bununla da Taliban yenidən hakimiyyətə gəldi. Beləliklə, 20 il ərzində ümumilikdə 2 trilyon dollardan çox vəsait sərf etməsinə baxmayaraq ABŞ-nin “Əfqanıstanın demokratikləşdirilməsi” əməliyyatı tam uğursuzluqla yekunlaşdı.

İraqda da ABŞ işğalından sonra yaradılan hökumət özünü doğrultmadı. Qısa müddət sonra şiə və sünni qüvvələr arasında hakimiyyət uğrunda mübarizə hərbi-siyasi xarakter alaraq minlərlə insanın həlak olmasına, ağır yaralanmasına və doğmalarını itirməsinə gətirib çıxardı. ABŞ hərbi qüvvələri tədricən İraqı tərk etməyə başladıqdan sonra yaranmış güc boşluğunu İŞİD terror təşkilatı doldurdu və regionda xaos və tələfat nəinki yekunlaşdı, əksinə daha da artdı. Liviya və Suriyaya da ABŞ-nin müdaxiləsi uğursuz oldu və hər iki ölkənin dərin vətəndaş müharibəsinə sürüklənməsinə gətirib çıxardı. 2021-ci ildə Bəşər Əsəd Rusiyanın dəstəyi ilə ölkənin əksər hissəsində hakimiyyətini yenidən bərpa etdi və legitim prezident kimi fəaliyyət göstərməyə başladı. Liviyada isə 2011-ci ildə başlamış vətəndaş müharibəsi hələ də davam etməkdədir, ölkənin qərbində beynəlxalq ictimaiyyət və BMT tərəfindən tanınan bir hökumət, şərqində isə başqa hökumət ölkədə hakimiyyətə iddialıdır. Eyni zamanda ölkədə mövcud silahlı dəstə başçıları da özünəməxsus iddialara sahibdir.

Venesuelada da ABŞ-nin dəstəklədiyi Xuan Gaydonun rəhbərliyi altındakı müxalifət qüvvələri məğlubiyyətə uğradı və Prezident Maduronun hakimiyyəti qorumaq üçün gördüyü sərt tədbirlərə cavab olaraq tətbiq olunan sanksiyalar əhalinin rifah səviyyəsinə ciddi zərbə vurmaqla yanaşı böyük

qaçqın dalğasının yaranmasını sürətləndirdi. Eyni proses, yəni yüzminlərlə qaçqının öz doğma vətəninə didərgin düşməsi Suriya, Liviya, Əfqanıstan və İraq üçün də xarakterikdir. Bütün bunlar onu göstərir ki, demokratik sülh nəzəriyyəsi liberal beynəlxalq nizamın qorunub saxlanması üçün nəinki özünü doğrultdu və dünyada “əbədi sülh”ə töhfə verdi, əksinə hədəf alınan dövlətlərin və onların əhəlisinin daha acınacaqlı vəziyyətə düşməsinə gətirib çıxardı.

Nəticə. Bu uğursuzluqlar ABŞ-nin beynəlxalq nüfuzuna mənfi təsir göstərdi və liberal beynəlxalq nizamın sonunu sürətləndirdi. Qeyd olunan müdaxilələrin uğursuzluğa düşər olmasının əsas səbəbi yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi milliyyətçilik amili idi. Millətin işğalçı və təcavüzkar qüvvəyə qarşı müqaviməti kifayət qədər sərt və dayanıqlıdır. İşğalçı dövlət sosial mühəndislik və dövlət- və millətqurma (*state- and nationbuilding*) layihələri vasitəsilə hədəf dövlətin institutlarını liberal demokratik prinsiplərə uyğunlaşdırmağa çalışarkən məhz bu müqavimətlə üz-üzə qalır. Nəticədə qeyd olunan layihələrin icrası üçün xərclər getdikcə artır, gözlənilən və arzuolunan məqsədlərə nail olmaq mümkün olmur və tam əksinə olaraq liberal beynəlxalq nizamın əsasları sarsılır.

ƏDƏBİYYAT

1. Bound to Fail: The Rise and Fall of the Liberal International Order / John J. Mearsheimer – International Security 43 – № 4 (Spring 2019) – p.7-50.
2. Kant, Liberal Legacies, and Foreign Affairs / Michael W. Doyle – Philosophy & Public Affairs – Vol. 12, No. 3 (Summer, 1983) – p.205-235.
3. Kant, Liberal Legacies, and Foreign Affairs, Part 2 / Michael W. Doyle – Philosophy & Public Affairs – Vol. 12, No. 4 (Autumn, 1983) – p.323-353.
4. Human and Budgetary Costs to Date of the U.S. War in Afghanistan, 2001-2022, Watson Institute for International and Public Affairs, 1 avqust 2021-ci il. - <https://watson.brown.edu/costsofwar/figures/2021/human-and-budgetary-costs-date-us-war-afghanistan-2001-2022> [Müraciət tarixi: 02.09.2024].
5. Obama Adds Troops, but Maps Exit Plan, New York Times, 1 dekabr 2009-cu il. - <https://www.nytimes.com/2009/12/02/world/asia/02prexy.html> [Müraciət tarixi: 02.09.2024].
5. The Great Delusion: Liberal Dreams and International Realities / John J. Mearsheimer – Yale University Press – 2018 – p. 194-204.
6. The Tragedy of Great Power Politics / John J. Mearsheimer – W.W.Norton & Company – 2001 – p.29-55.
7. Trump's deal with the Taliban, explained, Washington Post, 26 avqust 2021-ci il. - <https://www.washingtonpost.com/politics/2021/08/20/trump-peace-deal-taliban/> [Müraciət tarixi: 01.09.2024].
8. U.S.-Taliban Peace Deal: What to Know, Council on Foreign Relations, 2 mart 2020-ci il. - <https://www.cfr.org/backgrounder/us-taliban-peace-deal-agreement-afghanistan-war#chapter-title-0-4> [Müraciət tarixi: 01.09.2024].

РАФИК ИБРАГИМОВ

Докторант, Бакинского Государственного Университета

ТЕОРИЯ ДЕМОКРАТИЧЕСКОГО МИРА КАК ОДИН ИЗ ВЕДУЩИХ ЭЛЕМЕНТОВ ЛИБЕРАЛЬНОГО МЕЖДУНАРОДНОГО ПОРЯДКА

В статье анализируется либеральный международный порядок, сформированный после окончания Холодной войны, причины его формирования и его признаки. Здесь особое внимание уделяется теории демократического мира и ее практическим результатам, а также после ее применения в нескольких случаях рассматривается роль, которую она могла бы или не могла бы играть в поддержании либерального международного порядка.

Ключевые слова: либеральный международный порядок, США, теория демократического мира, национализм.

RAFIG İBRAHİMOV

Ph.D candidate, Baku State University

**DEMOCRATIC PEACE THEORY AS ONE OF THE LEADING ELEMENTS
OF LIBERAL INTERNATIONAL ORDER**

This article analyzes the liberal international order formed after the end of the Cold War, the causes of its formation and its indications. Here, special attention is paid to the democratic peace theory and its practical results, and after its application in several cases the considered role it might or might not have in maintaining the liberal international order.

Keywords: liberal international order, USA, democratic peace theory, nationalism.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 05 sentyabr 2024-cü il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 oktyabr 2024-cü il.

Rəyçilər: f.ü.f.d. Nazim İbadov, s.e.d. Adil Mirabdullayev.

UOT 327; UOT 32:93/94

ЭМИЛЬ ЗАДАЕВ

*Докторант факультета международных отношений и экономики
Бакинского Государственного Университета
sheyxzade1@gmail.com*

УСЛУГИ «АСАН» КАК ИНСТРУМЕНТ МЯГКОЙ СИЛЫ И МЕЖДУНАРОДНОГО ВЛИЯНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНА

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/106/220-224>

В статье рассматривается использование услуги «АСАН» как инструмента мягкой силы и международного влияния Азербайджана. Научный результат заключается в том, что внедрение модели «АСАН» в других странах способствует улучшению государственного управления и снижению уровня коррупции. Научная новизна заключается в исследовании влияния азербайджанской модели на международную арену и ее успешного применения в разных странах. Практическая ценность работы состоит в том, что модель «АСАН» служит примером для других государств, стремящихся улучшить качество предоставляемых государственных услуг. Модель показывает, как культурная привлекательность и позитивное влияние могут способствовать укреплению имиджа страны. В статье также подчеркивается значение международного сотрудничества в области внедрения инновационных государственных решений, что способствует укреплению дипломатических отношений и развитию экономических связей.

Ключевые слова: мягкая сила, государственное управление, коррупция, международное сотрудничество, инновации.

Введение. Учитывая изменчивый характер международной обстановки и постоянную межгосударственную конкуренцию, все страны стремятся получить преимущество. Для этого, если государство хочет добиться успеха на мировой арене, ему необходимо выработать соответствующие внешнеполитические стратегии, согласованные с его национальными интересами. Естественно, эффективная внешняя политика требует от государства точного определения своего потенциала. События начала 1990-х годов, в частности распад СССР и формирование однополярной мировой системы, безусловно, заставили политиков разрабатывать новые концепции и идеи. В этом контексте американский политолог Джозеф Най своевременно представил концепцию мягкой силы, которая произвела значительное впечатление на мировое сообщество. Помимо сторонников этой концепции, которые считают её ценной и применимой в своих странах, существуют и критики, указывающие на её недостатки. Тем не менее, для оценки того, что является наиболее важным в внешней политике государства, следует рассмотреть как жёсткие, так и мягкие аспекты силы. Согласно Найу, наилучший способ достижения желаемых результатов — это привлечение, убеждение и формирование повестки дня. Культурное разнообразие и богатство страны могут создать её уникальный бренд, привлекая внимание целевой аудитории [5, с.7]. В дополнение, публичная дипломатия является важным элементом мягкой силы, позволяя правительствам привлекать как официальных лиц, так и граждан других государств. Более того, успех в мировой политике может быть достигнут за счёт привлекательности культуры, которая является нематериальным активом мягкой силы.

Когда сравниваем мягкую силу Азербайджана с США или любой европейской страной, становится очевидным, что конкурировать на этом уровне ему сложно. Однако у Азербайджана также есть множество культурных и идеологических инструментов, имеющих долгую историю. Благодаря своему расположению на пересечении восточных и западных цивилизаций, Азербайджан на протяжении многих веков взаимодействовал с различными культурами и цивилизациями. В этом контексте, если посмотреть на историю этой страны, можно увидеть следы различных культур, таких как древнегреческая культура, ахеменидская культура, ислам, турецкие

(Саджиды, Огузы) и славянская культура. Азербайджан является одним из мест, где мирно сосуществуют ислам, христианство и иудаизм.

Однако, помимо культурного обмена, Азербайджан может распространять свое влияние и достижения в институциональном плане. Другими словами, успешный опыт государственного управления и прозрачной бюрократии, который оправдал свою эффективность на практике в Азербайджане, смело можно имплементировать в государствах партнерах, тем самым укрепляя двухстороннее сотрудничество. В данном контексте речь будет идти о деятельности агентства по оказанию услуг гражданам и социальным инновациям при президенте Азербайджанской Республики, который является центральным органом исполнительной власти, осуществляющим следующие меры: единое управление центрами «АСАН-услуги» на территории страны; координация сотрудников государственных органов, осуществляющих деятельность в центрах услуг; проведение контроля и оценки; взаимная интеграция информационных баз государственных органов; ускорение процесса организации электронных услуг и усовершенствование системы управления в указанной области. Так называемые центры «АСАН-услуги» уже успели зарекомендовать себя, как чисто «азербайджанский бренд» и многие страны, такие как Турция, Узбекистан, Индонезия, Афганистан Черногория, Хорватия, Румыния и др. подписали меморандумы с этой организацией и успешно перенимают Азербайджанский опыт. В данной статье критически оценивается Служба ASAN и значимость распространения данной модели с точки зрения публичной дипломатии Азербайджана.

Институциональные реформы и международное признание модели «АСАН» как инструмента мягкой силы Азербайджана. После распада коммунистических режимов многие постсоветские страны столкнулись с фрагментацией своих систем управления, что препятствовало эффективному управлению предоставлением государственных услуг. Азербайджан был одной из таких стран, где отсутствовало горизонтальное сотрудничество между различными государственными департаментами, а коррупция достигла своего пика. На фоне снижения доверия населения институциональные реформы стали решением этих проблем. Политические и административные реформы являются частью программы развития Азербайджана с момента его обретения независимости [9, с.2]. Были предприняты важные попытки создания многофункциональных центров и инициатив в области электронного правительства. Реформы также включали инициативы государственно-частного партнерства в предоставлении эффективных государственных услуг [4, с.173].

В условиях этих вызовов в 2012 году Указом Президента Республики Азербайджан № 685 была создана служба ASAN. Служба ASAN является государственной структурой, обеспечивающей предоставление государственных услуг, предлагаемых различными государственными и частными организациями "в унифицированной и скоординированной форме". Основные принципы, которые руководят работой службы ASAN, включают прозрачность, оперативность, этическое поведение, ответственность и комфорт. Цель службы ASAN заключается в повышении прозрачности и усилении антикоррупционных мер; сокращении лишних расходов и потерь времени граждан; соблюдении этических норм и доброжелательного отношения к гражданам; повышении уровня профессионализма государственных служащих; увеличении доверия к государственным структурам; обеспечении широкого использования электронных услуг и содействии эффективным институциональным реформам в этой области [1].

На каких основаниях службу ASAN можно считать успешной? Согласно определению "успеха политики", упомянутому ранее, я рассматриваю несколько аспектов оценки политики. Во-первых, утверждается, что служба ASAN достигла целей, намеченных заинтересованными сторонами в начале. В отношении мер прозрачности и борьбы с коррупцией, Национальный доклад о целостности Transparency International похвалил вклад службы ASAN в "умеренный прогресс", достигнутый в снижении уровня коррупции в последние годы [8]. Служба ASAN упростила предоставление услуг, устранив лишние расходы, так как все необходимые условия собраны в одном месте, благодаря системе онлайн-очередей и электронным услугам [6, с. 17]. Исследование, проведенное Оксфордским университетом, перечисляет некоторые достижения службы ASAN: борьба со взяточничеством при предоставлении государственных услуг; повы-

шение эффективности и снижение бюрократических процедур; повышение прозрачности; стимулирование конкуренции с традиционными государственными учреждениями и создание нового бренда реформ; увеличение доверия населения к государственным учреждениям; небольшой прогресс в Индексе восприятия коррупции [6, с.8].

Модель «АСАН» оказалась эффективным инструментом для реформирования государственных услуг и борьбы с коррупцией, что нашло отражение в ряде международных инициатив. Применение модели «АСАН» в различных странах является важным элементом "мягкой силы" Азербайджана. Эта концепция, введенная Джозефом Найем, подчеркивает значение культурной привлекательности и позитивного влияния государства на международной арене без использования принуждения или военной силы. Модель «АСАН» демонстрирует эффективность азербайджанских инноваций и служит примером для других стран, что способствует укреплению положительного имиджа Азербайджана на международной арене.

К примеру, Афганистан использовал модель «АСАН» для реформирования своей системы предоставления государственных услуг, что помогло улучшить эффективность и снизить уровень коррупции в стране [2]. Украина внедрила аналогичную модель под названием "Прозрачный офис", вдохновленную азербайджанским опытом «АСАН». Эта инициатива помогла улучшить качество государственных услуг и повысить прозрачность [10]. Правительство Индонезии изучило модель ASAN для улучшения своих систем предоставления государственных услуг. Эта инициатива направлена на повышение прозрачности и сокращение бюрократических процедур. Марокко также исследовало модель ASAN для повышения эффективности и прозрачности государственных услуг, что позволило улучшить взаимодействие между государственными учреждениями и гражданами [11]. Нигерия и Судан изучили и начали внедрение модели ASAN в рамках своих программ электронного правительства [7]. Это помогло улучшить предоставление государственных услуг, снизить коррупцию и усилить взаимодействие с гражданами.

Интерес некоторых европейских стран к модели ASAN, разработанной в Азербайджане, подчеркивает её значимость и универсальность. Европейские страны, стремящиеся к повышению качества обслуживания граждан, могут извлечь значительную пользу из адаптации этой модели. Централизованная система, которая объединяет различные услуги в одном месте, экономит время и ресурсы как для граждан, так и для государственных органов. Интерес к модели ASAN со стороны европейских стран усиливает "мягкую силу" Азербайджана, демонстрируя его способность экспортировать успешные государственные практики. Примечателен тот факт, что если прежде Азербайджан являлся страной, которой преимущественно «импортирует» институциональный опыт государственного управления из Запада, то сейчас мы можем наблюдать реверсивный процесс, когда ряд европейских стран заинтересованы в приобретении данного опыта [3]. Это в последствии может разрушить стереотипы о том, что Азербайджан является исключительно сырьевой базой для мирового рынка. Развития наукоёмких отраслей, инноваций и цифровых услуг является показателем развития страны в современном периоде. Укрепление имиджа государства на международной арене, посредством экспорта данного рода услуг является несомненным достижением публичной дипломатии Азербайджана.

Заключение. Внедрение модели ASAN в других странах способствует повышению доверия к Азербайджану как к источнику успешных и эффективных решений в области государственного управления. Это создает положительный имидж страны и укрепляет ее позиции на международной арене. Сотрудничество с другими странами в области внедрения модели ASAN способствует развитию международных связей и улучшению дипломатических отношений. Это открывает новые возможности для экономического и политического сотрудничества. Успех модели ASAN способствует продвижению национальных интересов Азербайджана, таких как укрепление региональной стабильности, развитие экономических связей и привлечение инвестиций. Модель ASAN демонстрирует приверженность Азербайджана принципам прозрачности и эффективности, что привлекает внимание международного сообщества и способствует развитию страны. Модель ASAN, разработанная в Азербайджане, успешно внедрена в ряде стран, что подчеркивает ее эффективность и значимость. Это способствует укреплению "мяг-

кой силы" Азербайджана и продвижению национальных интересов на международной арене. Успех модели ASAN является важным примером того, как инновационные решения могут служить основой для международного сотрудничества и повышения доверия к стране.

ЛИТЕРАТУРА

1. About us - ASAN. - URL: <https://www.asan.gov.az/en/about> [дата обращения: 21.04.2020].
2. Azernews. Afghanistan to adopt Azerbaijani model of public service delivery. AzerNews.az, 2016. - URL: <https://www.azernews.az/nation/101276.html> [дата обращения: 21.04.2020].
3. Gasimzade I. Factors for the Successful Implementation of ASAN Service in Azerbaijan // International Journal of Humanities and Education (IJHE). 2020. Vol. 6, No. 14. P.715-730.
4. Knox, C. Public Sector Reform in Central Asia and the Caucasus // Int. J. Public Adm. 2019. Vol. 42. P.168-178.
5. Nye, Joseph S. Soft Power: The Means to Success in World Politics. PublicAffairs, 2004, pp.5-30.
6. OECD Anti-Corruption Network for Eastern Europe and Central Asia. Anti-Corruption Reforms in Azerbaijan, 2016.
7. Sodiya, Oluwaseyi, Elmahdi, O. E-Government: Implementation of Asan Service Model for Public Service Reform in Nigeria and Sudan // Volume 11. 2024. P.103-120.
8. Sultanova, S. Azerbaijan: Anti-Corruption Initiative Draws Decent Public Reviews | Eurasianet. - URL: <https://eurasianet.org/azerbaijan-anticorruption-initiative-draws-decent-public-reviews> [дата обращения: 21.04.2020].
9. Valiyev A. The Quest for Political Reform in Azerbaijan: What Role for the Transatlantic Community? Istituto Affari Internazionali (IAI), 2012, pp.1-10.
10. АзербАдж. В Украине создадут единую государственную электронную систему в сфере строительства, 2020. - URL: https://azertag.az/ru/xeber/v_ukraine_sozdadut_edinuyu_gosudarstvennuyu_elektronnuyu_sistemu_v_sfere_stroitelstva-1494061 [дата обращения: 21.04.2020].
11. Департамент по экономическим и социальным вопросам ООН. Исследование ООН: электронное правительство 2020: цифровое правительство в десятилетии действий по достижению устойчивого развития. Организация Объединенных Наций, Нью-Йорк, 2020. URL: <https://publicadministration.un.org> [дата обращения: 21.04.2020].

EMİL ZADAYEV

Bakı Dövlət Universitetinin doktorantı

"ASAN" XİDMƏT AZƏRBAYCANIN YUMUŞAQ GÜCÜNÜN VƏ BEYNƏLXALQ TƏSİR ALƏTİ KİMİ

Məqalədə "ASAN xidmət"dən Azərbaycanın yumşaq güc və beynəlxalq təsir aləti kimi istifadəsi araşdırılır. Elmi nəticə ondan ibarətdir ki, ASAN modelinin digər ölkələrdə tətbiqi dövlət idarəçiliyinin təkmilləşdirilməsinə və korrupsiyanın səviyyəsinin aşağı düşməsinə kömək edir. Elmi yenilik Azərbaycan modelinin beynəlxalq arenaya təsirinin öyrənilməsi və müxtəlif ölkələrdə uğurla tətbiq olunmasındadır. İşin praktiki əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, ASAN modeli göstərilən dövlət xidmətlərinin keyfiyyətini yüksəltmək istəyən digər dövlətlər üçün nümunədir. Model mədəni cəlbədiciliyin və müsbət təsirin ölkənin imicini necə artırma biləcəyini göstərir. Məqalədə həmçinin diplomatik münasibətlərin möhkəmlənməsinə və iqtisadi əlaqələrin inkişafına töhfə verən innovativ hökumət qərarlarının həyata keçirilməsində beynəlxalq əməkdaşlığın vacibliyi vurğulanır.

Açar sözlər: yumşaq güc, dövlət idarəçiliyi, korrupsiya, beynəlxalq əməkdaşlıq, innovasiya.

EMIL ZADAYEV

Doctoral student of Baku State University

**ASAN SERVICE AS AN INSTRUMENT OF SOFT POWER
AND INTERNATIONAL INFLUENCE OF AZERBAIJAN**

The article examines the use of the ASAN service as an instrument of soft power and international influence of Azerbaijan. The scientific result is that the introduction of the ASAN model in other countries helps to improve public administration and reduce the level of corruption. The scientific novelty lies in the study of the influence of the Azerbaijani model on the international arena and its successful application in different countries. The practical value of the work is that the ASAN model serves as an example for other states seeking to improve the quality of public services provided. The model shows how cultural appeal and positive influence can enhance a country's image. The article also emphasizes the importance of international cooperation in the implementation of innovative government solutions, which contributes to the strengthening of diplomatic relations and the development of economic ties.

Keywords: soft power, public administration, corruption, international cooperation, innovation.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 18 may 2024-cü il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 oktyabr 2024-cü il.

Rəyçilər: t.ü.f.d. Kərəm Məmmədov, t.e.d. İbrahim Zeynalov.

UOT 94(479.24)

AYSEL ŞAMİLOVA

Sumqayıt Dövlət Universiteti

aysel.yagubova5@mail.ru

ORCID ID: 0000-0001-7531-9081

VƏTƏNDAŞLARIN İCTİMAİ-SİYASİ PROSESLƏRDƏ FƏALLIĞININ ARTMASINDA SEÇKİLƏRİN ƏHƏMİYYƏTİ

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/106/225-229>

Məqalədə 2016-2020-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında ictimai-siyasi proseslərdə fəallıq dərəcəsinin xeyli yüksəlməsi formalarından biri kimi Milli Məclisə 2020-ci il fevralın 9-da keçirilən növbədənəkar seçkilərdə vətəndaşların iştirakı ilə bağlı məsələlərdən bəhs edilir. Azərbaycanda növbədənəkar parlament seçkiləri 2020-ci il fevralın 9-da, ölkənin yuxarıdan aşağıya doğru islahatlar prosesinə cəlb olunduğu, kütləvi kadr dəyişikliklərin olduğu bir vaxtda keçirilmişdir. Seçkilər əksər tarixçi və politoloqların proqnozlaşdırıldığı kimi, sakit şəraitdə, şəffaflıq və demokratiya şəraitində keçmiş və seçici fəallığı kifayət qədər yüksək olmuşdur.

Açar sözlər: ictimai, siyasi, fəallıq, seçkilər, Milli Məclis, növbədənəkar.

Giriş. 2016-2020-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında cəmiyyət həyatının bütün sahələrində mühüm uğurlar qazanılmışdır. İctimai-siyasi proseslərdə vətəndaşların iştirakı onların fəallıq dərəcəsinin xeyli artması ilə müşahidə olunmuşdur. Bu iştirakın, dəqiq desək, fəallıq dərəcəsinin artması bir çox parametrlər baxımından müşahidə edilə bilər. Belələrindən biri vətəndaşların ölkədə vaxtaşırı keçirilən seçki kampaniyalarında iştirakı ilə bağlı məsələlərdir. Bunlardan qanunvericilikdə nəzərdə tutulduğu müddətdə keçirilən prezident seçkiləri, Milli Məclisə seçkilər həm ölkə daxilində, həm də onun hüdudlarından kənarda diqqətlə izlənilir. Eyni zamanda yerli idarəçilik orqanı kimi bələdiyyələrə seçkilərdə, habelə Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına əlavə və dəyişikliklər edilməsi barədə keçirilmiş referendumların əhəmiyyətini nəzərdən qaçıрмаq olmaz. 2020-ci il fevralın 9-da keçirilən növbədənəkar seçkilər bu mənada xüsusi ilə maraqlı olmuşdur. Yuxarıda qeyd etdiyimiz parametrlər baxımından seçki kampaniyasının gedişində vətəndaşların fəal iştirakı ilə bağlı məsələlərin araşdırılması müəyyən elmi əhəmiyyət kəsb edir.

Seçkilərin elanı. 2020-ci il fevralın 9-da keçirilən seçkilər növbədənəkar oldu. Xatırladaq ki, 2019-cu ilin noyabrın sonunda hakim Yeni Azərbaycan Partiyasının (YAP) Siyasi Şurası parlamentin buraxılması təşəbbüsü ilə çıxış etmişdi. Baş nazirin müavini, YAP sədrinin müavini, icra katibi Əli Əhmədov jurnalistlərə açıqlamasında bu addımın səbəbini açıqlayaraq demişdir ki, “dövlət başçısının rəhbərliyi ilə ölkədə bütün sahələrdə islahatlar aparılır və yalnız qanunverici orqan bu prosesdən müəyyən qədər geridə qalır. İslahat konsepsiyasının tam sistemli olması, ölkənin ümumi inkişafına tam cavab verməsi, qarşıya qoyulan bütün məqsədlərə çatması üçün hakimiyyətin hər üç qolunda transformasiyalar aparılmalıdır. Beləliklə, partiya üzvləri belə qənaətə gəlmişlər ki, qanunverici orqan kənarda qalmamalıdır” [5].

Təşəbbüs Milli Məclis üzvlərinin əksəriyyəti tərəfindən dəstəklənmiş, prezidentə müraciət göndərilmiş və dövlət başçısı 2019-cu il dekabrın 5-də beşinci çağırış Milli Məclisin buraxılması və 9 fevral 2020-ci ildə Azərbaycanda növbədənəkar parlament seçkilərinin təyin edilməsi haqqında sərəncam imzalamışdı [3, s.1].

2016-2020-ci illərdə cəmiyyət həyatının, demək olar ki, bütün sahələrini əhatə etmiş islahatlar sistemli xarakter daşımışdır. Eyni zamanda indi yaşadığımız dünyadakı yeni çağırışlar, cəmiyyətin gözləntiləri qanunvericilik orqanında da islahatların dərinləşməsinə və parlamentin yenilənməsinə şərtləndirirdi. Bütün bunlar, ən əsası, xalq tərəfindən gözlənilirdi.

Əslində növbəti parlament seçkiləri 2020-ci ilin noyabrında keçirilməli idi. Lakin bu deyilənlər növbədənəkar parlament seçkilərinin təşkilini aktuallaşdırdı. Bu, Azərbaycan tarixində ilk dəfə növbədənəkar parlament seçkiləri idi [3, s.1].

İstər ölkə daxilində, istərsə də onun hüduqlarından kənarda parlament korpusunun vaxtından əvvəl buraxılması səbəblərinə müxtəlif yanaşmalara rast gəlinə də, fikrimizcə, başlıca səbəb olaraq 5-ci çağırış Milli Məclisin fəaliyyətindən bütövlükdə cəmiyyətin gözləntilərini sonadək doğrulda bil-məməsi, elə buna görə də yeni formalaşacaq parlamentin fəaliyyətini Prezident İlham Əliyevin həyata keçirdiyi sosial-iqtisadi islahatların templərinə müvafiq səviyyəyə çatdırmaq məqsədindən irəli gəl-di-yini söyləyənlər daha çoxdur. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev demişdir: “Bu seçkilərin fevral ayında keçirilməsinin əsas səbəbi islahatları dərinləşdirmək, vaxt itirmədən yeni tərkibdə Milli Məclisin işini təşkil etməkdir” [2, s.263].

Seçkilərin fərqli xüsusiyyətləri. 2020-ci il 9 fevralda Milli Məclisə keçirilən növbədənənar seçkilər ölkədə əhalinin bütün təbəqələri tərəfindən seçkilərə marağın xeyli dərəcədə yüksək olduğunu nümayiş etdirdi. Buna görə də 125 birməndatlı seçki dairəsi üzrə 1,3 mindən çox şəxsin namizəd kimi qeydə alınması, yəni bir deputat mandatı üçün ondan çox namizədin, həm də müxtəlif siyasi partiya-ların nümayəndələrinin, eyni vaxtda öz namizədliyini irəli sürülmüş vətəndaşların sayının çoxalması da fərqli cəhətlər sırasında olmuşdur [4].

Sayca 6-cı çağırış olan Milli Məclisə seçkilərin əvvəlkilərlə müqayisədə fərqli olması gözlənilən idi. Belə fərqli cəhətlərin hər biri üzərində geniş dayanmayaraq, yalnız ən vacibləri barədə şərh ver-məklə kifayətlənirik. İlk diqqəti cəlb edən fərqli cəhət kimi Milli Məclisdə əksər mandatları qazanmış hakim Yeni Azərbaycan Partiyasının namizədlərinin siyahısının demək olar ki, yarıya qədər yenilən-məsi idi. Hakim Yeni Azərbaycan Partiyası seçkilərə 123 namizəd irəli sürmüşdür ki, onlardan 45-i əvvəlki Milli Məclisin deputatı idi [7].

Müşahidəçilər bu dəyişiklikləri Azərbaycanda seçki qanunvericiliyinin təkmillədirilməsi prose-sinin davamlı olması, ATƏT və digər beynəlxalq təşkilatların seçki prsesinin demokratikləşməsi və beynəlxalq standartlara tam olaraq uyğunlaşdırılması barədə təklif və tövsiyələrinin əksəriyyətinin nəzərə alınmasının nəticəsi kimi qiymətləndirirdilər [1, s.1].

Bu seçkilərin daha bir fərqli cəhəti hətta seçki kampaniyasına start verilənədək müvafiq dövlət strukturlarında rəsmən qeydiyyatda alınmamış bəzi müxalifətçi siyasi partiyaların və ictimai hərəkət-ların təmsilçilərinin də seçkilərdə iştirakına icazə verilməsi idi. Belə ki, qeydiyyatdan keçməmiş ReAl partiyası (Respublikaçı Alternativ) və analoji ictimai hərəkət olan NİDA timsalında qərbyönlü müxa-lifətin də seçkilərdə iştirakına icazə verilməsi diqqəti cəlb edirdi [4]. Bununla yanaşı, onların namizəd-lərinin televiziya debatlarında iştirak etməsi seçkilərə onsuz da yüksək olan marağı bir daha artırmışdı. Bununla belə, müxalifətdə olan siyasi partiyaların sırasında seçkilərdə iştirak etmək, seçkiləri boykot etmək kimi məsələlərə yanaşmada vahid mövqenin olmaması da müşahidə edilirdi.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev demişdir: “*Bütün siyasi qüvvələr seçkilər-də iştirak etdi. Sadəcə olaraq, özünü müxalifət adlandıran marginal qruplaşma seçkiləri sanki boykot etdi. Bu da gülməlidir. Çünki Azərbaycan xalqı bu rüsvayçı qurumu çoxdan boykot edib və 27 ildir ki, onlar tarixin zibilxanasındadırlar*” [2, s.268].

2005-ci ildən bəri, demək olar ki, bütün seçki kampaniyalarının ənənəvi boykotçusu kimi tanı-nan millətçi Xalq Cəbhəsi Partiyasından fərqli olaraq, ölkənin ikinci əsas müxalifətçi partiyası sayılan Müsavat Partiyasının bu seçkilərdə iştirakı da yenilik idi [4]. Belə ki, aparıcı müxalifət partiyalarından olan Müsavatın 81 seçki dairəsi üzrə namizədləri qeydə alınmışdır [9].

Ümid Partiyası 75 seçki dairəsi üzrə namizədlərini irəli sürmüşdü. Onun rəhbəri İqbal Ağazadə 35 sayılı 3-cü Xətai seçki dairəsindən namizədliyini irəli sürmüşdür Eyni zamanda müxalifətçi ReAl hərəkətinin parlament seçkiləri üçün öz namizədlərini irəli sürməsi seçkilərin demokratik formada ke-çirilməsinin başlıca göstəricilərindən biri deməkdir. Ümumilikdə hərəkət 31 seçki dairəsi üzrə nami-zədlər irəli sürmüşdür [9].

Ümumilikdə bu seçki kampaniyasında 20-dən çox siyasi partiya YAP-ın namizədləri ilə rəqəbat aparmışdır. Bu partiyaların əksəriyyətinin praktiki olaraq heç kimə məlum olmadığı da ilk növbədə elə seçicilərin özləri üçün sirr deyil. Amma hər bir halda ölkədəki əsas müxalifət partiyalarından nə qədər namizəd irəli sürülməsi barədə rəqəmlərin nəzərdən keçirilməsi və təhlili bəzi qənaətlər bildirməyə imkan verir.

Azərbaycanda növbədənənar parlament seçkiləri 2020-ci il fevralın 9-da, ölkənin yuxarıdan aşağıya doğru islahatlar prosesinə cəlb olunduğu, kütləvi kadr dəyişikliklərin olduğu bir vaxtda

keçirildi. Prezident İlham Əliyevin islahatlar proqramının icrası gedişində yeni təyinatlar ölkədə hökumətin ən yüksək səviyyələrində, o cümlədən nazirlər kabinetində, prezident administrasiyasında və yerli icra orqanlarında həyata keçirilmişdir. Bütün bunlar yuxarıdan aşağıya doğru dəyişikliklər idi. 2020-ci ildəki Milli Məclisə seçkilərin gedişi bu dəyişikliklər sırasında ən mühümlərindən biri demək idi.

Qeyd edək ki, bu seçki kampaniyası həmişəkindən daha gərgin və maraqlı keçdiyini təsdiq edən faktlar çox olmuşdur. Belə ki, hər bir deputat yeri üçün 10 namizədin mübarizə aparması əvvəlki parlament seçkilərində müşahidə edilməmişdi [7]. Xüsusi olaraq diqqəti cəlb edən vacib yeniliklərdən biri bu oldu ki, namizədlərin əksəriyyəti yeni nəslin nümayəndələri idi.

Seçkilərin müşahidəsi. Həm namizədlər, həm də seçicilər üçün hər cür şərait yaradılmışdır ki, bu da səsvermənin yüksək səviyyədə keçirilməsinə imkan verirdi. Seçkilərdən əvvəl və seçkilər zamanı yaradılan ab-hava seçici fəallığına və ümumi ruh yüksəkliyinə səbəb olmuşdu. Bu dəfə əvvəlki parlament seçkiləri ilə müqayisədə həm namizədlərin, həm də müşahidəçilərin sayı artmışdır. Azərbaycanda keçirilən səsverməni 58 ölkə və 59 təşkilatdan olan müşahidəçilər izləmiş, ümumilikdə 77 790 yerli müşahidəçidən 883-ü beynəlxalq müşahidəçi olmuşdur. Üstəlik, sonuncuların yarısı digər siyasi partiyaların nümayəndələri idi [7].

Yəni beynəlxalq strukturların, o cümlədən Azərbaycanı daim tənqid edənlərin müşahidəçi statusunda açıq və azad səsvermə üçün hər cür şərait yaradılmışdı. Heç kəsin qeydiyyata dayandırılmamış, hətta radikal müxalifətin təmsilçilərinin də seçkilərdə iştirak etmək hüququ təmin edilmişdi.

Mərkəzi Seçki Komissiyası açıqladığı səsvermənin nəticələri əslində cəmiyyətin gözləntiləri ilə üst-üstə düşürdü. İlk məlumatlara görə, Yeni Azərbaycan Partiyası yenidən səs çoxluğu - 125 yerlik parlamentdə 65-dən çox mandat qazanmış oldu [7].

Seçkilərdə iştirak etmək üçün ümumilikdə 20 siyasi partiyanın, təşəbbüs qruplarının nümayəndələri və özünü irəli sürmüş 1314 namizəd qeydə alınmışdır. Səsvermə prosesini 883 beynəlxalq müşahidəçi izləmişdir. Ölkənin Mərkəzi Seçki Komissiyası səsvermədə iştirakın 47,81% olduğunu bildirmişdir [6].

Səsvermə prosesinin demokratikliyi və şəffaflığı xarici müşahidəçilərin verdiyi qiymətlərlə təsdiqlənir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev demişdir: “Biz seçkiləri müşahidə etmək üçün bir çox beynəlxalq təşkilatları, müşahidəçiləri dəvət etmişdik və onların mütləq əksəriyyəti seçkilərin həm hazırlıq dövrünü, həm kampaniya dövrünü, həm də seçkilər gününü çox müsbət qiymətləndirdilər. Demək olar ki, müşahidəçilərin mütləq əksəriyyəti seçkiləri demokratiyanın inkişafında növbəti uğurlu addım kimi qiymətləndirdilər və bəyan etdilər ki, Azərbaycan xalqı azad şəkildə öz seçki hüququndan istifadə etdi və seçkilərin nəticələri real mənzərəni əks etdirir” [2, s.265].

Britaniya missiyasının üzvləri jurnalistlərə bildirmişdilər ki, 800-dən çox xarici müşahidəçinin dəvət olunması Azərbaycanda keçiriləcək parlament seçkilərinə hərtərəfli hazırlığın göstəricisidir. Şanxay Əməkdaşlıq Təşkilatının (ŞƏT) missiyasının rəhbəri Şərali Conon da eyni fikirdə olmuşdur. O qeyd etmişdir ki, yerli müşahidəçilərin sayı Azərbaycanda parlament seçkilərində səsvermənin şəffaflığından xəbər verir və həqiqətən də seçkilərə hazırlığın səviyyəsi çox yüksək olmuşdur [7].

İtaliyanın müşahidə missiyası da seçki qanunvericiliyinin bütün tələblərinə əməl olunmasından razı qalmışdır. Bakıda keçirilən mətbuat konfransında italyanlar seçki məntəqələrində qanunvericiliyə riayət olunmasına xüsusi diqqət yetirildiyini qeyd etmişlər. Onların qiymətləndirməsinə görə, seçki komissiyalarının üzvləri həm paytaxtdakı, həm də ətraf ərazilərdəki seçki məntəqələrində qanunlara riayət etmək üçün eyni dərəcədə məsuliyyət daşıyıblar [7].

İlkin məlumatlara görə, prezident İlham Əliyevin rəhbərlik etdiyi hakim Yeni Azərbaycan Partiyası qalib gəlmişdir. Şanxay Əməkdaşlıq Təşkilatı (ŞƏT) və MDB ölkələrindən olan müşahidəçilər seçkiləri legitim və demokratik adlandırmış, müxalifət və avropalı müşahidəçilər isə real rəqabətin olmadığını bildirmişlər [6].

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev demişdir: “Eyni zamanda, Azərbaycanda seçki prosesinə həmişə ikili standartlar prizmasından yanaşan və qeyri-obyektivliklə fərqlənən ATƏT-in Demokratik Təsisatlar və İnsan Haqları Bürosu və onun təsiri altında olan bəzi qurumlar bu dəfə də hansısa qüsurları qabardıb, onları böyük hadisə kimi təqdim etməyə çalışdılar. Heç bir seçki

qüsursuz olmur. Bu dəfə də qüsurlar olub və 4 dairənin nəticələrinin ləğv edilməsi onu göstərir ki, bu qüsurların olmaması üçün Azərbaycan özü maraqlıdır” [2, s.266].

Təəssüf ki, bəzi beynəlxalq təşkilatların təmsilçiləri tərəfindən yenə də qərəzkarlıq halları da olmuşdur. Belə ki, Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatının (ATƏT) missiyasının üzvləri həmişə etdikləri kimi yenə də bildirmişlər ki, Azərbaycanda seçkilər “rəqabətsiz” keçirilmiş, seçki məntəqələrində pozuntular, seçicilərə təzyiq halları seçki prosesinin demokratikliyinə şübhələr yaradır. ATƏT-in qısamüddətli müşahidəçilər missiyasının xüsusi koordinatoru, ukraynalı deputat Artur Gerasimovun fikrincə, “namizədlərə seçkilərdə iştirak etmək imkanı verilsə də, lakin qalib gəlmək imkanı verilməmişdir” [6].

Bu cür reallıqdan uzaq olan bəyanatlar Azərbaycanda siyasi sabitliyin mövcudluğundan o qədər də məmnun qalmayan ATƏT-in siyasi müxalifətin əsassız iddialarını və yalanlarını olduğu kimi təkrarlamaqdan başqa bir şey deyil.

Seçkilərin nəticələri. Seçkilərin nəticələri haqqında real faktlar, həqiqət Azərbaycan Mərkəzi Seçki Komissiyası (MSK) Milli Məclisə (parlamentə) seçkilərin ilkin nəticələri barədə məlumatda öz əksini tapmışdır. Məlumatda bildirilir ki, fevralın 9-da Azərbaycanda növbədənəkar parlament seçkilərində ümumilikdə qeydə alınmış 5 milyon 212 min 902 seçicidən 2 milyon 389 min 754 seçici səs verməyə iştirak etmişdir [8].

Parlament seçkiləri çərçivəsində 1314 namizəd qeydə alınmışdır. Onlardan 246 nəfəri 19 siyasi partiya, 1057 nəfəri fərdi şəkildə, 11 nəfəri isə təşəbbüs qrupları tərəfindən namizədliyini irəli sürülmüşdür. Namizədlərin 21 faizini qadınlar, 79 faizini kişilər təşkil etmişdir [8].

Seçki günü ölkənin 125 seçki dairəsində 5426 daimi seçki məntəqəsi fəaliyyət göstərmişdir. Səsvermə prosesini 883 beynəlxalq, 77 min 790 yerli müşahidəçi müşahidə etmişdir. 35 min yerli müşahidəçidən 152-si siyasi partiyaların nümayəndələri olmuşdur. Beynəlxalq müşahidəçilər 58 ölkəni və 59 təşkilatı təmsil etmişdir [8].

Nəticə. 2020-ci il fevralın 9-da Azərbaycanda keçirilmiş növbədənəkar parlament seçkiləri potensial olaraq ölkənin siyasi tarixində ən mühüm seçkilərdən biri kimi artıq tarixə çevrilmişdir. Azərbaycanda altıncı çağırış Milli Məclisə növbədənəkar seçkilər keçirilmiş, ölkə vətəndaşları yeni parlamentin formalaşmasında fəal iştirak etmişlər. Milli məclisə seçkilər sakit şəraitdə, şəffaflıq və demokratiya şəraitində keçmiş və seçici fəallığı kifayət qədər yüksək olmuşdur.

Azərbaycanda son onillikdə keçirilən seçkilər beynəlxalq ictimaiyyət tərəfindən ciddi nəzarət altında olmaqla yanaşı vətəndaşların ictimai-siyasi proseslərdə fəal iştirakı göstəricilərindən biri olaraq, bu seçkilərə yanaşması, münasibəti və fəal iştirakı səviyyəsinin yüksəlməsi deməkdir. Bu baxımdan parlament seçkiləri hökumətin islahatlara ciddi yanaşdığını və ölkənin siyasi elitasının qüvvədə olan seçki qanunvericiliyinin tələblərinin nəzərə alınmasının təminatçısı kimi vacib demokratik dəyərin formalaşmasında iştirakının, bir növ, barometri olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Altıncı çağırış Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin ilk iclası keçirilib. 10 mart 2020 // Xalq. 11 mart 2020. - s.1.
2. Əliyev İlham. İnkişaf - məqsədimizdir: on yeddinci kitab: fevral 2020-mart 2020. Azərneşr, Bakı: - 2020. - 392 s.
3. Azərbaycan Respublikası növbədənəkar parlament seçkiləri. 9 fevral 2020. DTİHB Seçki müşahidə missiyası. Yekun Hesabat. Demokratik Təsisatlar və İnsan Haqları Bürosu, Varşava. 17 iyul 2020. - 47 s.
4. Дульман Павел. В Азербайджане выбрали новый состав парламента. - <https://rg.ru/2020/02/09/v-azerbajdzhane-vybrali-novyj-sostav-parlamenta.html> [07.06.2024].
5. Граждане Азербайджана выбрали новый парламент - как это было. - <https://sia.az/ru/news/election2020/788149.html> [07.06.2024].
6. Легитимные, прозрачные, без реальной конкуренции: как прошли парламентские выборы в Азербайджане. - <https://rtvi.com/stories/majlis-elections-2020/> [07.06.2024].

7. Мнение: Парламентские выборы 2020 года в Азербайджане и Грузии определяют регион на ближайшее десятилетие. <https://www.commonspace.eu/ru/mnenie-parlamentskie-vybory-2020-goda-v-azerbaydzhane-i-gruzii-opredelyat-region-na-blizhayshee> [07.06.2024].

8. Новый парламент послужит активизации структурных реформ в Азербайджане. - <https://dushanbe.mfa.gov.az/ru/news/3097/novyuy-parlament-posluzhit-aktivizatsii-strukturnykh-reform-v-azerbaydzhane> [07.06.2024].

9. Сотни оппозиционеров пошли на выборы в парламент Азербайджана. - <https://haqqin.az/multimedia/167356> [07.06.2024].

АЙСЕЛЬ ШАМИЛОВА

Сумгаитский государственный университет

ЗНАЧЕНИЕ ВЫБОРОВ В ПОВЫШЕНИИ АКТИВНОСТИ ГРАЖДАН В ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИХ ПРОЦЕССАХ

В статье говорится о вопросах, связанных с участием граждан во внеочередных выборах в Милли Меджлис, состоявшихся 9 февраля 2020 года, как одной из форм существенного повышения уровня активности граждан в общественно-политических процессах в стране. Азербайджанская Республика в 2016-2020 годах. Внеочередные парламентские выборы в Азербайджане прошли 9 февраля 2020 года, в то время, когда в стране проводились нисходящие реформы и происходили массовые кадровые перестановки. По прогнозам большинства политологов, выборы прошли в спокойной обстановке, в условиях прозрачности и демократии, а явка избирателей была достаточно высокой.

Ключевые слова: общественный, политический, активность, выборы, Милли Меджлис, внеочередной.

AYSEL SHAMILOVA

Sumgayit State University

THE IMPORTANCE OF ELECTIONS IN INCREASING THE ACTIVITY OF CITIZENS IN SOCIAL AND POLITICAL PROCESSES

The article discusses issues related to the participation of citizens in the snap elections to the Milli Majlis held on February 9, 2020, as one of the forms of a significant increase in the level of citizen activity in socio-political processes in the country. The Republic of Azerbaijan in 2016-2020. Snap parliamentary elections in Azerbaijan were held on February 9, 2020, at a time when top-down reforms were being carried out in the country and massive personnel changes were taking place. According to the forecasts of most political scientists, the elections were held in a calm atmosphere, in conditions of transparency and democracy, and voter turnout was quite high.

Keywords: public, political, activity, elections, Milli Majlis, extraordinary.

Məqalənin Redaksiyaya daxil olduğu tarix: 07 iyun 2024-cü il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 oktyabr 2024-cü il.

Rəyçilər: t.e.d.Fazil Baxşəliyev, t.e.d. İbrahim Zeynalov.

UOT 32:93/94

MURAZ SÜLEYMANOV

Bakı Dövlət Universiteti
Beynəlxalq münasibətlər və iqtisadiyyat fakültəsinin doktorantı
Murazsuleymanov01@gmail.com

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA E-HÖKUMƏTİN YARANMASI VƏ ELEKTRON İDARƏÇİLİYƏ DAİR QANUNVERİCİLİK BAZASININ FORMALAŞDIRILMASI

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/106/230-235>

Məqalədə yeni dövlət idarəetmə forması kimi elektron hökumətin yaranmasından, formalaşmasından, aktuallığından və bu sahədə qəbul edilmiş qanunvericilik aktlarının əhəmiyyətindən bəhs olunur. Eyni zamanda, Azərbaycan Respublikasında elektron idarəçilik sahəsində həyata keçirilən islahatlar, qəbul edilən qanunlar şərh edilir və müvafiq təkliflər qeyd olunur. Müasir dövrdə elektron hökumət demokratiyanın bir göstəricisi kimi çıxış edir, çünki elektron hökumət özündə şəffaflıq, operativlik, səmərəlilik, nəzarət və hesabatlılıq kimi məfhumları ehtiva edir. Elektron hökumətə keçid inkişaf etməkdə olan ölkələrə nisbətə inkişaf etmiş ölkələrdə daha erkən baş vermiş və formalaşdırılmışdır. Lakin e-hökumətin özəl xüsusiyyətlərindən biri onun dünya dövlətlərinin idarəçiliyi prosesinə daha sürətlə yayılması və formalaşması olmuşdur. Burada informasiya və kommunikasiya avadanlıqları müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Texnologiyaların sürətli inkişafı dövlət idarəçiliyinə də təsirsiz ötüşməmiş və bu sahədə islahatların həyata keçirilməsini tezləşdirmişdir. Demokratik idarəetmənin bir göstəricisi kimi rəqəmsal idarəetmənin formalaşması hökumətlər qarşısında duran əsas məqsədlərdən biri olmuşdur. Azərbaycan Respublikasında da bu sahəyə son illərdə xüsusi diqqət yetirilməsi dövlət xidmətlərinin elektronlaşdırılması, vətəndaş-məmur münasibətlərinin minimuma endirilməsi və bütün proseslərdə şəffaflığın, təhlükəsizliyin təmin edilməsinə dəstək olmuşdur.

Açar sözlər: informasiya, idarəetmə, qanunvericilik, e-hökumət, rəqəmsallaşma.

Giriş. Rəqəmsal eraya keçid edilmiş müasir dövrdə informasiya texnologiyaları bütün sahələrə öz təsirini göstərir. Bu sahələrdən biri kimi dövlət idarəçiliyinin rəqəmsal fəaliyyətinin həyata keçirilməsində elektron hökumət vasitəçi rolunda çıxış edir. İnformasiyalaşan cəmiyyətdə ənənəvi idarəetmənin artıq vətəndaşlara xidmətlərin göstərilməsi istiqamətində tələbatlara tam şəkildə cavab verə bilməməsi, yeni dövlət idarəetməsinin yaranmasını zəruri etdi. Dövlət xidmətlərinin həyata keçirilməsində zaman itkisi, regionda yaşayan vətəndaşlarla qurumlar arasında məsafə uzaqlığı və bu səbəbdən vətəndaşların xidmətlərə əlçatanlılığının aşağı olması, dövlət xidmətlərinin tam effektiv şəkildə həyata keçirilməməsi və s. kimi faktorlar elektron hökumətin formalaşdırılması prosesini sürətləndirmiş oldu.

Müasir dövrdə hər bir dövlətin idarəçilik sahəsində inkişafını göstərən əsas şərtlərdən biri elektron hökumətin səmərəli təşkil olunması və effektiv fəaliyyətidir. Elektron hökumət dövlət xidmətlərinin keyfiyyətinin artırılması, fəaliyyət zamanı istifadə olunan məlumatların tamlığının, həqiqiliyinin, etibarlılığının qorunması, iş yükünün azaldılması, uzaq məsafədə yaşayan insanların dövlət xidmətlərinə əlçatanlığının maksimum şəkildə təmin olunması, fəaliyyətlərə nəzarətin daha rahat şəkildə təbiiq edilməsi və xidmətlərin həyata keçirilməsində şəffaflıq prinsipinin qorunması kimi müsbət keyfiyyətləri özündə əks etdirir.

Hər bir dövlətdə elektron hökumət müəyyən bir qanunvericilik bazasına əsaslanır. Elektron hökumət məhz qanunvericiliyə uyğun olaraq fəaliyyət göstərməlidir. Bu səbəbdən elektron hökumətdən danışarkən əsas olaraq onunla bağlı qanunvericilik bazasını araşdırmağımız zəruridir.

Bütün bunları nəzərə alaraq bu məqalədə məqsədimiz elektron hökumətin aktuallığını vurğulayaraq bu sahə ilə bağlı Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyini analiz etmək, yeni qanunların qəbulunun labüd olduğunun əhəmiyyətini göstərmək və bütün bunlarla bağlı təklifləri irəli sürməkdir. Ümumilikdə, məqalədə müvafiq sahə ilə bağlı Azərbaycanda qəbul edilmiş qanunlar və dövlət sənədlərinə, həmçinin, xarici və yerli mənbələrə istinad edilmişdir.

Elektron hökumətə keçid. Qloballaşan vahid informasiya cəmiyyətinin yaranması prosesinin başlanğıcını qoyan informasiya və kommunikasiya texnologiyaları əsri kimi tanınan XXI əsrdə vətəndaş-məmur münasibətləri yeni mərhələyə qədəm qoymuşdur. Ənənəvi idarəetmənin yaranmış tələbatlara cavab verməməsi yeni dövlət idarəçiliyinin yaranmasını labüd etmişdir. "Elektron dövlət" layihə olaraq hər şeydən əvvəl, dövlət idarəetməsinə müvəffəq olmaq üçün elmi-texniki tərəqqi nailiyyətlərinin həyata keçirilmə prosesi kimi nəzərdən keçirilmişdir. Elektron hökumət layihəsində dövlət xidmətləri və məlumatların vətəndaşlara çatdırılması üçün internet və mobil cihazlar kimi rəqəmsal texnologiyalardan istifadə edilməsi nəzərdə tutulur. Yeni dövlət idarəçiliyinin əsas məqsədi şəffaflığı və operativliyi təmin etməklə vətəndaşlara artan dövlət xidmətləri portfelini səmərəli və qənaətcil şəkildə təqdim edilməsidir.

Dünyada dövlət idarəetməsi sahəsində islahatların aparılması 1980-ci illərdən daha böyük əraziləri əhatə etməyə başlamışdır. Buna səbəb dövlət xidmətlərinə tələbatın artması, vətəndaşlar tərəfindən dövlət aparatının işinin səmərəliliyinin artırılmasına dair tələbləri, hakimiyyət institutlarına ictimai etimadın aşağı düşməsi və s. idi [11, s.309]. Bir çox mütəxəssislərin fikrincə, bu hərəkət son 100 ildə dövlət idarəetməsinin fəlsəfəsində və paradigmasında baş verən ən ciddi dəyişiklərdən biri hesab edilirdi.

E-hökumət üç əsas sahəni əhatə edir:

- e-administrasiya: idarəetmənin daxili və xarici inzibati proseslərini təkmilləşdirməyi hədəfləməklə, planlaşdırma, monitoring və nəzarət kimi fəaliyyətlərin təmin edilməsidir. Dövlət idarəçiliyinin həyata keçirilməsində elektron administrasiyanın əsas məqsədi idarəetmənin müxtəlif maraqlı tərəfləri arasında yeni formada strateji əlaqələr yaratmaqdır ki, bu da tədqiqat imkanlarını, idarəetmə prosesini istiqamətləndirən strategiya və siyasətlərin işlənilib hazırlanmasını və həyata keçirilməsini stimullaşdırır;

- e-demokratiya: Burada vətəndaş iştirakı nəzərdə tutulmaqla yanaşı, bu sahə həm də məmurlara müəyyən qədər muxtariyyət verir, eyni zamanda onların qərarlarına və hərəkətlərinə görə məsuliyyətini artırmış olur;

- e-cəmiyyət: Elektron cəmiyyət yaradılmış tərəfdaşlıqlar və təşkilati qrupların formalaşması ilə sosial-iqtisadi inkişaf prosesində iştirakını təmin edir. Dövlət idarəçiliyinin müvafiq səviyyəsində dövlət sektoru prosedurları asanlaşdırmaq və gözlənilən məqsədlərə nail olan maneələri sıfıra endirmək üçün vasitəçi kimi fəaliyyət göstərən əməkdaşlıq yanaşmasına xüsusi diqqət yetirir və bu sahəyə həssas yanaşılmasını vacib hesab edir [9, s.44-45].

Elektron hökumətin inkişafı. Son illər inkişaf etmiş ölkələrdə demokratiyanı daha da inkişaf etdirən amillərdən biri "E-government" (e-hökumət) anlayışının formalaşdırılması hesab edilir. Əsas məqsəd sosial xidmət təminatında dövlət qulluqçuları və vətəndaşlar arasında olan "məsafəni" azaltmaq, həmçinin bu münasibətləri sadələşdirmək və şəffaflaşdırmaqdır. Dövlət orqanları tərəfindən elektron xidmətlərin geniş tətbiqi, onların sayının və keyfiyyətinin artırılması, vətəndaşların xidmətlərdən məmnunluğunun yüksəldilməsi bu məqsədə çatmağın əsas vasitələri hesab olunur.

Yeni dövlət idarəçiliyi, bir çox ölkələrdə müdafiə olunduğu kimi, bürokratiyadakı menecerlərin öz işlərini yerinə yetirmə tərzində "liberallaşdırmağı" müdafiə edir və bununla da onlar üzərində birbaşa inzibati nəzarətin bir hissəsini azaldır, əsasən, istehsala və istehsala daha çox diqqəti cəlb etmək üçün bazar qüvvələrini səfərbər edir. Vətəndaşlara müştəri kimi yanaşmaq bu perspektivin mühüm ölçüsünü təşkil edir. Üstəlik, sahibkarların fəaliyyətinin liberallaşdırılması, adətən, siyasi liderlərin səmərəliliyə və effektivliyə daha çox diqqət yetirməsi deməkdir. Bürokratiyanın azaldılması söylərində siyasi liderlər vətəndaşların "fərdi müştərilər və ictimai xidmətlərin kollektiv istehlakçıları" kimi yənidən müəyyən edilməsini nəzərdən keçirirlər. Dövlət xidmətlərinin bu bazarlaşdırılmasında məqsəd ayrı-ayrı vətəndaşların seçim imkanlarını artırmaq olmuşdur. Bu səbəbdən də bir çox xidmət sahələrdə dövlət xidmətləri göstərənlər həm öz aralarında, həm də özəl sektor arasında sağlam rəqabət əsasında fəaliyyət göstərirlər.

Azərbaycan Respublikasında elektron hökumətin formalaşması son illəri əhatə etmişdir. Müstəqillik əldə etdikdən sonra bu sahəyə xüsusi diqqət yetirilmişdir. Beləki, elektron dövlət idarəçiliyi ilə bağlı "Elektron Azərbaycan" Dövlət Proqramı və "E-hökumət" layihəsi əsasında 2003-2012-ci illəri əhatə edən Milli Strategiyanın işlənilib hazırlanması xüsusi rola malikdir [1]. Burada əsas məqsəd dövlət

qurumlarında informasiya texnologiyalarından istifadəni genişləndirmək, idarəetmə və ictimaiyyət ilə bağlı qərar qəbulunda vətəndaş iştirakını təmin etmək və dövlət orqanlarının fəaliyyətinin səmərəliliyini artırmaqdır. Elektron Azərbaycan strategiyasının reallaşdırılması məqsədilə 2004-cü ildə Rabitə və Yüksək Texnologiyalar Nazirliyi yaradılmışdır. Hal-hazırda isə həmin nazirliyin adı dəyişdirilərək Rəqəmsal İnkişaf və Nəqliyyat Nazirliyi olmuşdur.

Qanunvericilik bazasının formalaşdırılması. Azərbaycan Respublikasında Elektron hökumətlə bağlı qanunvericilik bazasının formalaşdırılmasının təmin edilməsi məqsədilə bir sıra hüquqi sənədlər qəbul edilmişdir. Milli Strategiya təsdiq edildikdən sonra 23 may 2011-ci ildə “Dövlət orqanlarının elektron xidmətlər göstərməsinin təşkili sahəsində bəzi tədbirlər haqqında” Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin fərmanı əsasında elektron hökumətlə bağlı normativ hüquq aktların beynəlxalq standartlara uyğun xidmət göstərməsi üçün hüquqi baza formalaşdırılmışdır [2].

İKT-nin inkişafı vasitəsilə dövlət xidmətlərin elektron formada, vahid məkanda integrasiyası məqsədilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamına əsasən, Rabitə və Yüksək Texnologiyalar nazirliyinə elektron xidmətlərin “bir pəncərə” prinsipi əsasında təşkili üçün “Elektron hökumət” portalının təkmilləşdirilməsi ilə bağlı tapşırıqlar verilmiş və Prezidentin göstərişi əsasında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Vətəndaşlara Xidmət və Sosial İnnovasiyalar üzrə Dövlət Agentliyi yaradılmışdır [3].

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Vətəndaşlara Xidmət və Sosial İnnovasiyalar üzrə Dövlət Agentliyinin yaranması mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. Agentliyin tabeliyində fəaliyyət göstərən ASAN xidmət mərkəzləri dövlət orqanları tərəfindən göstərilən xidmətlərin vahid və əlaqələndirilmiş formada həyata keçirilməsini təmin edən qurumlar kimi hazırda vətəndaşlar tərəfindən yüksək qiymətləndirilir. “ASAN xidmət” mərkəzləri dövlət qulluqçularının fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılması, məmur-vətəndaş münasibətlərinin keyfiyyətə yeni müstəviyə keçməsi istiqamətində xüsusi rola malik olmuşdur. Mərkəzlərin yaradılmasında əsas məqsədlər aşağıdakılardır:

- Vaxt itkisinin qarşısının alınması;
- Əlavə xərclərin minimuma endirilməsi;
- Peşəkarlıq səviyyəsinin artırılması ilə dövlət qurumlarına etimadın artırılması;
- Korrupsiyaya qarşı mübarizə;
- Ənənəvi xidmətlərdən elektron xidmətlərə keçid edilməklə, dövlət xidmətlərinin elektronlaşdırılması və s.

Elektron Hökumət Portalı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 14 mart 2018-ci il tarixli 1885 nömrəli fərmanına əsasən “Elektron Hökumətin İnkişafı Mərkəzi”nin bir istiqaməti kimi fəaliyyətə başlamışdır. Azərbaycan Respublikasının Milli Elektron Hökumət Portalı dövlət qurumlarının elektron xidmətlərinin mərkəzləşdirilmiş qaydada təqdim edilməsini həyata keçirir. Burada vətəndaşlar qanunvericiliyə uyğun formada dövlət orqanlarının portala qoşulmuş informasiya məlumatlarını əldə edə bilirlər. Portalın əsas fəaliyyət istiqaməti kimi bütün xidmətlərin vahid platforma üzərindən, yəni “bir pəncərə” prinsipinin tətbiqini göstərə bilirik [4].

Egov portalı vasitəsilə həftənin bütün günləri xidmətlər həyata keçirilir və bu xidmətlərin üç istiqamətdə qruplaşdırılması mümkündür:

- Hökumətdən vətəndaşlara (G2C);
- Hökumətdən sahibkarlara (G2B);
- Hökumətdən hökumətə (G2G).

Hazırda dövlət xidmətləri ilə bağlı vahid məlumat portalında 144 dövlət qurumu mövcuddur ki, onlardan 31-i mərkəzi icra hakimiyyəti orqanları, 79-yerli icra hakimiyyəti orqanları, 31-i hüquqi şəxslər və 3-ü digər büdcə təşkilatlarını təşkil edir. Qeyd edilən dövlət qurumları tərəfindən 1186 dövlət xidməti həyata keçirilir və onların yarısından çoxunu, yəni 608 xidmət elektron qaydada təqdim olunur [4].

Beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi və uğurlu tətbiqi inkişafın əsas açarı hesab edilir. Buna görə də daxili imkanlarla yanaşı mütəmadi olaraq beynəlxalq təcrübənin araşdırılması egov portalının fəaliyyətinin əhəmiyyətini daha da artırmış olacaq. Lakin, portalın perspektiv imkanlarını saxlamaq üçün informasiya və məlumatların təhlükəsizliyi məqsədilə onun texniki-texnoloji tərəflərinə mütəmadi ola-

raq nəzarətin həyat keçirilməsi vacibdir. Portalın təhlükəsiz fəaliyyətinin təmin edilməsi üçün ən son texnoloji avadanlıqlardan istifadə edilməsi mühüm rol oynayır.

Nəticə. İdarəetmənin yeni konsepsiyası kimi elektron hökumətin əhəmiyyəti danılmazdır. Hər ötən gün informasiya texnologiyalarının daha da inkişaf etməsi dövlət idarəçiliyi sahəsinə də öz təsirini göstərir. Bu istiqamətdə beynəlxalq təcrübənin araşdırılması və öyrənilməsi, eyni zamanda, əməkdaşlıq edilməsi vacib əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycan Respublikasında elektron hökumətə dair qəbul edilmiş qanunlara nəzər salsaq bu sahəyə xüsusi diqqət yetirildiyini əminliklə qeyd etmək mümkündür. Həmçinin, ölkədə bu sahədə inkişafın və təhlükəsizliyin təmin edilməsi məqsədilə aşağıdakı məsələlərin tətbiqi məqsədəuyğun hesab edilmişdir:

- Şəxsi məlumatların və informasiya təhlükəsizliyinin təmini məqsədilə qanunların sərtləşdirilməsi və nəzarət mexanizminin gücləndirilməsi;
- Elektron hökumətə ictimai etimadın artırılması istiqamətində maarifləndirmə işlərinin aparılması;
- Qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi istiqamətində beynəlxalq təcrübənin araşdırılması;
- Yeniliklərə uyğunlaşma.

ƏDƏBİYYAT

1. "Azərbaycan Respublikasının inkişafı naminə informasiya və kommunikasiya texnologiyaları üzrə Milli Strategiya (2003-2012-ci illər)"nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. Bakı şəhəri, 17 fevral 2003.
2. "Dövlət orqanlarının elektron xidmətlər göstərməsinin təşkili sahəsində bəzi tədbirlər haqqında" Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin Fərmanı, Bakı şəh., 23 may 2011.
3. "Azərbaycan Respublikasında 2010-2011-ci illərdə "Elektron hökumət"in formalaşdırılması üzrə Fəaliyyət Proqramı"nın təsdiq edilməsi haqqında" Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin Sərəncamı, Bakı şəh., 14 may 2010.
4. "Elektron hökumət" portalı haqqında Əsasnamə"nin təsdiq edilməsi və elektron xidmətlərin genişləndirilməsi ilə bağlı tədbirlər barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı, Bakı şəh., 5 fevral 2013.
5. "Elektron hökumət" portalına qoşulmalı olan informasiya sistemlərinin və ehtiyatlarının Siyahısı"-nın və "İnformasiya sistemlərinin və ehtiyatlarının, elektron xidmətlərin "Elektron hökumət" portalına qoşulması üçün Texniki Tələblər"nin təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin qərarı, Bakı şəh., 1 may 2014.
6. Abasova S. Texnologiyalar və yeniliklərin idarəedilməsi. Bakı, 2008, 288 s.
7. Əliquliyev R.M., Yusifov F.F. Elektron dövlətin formalaşmasının bəzi aktual elmi-nəzəri problemləri və həll perspektivləri // İnformasiya cəmiyyəti problemləri, 2014, №2, s.3-13.
8. Hacızadə M.E. İnformasiya cəmiyyətinin formalaşması amilləri və onun Azərbaycanda inkişaf meylləri // İnformasiya cəmiyyəti problemləri, Bakı-2015, №2, s.71-81.
9. İbadov, N., Məmmədli, N. Electronic government: theoretical foundations and directions of an action // Political Science and Security Studies Journal, 2023, 4(2), p.43-48.
10. Martin, William J. The global information society. UK: Aslib Gower, 1995.
11. Süleymanov M. Elektron hökumətə ictimai etimadın formalaşdırılması və cəmiyyətin informasiyalaşdırılması problemi. Doktorant və Gənc Tədqiqatçıların XXVI Respublika Elmi Konfransı. 2023, s.308-311.
12. Shivakumar Kolachalam, An Overview of E-Government// International Symposium on Learning Management and Technology Development in the Information and Internet Age. University of Bologna November 2002.
13. E-govşaz – Elektron hökumət Portalı. - www.e-gov.az [17.06.2024].
14. Dövlət Qulluqçularının etik davranışları haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı şəhəri, 31 may 2007-ci il, №352-IIIQ. - <https://e-qanun.az/framework/13685> [17.06.2024].
15. Azərbaycan Hüquq İslahatları Mərkəzi – AHİM. - <http://www.lawreform.az/> [17.06.2024].

16. www.serialsjournal.com [17.06.2024].

17. İnformasiya təhlükəsizliyi sahəsində fəaliyyətin təkmilləşdirilməsi tədbirləri haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı. Bakı şəhəri, 26 sentyabr 2012-ci il, № 708. - <https://e-qanun.az/framework/24353> [17.06.2024].

18. İnformasiya, informasiyalaşdırma və informasiyanın mühafizəsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı şəhəri, 3 aprel 1998-ci il, № 460-IQ. - <https://e-qanun.az/framework/3525> [17.06.2024].

19. Azərbaycan Respublikası Rəqəmsal İnkişaf və Nəqliyyat Nazirliyi. - mincom.gov.az/az/view/pages/57/ [17.06.2024].

МУРАЗ СУЛЕЙМАНОВ

*Докторант факультета международных отношений и экономики
Бакинского государственного университета*

СОЗДАНИЕ ЭЛЕКТРОННОГО ПРАВИТЕЛЬСТВА В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ И ФОРМИРОВАНИЕ ЗАКОНОДАТЕЛЬНОЙ БАЗЫ ЭЛЕКТРОННОГО УПРАВЛЕНИЯ

В статье говорится о возникновении, становлении, актуальности электронного правительства как новой формы государственного управления и значении законодательных актов, принятых в этой сфере. В то же время интерпретируются реформы, реализуемые в сфере электронного управления в Азербайджанской Республике, принятые законы и отмечаются соответствующие предложения. В наше время электронное правительство выступает индикатором демократии, поскольку электронное правительство включает в себя такие понятия, как прозрачность, эффективность, контроль и подотчетность. Переход к электронному правительству произошел и произошел раньше в развитых странах, чем в развивающихся. Однако одной из особенностей электронного правительства стало его быстрое распространение и формирование в процессе управления мировыми государствами. Исключительное значение здесь имеет информационно-коммуникационное оборудование. Бурное развитие технологий не оказало влияния на государственное управление и ускорило реализацию реформ в этой сфере. Формирование цифрового управления как индикатора демократического управления было одной из главных целей, стоящих перед правительствами. В Азербайджанской Республике особое внимание, уделяемое этой сфере в последние годы, способствовало электронизации государственных услуг, минимизации отношений между гражданами и должностными лицами, а также обеспечению прозрачности и безопасности всех процессов.

Ключевые слова: информация, управление, законодательство, электронное правительство, цифровизация.

MURAZ SULEYMANOV

*Doctoral student of Faculty of International Relations and Economics
of Baku State University*

CREATION OF E-GOVERNMENT IN THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN AND FORMATION OF THE LEGISLATIVE FRAMEWORK FOR ELECTRONIC ADMINISTRATION

The article talks about the emergence, formation, relevance of electronic government as a new form of state administration and the importance of legislative acts adopted in this field. At the same time, reforms implemented in the field of e-governance in the Republic of Azerbaijan, adopted laws are interpreted and relevant proposals are noted. In modern times, e-government acts as an indicator of democracy, because e-government includes concepts such as transparency, efficiency, control and

accountability. The transition to e-government took place and took place earlier in developed countries than in developing countries. However, one of the special features of e-government has been its rapid spread and formation in the process of governance of world states. Information and communication equipment is of exceptional importance here. The rapid development of technologies has not left an impact on public administration and has accelerated the implementation of reforms in this field. The formation of digital governance as an indicator of democratic governance has been one of the main goals facing governments. In the Republic of Azerbaijan, paying special attention to this field in recent years has supported the electronicization of state services, the minimization of citizen-official relations, and the provision of transparency and security in all processes.

Keywords: information, management, legislation, e-government, digitization.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 17 iyun 2024-cü il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 oktyabr 2024-cü il.

Rəyçilər: t.ü.f.d. Xatirə Əfəndiyeva, t.ü.f.d. Məmmədağa Baxışov.

UOT 32:93/94

HAVVA ORUJOVA

Baku State University,
Doctoral Student in International Relations
havvaorujova@gmail.com

CONCEPT OF PEACE-BUILDING IN INTERNATIONAL RELATIONS

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/106/236-239>

The concept of peace-building is analyzed in a multidisciplinary approach in international relations. In order to have an effective peacebuilding, there are numerous principles that should be analyzed beforehand. Including power dynamics, rules and laws, conventions and customs as in cultural norms, and historical backgrounds mainly historical grievances. In essence, peacebuilding is not just one-way strategy but a multiple use of policies, such as including international relations in the multidisciplinary context. Reviewing peacebuilding in different approaches and framework is essential not only for obtaining peace, but for sustaining peace in a civic, national, and international framework.

Keywords: School of thoughts, Contingency model, Normative developments, Peacebuilding policies, Institutional arrangements, Human Rights, Power dynamics.

Introduction: The concept of peace-building is analyzed in a multidisciplinary approach in international relations. It actually deprives the ideas of peacebuilding in a conceptual manner. There are abundant methodologies and perceptions when taking peacebuilding concepts into coordination, highlighting the importance for its diverse range of undertakings. However there consists of positive and negative peace dynamics as well as different school of thoughts engaging in specific examples and approaches when condemning about the peacebuilding methodologies linked all the way to the core of the conflicts. With different variety of conflict having a different method of theoretical approach.

The multidimensional realm of peacebuilding focuses on particularly the necessity of understanding the essential parts and structures of the process of building peace among different conditions. It gives an adaptable approach for examining the settings including local dynamics and complexities in regards to different regions, culture, and people affected by the circumstances. As preserving peace is a fundamental procedure not only in local zones but in an international level as well; as in various levels/regions [1, p.2]. Recognizing the perception of peace and having the necessary material before digging into peacebuilding is essential in maintaining the right way in adapting peace and not causing excess opposing encounter.

Peace is portrayed as the privation of manifested violence. The two categories about peace are the negative peace and positive peace. Negative peace as in giving a major focus on the lack of violence, which sort of ignores the aspects of ignoring the violence and initiating as peace when it is condemned as a negative peace approach [2, p.32]. The other category is positive peace, as in digging deeper into the condemns of the core fundamental issues that is often analyzed in other sorts of systems, not only particularly focusing on the violence side.

Barrow cited in having multiple activities and actions that are dealing with the fundamentals of peace-building [1, p.1]. Contributing in the components of peacebuilding being a process full of convoluted procedures, resulting in excess activities to be done in order to maintain and sustain the needed peace.

Finding and digging deeper into the root foundations of the conflict whether it is historically, culturally, or other dynamics is essential when dealing within fostering peace [3, p.17-21]. Another common element would be addressing the resolution and public (civic) modifications that had an effect on the conflict. It is critical to acknowledge not only during the peacebuilding process but post peacebuilding processes as well. Including post-conflict resolutions, restorations, renovations, focusing on social and local relations improvement, necessary support assistance (whether is it aid or re-establishments) and vital structural modifications.

Focusing on the theories of peacebuilding, Johan Galtung proposes distinguishing the negative and positive peace when dealing with a condition to classify one from another [2, p.33]. Galtung examines how focusing on state-building should be established in a democratic approach, with maintaining peace that will be sustainable and lasting. He claims the core to achieve this progression is by internalizing the focus on reconciliation; as well as, societal transformations.

There are various schools of thoughts in establishing a common peace strategy. Including the management of the conflict, resolution and reconciliation of the conflict, and the transformations that is endured within the conflict. Each school of thought offers different dynamics and contributions to the peacebuilding approach.

There are different school of thoughts that can be applied within peacebuilding context such as the Conflict Management School, The Conflict Resolution School, The Complementary School, and The Conflict Transformation School [2, p.36] The interlinked schools are closely related to the historical approach in building and sustaining peace. All the schools that are mentioned have different mediation methods in aiding the conflicting parties.

The first school of thought is the Conflict Management School which particularly is the oldest school of thought. The school focuses on using distinctive diplomatic strategies in order to aid or mediate the conflicting zone. International law as well as is stated in this school as a way to initialize peace. This approach expects the conflicting parties to find the middle ground and come to a negotiable table.

The second school of thought is the Conflict Resolution School which technically focuses on the core causes of the conflict in order to issue the right peacebuilding strategies and resolve it between the conflicting parties. The voices of locals, using a down-top approach is used in order to prioritize the people affected in the conflict. This mechanism is used to understand the basic human needs and dig deeper into the core elements of the causes of the conflict. There are legal procedures and documentations through which the peace is achieved within this theoretical approach.

The third school of thought is the Complementary School which primary analyzes correspondence between the last two schools, which are the Conflict Management School and the Conflict Resolution School, focusing on both of the schools' strengths in overcoming the conflict. It suggests both the top-down and bottom-up approaches in trying to initiate the needed peace when adapting a new strategy of peacebuilding. A model is demonstrated by Ronald Fisher and Loreleigh Keashly, named as Contingency model for third party intervention in armed conflicts [2, p.37-38]. This model is essentially used for the right time for a third party to interfere when there are conflicting parties included. Other theorists as well contributed in this theory which were the conflict escalation model by Friedrich Glasl and the quantitate research done by Jacob Bercovitch and Jeffrey Z.Rubin in deescalating conflicts with different strategic methods [2, p.38].

Another school of thought is The Conflict Transformation School. This school suggests that some conflicts could not have a definite resolution and another approach of peacebuilding is used when facing with circumstances that are deeply-rooted conflicts. In this regard John Paul Lederach introduced a conflict transformation term to be used instead of a conflict resolution [2, p.39]. He suggests that peacebuilding in this approach is principally done by rebuilding the damaged relationships within the conflicting parties and establishing reconciliation.

Lederach classifies three different societies on a level practice. Which are top-level leadership, as they can engage in state level mediations; midlevel leadership, as in they can engage in problem solving workshops on resolution-oriented approaches; and grassroots which are essentially the wide range of initiatives including trauma healing programs, community negotiations, and local peace directives [2, p.35]. Using the different approaches benefit in addressing the conflicts and establishing peace. This term ranges from short term, as in forming the conflict management school of thought, to a long-term approach which are the transformations that take place when establishing a sustainable peace.

When focusing on the peacebuilding in an international level, there are certain important dynamics that support the new technique for conducting the latest peacebuilding schema. Consisting of normative developments, policy developments, operational responses, institutional reform, and new institutional arrangements [4, p.5-9]. During the 1990s, there were changes on perspectives and un-

derstandings of peace-building globally. Comprehensively extending the idea of not only sustaining peace in countries, but taking the safety of public as a priority too. Establishing laws to protect human life, like human rights; condemning and restricting the idea of using dangerous weapons and behaviors when focusing on the civilian casualties [4, p.10].

There is alternative discourse of the school of peacebuilding disclosing the analyses of through the judgements of discourse breakdown, encouraging the transformative approaches when dealing with the overall structural changes. This encloses the marginalized voices that are prioritized in the overall peacebuilding process. Mostly conflict and peacebuilding are analyzed within one singular normative way, whereas, having different approaches and routes to the resolution could alter several perspectives and realities [3, p.49].

It is very critical to analyze how peacebuilding has improved in all sorts of ways than before. Focusing on how understanding and acknowledging the place of origin, that is intended to be examined on peacebuilding, can alter depending on the given location.

In order to issue a correct peacebuilding strategy, having the right and appropriate data about the region, precisely, location is crucial in applying the correct use of peacebuilding policies. The approach applied must be flexible and adaptable correspondingly to the local area that is being analyzed for peacebuilding.

Barrow focuses the importance of not preferring the traditional top-down approaches in peacebuilding, which he clarifies that will make it a thought-provoking method. Instead making every individual get the equal access in decision making processes would be the correct method. This approach will eventually include more engagement in regards to local communities, while spotlighting sustainability in addition to a long-term peace outcome [1, p.4].

Conclusion: In order to have an effective peacebuilding, there are numerous principles that should be analyzed beforehand. Including power dynamics, rules and laws, conventions and customs as in cultural norms, and historical backgrounds mainly historical grievances. In essence, peacebuilding is not just one-way strategy but a multiple use of policies, such as including international relations in the multidisciplinary context. Reviewing peacebuilding in different approaches and framework is essential not only for obtaining peace, but for sustaining peace in a civic, national, and international framework.

REFERENCES

1. Mark Barrow. Understanding Peacebuilding: An Issue of Approach Rather than Definition / E-International Relations? Feb 17 2022. - <https://www.e-ir.info/2022/02/17/understanding-peacebuilding-an-issue-of-approach-rather-than-definition/> [Retrieved: 21.05.2024].
2. Unit 3 Theories of Peace-Building. In Block-1 Understanding Peace Collection. Indira Gandhi National Open University, New Delhi, 2020, p.31-41. - <https://egyankosh.ac.in/bitstream/123456789/63199/1/Unit-3.pdf> [Retrieved: 21.05.2024].
3. IPI Blue Papers. Peacebuilding. Task Forces on Strengthening Multilateral Security Capacity No. 10, July 2009, International Peace Institute, 60 p. - https://www.ipinst.org/wp-content/uploads/publications/peacebuilding_1.pdf [Retrieved: 21.05.2024].
4. Necla Tschirgi. Peacebuilding as the Link between Security and Development: Is the Window of Opportunity Closing? International Peace Academy Studies in Security and Development, December 2003. New York, 19 p. - https://www.ipinst.org/wp-content/uploads/publications/peacebuilding_as_the_link.pdf [Retrieved: 21.05.2024].

HƏVVA ORUCOVA

Bakı Dövlət Universitetinin Beynəlxalq münasibətlər üzrə doktorantı

BEYNƏLXALQ MÜNASIBƏTLƏRDƏ SÜLH QURUCULUĞU KONSEPSİYASI

Sülh quruculuğu anlayışı beynəlxalq münasibətlərdə multidissiplinar yanaşmada təhlil edilir. Effektiv sülh quruculuğuna malik olmaq üçün əvvəlcədən təhlil edilməli olan çoxsaylı prinsiplər var.

O cümlədən güc dinamikası, qaydalar və qanunlar, mədəniyyət normalarında olduğu kimi konvensiyalar və adətlər və tarixi fonlar, əsasən, tarixi şikayətlər. Əslində, sülh quruculuğu təkcə birtərəfli strategiya deyil, həm də beynəlxalq münasibətlərin multidissiplinar kontekstdə daxil edilməsi kimi siyasətlərin çoxsaylı istifadəsidir. Sülh quruculuğunu müxtəlif yanaşmalar və çərçivələrdə nəzərdən keçirmək təkcə sülhün əldə edilməsi üçün deyil, həm də vətəndaş, milli və beynəlxalq çərçivədə sülhün qorunması üçün vacibdir.

Açar sözlər: Düşüncə məktəbi, Fövqəladə vəziyyət modeli, Normativ inkişaf, Sülh quruculuğu siyasəti, İnstitusional razılaşmalar, İnsan Hüquqları, Güc dinamikası.

ХАВВА ОРУДЖОВА

*Бакинский Государственный Университет,
Докторант по международным отношениям*

КОНЦЕПЦИЯ МИРОСТРОИТЕЛЬСТВА В МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЯХ

Концепция миростроительства анализируется в рамках мультидисциплинарного подхода в международных отношениях. Чтобы обеспечить эффективное миростроительство, необходимо заранее проанализировать множество принципов. Включая динамику власти, правила и законы, условности и обычаи, такие как культурные нормы, а также исторический фон, в основном исторические обиды. По сути, миростроительство – это не просто односторонняя стратегия, а многократное использование политики, например, включение международных отношений в междисциплинарный контекст. Обзор миростроительства с использованием различных подходов и рамок важен не только для достижения мира, но и для поддержания мира в гражданской, национальной и международной среде.

Ключевые слова: Школа мысли, Модель непредвиденных обстоятельств, Нормативные разработки, Политика построения мира, Институциональные механизмы, Права человека, Динамика власти.

Мəqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 25 may 2024-cü il.

Мəqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 oktyabr 2024-cü il.

Rəyçilər: s.e.ü.f.d. Fərhad Hüseynov, s.e.d. Adil Mirabdullayev.

BEYNƏLXALQ TERRORİZMLƏ SİSTEMLİ MÜBARİZƏ ZAMANIN TƏLƏBİDİR

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/106/240-246>

XX əsrin sonlarından etibarən beynəlxalq münasibətlər öz inkişafında yeni mərhələyə qədəm qoydu. Soyuq müharibə başa çatsa da, beynəlxalq aləmdə qarşıdurmadan əməkdaşlığa keçilməsinin ömrü qısa oldu. Yeni beynəlxalq şərait özü ilə ciddi problemlər gətirdi. Dünya nizamında tarazlığın pozulması ayrı-ayrı dövlətlərin hegemonluq uğrunda mübarizəsini şərtləndirdi və buna etiraz öz ifadəsini terrorizmdə tapdı. ABŞ-ın qlobal gücə çevrilməsi və islam dünyasına qarşı reallaşdırmağa çalışdığı layihələrə cavab reaksiyası 2001-ci il 11 sentyabr terror aktları oldu. ABŞ-ın rəhbərliyi altında yaradılan Anti-terror Koalisiyasının beynəlxalq terrorizmə qarşı başladığı mübarizə hazırda da davam etməkdədir. Qloballaşma prosesləri dərinləşdikcə terrorçuluğun formaları dəyişir, mahiyyət və məzmunca mürəkkəbləşir ki, belə şəraitdə ayrı-ayrı və ya qrup şəklində dövlətlərin ona qarşı mübarizəsi istənilən səmərəni vermir. Beynəlxalq terrorizmlə mübarizədə istənilən nəticənin əldə olunmaması bu mübarizənin systemsiz şəkildə və fərqli məqsədlərə uyğun olaraq aparılmasındadır.

Məqalədə ümumplanet miqyasında real təhlükəyə çevrilmiş beynəlxalq terrorizmlə mübarizənin aktual problemləri təhlil edilir və bu mübarizənin səmərəliliyinə təsir göstərə bilən amillərin səciyyəsi verilir.

Açar sözlər: ABŞ-da 2001-ci il 11 sentyabr hadisələri, qloballaşma, beynəlxalq terrorizm, anti-terror fəaliyyəti, dövlətləşməsi, terrorizmin mənalandırılması, fərqli maraq və məqsədlər, hibrid müharibə, dövlət terrorizmi.

Giriş. Beynəlxalq terrorizm tarixi köklərinə, məna və mahiyyətinə, çoxsaylı müxtəlif səbəblərinə və müxtəlif təzahür formalarına baxmayaraq bu anlayış altında qorxu, təhlükə, vahimə, ölümlər, qan tökülməsi və s. başa düşülür. Belə növ müxtəlifliyi və təzahür formalarının spesifik özəlliyi bu fenomenə qarşı mübarizədə həm dünya birliyinin, həm də ayrı-ayrı dövlətlərin və onların hüquq-mühafizə orqanlarının işini kifayət qədər mürəkkəbləşdirir. Məhz buna görə də antiterror əməliyyatlarını sistemli şəkildə həyata keçirmək zərurəti yaranır. Yaranmış şəraitdə anti-terror fəaliyyətinin bütün istiqamətlərinin və təzahürlərinin öyrənilməsi ona qarşı mübarizədə ümumi strategiyanın hazırlanmasına imkan vermiş olar. Azərbaycan Prezidenti İ. Əliyev 2017-ci il noyabrın 17-də Parisdə çıxış edərkən diqqəti terror aktlarının ümumbəşəri təhlükə xarakteri almasına yönəldərək demişdi ki, terror aktı heç bir ölkənin ondan sığorta olunmadığını göstərdi. Bu bəla ilə mübarizə o zaman səmərəli olacaqdır ki, dünya ictimaiyyəti bu təhlükəyə qarşı birləşsin və birgə səylərlə bu bəlaya qarşı mübarizə aparmaq mümkün olsun. Məhz buna görə də Azərbaycan Ermənistanın terror aktlarından əziyyət çəkən bir ölkə kimi beynəlxalq terrora qarşı mübarizədə mühüm rol oynamaqda davam etməkdədir (7).

Əsas hissə. Tədqiqat prosesinin gedişində toplanmış fakt və materialların elmi-siyasi və beynəlxalq hüquqi müstəvidə təhlili bizə dünya birliyi və dövlətlərin anti-terror fəaliyyətini iki mərhələyə bölməyə imkan verir, baxmayaraq ki, həmin mərhələlərin hər birini özəlliyi baxımından daha kiçik dövrlərə bölmək mümkündür. Fikrimizcə:

- birinci mərhələ kimi ABŞ-da 2001-ci il 11 sentyabr faciələrinə qədərki terror aktları ilə bağlı hadisələr götürülməlidir. Bu mərhələdə beynəlxalq terrorizmə qarşı mübarizə sahəsində bir sıra ümumi xarakterli siyasi-hüquqi və təşkilati mexanizmlər yaradılmış və təkmilləşdirilmişdir. Belə ki, əvvəlcə Millətlər Cəmiyyəti, XX əsrin 60-cı illərindən etibarən BMT Təhlükəsizlik Şurası və Avropa İttifaqı, habelə digər regional təşkilatlar əks-terrorçuluq fəaliyyəti ilə bağlı praktiki tədbirlərin həyata keçirilməsini nəzərdə tutan bir sıra siyasi-hüquqi sənədlər, qətnamə və bəyannamələr qəbul etmişdilər ki, bunlarda terrorçuluğun müxtəlif formaları ittiham olunur və dünya dövlətləri bu ciddi təhlükə-

yə qarşı əlaqəli şəkildə mübarizəyə çağırılırdı. Beynəlxalq terrorizmin dünya birliyinə yaratdığı qlobal təhlükəni də ilk olaraq ABŞ etiraf etmişdi. ABŞ prezidentlərindən B.Klinton terrorçuluğu öz ölkəsinin dünyada üzləşdiyi ən təhlükəli problem adlandırmış və qeyd etmişdi ki, geriye baxarkən görürük ki, XX əsrin sonlarında ən geniş yayılmış müharibə formalarından biri öhdəsindən gəlinməsi mümkün olmayan terrorizmdir.

- ikinci mərhələ kimi 11 sentyabr hadisələrindən sonra başlayan, az və ya çox dərəcədə sistemli və beynəlxalq hüquqi planda əlaqəli xarakter daşıyan mübarizə götürülməlidir. Çünki məhz bu mərhələdə beynəlxalq terrorizmə qarşı daha sistemli, məqsədyönlü və koordinasiya mübarizə başlamış, dünya dövlətlərinin BMT çərçivəsində razılaşdırılmış mübarizə birliyinin yaradılmasına cəhd olunmuş və bu birliyin rəmzi kimi BMT-nin Əks-terrorçuluq üzrə Komitəsi yaradılmışdır. Fikrimizcə, bu beynəlxalq antiterror koalisiyasının yaradılması istiqamətində ilk addım hesab edilməlidir.

Məhz BMT-nin Əks-terrorçuluq üzrə Komitəsində təmsil olunan dövlətlərin silahlı qüvvələrinin, habelə təhlükəsizlik və hüquq-mühafizə orqanlarının fəal iştirakı ilə terrorizmə qarşı mübarizə tədricən qlobal miqyas almağa başlamış, bu qlobal təhlükəyə qarşı davamlı və genişmiqyaslı əməliyyatlara start verilmişdir. Göründüyü kimi, məhz 11 sentyabr hadisələrindən sonra beynəlxalq terrorçuluğa qarşı başlanan mübarizənin ikinci mərhələsində universal xarakterli siyasi və hüquqi aktlar qəbul edilmiş və praktiki baxımdan beynəlxalq terrorizmə qarşı sistemli və davamlı strategiyanın reallaşdırılmasına başlanmışdır. Dünya siyasi fikrinin nümayəndələri, qlobal və milli kütləvi informasiya vasitələri terrorçuluğa qarşı mübarizənin bu mərhələsini yeni eranın başlanğıcı kimi qiymətləndirməkdə səhv etmədilər. Bəs səbəb nədir ki, qlobal səviyyədə həyata keçirilən tədbirlərə baxmayaraq, 2001-2024-cü illər ərzində Rusiyada və postsovet məkanının digər ölkələrində, habelə ABŞ, Türkiyə, İran, Əfqanıstan, Suriya, Böyük Britaniya, Fransa, Səudiyyə Ərəbistanı, Ukrayna və s. ölkələrdə yüzlərlə insanlar terror aktlarının qurbanına və zorakılığın hədəflərinə çevrilmişdilər?! Belə vəziyyət bir tərəfdən antiterror koalisiyasının beynəlxalq terrorizmə qarşı apardığı mübarizənin səmərəsizliyini göstərsə, digər tərəfdən bu mübarizədə qarşıya qoyulan məqsədləri həyata keçirmək üçün zorakılıq metodlarından müxtəlif üsullarla istifadə hallarının kütləvi xarakter aldığını göstərir (13). Görünən odur ki, terrorizmə qarşı mübarizənin sistemli və sistem xarakterli olmasına hələ onilliklər lazım gələcəkdir.

Müasir beynəlxalq hüquq normalarından çıxış etsək, insan hüquqlarına hörmət, demokratik prinsiplərə və dəyərlərə əməl edilməsi elə ali normalardır ki, bunlar beynəlxalq hüququn təməl daşları hesab edilir. Bu prinsiplərin mütləqliyi "güc" anlayışına yer qoymurdu, amma praktikada əksi baş verdi, zorakılıq beynəlxalq status qazanmağa başladı, ABŞ-ın timsalında təhlükəsizliyin bir-tərəfli qaydada təmin olunması strategiyası və bunun ilk növbədə başı bəlalı Yaxın Şərq regionunda "Böyük Orta Şərq layihəsi" adı altında reallaşdırılmağa başlaması çox tezliklə öz fəsadlarını göstərməyə başladı, terrorçuluğa qarşı mübarizə adı altında terror siyasətinin yeridilməsinin acı nəticələrini həm ABŞ yaşadı, həm də müasir dünya yaşamaqda davam etməkdədir. Yaranmış şəraitdə beynəlxalq təhlükəsizliyin təmin edilməsi adı altında BMT, ATƏT, NATO, AŞ, Aİ, MDB, İƏT və s. təşkilatların fəaliyyətini əlaqələndirmək zərurəti meydana çıxdı, əslində bu beynəlxalq təhdidlərə qarşı sistemli mübarizə aparmaq cəhdi idi ki, elə ciddi nəticələrə gətirib çıxarmadı. 1999-cu ilin noyabrında, ATƏT-in İstanbul Zirvə toplantısında qəbul edilən Avropa Təhlükəsizlik Xartiyası terrorizmi, mütəşəkkil cinayətkarlığı, zorakılığı, narkotiklərin qanunsuz dövriyyəsini, ekoloji problemləri Avropada və dünyada sülhə başlıca təhlükə kimi qəbul etməsinə baxmayaraq bu təşəbbüs də çağırış kimi qaldı (1).

Fikrimizcə, beynəlxalq terrorizmə qarşı mübarizənin səmərəliliyi və onun yaratdığı təhdidlərə qarşı sistemli şəkildə mübarizənin təşkili ilk növbədə bu anlayışın mahiyyəti və necə mənəviləndirilməsi ilə bağlıdır. Haqqında geniş şəkildə deyildiyi və yazıldığı üçün terrorizm anlayışı ilə bağlı yığcam təhlillə kifayətlənəcəyik. Terrorizmin yığcam tərifinin verilməsi mümkün olsa da, bu problemin tam şəkildə əhatə olunması demək olmayacaqdır. Tədqiqatçılar hamılıqla qəbul olunmuş tərifin verilməsini ilk növbədə onun səbəblərinin müəyyənəşdirilməsi və təhlil olunması ilə bağlayırlar. Belə səbəblər kimi, идеологи, дини вятник нифрят əsas götürülsə də, iqtisadi amillərin rolunu xüsusi qeyd etmək lazımdır. Məhz bununla əlaqədar olaraq terrorçuluq anlayışına 1936-1981-ci illər arasındakı dövrdə 109 fərqli izah verilmişdir ki, bunların ümumi cəhətləri yetərinə çox olsa da, fərqli məqamları da var. ABŞ-da 2001-ci il 11 sentyabr terror hadisələrindən sonra BMT Baş Məclisinin VI

Komitəsi bu anlayışın mənalandırılması baxımından bir sıra təklifləri nəzərdən keçirsə də, indiyədək ümumi qərar qəbul edilməmişdir (3, s.457-458).

Avropa İttifaqı dövlətlərində əhalinin firavan həyat sürməsi bütün qonşu regionlarda qısqancılıqla seyr edilirdi, Avropa rəsmiləri qeyri-qanuni miqrasiyadan tutmuş terrorçuluğa qədər baş verənlərin hamısını məhz bununla bağlayırdılar. Təsadüfi deyildi ki, 1992-1993-cü illər üçün Azərbaycan-da sosial sabitliyə nail olmaq məqsədi ilə Avropa İttifaqı 19 mln ekyü vəsait ayırmış və bu vəsait humanitar məqsədlərə sərf olunmuşdu (2). Etnik nifrətin ksenofobiya, bunun isə nasizmə gətirib çıxardığını Azərbaycan Ermənistanın işğalçılıq siyasətinin davam etdiyi dövrdə yaşamışdır. Deməli, terrorçuluğun başlıca сябябляpinin müəyyənləşdirilməsi onun ümumi tərifinin verilməsi üçün yetərli deyildir, çünki çoxsaylı digər amillər də mövcuddur. Terrorçuluq müasir beynəlxalq münasibətlərin bir çox iştirakçıları üçün olduqca cəlbədicə xarakterə malikdir, habelə asanlıqla konkret nəticələrin əldə edilə bilməsini mümkün edən effektiv bir mübarizə vasitəsinə çevrilmişdir. Təsadüfi deyil ki, tədqiqatçılar terrorun belə asan və koordinasiya olunmuş fəaliyyət növü olduğunu müşahidə etməyə başladıqdan sonra, ona qarşı mübarizənin sistemli şəkildə aparılması nəticəsinə gəlmiş və müxtəlif mübarizə mexanizmlərinə dair təklif və tövsiyələr səsləndirməyə başlamışdılar.

Tədqiqatçılar terror anlayışının fransızca "terreur" anlayışından yarandığını və "qorxutmaq, qorxutmaq, mühitdə qorxu yaratmaq" mənalı daşdığını qeyd edərkən terrorla əlaqəli anlayışların tam təyin olunmasını ən böyük problem kimi ortaya qoyurdular. Çünki, mövcud elmi fikirdə yerindən və oriyentasiyasından asılı olaraq dəyişən terror hadisələrinin "qanuniləşdirilməsi və qeyri-qanuniləşdirilməsi" söyləri yer aldığı üçün, bu anlayışın ümumi qəbul edilmiş tərifinin verilməsi getdikcə daha da çətinləşdirir. Alimlərin terrorizm və terror anlayışlarını fərqləndirməsi və bunlar arasındakı fərqi terrorun bir üsul olaraq siyasi məqsədlər üçün mütəşəkkil, sistemli və davamlı vasitədən istifadə olduğunu müəyyən etməsi bir sıra problemlə məsələlərə aydınlıq gətirməyə imkan verir. Qəflətən baş verən hadisələr terror ola bilsə də, terrorun baş verməsi üçün eyni siyasi məqsədə yönəlmiş silsilə terror hadisələrinin olması vacibdir, çünki məhz bu zaman terrorizmin forma və vasitələri özünü açıq şəkildə göstərir (11, s. 59; 12, s.438; 14, s.35; 6, s.105; 9, s.7; 21, s.26-27; 15, s.3; 18, s.87-88; 19, s.95-96) və bunların elmi-nəzəri və beynəlxalq hüquqi təbiətini dəyərləndirmək, habelə ümumiləşdirmələr aparmaq mümkün olur.

Tədqiqat prosesində və elmi-nəzəri araşdırmalar zamanı terrorizmlə bağlı çoxsaylı müəlliflərin əsərləri, məqalələri və dəyərləndirmələri nəzərdən keçirilmiş, ümumi və tipik qiymətləndirmələrin demək olar ki, hamısında "qorxu yaratmaq" sindromunun mərkəzi yer tutduğu müşahidə edilmişdir, doğrudur, bununla yanaşı fərqli baxışlara da rast gəlinmişdir. Türk müəlliflərindən Ü.Acar terrorçuluğu mənalandırarkən aşağıda qeyd edilənlərin nəzərə alınmasının vacibliyini əsas götürürdü: "Terrorun geniş vüsət aldığı və intensivliyinin artdığı dövrlərdə global, regional və ölkə səviyyəsində yaşanan sosial-iqtisadi problemlər arasında sıx əlaqə diqqəti çəkir. Çünki fəvqəladə dövrlərdən faydalanan insanlar və ölkələr terrordan da bir növ faydalanır. Kimisi silah satır, kimisi narkotik ticarəti ilə məşğul olur, kimisi qanunun aliliyini, insan haqlarını əsas gətirərək təbii sərvətlərlə zəngin rayonları işğal edir və bu zaman terror təşkilatlarından siyasi təzyiq obyektini kimi istifadə edir"(10, s.117).

Müasir beynəlxalq hüquq terrorçuluğun bütün təzahürlərini hərbi cinayətlərə aid edir. Terrorizmi qeyri-beynəlxalq silahlı münaqişə kimi dəyərləndirməklə bağlı mövqelərə gəlincə, fikrimizcə bu əslində gəlişi gözəl deyilmiş sözdən başqa bir şey deyildir. Radikal qrupların həyata keçirdikləri bütün zorakılıq hərəkətləri terrorizmdir, əgər terrora qarşı mübarizənin sistemliliyindən söhbət gedirsə, onda terrora da hər hansı bir dövlət tərəfindən həyata keçirilən zorakılıq rejimi kimi baxılmalıdır. Əgər beynəlxalq hüquqa istinad etsək, BMT Təhlükəsizlik Şurasının sənədlərində bunun xüsusi olaraq qeyd edildiyini görürük. Bu sənədlərdə qeyd edilir ki, terrorizmlə mübarizə ilk növbədə qanunun aliliyinin möhkəmləndirilməsinə xidmət edir və dövlətlər arasında əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi yolu ilə başlayır. Bu sahədəki sənədlərin əksəriyyəti nəzarəti gücləndirmək və belə fəaliyyətdə olan qrup və birliklərə qarşı mümkün yumşaqlığı azaltmaq üçün dövlətin məsuliyyətini gücləndirmək məqsədi daşıyır. Terrorizmə qarşı sistemli mübarizə də beynəlxalq hüququn bütün subyektləri arasında əməkdaşlığı bərqərar etməklə, onların fəaliyyətini gücləndirməyi nəzərdə tuturdu. Sistemli mübarizənin dinamik şəkildə aparılması nə zaman isə bu fəaliyyətə sistem xarakteri verəcəkdir.

Praktiki baxımdan beynəlxalq terrorçuluğa qarşı sistemli mübarizənin başlanmasını da ABŞ-da 2001-ci il 11 sentyabr hadisələri ilə əlaqələndirmək mümkündür, çünki bu hadisəyə qədər anti-terror fəaliyyəti belə kütləvi xarakter daşıyırdı və əsasən, ya fərdi qaydada, ya da kiçik bir dövlət qruplarının koordinasiyalı fəaliyyəti ilə bağlı olurdu. Sentyabrın 11-də baş vermiş terror hadisəsindən sonra ABŞ hökuməti "Əl-Qaidə" terror təşkilatının Əfqanıstanda sığınacaq tapmış üzvlərinin həbs edilməsi üçün Əfqanıstan hökumətinə müraciət etsə də, Əfqanıstan bu sahədə əməkdaşlıqdan birmənalı olaraq imtina etdi ki, bunun nəticəsində BMT-nin məlum qətnamələri meydana gəldi, anti-terror koalisiyası formalaşdı, BMT-nin nəzdində xüsusi Komitə yaradıldı. Göründüyü kimi, Əfqanıstan hökumətinin mövqeyi onun terrorçuluğa fəal dəstək verməsində ittiham olunmasına gətirib çıxardı və Əfqanıstan hökumətinin terror aktına görə məsuliyyət daşması prezumpsiyasını yaratdı. Belə vəziyyət 2001-ci il oktyabrın 7-də ABŞ-ın rəhbərliyi altında yaradılmış koalisiyanın hərbi əməliyyatlarının başlanmasına hüquqi baxımdan bəraət qazandırdı (5). Məhz bu hadisədən sonra beynəlxalq terrorizmin mənalandırılması və tərifinin verilməsi məsələsi xüsusi aktuallıq qazandı və başlanmış debatlar hal-hazırda davam edir.

Terrorçuluq anlayışının təfsirinə sovet dövrü ədəbiyyatında da rast gəlinir. Belə ki, 1986-cı ildə çoxcildlik olaraq nəşr edilmiş "Diplomatik lüğət"də terrorizmin səbəbləri kimi millətçilik, irqçilik, aparteizm, şovinizm və soyqırım siyasəti əsas götürülür, bunların dövlətlərin siyasi müstəqilliyi, milli suverenliyi və ərazi bütövlüyünün pozulmasına qarşı yönəldiyi bildirilirdi. Lüğətdə habelə terrorizmin yayılmış müxtəlif forma və növlərinə qarşı beynəlxalq birliyin də apardığı mübarizəyə toxunulur, lakin bu mübarizədə sosializm birliyinin rolu xüsusi olaraq vurğulanır, NATO bloku ölkələrinin yeritdiyi strategiya beynəlxalq terrorizmin başlıca səbəbi kimi göstərilir və birgə mübarizəyə çağırış edilirdi (16, s. 461).

Minilliklərin qovşağından etibarən özünü bariz şəkildə göstərməyə başlayan və başlıca global təhlükələr sırasında yer alan beynəlxalq terrorizm forma dəyişikliyinə məruz qalsa da, məzmunca insanlığı qorxuda saxlamaq mahiyyətini itirməmişdir. Müasir dövrdə dünya ölkələrinin müharibələrdən imtina etməsi tendensiyası getdikcə güclənsə də, müharibələrin artıq adi bir hala çevrildiyini müşahidə etməkdəyik. Nə qədər ki, terrorçuluq, habelə beynəlxalq cinayətkarlığın müxtəlif növləri, narkoticarət, insan alveri, silah satışı və s. kimi hüquqa zidd əməllər mövcud olacaq, müharibələr də davam edəcəkdir, fəqət hibrid müharibə taktikası adı altında. Belə taktikaya müraciət edən dövlətlər bir qayda olaraq bunu regional və beynəlxalq təhlükəsizlik və ya beynəlxalq terrorizmlə mübarizə məsələləri ilə bağlayır və bu zaman BMT Nizamnaməsinin 2-ci maddəsinin 3-cü və 4-cü bəndlərinə əsaslanırlar. Nizamnamənin 3-cü bəndinə əsasən dünya birliyinin üzvü olan dövlətlər öz beynəlxalq mübahisələrini dinc vasitələrlə o qaydada həll edirlər ki, beynəlxalq sülh, təhlükəsizlik və ədalət heç bir təhlükəyə məruz qalmasın. 4-cü bəndə əsasən isə dünya birliyinin üzvləri öz beynəlxalq münasibətlərində, hər hansı bir dövlətin ərazi bütövlüyünə və siyasi müstəqilliyinə qarşı və ya Birləşmiş Millətlər Təşkilatının məqsədləri ilə bir araya sığmayan hər hansı bir şəkildə güclə hədələməkdən və gücün tətbiqindən çəkinirlər (4, s.6). Məhz bu amildən çıxış edən dövlətlər beynəlxalq terrora qarşı mübarizənin yeni forması olan hibrid müharibə taktikasına keçməyə başladılar ki, tədqiqatçılar isə bu taktikanı beynəlxalq terrorizmə qarşı dövlət terrorizmi kimi qiymətləndirməkdədirlər. Belə müharibələr BMT Nizamnaməsinin qeyd edilən bəndlərinə zidd deyildir (çünki, BMT yarananda belə müharibələr yox idi), ancaq terrorla mübarizədə mümkündür. Hazırda Rusiya Federasiyası Ukraynada, İsrail dövləti isə Fələstində apardıqları müharibələri hibrid müharibə kimi təqdim edir və beynəlxalq terrorizmlə müharibə apardıqlarını bildirirlər.

Fikrimizi əsaslandırmaq üçün daha bir praktiki nümunəni nəzərdən keçirək. İsrail Ali Məhkəməsinin 11 dekabr 2005-ci il tarixli qərarına əsasən "terrorçular qeyri-qanuni kombatantların (müasir beynəlxalq hüquqda "kombatant" anlayışı əlində silah döyüşən əsgəri bildirir, qeyri-kombatant dedikdə isə hərbi xidmətdən tərxis olunmuş və ya mülki şəxs başa düşülür, İsrail məhkəməsi terrorçunun əlində silah olmasını əsas götürərək Fələstinin mülki əhalisini bu kateqoriyaya aid etmir və onlara qarşı soyqırım siyasəti həyata keçirir) (17) üçüncü kateqoriyası hesab edilə bilməzlər, çünki belə bir kateqoriya mövcud deyildir", deməli terrorla mübarizə silahlı mübarizələrin üçüncü kateqoriyası sayıla bilməz, halbuki İsrail dövləti hazırda qeyri-dövlət qrup və ya təşkilatları ilə müharibə aparmaqdadır, bu müharibəni üçüncü kateqoriyalı müharibə hesab etmək olmazsa, onda İsrail Ali Məhkəməsinin müəyyənləşdirdiyi kriteriya necə qiymətləndirilməlidir? Göründüyü kimi, terrorizmin

aydın və hamılıqla qəbul edilmiş təripinin olmaması hər hansı dövlətə və ya subyektə apardığı və ya aparmaq istədiyi müharibəyə anti-terror adı verməyə imkan verir. Qərb politoloji fikrinin nümayəndələrindən A.Kamus hesab edirdi ki, hər hansı bir şeyi, daha dəqiq desək hadisə və ya prosesi səhv adlandırmaq bu dünyanın kədərini artırmaqdan (20) başqa bir şey deyildir.

Deməli, terrorizmin ümumi tərifinin verilməsi üçün bütün dünyadakı terrorçu və bu yönümlü təşkilat, qrup və fiziki şəxslərin ümumi siyahısı hazırlanmalı, mahiyyət və məzmunu müəyyənləşdirilməli və yalnız bundan sonra ümumi tərfi hazırlanmalıdır? Problemin çətinlik yaradan başlıca cəhəti ondan ibarətdir ki, müasir beynəlxalq hüquq normalarına görə, ümumi siyahıya salınmalı olan bütün subyektlərin məhkəmə yolu ilə özünü müdafiə etmək və bəraət qazanmaq hüququ vardır. Yaranmış vəziyyətdə istənilən təşkilat, qrup və ya fərdin özünü azadlıq uğrunda mübariz kimi təqdim etmək və tanınmaq imkanı yaranır. Məhz buna görə də beynəlxalq terrorçuluğa qarşı mübarizəni koordinasiya və sistemli şəkildə həyata keçirmək lazımdır, bununla belə terrorizmin təzahür formalarının fərdi xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır.

Deməli, artıq bu sahədə hamılıqla qəbul edilməsi mümkün olan addımlar regional səviyyədə atılmaqdadır, baxmayaraq ki, beynəlxalq terrorçuluğun regional təzahürləri heç də ümumi deyil və fərqli xüsusiyyətlərə malikdirlər. Fikrimizcə, Avropa İttifaqı Şurasının 2002-ci il tarixli Çərçivə qərarının 1-ci maddəsinin, habelə "Terrorçuluğun qarşısının alınması haqqında" Avropa Şurası Konvensiyası Preambulasının sonuncu paragrafının bəndlərinə əsasən beynəlxalq terrorçuluq anlayışını aşağıdakı kimi mənalandıra bilərik: "Beynəlxalq terrorçuluq - siyasi, iqtisadi, sosial, dini, mədəni, mədəni və s. sahələrdə maraqlarını təmin etmək məqsədilə hər hansı bir şəxs, qrup və yaxud müvafiq orqanların əməkdaşları vasitəsilə dövlət tərəfindən ictimai təhlükəsizliyin pozulması, əhalinin vahimə içərisində saxlanması, dövlət hakimiyyəti orqanlarının və beynəlxalq təşkilatların hərəkət və ya hərəkətsizlik göstərməyə məcbur edilməsi yolu ilə hər hansı bir ölkənin və ya beynəlxalq təşkilatın fundamental siyasi, konstitusiya, iqtisadi və sosial strukturlarının sabit fəaliyyətinin pozulmasına və yaxud məhvəyə yönəldilmiş hərəkətlərin bir neçə dövlətin ərazisində və ya bir neçə dövlətin maraqlarına zərər vura biləcək şəkildə törədilməsi, habelə bu cür hərəkətlərin törədiləcəyi ilə başa çatan bir hədələmədir" (8). Bu tərifin əsas götürülərək ayrı-ayrı əlamətləri məqamları göstərilməklə tamamlanması beynəlxalq terrorizm anlayışının mahiyyətinin ümumiləşdirilməsinə imkan verə bilər. Qeyd edək ki, terrorizm anlayışının Avropa konvensiyasında yer alan, habelə bir çox tədqiqatçılar tərəfindən müsbət qiymətləndirilən əlamətlər praktiki baxımdan aprobasiyadan keçmişdir.

Nəticə. Beynəlxalq terrorizmlə sistemli və koordinasiya mübarizənin olduqca aktuallaşdığı müasir dövrdə bu fenomenlə mübarizənin gedişində mühüm universal təşkilat kimi BMT və bir sıra regional qurumlar və dövlətlər çərçivəsində zəngin təcrübə toplansa da, aparılan mübarizənin əhəmiyyətli nəticələrə gətirməməsi göz önündədir. Bu mübarizəyə sistemli xarakter vermək, onu məqsədyönlü şəkildə istiqamətləndirmək və operativ fəaliyyəti təmin etmək bir sıra çətinliklərlə bağlıdır. Başlıca çətinlik terrorizm anlayışının mənalandırılması və bu global təhlükəyə qarşı global həmrəyliyə əsaslanan mübarizənin aparılma bilinməməsindədir. Aparılmış tədqiqat nəticəsində dövlətlərin qütbləşməkdə olduğu müasir dövrdə nəinki anti-terror sisteminin təşkili, hətta terrorçuluğa qarşı sistemli mübarizənin aparılmasının mümkünsüzlüyü nəticəsinə gəlinmişdir. Qismən səmərəli hesab edilən vəziyyət ondan ibarətdir ki, BMT və onun ixtisaslaşmış qurumlarının terrorizmin qarşısının alınması sahəsində fəaliyyəti müəyyən nəticələr verməkdədir. Bəşəriyyəti hədələyən bu global təhlükənin önlənməsinə yönəldilmiş səyləri əks etdirən elə bir mexanizmin hazırlanması vacibdir ki, zamanın tələbləri və çağırışlarına cavab verə bilsin.

Azərbaycan Respublikası Ermənistanın ölkəmizə əsassız ərazi iddiaları zəminində apardığı 30 illik işğalçılıq siyasətinin və terrorçuluq əməllərinin bütün fəsadlarını yaşamış və bu təhlükəyə qarşı davamlı mübarizə aparmış dövlətdir. Təsədüfi deyildir ki, milli diplomatiyamız beynəlxalq terrorizmə qarşı sistemli və məqsədyönlü mübarizədə fəal iştirak edir və belə təhlükələrə qarşı mübarizənin ön sıralarındadır. Beynəlxalq terrorizmə qarşı beynəlxalq və regional səviyyədə aparılan mübarizənin Cənubi Qafqazda real nəticələri Rusiyanın neytrallığı şəraitində, ilk növbədə Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyənin əməkdaşlığında təzahür edir. Belə ki, birgə əməkdaşlıq nəticəsində 2002-ci ildə Türkiyənin Trabzon şəhərində Azərbaycan, Türkiyə və Gürcüstan arasında "Terrorizm, mütəşəkkil cinayətkarlıq və digər mühüm cinayətlərlə mübarizə haqqında" sazişin imzalanması və onun sistemli şə-

kildə həyata keçirilməsi beynəlxalq cinayətkarlıqla bağlı bir sıra təhlükələri regiondan uzaqlaşdırdı. Beynəlxalq cinayətkarlığın müxtəlif formaları ilə mübarizə sahəsində tərəflərin üzərinə ciddi öhdəliklər qoyan bu tarixi sənəd regional təhlükəsizliyin beynəlxalq səviyyədə təmin edilməsinə öz töhfələrini verməkdədir.

ƏDƏBİYYAT

1. ATƏT-in İstanbul Zirvə toplantısı / Azərbaycan qəz., 1999, 18 noyabr.
2. Avropa İttifaqının Azərbaycana humanitar yardımları sosial xarakterlidir / Ayna qəz., 1993, 6 dekabr.
3. Beynəlxalq hüquq. B.: Qanun nəşr., 2002, 752 s.
4. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Nizamnaməsi və Beynəlxalq Məhkəmənin Statutu. BMT-nin Azərbaycan Respublikasındakı nümayəndəliyinin nəşri, s.6.
5. Əfqanıstan müharibəsi. - [https://az.wikipedia.org/wiki/%C6%8Ffqan%C4%B1stan_m%C3%BCharib%C9%99si_\(2001%E2%80%932021\)](https://az.wikipedia.org/wiki/%C6%8Ffqan%C4%B1stan_m%C3%BCharib%C9%99si_(2001%E2%80%932021)) [15.08.2024].
6. Əhmədov S., Həsənov R. Beynəlxalq terrorizmin yaranma səbəbləri və tipologiyası // Hərbi bilik jurn., 2008, №3, s.100-111.
7. Terrorizm qorxunc bəşəri kabus kimi dünyanın hər yerinə ayaq açır / Azərbaycan qəzeti, 2015, 17 noyabr.
8. "Terrorizmin qarşısının alınması haqqında" Avropa Konvensiyasının təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikasının Qanunu. - <https://e-qanun.az/framework/2580> [15.08.2024].
9. Usubov M. Terrorçuluğun kriminoloji xarakteristikasının xüsusiyyətləri (Azərbaycan Respublikasının məhkəmə-istintaq təcrübəsi əsasında). B.: UniPrint nəşr., 2008, 216 s.
10. Acar Ünal. Paylaşım savaşında terror // Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosial Bilimler Enstitüsü Dergisi, 2019, kış, Sayı 46 s.117-137.
11. Aktan Gündüz. "Dünyada Terör; Terörizm ve Uluslararası İlişkiler" / Dünyada ve Türkiye’de Terör Konferansı (20-24 Mayıs 2002), TCMB Banknot Matbaası, Ankara, 2002, s.58-60.
12. Andiz Damla. "Aydınlık Yol: Güney Amerika’da Bir Terör Örgütü" // Terörizm İncelemeleri. ASAM Yayınları, Ankara, 2000, Sayısı 13x19 s.438-459.
13. Atilla Sandıklı. Terörle Mücadele Stratejisi Nasıl Olmalıdır? http://www.bilgesam.org/tr/index.php?option=com_content&view=article&id=717:terorle-mucadele-stratejisi-nasil-olmaldr&catid=122:analizler-guvenlik&Itemid=147 [15.08.2024].
14. Aydın Mehmet Akif. "Terör ve Hukuk", Türkiye’de Terörizm Dünü, Bugünü, Gelişimi ve Alınması Gereken Tedbirler, Ankara 10-11 Mayıs 2000, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2003, s.35-37.
15. Давудова Е. Терроризм, истоки и эволюция, цели и средства. Москва : Наука 2000.
16. Дипломатический словарь, т. 3. Москва: Наука, 1986, с.461.
17. Комбатант. - <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%BE%D0%BC%D0%B1%D0%B0%D1%82%D0%B0%D0%BD%D1%82> [15.08.2024].
18. Кудашов В.И. Терроризм как порождение глобализма // Осмысление глобального мира. Кол. монография. Красноярск: Изд.,ЛИТЕРА-принт, 2007, 176 с.
19. Кулагин Б.М. Международная безопасность. М.: Аспект-Пресс, 2006, 319 с.
20. Практический словарь гуманитарного права. - <https://slovar-gumanitarnogo-prava.org/content/artikle/4/terrorizm/> [15.08.2024].
21. Севдимальев Р.М. Международный терроризм и политико-правовые проблемы борьбы с ним. Б.: İNDİGO, 2011, 504 с.

ИЛЬКИН АХМЕДЗАДЕ

Докторант Бакинского государственного университета

СИСТЕМАТИЧЕСКАЯ БОРЬБА С МЕЖДУНАРОДНЫМ ТЕРРОРИЗМОМ – ТРЕБОВАНИЕ ВРЕМЕНИ

С конца XX века международные отношения вступили в новый этап своего развития. Хотя холодная война закончилась, переход от конфронтации к сотрудничеству в международном мире был недолгим. Новые международные условия принесли с собой серьезные пробле-

мы. Нарушение баланса в миропорядке определило борьбу отдельных государств за гегемонию, а протест против него нашел свое выражение в терроризме. Террористические атаки 11 сентября 2001 года стали ответом на превращение США в мировую державу и на проекты, которые они пытались реализовать против исламского мира. Борьба с международным терроризмом, начатая Антитеррористической коалицией, созданной под руководством США, продолжается до сих пор. По мере углубления процессов глобализации изменяются формы терроризма, усложняются его природа и содержание, так что в таких условиях борьба с ним отдельных или групповых государств не дает желаемого эффекта. Неспособность достичь желаемых результатов в борьбе с международным терроризмом связана с тем, что эта борьба ведется бессистемно и по разным целям.

В статье анализируются современные проблемы борьбы с международным терроризмом, ставшим реальной угрозой глобального масштаба, и описываются факторы, которые могут повлиять на эффективность этой борьбы.

Ключевые слова: События 11 сентября 2001 г. в США, глобализация, международный терроризм, антитеррористическая деятельность, периодизация, трактовка терроризма, разные интересы и цели, гибридная война, государственный терроризм.

ILKIN AHMEDZADE

Doctoral student of Baku State University

SYSTEMATIC FIGHT AGAINST INTERNATIONAL TERRORISM IS A REQUIREMENT OF THE TIME

Since the end of the 20th century, international relations have entered a new stage of their development. Although the Cold War ended, the transition from confrontation to cooperation in the international world was short-lived. The new international conditions brought with them serious problems. The disruption of the balance in the world order determined the struggle of individual states for hegemony, and the protest against it found its expression in terrorism. The terrorist attacks of September 11, 2001 were a response to the rise of the United States as a world power and the projects it was trying to implement against the Islamic world. The fight against international terrorism, initiated by the Anti-Terrorist Coalition created under the leadership of the United States, continues to this day. As globalization processes deepen, the forms of terrorism change, its nature and content become more complex, so that in such conditions the fight against it by individual or group states does not produce the desired effect. The inability to achieve the desired results in the fight against international terrorism is due to the fact that this fight is conducted unsystematically and for different purposes.

The article analyzes modern problems of the fight against international terrorism, which has become a real threat on a global scale, and describes the factors that can influence the effectiveness of this fight.

Keywords: The events of September 11, 2001 in the USA, globalization, international terrorism, anti-terrorist activities, periodization, interpretation of terrorism, different interests and goals, hybrid war, state terrorism.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 15 avqust 2024-cü il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 oktyabr 2024-cü il.

Rəyçilər: s.e.ü.f.d. Qurban Məmmədov, s.e.d. Adil Mirabdullayev.

UOT 902

VÜSALƏ ƏLİYAROVA

AMEA-nın Arxeologiya və Antropologiya İnstitutunun
“Fiziki antropologiya” laboratoriyasının elmi işçisi
aliyarova_vusala@mail.ru

SON TUNC DÖVRÜ SARIÇOBAN KURQANINDAN TAPILMIŞ AT YÜYƏNİNƏ AİD BƏZİ TUNC KÖMƏKÇİ VASİTƏLƏR HAQQINDA

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/106/247-251>

Qarabağ çoxtipli və çox dövrlü arxeoloji abidələrlə zəngindir. Onların arasında Tunc və Erkən Dəmir dövrlərinə aid kurqanlar xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu kurqanların arxeoloji tədqiqi XIX əsrin 90-cı illərində başlanmış və XXI əsrin əvvəllərində davam etdirilmişdir. Qarabağda yeni sistemli arxeoloji qazıntılar 1980-ci ildən başlayaraq aparılmışdır. Həmin tədqiqatlar zamanı əvvəllər məlum olmayan kurqanlar aşkar edilmişdir. Bu kurqanlara – Borsunlu, Bəyimşarov və Sarıçoban kurqanlarını göstərmək olar. Təqdim olunan məqalədə artefaktlarının zənginliyi ilə seçilən Sarıçoban kurqanından tapılmış at yüyəninə aid bəzi köməkçi vasitələr haqqında məlumat veriləcəkdir.

Sarıçoban kurqanı – Azərbaycanın Ağdam rayonu Sarıçoban kəndinin cənub və cənub-qərb kənarında yerləşən torpaq kurqanlar qrupuna daxildir. Kurqanın dövrü e.ə. XII – XI əsrlərə aiddir. Kurqan haqqında ədəbiyyatlarda kifayət qədər məlumatlar vardır. Görkəmli arxeoloq Hidayət Cəfərovun rəhbərlik etdiyi arxeoloji ekspedisiya kurqanın quruluşunu və xüsusiyyətlərini müəyyən etməklə yanaşı, qədim Azərbaycanda hərbi işlərin inkişafı ilə bağlı təsəvvürümüzü kökündən dəyişdirən yüzlərlə əşya tapmağa nail olmuşdur.

Açar sözlər: Qarabağ, arxeologiya, Sarıçoban kurqanı, at yüyəni.

Giriş. Azərbaycanın qədim kurqanlarının öyrənilməsi, onların tədqiqi qədim tarixin bir çox qaranlıq məsələlərini aşkara çıxarmağa imkan yaratdı. Azərbaycanın ibtidai icma dövrünün arxeoloji abidələrində ata aid və atla bağlı çoxlu sayda maddi mədəniyyət nümunələrinin aşkar olunması arxeoloq H.F.Cəfərovun tədqiqatları ilə daha çox bağlıdır. Qarabağ bölgəsində apardığı arxeoloji qazıntılar nəticəsində Qafqazın qədim dövr tarixinin mühüm problemlərinə toxunan tədqiqatçı, tayfa başçılarına məxsus iriölçülü, zəngin materiallarla təqdim olunan böyük Borsunlu, Sarıçoban və Bəyimşarov kimi kurqan qəbirlərinin qədim dövrdə atın əsas nəqliyyat vasitəsi rolunda çıxış etməklə yanaşı, həm də qədim azərbaycanlıların dini təsəvvüründə də xüsusi yer tutduğunu göstərmişdir.

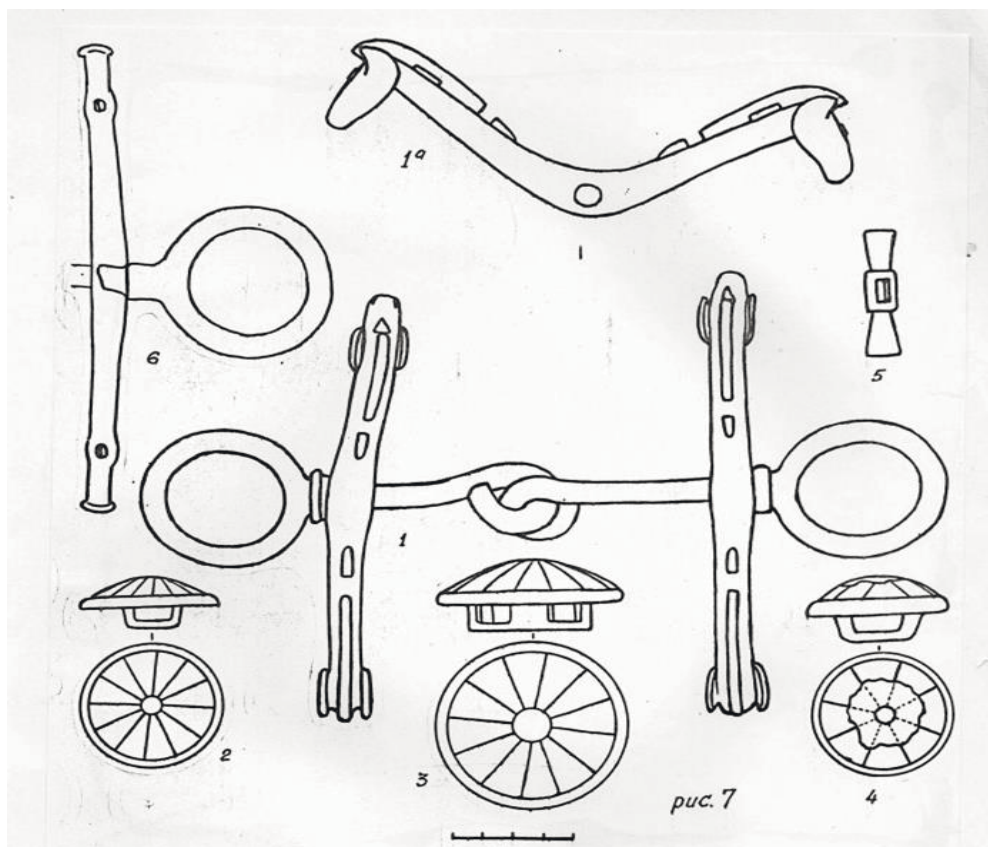
Beləliklə Qarabağın dağlıq ərazisində aparılmış qazıntı işləri zamanı atçılıqla bağlı məlumat əldə edilmiş, qəbir abidələrinin dövrün imtiyazlı nümayəndələrinə aid olduğu aşkar olunmuşdur. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, həmin qəbir abidələrinin avadanlıqları içərisində dəmirin varlığına rast gəlinməmişdir. Bu faktın mövcudluğu qəbirlərin son tunc dövrünə aid olması fikrini bir daha təsdiq edir [3, s. 62].

Sarıçoban abidəsi Tərtər rayonundakı Borsunlu və Bəyimşarov kurqanlarından sonra Azərbaycanda üçüncü möhtəşəm tayfa başçısı kurqanıdır. Sarıçoban kurqanı beş kameradan ibarətdir: mərkəzi, qərb, şimal, şərq və cənub kamerası. Kurqan qarətçilər tərəfindən qarət olunsada, təsadüf üzündən şərq kamerasının bir hissəsinə və cənub kamerasına toxunulmamışdır [1, s.222]. Mərkəzi kamerada - tunc lövhələrlə bəzədilmiş taxt üzərində tayfa başçısı dəfn olunmuşdur. Qərb və şimal kameralarında isə onun silah daşıyanı və şəxsi mühafizəçisi bükülü vəziyyətdə basdırılmışdır. Tayfa başçısının ətrafında və başqa kameralarda 16 at skeletinin qalıqları aşkar edilmişdir ki, onlardan yeddisi cilovlanmış halda qalmışdır. Şərq kamerasının şərq künclərində iki bütöv at skeleti tapılmışdır. Hər iki at yüyənli basdırılmışdır. Onların baş hissəsində iki hissədən ibarət olan qantargalı gəmlər və hər birində müxtəlif tip tuncdan, alabastr və ya pasta inkrustasiyalı pilək – çənbərlər tapılmışdır. Kameranın şimal-qərb küncündə at qəbrinə rast gəlinmişdir. Digərlərindən fərqli olaraq burada atın başı divardan açılmış xüsusi taxçaya qoyulmuşdur. Bədəni isə digər kameralarda olduğu kimi doğranaraq üst-üstə yığılmış-

dır. Bu atın ağzında qantarğalı tunc gəm olmuşdur. Qantarğanın başları isə at başı formasında düzəldilmişdir. Atın baş hissəsində tuncdan alibastr inkrustasiyalı çənbərlər tapılmışdır [1, s.224].

Cənub kamerasının künclərində doğranmış dörd atın hissələri aşkar edilmişdir. Digər atlardan fərqli olaraq burada atların əsləhələri olmayıb. Sarıçoban kurqanı digər kurqanlardan zəngin maddi-mədəniyyət nümunələri ilə seçilir. Buradan tapılan metal məmulatları yalnız tuncdan hazırlanmışdır. Kurqandan 100-dən artıq ox ucluqları, silahlar, əmək alətləri, at əsləhələri, bəzək əşyaları (bilərzik, düymə, sancaq və s.) tapılmışdır.

Sarıçoban kompleksi içərisində çoxlu at əsləhəsi, ümumiyyətlə atla bağlı əşyalar çoxdur. Burada yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi umbon və tağalaqvari əşyalarla (çənbərlər) yanaşı müxtəlif tipli düymələr, çəkiçvari, təkər və ya halqa şəkilli, ortası batıq barmaqvari, qarqaraşəkilli və s. əşyalar daxildir. Onlar atın cilovu, yüyəni, palanı və ya yəhərinin qayıqlarını, başqa hissələrini bir-birinə bənd etmək üçün istifadə edilmişdir. Belə köməkçi əşyalara Xocalı – Gədəbəy mədəniyyəti abidələrinin at dəfn edilmiş qəbrlərində (xüsusilə Borsunlu və Mingəçevir kurqanlarında) daha çox rast gəlinmişdir. Bununla yanaşı bir çox at əsləhələri nümunələri, xüsusi ilə həm praktik əhəmiyyəti olan, həm də at bəzəyi kimi istifadə olunmuş bir sıra əşyaların analogiyasını tapmaq çətinlik törədir [1, s.228]. Söhbət tunc əsası, alebastr və ya mərmər, sədəf və ya fil sümüyü ilə inkrustasiya edilmiş, üzlüyü olan, çarpazlaşan qayıqları bərkitmək üçün istifadə edilmiş xüsusi tip dairəvi-kündəvari pilək çənbərlərdən gedir. Atın yüyən, yəhər hissələrinin qayıqlarını birləşdirilməsi üsulundan asılı olaraq pilək-çənbərlər bir neçə tipə bölünür. Birinci tip pilək-çənbərlərdə onun əsasını təşkil edən tunc lövhəyə dörd körpüvari qarmaq lehmlənmişdir. Onların əsası düzbucaq əmələ gətirir. İkinci tip pilək-çənbərlərdə tunc əsasən oval quruluşlu ilgək-qarmaq lehmlənmişdir. Pilək-çənbərlərin üçüncü tipində yastı tunc lövhəyə uzunsov deşiyi olan qısa tunc çubuq bərkidilmişdir. Pilək-çənbərin üst qabarıq hissəsində, həmin çubuğa ucu əlavə bəzək rolu oynayan şlyapa şəkilli yastılanmışdır (tablo 1) [1, s.229].

Tablo 1. Sarıçoban kurqanı. At əsləhələrindən nümunələr: 1- qaytarğanlı at gəmi, (cilov)
1a – at başı fiqurlu qaytarğan; 6 – at gəmi sınığı; 2-4 – pilək çənbərlər; 5 – atəsləhəsinə aid əşya

Sarıçoban pilək-çənbərlərinin təkcə quruluşu yox, onların inkrustasiya materialları və bunlara vurulmuş naxışlamanın süjet tərkibi çox maraqlıdır. İnkrustasiya kimi alebastr və ya xüsusi tərkibli pasta, mər-

mər, tunc sədəf, hətta gümüşdən istifadə edilmişdir. İnkrustasiya lövhələri dairəvi quruluşlu, üst hissədə qabarıq, oturmaqda yastıdır. Səthi cilalanmış pardaqlanmışdır. Alebastr-pasta lövhələri xüsusi tərkibli maddə ilə bərkidilmiş və fil sümüyü rəngində «lakla» örtülmüşdür. Lövhələrin mərkəzi hissəsi dairəli dəşikli olub, buraya tunc çubuq geyindirilmiş, bəzilərinə isə sədəf və ya gümüşdən «qapaqcıq» qoyulmuşdur [1, s.229].

Beləliklə, Azərbaycanın qəbir abidələrində aşkar olunmuş at əsləhələrinin tipoloji təhlilindən məlum olur ki, b.e.ə. II minilliyin ikinci yarısından başlayaraq dövrün mühüm xüsusiyyətlərindən olan sinifli cəmiyyətə keçidin və bununla da iri tayfa ittifaqlarının meydana gəlməsi, minikli atçılığın geniş sürətdə inkişafına təkan vermişdir. Bu baxımdan da dövrün qiymətli varidatı olan at, hərəkət vasitəsi kimi tayfa ittifaqlarının daim diqqət mərkəzində olur [3, s.220].

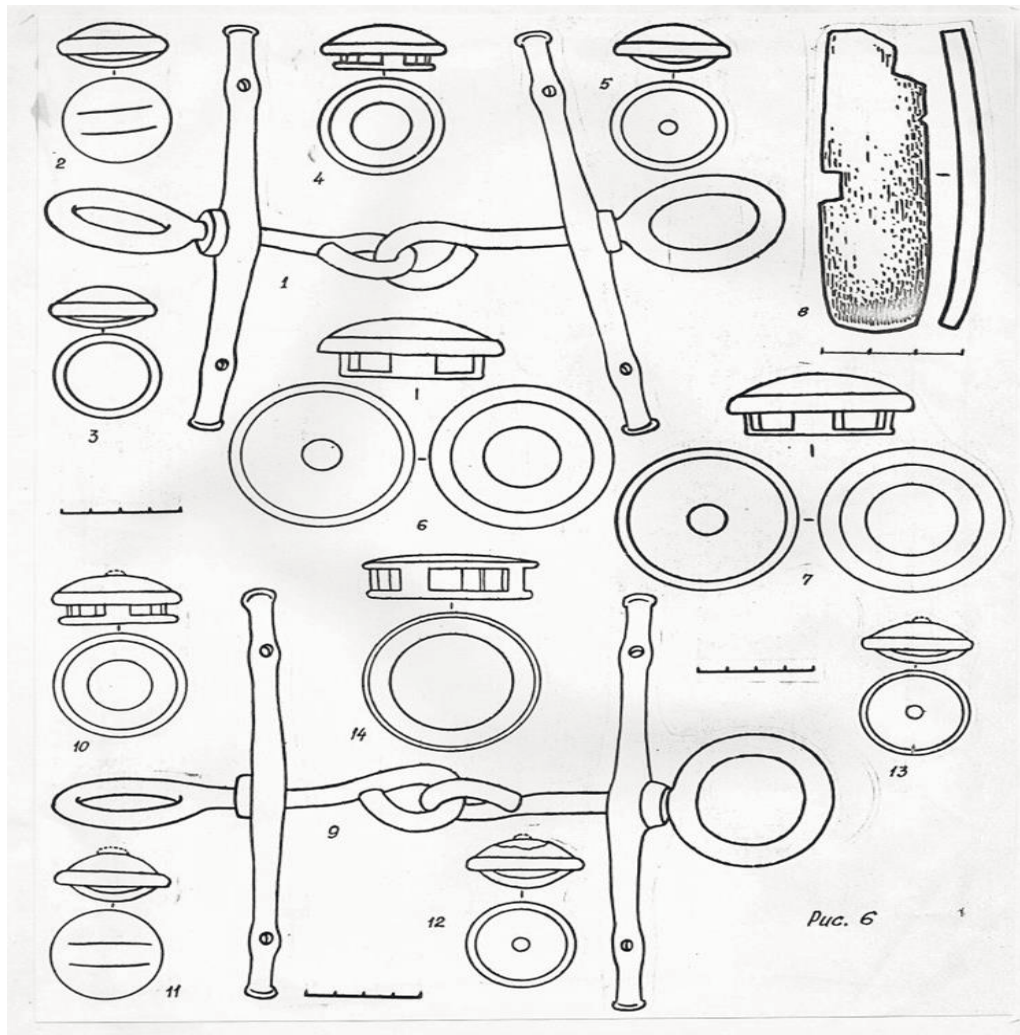
Pasta və ya alebastr lövhələri bir qrup pilək-çənbərin səthi müxtəlif xarakterli naxışlarla bəzənmişdir. Onların bəzilərinin səthi iki cərgə qoşa dairələrlə naxışlanmışdır. Bu tip lövhələri olan başqa çənbərlərin bəzəyi daha mürəkkəbdir. Onlar «solyar nişanı» (günəş simvolu) əmələ gətirən, mərkəzdən ətrafa dalğavari-şüa kimi yayılan relyefli xətlərlə naxışlanmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Sarıçoban kompleksinin pasta, alebastr və ya fil sümüyünə oxşar başqa materiallarla inkrustasiya edilmiş pilək-çənbərləri konstruksiya baxımından Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinin həm Gəncə-Qarabağ, həm də Gədəbəy qrupunun abidələri kompleksində Dovşanlı [6, s.231], Qarabulaq [7, tablo 15-16], Borsunlu [8, s.7], Gəncəçay [9, s.88-89] (yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Gəncəçay kompleksinə həmin pilək-çənbər tipləri ilə yanaşı, Sarıçobanın başqa materialları ilə üzləşən yoğun nizə ucluğu, iki hissədən ibarət qaytarğanlı at cilovu daxil olmuşdur [10, s.181-183]. Qalakənddə [11, tablo 3-5] habelə İran və hətta uzaq Cənubi Avropa (axırıncılar e.ə.IX-VIII əsrlərə aid edilir və bədi baxımdan Azərbaycan nümunələrindən geridə qalır) abidələrində özünə analogiya tapsa da, forma müxtəlifliyi və naxışlama motivləri baxımından çox fərqlənir. Təkcə onu demək kifayətdir ki, bütünlükdə Qafqaz-Ön Asiya regionunda Sarıçobanın səthi relyefli-solyar şəkilli naxışı olan pilək-çənbərlərinə yalnız Laşiş (Tell-Cuveyr) abidəsində LB III təbəqəsində analogiya tapmaq mümkün olmuşdur. Təbəqə e.ə. 1350-1200-cü illərə aid olub dövr etibarilə bir qədər qabaqlayır. Həmin dövr daha çox böyük Borsunlu kurqanı ilə uyğunlaşa bilər. Maraqlıdır ki, Borsunlunun üç yarpaqlı-lotos çiçəyi naxışlı kündəvari pilək çənbərlərinin analogiyasına da Laşiş abidəsinin həmin təbəqəsində rast gəlinmişdir [1, s.229-230].

Pasta və ya alebastr inkrustasiyaları kimi, eyni məqsədlə istifadə edilmiş mərmər lövhələri də müxtəlif quruluşludur. Qədim sənətkarlar qara rəngli, qaramtıl-kül rəngli təbii naxışları (xətləri) olan boz rəngli mərmərdən istifadə edilmişdir. Qara rəngli mərmər düymələrdə dəşiklərin içərisinə pasta və ya sədəf salınmışdır. Mərmər inkrustasiyalı, naxışlı pilək-çənbərlərin Qafqaz-Ön Asiya regionunda analogiyası bizə məlum deyil [1, s.231].

Sarıçoban kompleksində 7 komplekt at gəmi-cilovu tapılmışdır [tablo 1, 1, 1^a, 6, tablo 2, 1, 9]. Onların altısı Zaqafqaziyada, xüsusilə Gəncə-Qarabağ zonasında geniş yayılmış bir tipə aiddir. Bu tip cilovlar iki hissədən ibarət olub, qaytarğanları hərəkətli olan «gəmə» keçirilmişdir. Cilovların xarici halqaları mütəhərrikdir. Qaytarğanlar da gəm kimi hərəkətli olub çubuqvari və ya şlyapa şəkilli sonluqla tamamlanır. Gəmə keçirmək üçün mərkəzi deşikdə başqa, qaytarğanlarda atın idarə edilməsinin asanlaşdırmaq üçün at yüyəninin qayışına keçirilən daha iki kənar deşik açılmışdır. Bu tip cilovların geniş yayılması Qafqaz-Ön Asiya regionunda atçılıq və ata sitayişin möhkəm yer tutması ilə bir vaxta təsadüf edir. Sarıçoban cilovlarından yalnız bir nüsxəsi ümumi materiallardan seçilir və təkcə Azərbaycanda deyil, Ümumi Qafqaz regionunda özünə analogiya bilmir [1, s.231].

Söhbət şərq kamerasındakı taxçaya qoyulmuş at başından götürülmüş, qaytarğanları dörd at başı fiquru şəklində düzəldilmiş cilovdan gedir [tablo 101, 1, 19]. Doğrudur, Luristan komplekslərində qaytarğanlı at fiqurlu tapıntılar az deyil. Lakin bu komplekslərin tərkibində Sarıçoban nüsxəsinin yaxın analogiyası yoxdur. Bundan başqa, həmin abidələr dövr etibarilə də (e.ə.VIII-VII əsrlər) çox sonraya aiddir. Qaytarğanların at başı fiquru ilə bəzədilməsinə e.ə.VII-V əsrlərə aid Toqar mədəniyyəti abidələrində də təsadüf edilmişdir. N.Çlenovanın fikrincə həmin sənət növü burada (Sibirdə) Luristan metal işləmə mədəniyyətinin təsiri altında təşəkkül tapmışdır [1, s.231].

Tablo 2. Sarıçoban kurqanı. At əsləhələri. 1-9 qaytarğanlı gəmlər (cilovlar);
2-7, 10-13- pələk – çənbərlər; 8 – sümük qaytarğan.

Qaytarğanlı gəmlər iki qrupa bölünür. Birinci qrupda iki hissədən ibarət olan gəmlərin tunc çubuğu əyilib birləşir. İkinci qrup qaytarğanlar yoğun və qısa olmaqla onların birləşmə qaydası da fərqlidir. İkinci qrup at gəmləri qaytarğansızdır. Bu tip gəmlərin kənarları “şlyapavaridir”. Qaytarğanları at başı fiquru şəklində düzəldilmiş gəm, tapılmış nüsxələr arasında öz unikalığı ilə seçilir. Sarıçoban kurqanından tapılmış bu gəm – cilovun Azərbaycan və ümumi Qafqaz regionunda analogiyası yoxdur [2, s.121].

Nəticə. Guman olunur ki, Sarıçobanın at başı təsvirli cilovları, bu kompleksə daxil olan materialların əksəriyyəti kimi yerli metalışləmə ustalarının əlinin əməyi olmuşdur. Şübhəsiz, atçılıq və ata sitayiş də yerli zəminə söykənmişlər. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, qaytarğanları şir fiqurlu olan daha mürəkkəb quruluşlu at cilovların 1985-ci ildə Q.M.Aslanovun Gəncəçay hövzəsində (Yenikənd su qovşağı rayonu) tədqiq etdiyi kurqanlardan birində (e.ə.XVI-XV əsrlər) təsadüf edilmişdir [3, s.74].

ƏDƏBİYYAT

1. Cəfərov H.F. Qədim Qarabağ (Tarixi arxeoloji tədqiqat: tunc və erkən dəmir dövrü). Bakı, “Elm”, 2020.
2. Cəlilov B.M. Azərbaycanda qədim metallurgiya və metalışləmə. Bakı, “Elm və təhsil”, 2018, 240s.
3. Quliyev F.E. Azərbaycanın kurqan qəbrlərində at dəfni. Bakı, Elm, 2008.
4. Джафаров Г. Курганы древних правителей Карабаха: Северный Азербайджан на пороге возникновения раннего государственного строя. Баку, Елм, 2022, 144 с.

5. Иессен А.А. К вопросу о древнейшем металлургии меди на Кавказе // Изв. ГАИМК. – М.-Л., 1935, вып.120, с.7-216.
6. ZE VBGAEU 1894, s.231, şəkil 31, a v.
7. Ивановский А.А. По Закавказью, табло 7, 9 табло 1-6.
8. Джафаров Г.Ф. Борсунлу, s.7, şəkil 17.
9. ОАК за 1899, СПб, 1902, s.88-89, şəkil 184.
10. ОАК за 1899, şəkil 181-183.
11. Folfram Nagel, Eva Strommenger Kalakent ..., 606, tablo № 3-5.

ВУСАЛА АЛИЯРОВА

Институт Археологии и Антропологии НАНА

О НЕКОТОРЫХ БРОНЗОВЫХ АКСЕССУАРАХ ДЛЯ КОНСКИХ УЗДЕЧЕК, НАЙДЕННЫХ В САРЫЧОБАНСКОМ КУРГАНЕ ЭПОХИ ПОЗДНЕЙ БРОНЗЫ

Курган Саричобан занимает особое место среди богатых курганов, расположенных в Агдамском районе Карабаха. Систематические археологические раскопки здесь ведутся с 1986 года. Саричобанский курган выделяется не только в Азербайджане, но и среди всех Кавказских памятников специфичностью погребальных камер, богатством артефактов и рядом других особенностей. Найденные в кургане металлические предметы свидетельствуют о том, насколько была развита металлургия в тот период. К металлическим предметам относятся топоры, кинжалы, наконечники стрел, подковы и т. д. можно привести пример. В ходе раскопок, проведенных в горной местности Карабаха, особенно в кургане Сарычобан, были получены обширные сведения о коневодстве и установлено, что могильные памятники принадлежали привилегированным представителям того времени. Предметы, необходимые для управления лошадьми, найденные в кургане Сарычобан, еще раз доказывает, насколько незаменимы были лошади для того периода как в качестве средства передвижения в быту, так и в борьбе с врагом во время военных действий.

Ключевые слова: Карабах, археология, курган Сарычобан, уздечка для лошади.

VUSALA ALIYAROVA

Institute of Archaeology and Antropology of ANAS

ABOUT SOME BRONZE ACCESSORIES FOR HORSE BRIDLES FOUND IN THE SARYCHOBAN BURIAL MOUND OF THE LATE BRONZE AGE

Sarichoban mound occupies a special place among the rich mounds located in the Agdam region of Karabakh. Systematic archaeological excavations have been carried out here since 1986. The Sari-choban burial mound stands out not only in Azerbaijan, but also among all Caucasian monuments for the specificity of its burial chambers, the wealth of artifacts and a number of other features. Metal objects found in the mound indicate how advanced metallurgy was in that period. Metal objects include axes, daggers, arrowheads, horseshoes, etc. to give an example. During excavations carried out in the mountains of Karabakh, especially in the Sarychoban burial mound, extensive information was obtained about horse breeding and it was established that the grave monuments belonged to privileged representatives of that time. Items necessary for driving horses, found in the Sarychoban mound, once again prove how indispensable horses were for that period, both as a means of transportation in everyday life and in the fight against the enemy during military operations.

Keywords: Karabakh, archeology, Sarychoban mound, horse bridle.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 04 may 2024-cü il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 oktyabr 2024-cü il.

Rəyçilər: t.ü.f.d. Müzəffər Hüseynov, t.e.d. Əmrah Dadaşov.

UOT 94(479.24); UOT 930

NURIDA SULEYMANOVA

PhD Student in History, Baku State University

noor.suleiman@mail.ru

**THE SILK TRADE OF THE SAFAVID STATE
DURING THE REIGN OF SHAH ISMAIL AND SHAH TAHMASP
IN ENGLISH-LANGUAGE HISTORIOGRAPHY**

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/106/252-258>

In this article, the silk trade of the Azerbaijan Safavid state is discussed. The chronological framework of the work covers the period from the establishment of the Safavid state to the 80s of the 16th century. The main goal of writing this article is to determine the importance of the 16th century silk trade in the history of Azerbaijan. The article consists of an introduction, a main body and a conclusion. The introductory part provides general information about the economy of the Safavid state. This section also discusses how accurate information on the economy and silk trade is. The main body discusses the importance of silk trade during the period of Shah Ismail and Shah Tahmasp, during the Safavid-Ottoman wars, and the first English trade expeditions sent to the territory of the Safavid state. In the conclusion part, the relevance and scientific novelty of the conducted research, the importance of the study of the topic for the history of Azerbaijan are indicated.

Keywords: Safavids, Shah Ismail, Shah Tahmasp, history, trade, silk.

Introduction. The Azerbaijan Safavid State emerged as a tariqa, but over time it systematically went through phases and became a state in the early 16th century with its political organization.

It is important to understand the Safavid economy in general terms, which had a wide influence in areas such as Azerbaijan, Iran, Iraq, and the Eastern Anatolia region. However, the Safavid economy remains challenging to comprehend; it has been downplayed or even disregarded in comparison to neighboring India or the Ottoman Empire, or it has been overestimated in terms of output and worldwide significance. Its elusiveness stems in part from the fact that it is nearly impossible to speak of a single, integrated economy in a nation as vast, diverse, not easy to access, and unevenly supplied with natural resources as the Safavid dynasty.

The other aspect of the elusiveness is the confines of our understanding which is due to the overall lack of data that involves commercial activity. Our knowledge of the amount of trade flowing within the nation is quite limited, and the commodities that are imported and exported are essentially limited to the seventeenth century and only include the goods that are handled by the maritime companies. Therefore, naturally, there is not a vast amount of information available about the silk trade during the reign of Shah Ismail and Shah Tahmasp which lasted until the silk trade came to the fore in the political and economic life of the state, starting from the reign of Shah Abbas. However, all of this does not exclude us from making any kind of firm assumptions or statements regarding the Safavid economy. It only serves as a reminder that most claims will be qualitative and comparative rather than quantitative and that because difficult facts are so scattered and fragmentary, care must be used when handling the few that do exist.

The main body. The Safavid economy was a collection of regional economies, each centered around a provincial town, as several scholars have lately pointed out. Additionally, some commodities covered the whole economic spectrum. Silk was one. Grown in a variety of regions, including the Caspian provinces, Shirvan, Yazd, and Khurasan, it was exported in its raw form by land through Anatolia or Mesopotamia to the ports of the Levant, via the Persian Gulf around the Cape of Good Hope, via the Volga route to Moscow, and finally via the White Sea to Europe. Although silk was far less valuable and volumetric than bullion as an export good, it nonetheless covered a much larger geographic area than any other commodity [6, p.32-33].

Safavid silk is almost entirely associated with the Gilan province, located on the Caspian Sea coast. Mulberry and silkworm cultivation has been carried out in Gilan since ancient times. Gilan was the homeland of black mulberry trees and cocoons. Arab geographer Istahri mentions Lahijan, located in Gilan, as a silk production center in the 10th century [7, p.15]. Clavijo also mentions Gilan and Shemahi as important silk production centers in the 15th century [1, p.93].

Although raw silk was produced in many places, the most important regions for export to the West were the southern and western provinces of the Caspian Sea, especially Shirvan, Karabakh, and Gilan [3, p.61]. According to Dutch sources, the highest quality silk was produced in the city of Rasht, also on the shores of the Caspian Sea. The city of Farahabad was also an important raw silk production center. Apart from Gilan and Mazandaran, silk was also produced in the regions on the western coast of the Caspian Sea and, to a lesser extent, in the interior of Azerbaijan¹. During the Safavid period, all of the silk exported to Europe was obtained from Gilan, Mazenderan, Gurgan, Ardabil, Shirvan, Shemahi, Karabakh, and Khorasan. Small-scale production was also carried out in cities such as Kirman, Tebes, Yazd, and the province of Khuzestan. The raw silk produced in different regions was recorded under various special names depending on its quality or other characteristics [6, p.37].

The port of Hormuz was one of the main trading routes used to deliver Safavid silk to markets throughout the world. This port, which connected the Persian Gulf to the Arabian Sea and beyond, was a major hub for marine trade and was located on the strategically important Strait of Hormuz. At Hormuz, traders from all over the world came together to exchange products, including valuables like silk. The importance of Hormuz in the Safavid silk trade is documented in historical accounts, they highlight the significance of Hormuz as a turning point in Azerbaijani silk exports during the Safavid era, and also they shed light on how Safavid traders used Hormuz as a route to enter profitable markets for their silk goods. Safavid dynasty, though becoming a stronger power, did not reap the advantages from this transit trade owing to the Portuguese control over the revenues obtained at Hurmuz [4, p.439].

Despite the gaps in our quantitative understanding, it is undeniable that the Safavid monarchy had a small, productive, and consumer market. The amount of goods exported was limited. Aside from bullion, the main export good from the nation was silk. The Safavids may have exported 5,000 or perhaps 6,000 bales of silk in a good year [6, p.34].

However, it is not possible to fully understand the silk trade without revealing the reasons behind the need for precious metals in the state's trade during the two-century rule of the Safavids (1502-1707). Since precious metals, especially silver, were coming largely from Anatolia thanks to the silk trade, it can be seen that the silk trade, weaving workshops, and the mint have been in a close relationship since the founding of the Safavid State. Interestingly, even the amount of gold and silver to be used in the brocaded fabrics produced in the first weaving workshops established by Shah Ismail (1502-1524) in the 16th century was determined at the mint. In this period, while the mint was an institution that managed the production of these metal threads as well as the printing of money, weaving workshops were production places determined by the state where silk weaving was strictly controlled.

Raw silk quickly became one of the products marketed to Europe via the Near East and the Indian Ocean mainly beginning from the end of the 16th century. The inadequacy of domestic production in response to the raw material needs of European weaving looms, whose number has increased since the 14th century, has made it necessary for most European countries to turn to new and abundant raw silk resources such as the resources of the Safavid state. As can be seen from here, the supply-demand relationship is very effective in this rise in raw silk. Instead of buying silk fabric, producing domestic fabric with cheaper raw silk and selling these fabrics at high prices has been seen as an extremely profitable business. As a place where quality silk was produced, the land of the Safavid state became the focal point of foreign state merchants [6, p.24].

In addition to the silk trade, during the reign of Shah Ismail and Shah Tahmasp, the economy of the Safavid state was based on agriculture and animal husbandry, similar to the economic life of

¹ In fact, all the used academic literature for this article mentions Safavid state as an Iranian state.

many states of that period. In addition, the economy related to trade and crafts developed in Safavid cities, similar to Ottoman cities. It is important that the animal husbandry sector in the Safavid Empire was generally in the hands of the nomadic Turkmen population, as it is similar to that in the Ottoman Empire [8, p.184].

The first Safavid kings supported the textile and weaving industry as they should, Shah Ismail encouraged the production of silk and cotton fabrics, established new industrial centers, and expanded trade with Turkey, India, and China. Safavid weaving workshops were first established by Shah Ismail in the 16th century [7, p.20]. However, before these new workshops could be operated to a large extent, they were exposed to a great disadvantage for a century due to intense conflicts with the Ottomans and the seizure of control of the silk production regions by the Ottomans. However, there was still a solid domestic market in the Safavid land in the XVI and XVII centuries. Many Azerbaijani cities were famous for silk weaving. In Azerbaijan, silk was used as furnishing material and clothing by courtiers and wealthy people.

The luxurious brocades and silks were all for domestic consumption. A silk turban was a traditional and respected gift from the shah to foreign visitors. The clothes of wealthy Azerbaijanians were made of silk and cotton. In both Azerbaijan and the Ottoman Empire, cotton was added to silk clothing. Archaeological findings show that the twelve-piece Safavid scarlet *börk* was made of cotton reinforcement wrapped in red silk. This silk was probably dyed with madder, which was grown only in the Ardabil sect. Fabrics were extremely important in the Safavid palace, as in the Ottomans. Performing a ceremony or show of power with silk clothing and fabrics was also part of the Safavid palace tradition. Shah Tahmasp used to change his caftan fifty times a day as his official attire. When he died, his wardrobe contained 30,000 silk garments, 800 of which were coat-style, including turban fabrics, and two hundred loads of silk. In addition to all these, silk and silk fabrics could also be given as bride price [7, p.20-21]. Shah Tahmasp might be able to take control of trade, especially of silk, but he was not a merchant. It was reported by the English merchants that "the Shah never, and will not now, take textiles into his hoard. His entire trade consists of raw silk, which he sells to Turks and Armenians for a profit, as well as to other people who would otherwise purchase it [5, p.11; 5, p.433].

Now, looking back at the history we can see that, since the establishment of the Safavid state, the Silk Road remained far from forming a whole as the roads passing through Transoxiana and Central Asia were closed by the Uzbeks and the roads passing through the North of the Black Sea and the Eastern Mediterranean were closed by the Ottomans. The land trade route passing through Asia Minor was also in the hands of the Ottomans. The establishment of the Safavid State in 1501 caused intermittent wars that disrupted the Anatolian-Azerbaijani trade. The Safavid Empire struggled politically with the Ottoman Empire in many areas. It is an important issue to consider today that these struggles have more than one political reason, but naturally, they also have economic bases. The Ottomans captured Tabriz in 1514. This major political turning point led to the beginning of the Ottoman Empire's control of both the silk production regions on the Caspian coast and the silk trade in Azerbaijan for almost a century, resulting in extensive profits for the Ottomans. Although smaller silk-producing regions such as Kashan, Yazd, Shiraz, and Khorasan were not subject to Ottoman influence during this period, Azerbaijani merchants had problems supplying silk in these regions due to the Ottomans [7, p.31].

When Yavuz Sultan Selim banned trade with the Safavids in 1516, he aimed to deal a blow to the economic situation of the mentioned state. This situation could have prevented the coin from leaving the Ottoman Empire [2, p.323]. Since the Ottomans closed the western part of the trade route, India became a major export point for Safavid merchants [7, p.31]. customs revenues, but also the silk industry in the Ottoman cities was damaged. For this reason, Suleiman the Magnificent (1520-1566) immediately lifted the embargo. At first, the lifting of the embargo was a positive development for the Safavid economy and Ottoman economies. The structural basis for the development of the Ottoman and Safavid economies was the financial resources obtained as a result of Europe's demand for Azerbaijani silk. Since both states needed this demand, Azerbaijani silk continued to be transported to Europe from major markets such as Aleppo, Bursa, and Izmir, even during periods of em-

bargo and war [2, p.323]. With the removal of the embargo, the Safavids turned to the production and trade of silk. Shah Tahmasp transferred the capital to Qazvin in 1548 due to Ottoman pressure. Thus, Qazvin and Isfahan, as the collection point of silk and the capital, came to the fore as the centers of the silk trade. Just as the political center of the state shifted to the southeast in the second half of the 16th century due to Ottoman pressure, the silk trade centers also experienced a similar shift [7, p.31].

The foundation of international trade, raw silk exports, was essential to the recovery of the economy. Following the Ottoman conquests, ties with England provided a chance to restart the silk trade. The "king" of Shirvan, Shah Tahmasp, treated the English traveler Jenkinson with such reverence on his trip to Safavid territory in 1563 that Jenkinson spent over a week at his court, conducting negotiations that were beneficial to England. Abdullah Khan granted the English traders several special advantages through an edict. Customs duties were also eliminated for the English. Officials from the state who disobeyed this order would face severe penalties. The palace trade was also regulated by Abdullah Khan's directive, which said that the treasurer was to accept any products brought by the English merchants or their representatives and pay for them with cash or in raw silk equivalent to the value of the goods [9].

Raising its anchor at Shabran, the English ship set sail for the Volga in April of 1563, carrying spices, rare jewels, and raw silk for sale in London and other English cities. Jenkinson seized rare silk, jewels, and other priceless items for the Moscow Great Knyaz on Ivan IV's orders. He stated that His Majesty was quite pleased when he turned in the diamonds and silk that he had purchased in Azerbaijan to the Treasury on August 20, 1563. As a result, trade links were established between England and Azerbaijan as a result of the first trading mission, which took place in 1561–1563. At Shamakha, the foundation for an English trading post had been laid. English merchants with liberal commercial privileges began to pour into Shirvan in greater numbers [9].

The Muscovy company attempted to deepen trade ties with Azerbaijan while making a substantial profit from the sale of rare and colorful silk cloth, jewels, spices, gold lace, satin, and other eastern commodities in London's marketplaces. That is why a third trading expedition was sent straight to the shores of the Caspian Sea as soon as the second one (1563–1565) concluded. Richard Johnson, Alexander Kitchin, and Arthur Edwards led this trading expedition, which took place between 1565 and 1567 [9].

Edwards wrote a third letter to England about his visit to the Safavid Palace. He wrote it in Astrakhan, while on his way back after completing his trip. In this document, written on 16 June 1567, he quoted from Shah Tahmasp's decree afforded to the English merchants. He listed the privileges that represented initiatives by the Safavids, prevented from trading in the Mediterranean Sea, Black Sea, and the Indian Ocean, to export raw silk, which was the country's main source of wealth, to Europe via trading relations with the English merchants. Edwards openly declared the English trading company's real purpose regarding Azerbaijan - they planned to monopolize the raw silk trade: I have no doubt that very soon we will become a big company in the trade of raw silk, silk cloth, spices, and dyeing materials, as well as other goods here [9].

In his account of the nation's international trade, Edwards enumerated the goods that were transported to that renowned trading center and stated that raw silk served as a means of exchange in trade relationships with countries in the West. He described the Safavid state's ability for international trade and expressed doubt that the English would be able to purchase all of the silk it exported. The traveler comes back to the subject of buying silk that is "first hand." He hoped he had more money so he could purchase silk at a discount from the peasants. He was envious of the Turkish traders, who were England's primary competitors in the trade and the primary buyers of Azerbaijani silk [9].

Overall, in the reign of Shah Ismail and Shah Tahmasp when precious metal shortages emerged, some export bans were re-enforced to prevent silver from escaping into Safavid lands, silk production and export did not stop, its source and direction changed. Azerbaijanian silk rivaled China in terms of quality and availability. While the Safavid rulers encouraged silk production and

export within the country, silk merchants began to look for other short and safe routes to the west, south and India [2, p.323]

However, the death of Shah Tahmasp caused internal disorders in Azerbaijan, which the Turks exploited to seize control of Georgia, Azerbaijan, Shirvan, Luristan, and portions of Gilan. By signing a pact with the young monarch Shah Abbas in 1590, the Ottomans were able to solidify their grip over the silk-producing regions and the major ports on the Caspian. Turkish and Russian routes then competed as long as Azerbaijani silk was in demand, which persisted until the latter half of the 18th century [4, p.436].

The conclusion. In general, a huge amount of academic literature that is written in English mentions the Safavid state as an Iranian state, for this reason, it is crucial to use the literature in the light of objectivity by not distorting the historical fact, which certainly proves that Safavid state is an Azerbaijani state despite all the falsified information. In conclusion, despite recurrent battles between the Safavid and Ottoman empires throughout the 16th century, Azerbaijan's external trade remained. The principal export from Azerbaijan was silk, which was shipped in large quantities to Turkey, where it was either consumed by the country's Bursa-based silk industry or bought by Venetian traders for sale in Europe. The primary weaving hubs of Yazd, Kashan, and Kirman likewise derived their raw materials from the silk of Azerbaijan's northern districts. Trade to and from Central Asia declined and did not pick up again until the early 1700s.

English traders brought a new trading force to the Safavid economy between 1560 and 1580, which was an interesting development. However, English traders would not have had the increased Venetian supplies of silver money to pay for silk imports if cloth exports had not occurred.

In general, we can say that Safavid silk was relatively expensive, uneven in quality, and difficult to procure given the distances involved, it was unreliable and, as such, simply could not compete with silk from Bengal.

Finally, a solid domestic market still existed in Azerbaijan Safavid state in the XVI and XVII centuries. Many Azerbaijanian cities were famous for silk weaving [7, p.20]. It was only in the later seventeenth century that the silk trade turned into a substantial export commodity, only in the 17th century did silk become the most important eastern import product.

LITERATURE

1. De Clavijo, Ruy Gonzales, Narrative of The Embassy of Ruy Gonzales De Clavijo To The Court Of Timour At Semerkand 1403-1406, Translated By Clements R. Markam, London: The Hakluyt Society, 1859 – 200 pp.
2. Floor W, Clawson P. Safavid Iran's search for silver and gold. International Journal of Middle East Studies. 2000 Aug;32(3) – 345-68 pp.
3. Herzig EM. The volume of Iranian raw silk exports in the Safavid period. Iranian Studies. Vol.25, No. 1/ 2 The Carpets and Textiles of Iran: New Perspectives in Research 1992 – 61-79 pp.
4. Jackson P, Lockhart L, editors. The Cambridge History of Iran (vol 6) cambridge university press, 1986 – 1120 pp.
5. Jenkinson A. Early voyages and travels to Russia and Persia. Hakluyt Society, 1886 – 176 pp.
6. Matthee RP. The politics of trade in Safavid Iran: Silk for silver, 1600-1730. Cambridge University Press; 1999 – 290 pp.
7. McCabe, Ina Baghdiantz, The Shahs Silk For Europe's Silver, The Eurasian Trade Of Julfa Armenians ên Safavid Iran And India (1530-1750)î, University of Pennsylvania, Armenian Text and Studies, Number:15, Scholar Press, Atlanta, Georgia: 1999. – 414 pp.
8. Savory R. Iran under the Safavids. Cambridge Univ. Press; 1980 – 288 pp.
9. The first English traders in Azerbaijan. - <http://www.visions.az/en/news/328/c749315/> [14.05.2024].

NURİDƏ SÜLEYMANOVA

Bakı Dövlət Universitetinin doktorantı

**ŞAH İSMAYIL VƏ ŞAH TƏHMASİBİN DÖVRÜNDƏ
SƏFƏVİ DÖVLƏTİNİN İPƏK TİCARƏTİ
İNGİLİSDİLLİ TARİXŞÜNASLIQDA**

Məqalədə Azərbaycan Səfəvi dövlətinin ipək ticarətindən bəhs olunur. İşin xronoloji çərçivəsi Səfəvi dövlətinin yaranmasından XVI əsrin 80-ci illərinə qədərki dövr əhatə edir. Səfəvi dövlətinin iki qüdrətli hökmdarı olan Şah İsmayıl və Şah Təhmasibin dövründə Səfəvi dövlətinin ipək ticarəti təhvil edilərkən yalnızca ingilisdilli ədəbiyyatlardan istifadə olunmuşdur.

Şah Abbasın ipək ticarəti haqqında yerli və xarici mənbələrdən zəngin məlumatlar olmasına rəğmən, Şah İsmayıl və Şah Təhmasib dövrünə aid ipək ticarətiylə bağlı məlumatlar ya azdır, ya da Səfəvilər dövlətindən İran deyə bəhs edilir. Elmi işin yazılmasında qarşıya qoyulan əsas məqsəd, XVI əsr ipək ticarətinin Azərbaycan tarixindəki yerini müəyyənləşdirməkdir. Quruluşuna görə məqalə, giriş hissəsindən, əsas mətnə və nəticəyə ibarətdir. Giriş hissədə Səfəvilər dövlətinin iqtisadiyyatı haqqında ümumi məlumat verilir. Həmçinin bu hissədə, iqtisadiyyata və ipək ticarətinə dair məlumatların nə dərəcədə dəqiq olması məsələsi də müzakirə olunur. Əsas mətnə beynəlxalq ticarətdə Səfəvilər dövlətinin rolu, Səfəvi ipək ticarətinin əsas məskənləri, ipəyin Səfəvilər dövləti tarixində və beynəlxalq ticarətdə rolu müzakirə olunur. Xüsusilə Şah İsmayıl və Şah Təhmasibin dövründə ipək ticarətinin önəmindən, Səfəvi-Osmanlı müharibələri dövründəki ticarətdən, Səfəvilər dövləti ərazisinə göndərilən ilk ingilis ticarət ekspedisiyalarından bəhs olunur. Nəticə hissəsində aparılan tədqiqatın aktuallığı və elmi yeniliyi, şumer tarixinin ətraflı öyrənilməsinin əhəmiyyəti göstərilmişdir.

Açar sözlər: Səfəvilər, Şah İsmayıl, Şah Təhmasib, tarix, ticarət, ipək.

НУРИДА СУЛЕЙМАНОВА

Докторант Бакинского государственного университета

**ТОРГОВЛЯ ШЁЛКОМ В ГОСУДАРСТВЕ СЕФЕВИДОВ
ВО ВРЕМЕНА ПРАВЛЕНИЯ ШАХА ИСМАИЛА И ШАХА ТАХМАСИБА
В АНГЛОЯЗЫЧНОЙ ИСТОРИОГРАФИИ**

В этом научном труде рассматривается торговля шёлком Азербайджанского государства Сефевидов. Хронологические рамки работы охватывают период от основания государства Сефевидов до 80-х годов XVI века. При освещении Сефевидской торговли шёлком во времена двух могущественных правителей государства Сефевидов шаха Исмаила и шаха Тахмасиба использовалась только англоязычная литература.

Хотя существует множество сведений о торговле шёлком шахом Аббасом в отечественных и зарубежных источниках, информация о торговле шёлком шахом Исмаилом и шахом Тахмасибом носит ограниченный характер, а государство Сефевидов упоминается как Иран. Основная цель написания научной работы – определить место торговли шёлком XVI века в истории Азербайджана. По своей структуре статья состоит из введения, основного содержания и заключения. В вводной части даются общие сведения об экономике государства Сефевидов. В этом разделе также анализируется, насколько точна информация об экономике и торговле шелком. В основном тексте рассматривается роль Сефевидского государства в международной торговле, основные центры Сефевидской торговли шёлком, роль шёлка в истории Сефевидского государства и международной торговли. Особо представлено значение торговли шёлком в период правлений шаха Исмаила и шаха Тахмасиба, торговля в период сефевидско-османских войн, а также первых английских торговых экспедиций, отправленных на тер-

риторию государства Сефевидов. В заключительной части показаны актуальность и научная новизна проведенного исследования, важность детального изучения этой стороны истории государства Сефевидов.

Ключевые слова: Сефевиды, Шах Исмаил, шах Тахмасиб, история, торговля, шелк.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 14 may 2024-cü il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 oktyabr 2024-cü il.

Rəyçilər: t.ü.f.d. Elvira Lətifova, t.e.d. Anar İsgəndərov.

Kitablar, rəylər

ƏSMƏD MUXTAROVA

*Bakı Dövlət Universitetinin
“Türk xalqları tarixi” kafedrasının müdiri,
tarix elmləri doktoru, professor
asmadmukhtarova@bsu.edu.az*

SEYFƏDDİN RZASOY

*AMEA Folklor İnstitutu Mifologiya şöbəsinin müdiri,
filologiya elmlər doktoru, professor
seyfeddin_rzasoy@mail.ru*

ÜMUMTÜRK TARİXŞÜNASLIĞINA QIYMƏTLİ TÖHFƏ

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/106/259-263>

Bu yaxınlarda təkcə Azərbaycan tarixşünaslığında deyil, eləcə də ümumtürk tarixşünaslıq elmində fundamental hadisə sayıla biləcək bir nəşr işıq üzü gördü. *Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin dos.v.i.e Taleh Vəzir oğlu Cəfərovun 2 cildlik “Türk xalqları və dövlətlərinin tarixi” dərsliyi (I cild. Bakı: Azər nəşr, 2024, 604 s.; II cild. Bakı: Azər nəşr, 2024, 348 s.) tələbələrin və ümumən tarixlə maraqlananların istifadəsinə verildi.*

Milli Məclisin üzvü, maarifçilik layihələrinin gerçəkləşməsinə daim yardım edən Cavanşir Feyziyevin maliyyə dəstəyi ilə yüksək poliqrafik keyfiyyətdə çap olunmuş ikicildliyin elmi redaktoru prof. Sevinc Əliyeva, rəyçiləri prof. Əsməd Muxtarova, prof. Osman Karatay, dos.

Qabil Bəşirov, dos. Bəhman Ağayevdir.

Zəngin tarixi qaynaqlar, çoxsaylı elmi ədəbiyyatlar əsasında yazılmış “Türk xalqları və dövlətlərinin tarixi” ikicildliyi həm *tarixi zaman xronologiyası* (türk etnosunun etnik-mədəni nüvədən təşəkkül edərək günümüzədək davam edən *diaxron inkişaf modeli*), həm də tarixi-coğrafi strukturlaşma dinamikası (türk etnosunun etnik-mədəni substratdan zamanla aktual üzvlənmə keçirmək yolu ilə müxtəlif türk xalqlarına diferensiasiyasını nəzərdə tutan *sinxron inkişaf modeli*) baxımından son dərəcə nəhəng tarixi zaman reallıqlarını əhatə edir. Bu cəhətdən, qarşısına qoyulan hədəfi türk etnosunun tarixi və siyasi özünü təşkil modelləri olan əsərin zaman ritorikası “nüvə”dən, başqa sözlə, türk xalqlarının törəndiyi etnogenetik substratını təşkil edən “ocaq”dan başlanan və günümüze qədər davam edən “Türk tarixi”dir.

Saysız tarixi faktların həm tarixi-xronoloji model, həm də pedaqoji təqdimat modelində sistemləşdirildiyi ikicildliyin elmi və pedaqoji məziyyətləri çoxdur. T.Cəfərov əsəri tarixşünaslıqda mövcud olan mütərəqqi ənənələrdən istifadə etməklə yanaşı, həm də müasir tarixçilik texnologiyalarının tətbiqi ilə yazmışdır. Müəllifin mövcud həcmdə saysız-hesabsız faktları və nəzəri-metodoloji faktorları dərslik formatında modelləşdirməsi ondan, sözün həqiqi mənasında, dərin istedad və tarixçi intuisiyası ilə yanaşı, ağır və gərgin əməyə dözmək qabiliyyəti də tələb etmişdir. Bu cəhətdən, ortada olan “məhsul”, ən azı, çoxillik elmi-pedaqoji təcrübənin də nəticəsi olmaqla fundamental hadisədir.

T.Cəfərovun əsərinin ilkin milli-emosional məziyyəti onun adı ilə bağlıdır. Müstəqillikdən sonra “türk” adı ilə bağlı hər cür elmi janra aid əsərlərin bolluğuna öyrəşmiş müasir nəsilə fərqli olaraq yaşlı nəsil üçün vaxtilə belə bir məzmununda “Türk xalqları və dövlətlərinin tarixi” adlı bir əsərin nə vaxtsa çap ediləcəyini xəyal etmək belə çətin idi. Əlbəttə, sovet dövründə türk xalqlarının tarixi ilə bağlı çoxlu əsərlər var idi. Ancaq onların, demək olar ki, hamısı, “türk tarixi yox”, “antitürk ta-

rixi” idi. Çünki bu “əsərlər” hamısı sovet tarix ideoloqlarının müəyyənləşdirdiyi “türk tarixi” sxemləri (“quraşdırmaları”) əsasında yazılmaqla türk xalqlarının etnik konsolidasiyasına deyil, onların parçalanmasına xidmət edir və bu əsərlər əsasında “tərbiyə edilən” türk xalqlarının şüuruna velikorus şovinizminin maraqlarına xidmət edən və türk etnik-mədəni kimliyini alt şüur səviyyəsində dağıdan, məhv edən subliminal ideyalar ötürülürdü.

37-ci ilin qanlı repressiyaları ilə formalaşdırılan “türk tarixçilik elminin” Azərbaycan səhifəsi, bu təqdimat-resenziyadan əvvəl qeyd olunduğu kimi, “əslində, müstəmləkə epoxasının tarixi idi. İndi onu akademik-rəsmi təqdimatında etnokosmik mutasiyaların ifrat ifadəsi kimi tarixçilik elminə karikatura da adlandırmaq mümkündür. Mahiyyətində rus şovinizmi duran sovet tarixçilik elminin Azərbaycan tarixçiliyində yaratdığı eybəcərliklər yalnız yazılmış tarix kitablarının səhifələrində qalmayıb, eyni zamanda, milli mədəniyyət tariximizin də patoloji gerçəklərinə dönmüşdür. Bu cəhətdən, XX əsr Azərbaycan tarix elmi, əslində, tarixi həqiqətlə siyasi tarixin qeyri-bərabər mübarizə meydanı idi. Tarixçilər arasında gedən sonsuz mübahisələrin mahiyyətini bir məsələ – türk və qeyri-türk etnosların (başlıca olaraq irandilli etnik birliklərin) “Azərbaycan tarixi”ndə hansı konsepsiya əsasında “vahid bir xalqın” tarixi kimi sintezləşdirilməsi təşkil edirdi. Sovet dönməsində bu məsələ stalinizmin qanlı repressiya aparatının vasitəsi ilə paniranist mövqedən həll olunmuşdu. Başqa sözlə, “Azərbaycan tarixi” qeyri-türklərin (irandillilərin, yaxşı halda: məchuldillilərin) tarixi kimi başlanır, türklərin tarixi kimi tamamlanırdı. Paniranizm sovet imperiyasının dövlət maraqlarına xidmət edən və mahiyyətə şovinist ideologiya idi. Bütün mahiyyəti çox əhəmiyyətli hissəsi müsəlman türklərdən ibarət olan SSRİ-də yaşayan türkləri hind-Arropa kökənli rus nüvəsinin ətrafında birləşdirmək idi. Azərbaycanlıların türk olması, Anadolu türklərinə etnokosmik bağlılığı onları təbii olaraq Türkiyəyə meylləndirirdi. Bu isə “mərkəzdənqaçma” idi. Paniranizmin yeritdiyi konsepsiyaya görə, Azərbaycan xalqı öz kökləri etibarilə türk yox, irandillidir. O, sonradan – orta əsrlərdə səlcuqların gəlişi ilə türkləşmişdir. Təbii ki, qədim Azərbaycan ərazisində türkdilli etnoslarla yanaşı, qeyri-türkdillilər də olmuşdur. Paniranizmin türkləri Azərbaycan xalqının etnokosmik nüvəsindən silməyə çalışması onun maraqlarına xidmət etsə də, tarixşünaslıqda, insanların ictimai şüurunda çox böyük patologiyalar yaratmışdır (Bu, sovet ideologiyasının bəşəriyyət qarşısında işlədiyi bitib-tükənməyən cinayətlərdən biridir). Belə ki, Azərbaycanın etnogenezində etnokosmik substrat və etnokonsolidasiya modeli rolunu oynamış türklərin şovinizməsinə silinməsinə edilən etiraz məhz paniranizmin təsiri altında elmi həqiqətin axtarışları ilə yanaşı, daha çox milli müqavimət mahiyyəti daşıyan “türkçülüyn” də formalaşmasına səbəb oldu. Keçən əsrin 30-cu illərində Azərbaycan ziyalılarının “pantürkist” adı altında kütləvi məhvi sonradan milli yaddaşa qanla yazıldı. Azərbaycan tarixşünaslığında bu gün belə davam edən “irançılıq” və “türkçülük” qarşıdurması obyektiv “Azərbaycan tarixi” konsepsiyasının və tarixin üzə çıxmasına daim mane oldu”.

Sovet tarixçilik elminin bizə miras qalan bütün bu acı reallıqları fonunda T.Cəfərovun “Türk xalqları və dövlətlərinin tarixi” əsəri özünün aşağıdakı məziyyətləri ilə əlamətdardır:

– “Türk xalqları və dövlətlərinin tarixi” əsəri müstəqil Azərbaycan tarixşünaslığının məhsulu olmaqla tarixçilik şüurumuzun “müstəmləkə tarixçiliyi” “quraşdırmaları”nın aradan qaldırılması sahəsində böyük bir nailiyyətdir;

– Müəllif əsərdə etnogenez məsələlərinə azad tarixçilik düşüncəsi müstəvisində yanaşmaqla Azərbaycan tarixçilik şüurunda bizə sovet epoxasından miras qalmış patologiyaların aradan qaldırılması baxımından nümunə ola biləcək çalışmaya imza atmışdır.

– “Türk xalqları və dövlətlərinin tarixi” əsəri müstəmləkə epoxası tarixçiliyindən fərqli olaraq, Azərbaycan tarixşünaslığında bu gün də özünü göstərən “irançılıq-türkçülük” qarşıdurmasının əksinə olaraq, Azərbaycan tarix elminin obyektiv və ideoloji “quraşdırma”lardan azad konsepsiyalar əsasında inkişafına böyük töhfədir.

Tarix kitabları bütün hallarda ilkin qaynaqlar, mənbələr və məxəzlər deməkdir. Azərbaycan tarixçiliyində mövcud olan fundamental tarix əsərləri daha çox qaynaqlardakı bilgilərin xronoloji sistemləşdirmə üsuluna əsaslanır. Tarixçilik elminin “ana metodunu” təşkil edən bu üsul T.Cəfərovun da əsərinin əsas metodoloji ritorikasını təşkil edir. Və bu mənada, əsərdə xronoloji modelləşdirmə zamanı həm də dərslilik janrının tələbləri də yüksək səviyyədə nəzərə alınmış, tələbələrin türk xalqları və dövlətlərinin tarixini xronoloji faktların düzümü modelində asanlıqla qavraması və yaddaşlaşmasının optimal pedaqoji metodlarından istifadə olunmuşdur.

Bir tarix dərslisinin mövcud tarixşünaslığın nailiyyətləri əsasında yazılması faktoru T.Cəfərovun əsərinin ən böyük məziyyətini, bəlkə də, ilk baxışda “titanik zəhmət” amilinə münəcər edə bilər. Lakin bizim nəzərimizdə, ikicildliyin ən böyük məziyyəti və onu təkə Azərbaycan tarixçilik elmində deyil, həm də ümumtürk tarixşünaslığında fundamentallaşdırən fakt əsərdə türk xalqları və onların dövlətçilik tarixinin “harmoniya modelinin” tapılmasıdır.

Bu faktor nə ilə bağlıdır? Türklər sıradan bir xalq yox, Avrasiya materikinın siyasi-etnik tarixini yaradan və yaşadan əsas etnoslardan biridir. Avropa, Asiya və Şimali Afrika qitələrinin tarixini türk etnosundan kənarda təsəvvür etmək mümkün deyildir. Çünki bu tarixin əsas yaradıcılarından biri odur. Bu üç qitənin tarixi daim türklərlə nəfəs almışdır. Türk etnosu tarixən təbiətin və mədəniyyətin bütün stixial enerjisini özünə akkumulyasiya edərək, superetnos səviyyəsinə qalxmış, Avropa və Asiyada tarixin gedişatının siyasi, inzibati, mədəni harmoniyasını müəyyənləşdirmişdir. Avrasiyanın etnokosmik həyat alqoritmləri daim türk etnosunun enerjisi ilə qidalanmışdır. Bu cəhətdən, qeyri-türk xalqların türk etnosu ilə hər hansı şəkildə tarixi ünsiyyəti onların özlərini bir xalq kimi tükənməz etnokosmik enerji ilə təmin etməsi demək idi. Türk etnosunun Avrasiya materikində varlığı daim ondakı bütün xalqların etnokosmik enerji ilə təminatına xidmət edirdi. Həmin enerji ilə təmas qeyri-türk xalqların milli kosmosuna daimi sabitlik, tarazlıq və harmoniya bəxş etmişdir. Çünki türklər kökü tarixin dərinliklərinə gedib çıxan sosial ədalət, siyasi harmoniya, psixoloji yurdsevərlik keyfiyyətlərinin daşıyıcılarıdır. Məhz bu cəhət türkləri zamanla Avrasiyanın ən qabaqcıl etnoslarından birinə çevirmiş və onlar qurduqları, yaratdıqları dövlətlər və imperiyalarla materikin tarixinə inkarolunmaz siyasi, ictimai, iqtisadi və mədəni düzən vermişlər. Bu anlamda, türklərin etnogenez və qlottogenez tarixi nə qədər təhrif olunsada, obyektiv tarix kitablarında türk genezisinin kardinal inkişaf xətləri, etnik-siyasi daşıyıcıları, epoxal mərhələləri müəyyənləşdirilmişdir. Əlbəttə, genezis sahəsində zamanla müxtəlif nəzəriyyələr bir-birini inkar etsə də, T.Cəfərovun dərslində “türk genezisi” problemi özünün *obyektiv mənzərəsi* ilə inikas olunmuşdur. Burada “obyektiv mənzərə” ifadəsinin kursivlə fərqləndirməyimiz təsadüfi olmayıb, ikicildlik müəllifinin qarşısında monoqrafik deyil, dərslük janrında əsərin yazılması vəzifəsinin durduğuna işarədir. Başqa sözlə, hər bir dərslük aid olduğu elm sahəsinin nailiyyətlərini özündə əks etdirməlidir. Bu cəhətdən, T.Cəfərov gənc, lakin təcrübəli və səriş-təli tarixçi kimi, türk tarixşünaslığında mübahisəli görülən məsələlərin də dərsləkdə inikas olunmasının optimal modellərini tapmağa nail olmuşdur. Burada heç şübhəsiz ki, müəllif niyyəti də arxada olmamaqla, tələbələrin türk etnogenezi məsələsində mövcud baxışlar, konsepsiyalarla tanış olmaq, mübahisəli hesab olunan məsələlərdən xəbərdar olmaq “haqqı” da əsas götürülmüşdür.

İkicildliyin çoxsaylı elmi-pedaqoji məziyyətləri içərisində, yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, orta əsrlər türk dövlətçilik tarixinin təqdimində “harmoniya modelinin” tapılmasıdır. Yəni əsərin ən fundamental cəhəti T.Cəfərovun türk tarixinin bu gün belə davam edən son dərəcə mübahisəli, ziddiyyətli məqamlarının uğurlu təqdimat konsepsiyasını müəyyənləşdirə bilməsidir. Elə hesab edirik ki, bu məsələ son dərəcə mühümdür və müəllif onun həllində nümunə, örnək ola biləcək metodoloji modeli reallaşdırıb bilmişdir.

Məlumdur ki, orta əsrlər türk tarixi amansız ziddiyyətlər, qarşıdurmalarla əlamətdardır. Bu, səbəbsiz deyildir. Orta əsrlər müsəlman Şərqinin tarixi ümumən türk tarixi deməkdir. Türklər öz passionar enerjiləri ilə Asiyanın, Şimali Afrikanın və qismən də Avropanın siyasi xəritəsini dəyişərək, bu nəhəng multukultural coğrafiyanı özlərinin siyasi ritmlərinə köklədilər. Müxtəlif türk dövlət və imperiyalarının qurulması ilə türklər qeyd olunan coğrafiyanın hakim siyasi qüvvəsinə çevrildilər. Əvəllər qeyri-türk etnosları ilə vuruşan türk hökmdarları “savaş meydanını” onlardan “təmizlədikdən” sonra öz passionar enerjilərini bir-birinin üzərinə yönəltdilər. Bu cəhətdən, orta əsrlər ümumtürk tarixini həm də türk dövlətlərinin bir-biri ilə amansız savaşlarının tarixi də adlandırmaq olar. Müasir türk xalqlarının ictimai şüurunun formalaşmasında böyük rol oynayan həmin savaşlar o dövrün tarixşünaslıq elmində də eyni şəkildə inikas olunmuşdur. Bu cəhətdən, orta əsrlərdə hər bir türk dövlətinin tarixçilik elmi düşmən türk dövlətlərinin mövcudluğunun “ideoloji” inkarı üzərində qurulmuşdur. Bunun əyani nümunəsi Osmanlı-Səfəvi savaşlarının tarix kitablarında necə əks olunmasıdır. Bu qeyd etdiyimiz mühüm məqam orta əsrlər türk tarixi qaynaqlarının ümumi səciyyəvi xüsusiyyəti olmaqla “ümumtürk tarixini” yazmaq istəyən hər bir tarixçinin, o cümlədən T.Cəfərovun qarşısında duran ən çətin metodoloji maneədir. Bu maneəni “aşmaq”, onun təsirini “neytrallaşdırmaq” sözü ge-

dən qaynaqlara, tarixçilik irsinə yanaşmada xüsusi konsepsiyanın olmasını tələb edir. Bunsuz “Türk xalqları və dövlətlərinin tarixi” adlı əsəri yazıb ümumtürk oxucusuna qəbul etdirmək mümkün deyildir. Çünki hər bir fərd, o cümlədən tarixçi mənsub olduğu etnik-siyasi ənənənin daşıyıcısıdır. Əsrlər boyu formalaşmış stereotiplər, o cümlədən tarixçilik stereotipləri zamanla milli ictimai şüurun aksiomatik imperativlərinə çevrilir. Bunun nümunələrini biz müasir dövrümüzdə də açıq şəkildə görə bilirik. Məsələn, Azərbaycan və Türkiyə ədəbiyyatşünasları Məhəmməd Füzulini, yaxud Azərbaycan və Türkmənistan ədəbiyyat tarixçiləri Nəsimini “bölə” bilmirlər. Bunun səbəbi həmin orta qrsə münasibətdə uyğun poetikanın, təhlil konsepsiyasının yoxluğu. Bütün bu deyilənlərin fonunda xüsusi vurğulamaq istərdik ki, T.Cəfərovun “Türk xalqları və dövlətlərinin tarixi” ikicildliyində orta əsrlər tarixşünaslığından qalma metodoloji ziddiyyətlər aradan qaldırılmış və təkcə Azərbaycanlı oxucularının deyil, ümumtürk oxucusunun etnopsixoloji baxımdan rahatlıqla oxuya biləcəyi fundamental əsər ortaya çıxmışdır. Bu isə son dərəcə mühüm amildir.

T.Cəfərovun “Türk xalqları və dövlətlərinin tarixi” ikicildliyi ilk növbədə dərslikdir, yəni məhz öyrətmək, yaddaşlara, şüurlara etnik-mədəni informasiyalar ötürməkdir. Müəllifin dərsliklə ötürmək, öyrətmək (və müəyyən mənada təlqin etmək) istədiyi informasiya isə istər Azərbaycanlı tələbələrin, istərsə də digər türk xalqları tələbələrinin bilavasitə milli kimliyinin formalaşmasına xidmət edəcəkdir. Bu cəhətdən, Azərbaycanlı tələbənin fəxrlə qəbul etdiyi informasiyanı digər türk xalqları oxucularının da eyni emosional-psixoloji ovqatda qəbul etməsi ümumtürk tarixinə aid dərsliyin qarşısında duran ən böyük vəzifə və şərt olmuşdur. Birmənalı şəkildə təsdiq etmək olar ki, T.Cəfərov bu çətin, mürəkkəb metodoloji vəzifənin öhdəsindən uğurla gəlmişdir.

İki cildə ibarət dərsliyin elmi və pedaqoji məziyyətləri haqqında çox danışmaq olar. İndiki halda təqdimat-resenziya janrına uyğun qeyd etmək istərdik ki, dərsliyin birinci cildi “Qədim dövr” və “Orta əsrlər” olmaqla iki bölmədən ibarətdir.

Dərsliyin “Qədim dövr” bölməsi “Türklərin ilkin vətəni sivilizasiya mərkəzlərinin biri kimi” və “Böyük Hun imperiyası” fəsilərini əhatə edir.

Kitabın “Orta əsrlər” bölməsi “Erkən orta əsrlərdə Mərkəzi Asiyanın türk xalqları (quşanlar, eftalitlər, jujanlar)”, “Erkən orta əsrlərdə Şərqi Avropada türk dövlətləri (Hun, Avar, Xəzər)”, “Erkən orta əsrlərdə Mərkəzi Asiya və Altayın türk dövlətləri (I və II türk xaqanlıqları, Türkeş, Uyğur, Xakas)”, “Erkən orta əsrlərdə Şərqi Avropanın türk xalqları (Bulqar, Peçeneq, Qıpçaq)”, “Mərkəzi Asiyada ərəb istilaları və İslamın yayılması. Samanilər dövləti”, “Orta Şərqi feodal türk dövlətləri (Oğuz, Qəznəli, Səlcuq)”, “Mərkəzi Asiyanın ilk müsəlman türk dövlətləri (Xarəzmşahlar, Qaraxanlılar, Qarakitaylar)”, “Misir və Yaxın Şərqi ilk müsəlman türk dövlətləri IX-XV əsrlərdə (Tulun oğulları, İxşidlər, Əyyubilər, Məmlüklər)”, “Monqol tayfa birliyinin yaranması və imperiyasının yüksəlişi”, “Anadolu bəylikləri”, “Mərkəzi Asiya və Şərqi Avropa monqol yürüşləri və hakimiyyəti dövründə (Cağatay Ulusu, Hülakü Ulusu, Cuçu Ulusu)”, “Osmanlı imperatorluğu”, “Volqaboyu və Sibirin türk xanlıqları (Kırım, Qazan, Həştərxan və Sibir xalqları. Noqay odası)”, “Mərkəzi Asiya, Orta Şərq və Hindistanın türk imperiyaları XIV-XVIII əsrlərdə (Teymur, Şeybanlı, Babur)” kimi fəsillərdən ibarətdir.

İkicildliyin ikinci cildi “Türk xalqları və dövlətlərinin yeni tarixi” və “Türk xalqları və dövlətlərinin müasir tarixi” kimi iki bölmədən ibarətdir. Birinci bölmə “Mərkəzi Asiya xanlıqları (Qazax, Buxara, Xivə, Kokand) və onların Çar Rusiyası tərəfindən işğalı”, “Volqaboyu, Sibir, Altay və Uzaq Şərqi türk xalqları XIX-XX əsrin əvvəllərində”, “Şərqi Türküstan türklərinin milli azadlıq mübarizəsi (XIX-XXI əsrin əvvəlləri)” kimi fəsilləri əhatə edir. İkinci bölmə isə “Rusiya və SSRİ-nin türk xalqları XX əsrin birinci yarısında (1900-1945-ci illər)”, “SSRİ-nin türk xalqları XX əsrin II yarısında (1946-1991-ci illər)”, “SSRİ-nin süqutu. Müstəqil türk dövlətlərinin yaranması və inkişafı (1991-2024-cü illər)”, “Türk xalqlarının mədəniyyəti” kimi fəsillərdən ibarətdir.

Göründüyü kimi ikicildlik məzmunu, mündəricəsi və xronoloji modeli baxımından kifayət qədər mürəkkəb, əhatəli quruluşa malikdir. Burada “türk xalqları və dövlətlərinin tarixi” konsepti həm diaxron, həm də sinxron strukturu baxımından dolğun şəkildə əhatə olunmuşdur.

İkicildlik zəngin tarixi mənbələr və tədqiqatlar əsasında yazılmışdır. Əsərin dili aydın, oxunaqlı olduğu üçün onda təqdim olunmuş informasiyanın səlis şəkildə qavranmasına şərait yaradır.

Şübhəsiz ki, türklərin saysız-hesabsız hadisələrlə zəngin olan tarixini bir əsərdə ümumiləşdirmək son dərəcə çətin məsələdir və burada müəyyən çatışmazlıqların olması da mümkündür. Ancaq açıqfikirli olması, obyektiv mövqeyi, konstruktiv fikirlərə sağlam yanaşması ilə fərqlənən T.Cəfərovun bu əsərinin tarixçi ictimaiyyətin reaksiyaları ilə də gələcəkdə daha da təkmilləşdirəcəyinə və ikicildliyin təkcə Azərbaycanın deyil, ümumən, digər türk xalqları gəncliyinin də milli kimliyinin formalaşmasında böyük rol oynayacağına inanırıq.

**Azərbaycan Respublikasında dissertasiyaların əsas nəticələrinin
dərç olunması tövsiyə edilən elmi nəşrlər qarşısında qoyulan tələblər**

- Məqalələrdə müəllif(lər)in adı və soyadı açıq şəkildə, elmi adı və dərəcəsi, işlədiyi müəssisə, həmçinin elektron poçt ünvanı göstərilməlidir.
- Məqalələr Azərbaycan, rus və ingilis dillərində çap oluna bilər. Məqalənin yazıldığı dildə annotasiya, əlavə digər 2 dildə xülasə verilməlidir. Xülasənin üstündə məqalənin adı mütləq göstərilməlidir. Xülasələr bir-birinin eyni olmalı və məqalənin məzmununu əks etdirməli, elmi və qrammatik baxımdan ciddi redaktə olunmalıdır.
- Məqalələrin mətnləri azərbaycan dilində latın əlifbası, rus dilində kiril əlifbası və ingilis dilində (ABŞ) əlifbası ilə Times New Roman-14 şrifti ilə, 1,5 intervalla 8-12 səhifə həcmində qəbul edilir (A4 format, səhifənin ölçüləri: yuxarı – 2 mm, aşağı – 2,5 mm, sol – 3 mm, sağ – 1,5 mm).
- Məqalədə UOT indekslər, 3 dildə açar sözlər göstərilməlidir.
- Məqalə Giriş, Əsas mətn (yarımbaşlıqlar göstərilməklə) və Nəticə hissələrindən ibarət olmalıdır. Məqalədə elm sahəsinin xarakterinə uyğun olaraq elmi işin yeniliyi, müəllifin gəldiyi nəticə aydın şəkildə verilməlidir.
- Mövzu ilə bağlı elmi mənbələrə istinadlar olmalıdır. Məqalənin sonunda verilən ədəbiyyat siyahısı ya əlifba ardıcılığı ilə, ya da mətndə rast gəlinədiyi ardıcılıqla və [1] və ya [1, s.119] kimi nömrələnməlidir. Eyni ədəbiyyata mətnə başqa bir yerdə təkrar istinad olunarsa, onda istinad olunan həmin ədəbiyyat əvvəlki nömrə ilə göstərilməlidir.
- Ədəbiyyat siyahısında verilən hər bir istinad haqqında məlumat tam və dəqiq olmalıdır. İstinad olunan mənbənin biblioqrafik təsviri onun növündən (monoqrafiya, dərslik, elmi məqalə və s.) asılı olaraq verilməlidir. Elmi məqalələrə, simpozium, konfrans və digər nüfuzlu elmi tədbilərin materiallarına və ya tezislərinə istinad edərkən məqalənin, məruzənin və ya tezisnin adı göstərilməlidir. İstinad olunan mənbənin biblioqrafik təsviri verilirərkən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının “Dissertasiyaların tərtibi qaydaları” barədə qüvvədə olan təlimatının “İstifadə edilmiş ədəbiyyat” bölməsinin 10.2 – 10.4.6. tələbləri əsas götürülməlidir.
- Məqalələrin sonundakı ədəbiyyat siyahısında son 5-10 ilin elmi məqalələrinə, monoqrafiyalarına və s. istinadlara üstünlük verilməlidir.
- Ədəbiyyat siyahısı avtomatik nömrələmə ilə yığılmış məqalələr qəbul edilməyəcəklər.
- Məqaləyə mütləq 1 mütəxəssis rəyi (rəyçinin adı (tam şəkildə), elmi dərəcəsi, elmi adı və elmi titulu, iş yeri), məqaləni çapa tövsiyə edən müəssisənin elmi şurasının (kefedranın, şöbənin) iclas protokolundan çıxarış əlavə olunmalıdır.
- Elmi jurnallarda “*əvvəli ötən sayımızda*”, “*ardı növbəti nömrədə*” adı altında seriya məqalələrin dərs olunmasına icazə verilmir.
- Texniki baxımdan düzgün tərtib edilməyən, həmçinin plagiatlıq faktı aşkar edilən məqalələr çap olunmayacaq.

Redaksiya ilə əlaqə:

TarixVeOnunProblemleri@gmail.com

Требования к оформлению научных публикаций

- В статье должны быть указаны место работы и адрес, электронный адрес автора (авторов).
- Статьи могут быть опубликованы на Азербайджанском, турецком, русском и английском языках. Резюме статьи должно быть на двух языках, помимо языка написания статьи. Оба резюме должны быть одинаковыми и отображать содержание статьи. В резюме должны быть показаны научный результат, научная новизна, практическая ценность и др. Резюме должно быть научно и грамматически отредактировано. В резюме должны быть полностью указаны название статьи, имя автора (авторов).
- Текст статьи должен быть набран шрифтом Times New Roman, кегль 14, 1,5 интервал латинской графикой для статей на азербайджанском турецком языках и английском, кириллицей для статей на русском языке.
- В статье должны быть указаны UOT индексы или коды типа PACS, а также ключевые слова. Ключевые слова должны быть на трех языках (на языках написания статьи и резюме).
- В конце статьи должны быть даны научная новизна, практическая ценность, экономический результат и др.
- В статье должны быть даны ссылки на научные источники. Список литературы должен быть либо по порядку (например, [1] или [1, с.119]) или же по порядку шифра. Если дается сноска на ту же литературу в другом месте текста, тогда номер сноски должен быть таким же как и прежде.
- Информация о каждой сноске, данной в списке литературы, должна быть полной и точной. Библиографическое описание источника должно быть дано в соответствии с его видом (монография, учебник, научная статья и т.д.). При ссылке на статью, материалы симпозиумов, конференций и других научных изданий, должно быть указано название доклада или тезиса. При библиографическом описании ссылаемых источников должны браться за основу требования 10.2-10.4.6 отдела «Используемая литература» действующей инструкции по «Правилам составления диссертационных работ» Высшей Аттестационной Комиссии при Президенте Азербайджанской Республики.
- В статье преимущество должно быть дано научным статьям, монографиям и другим источникам, опубликованным в течении последних 5-10 лет.
- Статьи, список литературы которых набраны в режиме автоматической нумерации, не принимаются.
- К статье должны быть приложены 1 рецензия (с указанием имени, научной степени, научного звания и научного титула, места работы рецензента), выписка из протокола научного совета (кафедры, отдела) учреждения, рекомендующего публикацию статьи.
- Статьи, которые не являются технически корректными, а также содержат плагиат, не будут опубликованы.

Электронный адрес журнала “История и ее проблемы”:
TarixVeOnunProblemleri@gmail.com

Requirements for scientific publications

- The place of work and the address, e-mail address of the author(s) should be indicated in the article.
- Articles may be published in Azerbaijani, Turkish, Russian and English. The summary of the article should be in two languages, in addition to the language of the article. Both summaries should be the same and display the content of the article. The summary should show the scientific result, scientific novelty, practical value, etc. The summary should be scientifically and grammatically edited. The summary should contain the full title of the article, the name of the author(s).
- The text of the article should be typed in Times New Roman, 14, 1.5 interval, Latin script for articles in Azerbaijani Turkish and English, Cyrillic for articles in Russian.
- The article should indicate UOT indexes or PACS type codes, as well as keywords. Keywords should be in three languages (in the languages of the article and resume writing).
- At the end of the article scientific novelty, practical value, economic result, etc. should be given.
- The links to the scientific sources should be given in the article. References should be either in order (for example, [1] or [1, p.119]) or in order of cipher. If a footnote is given for the same literature elsewhere in the text, then the footnote number should be the same as before.
- Information about each footnote given in the list of references should be complete and accurate. The bibliographic description of the source should be given in accordance with its type (monograph, textbook, scientific article, etc.). When referring to an article, materials of symposia, conferences and other scientific publications, the title of the report or thesis should be indicated. In the bibliographic description of the referenced sources, the "Used literature" section 10.2-10.4.6 of the current instruction on the "Rules for writing dissertations" of the Higher Attestation Commission under the President of the Republic of Azerbaijan should be taken as the basis.
- In the article, the advantage should be given to the scientific articles, monographs and other sources published in the last 5-10 years.
- The article should be accompanied by 1 review (indicating the name, scientific degree, academic title and scientific title, place of work of the reviewer), an extract from the protocol of the scientific council (chair, department) of the institution that recommends publication of the article.
- Articles that are not technically correct, as well as plagiarism, will not be published.

Email: TarixVeOnunProblemleri@gmail.com

Çapa hazırlayanlar: *Sevinc Ruintən* – Bakı Dövlət Universiteti
Şəbnəm Cəfərova – Bakı Dövlət Universiteti
Elmar Axundov – Bakı Dövlət Universiteti
İlham Məmmədov – Bakı Dövlət Universiteti
Şəhla Xələfova – Bakı Dövlət Universiteti

Tərcüməçi redaktorlar: *Anar Kərimov* – Bakı Dövlət Universiteti
Aynur Məmmədova – Bakı Dövlət Universiteti

Web-redaktor: *Ramil Dadaşov* – Azərbaycan Texniki Universiteti

Yığılmağa verilmişdir: 10.10.2024. Çapa imzalanmışdır: 15.10.2024.
Redaksiyanın ünvanı: Bakı – 370148, akad.Z.Xəlilov küç.23
Bakı Dövlət Universiteti, Tarix fakültəsi. Tel.: 539 08 56
E-mail: TarixVeOnunProblemleri@gmail.com

